

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA «JULIO DE URQUIJO»

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XLVII-2

2013 [2018]

eman ta zabal zazu

Universidad
del País Vasco

Euskal Herriko
Unibertsitatea

© «Julio Urkixo» Euskal Filologia Institutu-Mintegia
Instituto-Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
«Julio Urkixo» Basque Philology Seminar Institute
© Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco
Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua

ISSN: 0582-6152
e-ISSN: 2444-2992
Depósito legal / Lege gordailua: BI - 794-07

Goizuetako azentu-hiztegia

An accent dictionary of Goizueta Basque

Oihana Lujanbio Begiristain

Abstract

The aim of this dictionary is to describe the accentual patterns of Goizueta Basque. This dictionary contains around 2,400 entries provided with accent marks. The selection of lexical items has been made on the basis of other dictionaries of northern Navarrese varieties.

In addition to the dictionary, this contribution includes an explanation of the rules and physical characteristics of the accent system of Goizueta Basque. For this purpose, we have summarized previous work on the word prosody of the Basque dialect of Goizueta and, in some cases, we have completed the description. In particular, we examine the prosodic properties of word groups, as well as variation found among age groups.

At the end, we sum up the most important contributions and conclusions of the work and offer an account of the main characteristics of the Goizueta accent system.

Keywords: *Dictionary, accent, accent rules, word groups, variation.*

Laburpena

Goizuetako azentuera deskribatu asmoz idatzi da azentu-hiztegi hau. 2.400 sarrera inguru dituen hiztegia da, Nafarroa iparraldean egindako beste hiztegi batzuk oinarri hartuta osatu dena.

Behin oinarri hori osatuta, Goizuetako azentu sistemari buruzko arau eta ezaugarri fisikoen azalpena egin da. Horretarako, orain arte Goizuetako azentuerari buruz egin diren deskribapenak laburtu dira eta horiei ekarpenen bat egin diegu ahal izan dugunean. Hitz taldeetan gertatzen dena aztertuta da eta adinaren arabera ikusi diren aldaketa batzuen berri ere ematen du lan honek.

Bukaeran, laburpen modura lanaren ekarpen eta ondorio nagusiak biltzen dira eta Goizuetako azentu-sistemaren ezaugarri batzuk adierazi dira.

Hitz gakoak: *Hiztegia, azentua, azentu-arauak, hitz-taldeak, aldakortasuna.*

1. Sarrera*

Goizuetako hizkerak duen bereizgarri nagusietakoa da azentuera eta bertakoei as-
kotan esaten digute kantari hitz egiten dugula. Hain berezia izan arren, berari bu-
ruzko ikerketak gutxi dira.

Lan hau idaztea erabakitzean, Goizuetako gazte eta helduen arteko azentuzko di-
ferentziarik ba ote zegoen aztertzea pentsatu nuen. Baina gaian sakontzen hastean,
aurrena azentu sistema bera argitu behar zela konturatu nintzen. Alegia, aurrena
azentu sistema bera ulertu behar nuela, bere aldaketa azertu ahal izateko. Beraz, lan
honen helburu nagusia hori izan da: Goizuetako azentuera deskribatzea, hitz solteen
azentueratik hasiz.

Horregatik ekin nion azentu-hiztegia osatzeari. 2. atalean dago, oso-osorik. 2.400
sarrera inguru dituen hiztegia, bestek beste, 2008an egindako 20 elkarrizketetako
materialak eta galdetutakoek emandako erantzunek osatu dute. Nire eskerrik bero-
nak eman nahi dizkiet lagundu nauten guztiei. Hemen grabazio horien aukeraketa
bat egin eta bi hiztunekin izandako elkarrizketen zati batzuk idatzi dira, 3. atalean
ikusitako ahal den bezala. Behin oinarri hori osatuta, Goizuetako azentu sistemari bu-
ruzko arau eta ezaugarri fisikoez hitz egin da 4. eta 5. ataletan. Ondoren, hitz talde
batzuetan gertatzen dena aztertu dut 6. atalean, eta, bukatzeko, adinaren arabera na-
baritu ditudan aldaketa batzuen berri eman da 7.ean.

Azkenean beraz, Patxi Juaristiren sailkapenaren arabera, ikerketa esploratzailea
da honakoa. Izan ere, bere hitzetan, «ikerketa esploratzaileetan, fenomenoen ezagu-
tza orokorra lortu nahi da. Helburua gehiago da balizko azalpenak aurkitzea, hipotesi
zehatzak frogatzea baino» (2003: 34).

Ikerketa hauetan, gaia ezagutzen ez denez, normalean ez da aurretiaz hipotesirik
egiten. Dena den, lana egiten hasterakoan, buruan hipotesi batzuk banituen:

1. Goizuetako hizkeran goranzko eta beheranzko azentuak daude eta «bereiz-
leak» dira; azentuak bi hitz bereizteko balio du. Eta hiztunek ere azentu bate-
tik besterako aldea nabaritzen dute.
2. Aldakortasuna, gazte eta helduen artean, hitz eta esamolde zehatz batzuetan
nabari da; hitz berriez gain, aditz (zahar) batzuetan ere. Bestalde, zaharrek
beheko azentutik gorakora dagoen distantzia handiagoa eginez hitz egiten
dute eta azentu «esageratuago» bat dute, orokorrean.

Lan hau ez da bi hipotesi hauek balidatzeko ikerketa izan, baina ditudan datue-
kin, biak baieztatuko nituzke. Hemengo lana Goizuetako azentuera deskribatzea izan
da eta, orain arte egindakoa kontuan hartuz, proposamen berriak egitea. Atalez atal,
egoera deskribatzearekin batera, arauak eta orokortasunak ematen saiatu naiz. Labur-
tuz, hau da ondorio nagusia:

Goizuetako hizkerako azentuera nagusia [+2] eta goranzkoa da. Hau da, ezkerretik
hasi eta 2. silaban azentuatzen dira Goizuetako hitz gehienak. Horretaz gain, azentu ho-
rrek doinu diferenteak izan ditzake: goranzkoa eta beheranzkoa. Goranzkoa da ohikoena

* Artikulu hau EHUKo Euskara eta Eleaniztasuneko Errektoreordetzako euskarazko tesia egiteko
dirulaguntzari eta Espainiako Gobernuako Ekonomia eta Lehiakortasun Ministerioko dirulaguntzari
(FFI2012-33190 proiektua) esker prestatu ahal izan dut.

eta beheranzkoa bereziena. Horregatik diogu beheranzko azentua azentu markatua dela. Hain zuzen ere, beheranzko azentu hori daramaten hitz gehienek badute berezitasunen bat: mailegu berriak, izen propioak, plurala, galdegaia, silaba galeraren bat izan duten hitzak, hitz elkartuak edo silababakarrak izan ohi dira beheranzko azentua daramatenak.

Gauza batzuk argitu dira, baina, argitzearekin batera, galdera berriak sortu ere bai. J. I. Hualdek Goizuetako azentu sistemak suedierarenarekin antzekotasuna duela esaten du, baita ezaugarri honetan ere: «suedieraren azentu sistema nahiko konplexua bada ere, datuak kontuz aztertuz gero, joerak eta azpierreregularitasunak aurkitzen ditugu» (Hualde 1997: 53).

Berez sistema konplexua da eta horri aldakortasunerako beste faktore bat gehitu behar zaio: komunikazio-egoera. Goizuetako azentuara arauetara ekarri arren, hizkera komunikatzeko tresna da. Eta komunikazio tresna orok komunikazio-egoerara egokitu behar du, tresna ona izango bada. Goizuetako azentuara ez da salbuespena.

Guztiok aintzat hartzen ditugun arau nagusi batzuk daude, baina goizuetar bakoitzak bere erritmo eta doinua dauka. Unean unean erabakitzen du zenbateko intentsitate eta doinu gorakada edo beherakada eman bere hizkera bizinari. Baina denak pentagrama berean, muga berberen artean eta antzeko gorabeherekin gabiltza, normalean. Lan honetan doinu horren berri ematen asmatu izanen al da! Horretan saiatu dira ikertzaile honen belarri, buru eta gainerako tresna guztiak.

2. Goizuetako azentu-hiztegia

2.1. Helburuak

Lan honen helburua Goizuetako azentua eta doinua ikertzea da. Azentua eta doinua esatean zer adierazi nahi dugun zehazteko definizio batzuk erabili ditugu. Orokorretik hasiz, Lur hiztegi-entziklopedikoak definizio hauek ematen ditu:

Azentua: hitz egitean hots jakin bati ingurukoei buruz ezartzen zaion ahoskatze gehiagotasun, pisu indar... handiagoa.

Doinua: ahotsaren tonu aldaketan segida, hizkera bakoitzaren ezaugarri gertatzen dena.

Euskararen azentuerak liburuan (Hualde 1997: 5), honela definitzen da azentua:

Azentua eremu edo unitate bateko silaba bati ematen zaion prominentzia edo nagusitasun fonologikoa dela esan dezakegu. Azentua ez da zerbait absolutua, erlatiboa baizik. Edo beste hitz batzuekin esateko, ez dago silaba azentudunik azentugaberi gabe. Silaba bat azentuduna den jakiteko, eremu bereko beste silabekin konparatu behar dugu.

Beste modu batera esanda, azentuak silaba bat besteen gainetik nabarmentzen du, hitzen silaba nagusia markatzen du. Doinua berriz, silaben musikalitatea da, ahots korden dardarak eragindako tonu diferenteei sortua. Biak batera aztertu dira, Goizuetako hizkeran biak direlako ezaugarri bereizgarri. Silaba nagusia hitzaren silaba diferentetan egon daiteke. Adibidez, *até* ('ate') eta *áte* ('ahate'). Aldi berean, silaba bakoitzean bi doinu diferente egon daitezke. Adibidez, *bóta* ('oinetakoa') eta *bòta* ('jaurti'). Bi diferentzia hauek bereizten dituzten hitz pareak ere baditugu. Esaterako, *basó* ('baso') eta *bàsò* ('edalontzi'). Horrelako kontrasteak dituzten bikote eta taldeak hiztegian zehar markatuak daude, laukietan bilduta.

Fenomeno horri buruzko informazio zehatzagoa Hualde, Lujanbio eta Torreira-ren artikuluan dago (2008: 1). Era berean, artikulua honetan Goizuetako azentuerari buruzko zehaztasun gehiago ematen dira. Zehaztasun horien artean, Goizuetan azentua Bizkaia eta Gipuzkoako hizkeretan baino iraupen eta intentsitate handiagoren bidez gauzatzen dela zehazten da (2008: 1).

Azentua eta doinua definituta, errazagoa da *azentuera* zeri deitzen diogun azaltzea: azentuera, azentua eta doinua biltzen dituen hitza da. Bide batez, azentua ´ eta ` ikur-rrak adierazteko ere erabili dira.

Hitzetara mugatu da, nagusiki, gure azterketa, hitzek bakarrik daudenean erakusten duten sistemaren azterketara. Hortik abiatu nahi izan dugu konplexua iruditzen zitzaigun sistema argitzeko ibilbidea. Horretarako osatu da hiztegi hau, azentua eta doinua aztertzeke oinarria edukitzeko. Dena den, lanean zehar, oso presente izan dugu esaldi mailako prosodia, hau da, hitzek kontestuan dituzten aldaketak. Ohartu gara, batzuetan, esaldi mailako prosodiaren arabera, doinu ezberdina hartzen dutela hitzek. Horregatik, singularrean eta modu neutroan esaten ditugunean duten azentuera adierazten dute hiztegian zerrendatutako hitzek. Prosodiaren arabera doinu aldakorra erakusten dutenak * ikurraekin markatu ditugu. Aldakorra diogunean zera esan nahi dugu: hitzak esaldian duenaren arabera, azentuaren doinua aldatzen dela. Honen azalpen zehatzagoa 2.2.2 *Hitzen aurkezpena* atalean eman da.

Hiztegiaren helburua, Goizuetako azentua eta doinua ikertzeko oinarri bat edukitzea da, corpusa bildu eta zehaztea. Lanaren lehen zatian hiztegia egiten aritu gara, Goizuetako azentua eta doinua ikertzeko oinarria izango zen hiztegia. Beraz, hiztegi hau azentuera ikertzeko hiztegia da eta, ondorioz, ez ditu semantika hiztegietakoa ezaugarri berberak. Hurrengo atalean azaltzen dira hiztegi honen ezaugarriak.

Hiztegiak gaur egun Goizuetan erabiltzen den hizkeraren berri eman nahi du. Bukatzeko, hiztegi arruntetan sartzen diren baino mailegu gehiago zergatik sartu diren adierazi nahi dugu. Hiztegi honetan, gaur egun erabiltzen diren hitzen azentu eta doinua bildu nahi izan da. Hori aztertzeke dugun modu bakarra da, testuetatik gauza frogagarri gutxi atera baitezakegu. Aztergaia mugatua izanik, normalean Goizuetako hitzunek erabiltzen dituzten hitzak bildu nahi izan dira, horiek euskal jatorrikoak, aspaldi mailegatutakoak edo mailegatu berriak izan. Horregatik, *benèno*, *dezisio*, *lāmīna* edo *lejīa* bezalako hitzak aurki daitezke osatutako hitz zerrendan. Gainera, hitz berri horiek jasoz eta gaur egungo mailegatzeak dituen ezaugarriari erreparatu, gure hizkeran gertatzen ari diren aldaketak azter ditzakegu.

2.2. Ezaugarriak

2.2.1. *Hitzen aukeraketa*

Pello Salabururen *Baztango mintzoa: gramatika eta hiztegia* (2005) liburuko hiztegia dago lan honen oinarrian. Hiztegi honen hitz zerrendatik Goizuetan erabiltzen direnak hartu dira eta Goizuetako hizketan duten azentuera markatu zaie. Azentuera markatzerako orduan, ´ eta ` ikurrak erabili dira. Geroago sakonago aztertuko badugu ere, ´ ikurrak goranzko doinua adierazten du eta ` ikurrak berriz, beheanzkoa. ´ azentua, *akutu* deitzen da eta ` *grabea*.

Corpus hau osatzeko, iturri hauek erabili dira:

Mikel Olanoren hiztegia. Liburuaren izenburu osoa hau da: *Aio, Leitze! Leitzako euskararen hiztegia. Etnografia, corpora, dialektologia* (2005).

2008ko martxo eta apirilean egindako grabaketetatik ateratako hitzak: 10 emakume eta 10 gizonen hizketa grabatu da (15 minutu inguru). Testu horretatik ateratako hiztegia oinarrian zegoenari gehitu zaio.

Ikertzaileek faltan sumatutako hitzak. Arrunt oinarritzkoak zirelako-edo, ikertzaileek faltan zirela nabaritu dituzten hitzak ere sartzen joan gara. Tartean, izen propio batzuk daude: inguruko herri-izenena (izen propioak nola ahoskatzen diren jakiteko) eta izen propio batzuk (doinuagatik bereizten diren hitz pareak osatzeko).

Goizuetako inguruko hitz bereziak. Lan honetan, hitz horiek ere bildu beharra ikusi da. Bilaketa sakon eta zehatza egin ez den arren, otutakoak eta inguruan galdetu eta bildutakoak sartu dira. Zerrenda txikia da, ordea, eta hiztegian barrena ez galtzeko, aparteko zerrenda batean daude, bukaeran.

Koldo Zuazoren *Mailopeko euskara* liburuko hiztegia. Azkenik, lan honetako hitzen zerrenda ere erabili da gure hiztegia osatzeko.

Iturri hauetako hitz asko ez dira sartu, ordea. Goizuetako hizkeran erabiltzen direnak sartu dira, baina filtro nagusi hau erabili: Goizuetako hiztegiaren egilea gaztea eta herritarra izanik, aipatutako bi hiztegiak hitz asko ez ditu ezagutzen, eta ondorioz, hitz horien azentuera ezta ere. Horregatik, ezagutzen ez dituen hitzak ez ditu sartu. Hala ere, zalantza sortarazten zuten hitzen zerrenda osatu du (200 hitz ingurukoa) eta elkarrizketatuei galdetu dizkie. Beraz, gaur den egunean Goizuetako gazte batek egunerokoan entzuten dituen hitzek osatzen dute corpusaren zatia.

2.2.2. *Hitzen aurkezpena*

Aurren-aurrena, kontuan hartu behar da azentuera aztertzeko hiztegia dela hau. Horregatik, hiztegiaren dauden sarrerak eta beren azalpenak horretara bideratuak daude. Azentuerearen ikerketarako baliagarri iruditu ez zaizkigun ohar eta azalpenak lan honetatik kanpo gelditu dira. Hitzen aurkezpena ematerakoan, egitura hau erabili dugu:

hítza azèntuarekin (euskara batuko forma) kategoria. gaztelaniarako itzulpena. Adibidez: **belás**o (belar-soro) iz. pradera.

Segidan, hitz sarrerako elementu bakoitzaren azalpena emanen dugu.

Hítza azèntuárekin. Azentu nagusia daraman silabari azentu ikurra paratu zaio. Ikur hau bi modutakoa izan daiteke, duen doinuaren arabera:

- ´: goranzko doinua duenean. Honek, hitzaren azentu nagusiak hitzaren doinu altuena daramala adierazten du, akutuena (agudoena).
- `: beheranzko doinua duenean. Honek, hitzaren azentu nagusiak hitzaren doinu baxuena daramala adierazten du, grabeena. Hitz egiterakoan, beti ez da beherakada nabaria entzuten, batzuetan tonu laua mantentzen dela nabaritu dugu.

Normalean, azentu bakarra markatu dugu. Hitz luze eta konposatueta, ordea, bi azentu nagusi nabaritzen ditugu. Horrelakoetan biak adierazi dira.

Euskara batuko forma. Hitza euskara batuan erabiltzen den forman eman da, parentesian artean. Euskara batuan, baina Goizuetan erabiltzen den forma horretatik hurbilen dagoena. Antzeko formarik ez dagoenetan eta euskara batuan ordain egokirik aurkitu ez den kasuetan, euskara batuan onartua ez dagoen forma idatzi da. Forma onartugabea dela adierazteko, *kurtsibaz* eman da. Ordain egokia aurkitu denetan, euskara batuko aldaera eman da, Goizuetako formatik asko urrutiratzen bada ere. Honela, euskara batuan Goizuetako sarrerarentzat ordain antzekorik ez dauden kasuak erraz identifikatuko ditugu eta, alderantziz, Goizuetako hitza euskara batuan zein kasutan (askotan) dagoen onartua ikusiko dugu.

Kategoria. Kategoria hauetako hitzak sartu ditugu: izenak, adjektiboak, aditzak, adberbioak, zenbatzaileak, juntagailuak, interjekzioak eta izenordainak. Honakoak dira kategoria horiek adierazteko erabilitako laburdurak:

Kategoria	Laburdurak
Izena	iz.
Adjektiboa	adj.
Aditza	ad.
Adberbioa	adb.
Izenordaina	izord.
Erakuslea	erak.
Zenbatzailea	zenb.
Juntagailua	junt.
Interjekzioa	interj.

— Aditzen sarrerak (ad.)

Aditz guztiekin hiru forma eman dira: partizipioa (*emán*), aditz-oina (*emà*) eta aditz-izena (*emàtte*). Bi arrazoirengatik: batetik, hala egiten da hiztegi gehienetan eta, bestetik, azentuera aldakorra duten aditzen izaera adierazteko modu bat da, askotan aldatzen baita azentuera forma batetik bestera.

Azentuera aldakorra duten aditz sarreretan * ikurra jarri dugu. Aldakortasun hau aditzak azentua azken silaban duenean ageri da eta aldakortasuna honetan datza: azentua azken silaban eta goranzkoa duen aditz-partizipioak, aditz-oina eta aditz-izena beherezko azentuarekin ditu.

Gaztelaniarako itzulpena. Itzulpen hau sartzeko, euskaraz adierazitako hitza hobe biekien adierazten duen aldaera aukeratzea izan da irizpidea. Nagusiki, Elhuyar hiztegi elektronikoaz baliatu gara.

Azkenik, hitz sarreretan batzuetan agertzen diren elementuak azalduko ditugu:

Izartxoaren bidez, azentuera aldakorra duten sarrerak markatu ditugu. Azentua markatzea zail egiten diren hitzak dira, goranzko nahiz beheranzko azentuarekin esaten direlako, testuinguruaren arabera. Esaldian duten prosodiaren arabera (intonazioa) aldatzen dira. Ondoren *-a* artikulua gehituta edo *izan* aditza jarrita duen azentua adierazi da honelakoetan, neutroena delakoan. Horrela eginda, normalean, goranzko azentua darama, akutua.

Azentuera aldakorra duten hitzak, bi hitz multzotan bana daitezke: silaba bakarreko hitzak¹ eta azentua azken silaban daramaten aditz eta adberbioak.

Izen eta adjektiboen kasuan orokortasun hau gertatzen da: oinarrizko forman adierazten dugun azentua, singularrean erabiltzen dena da. Adibidez, *adár*, *adárria*, *adárriari*, *adárren* ‘adarrean’. Aldiz, singularrean eta mugagabeen goranzko azentua duten hitz askok beheranzkoa dute pluralean (lau silaba baino gutxiagoko hitz guztiek), adib. *adárrak*, *adárriari* ‘adarrei’, *adárratan*, etab. Honetaz dihardu Hualde, Lujanbio, Torreiraren artikulua ere (aurrerantzean HL&T 2008).

- * aditzetan. Aditzen kasuan, batzuetan aldakortasuna dago aditz-partizipio, aditz-oin eta aditz-izenaren artean. Aldakortasun hau adierazteko ere * erabili da.

**artú*, *àr*, *artzèn* (hartu)

Bóltsa artú dut; àr tzo bóltsa; bóltsa artzèn ái naiz.

**así*, *às/así*, *astèn* (hasi)

Lánen así naiz; às zittez lánen/lasí zittez lánen; astèn al tza áuro lánen.

- * adberbioetan. Adberbioen kasuan, *izan* aditzarekin esanez gero, azentu akutua dute. Bakarrik esanez gero, azentu grabea dute. *Izan* aditzarekin azentu neutroagoa dutelakoan, hori adierazi da hiztegian.

**án* (han)

Án da itxéa. Non? Án.

**atzó* (atzo)

Atzó zen bazkaria. Noiz? Atzó.

Puntu hauek sakonago aztertu dira 4.2.1. *Silababakarren azentua* eta 4.2.2. *Aditz jokatuaren azentua* eta 4.2.3. *Adberbioen azentua* ataletan.

gzt eta *zhr*. Ikur hauek daramatzaten hitzak erabilera zabala ez dutenak dira. Sarrera-hitzaren ondotik, kurtsiban agertzen diren laburdura hauen esanahia honakoa da: *gzt*: batez ere gazteek erabiltzen duten aldaera, *zhr*: batez ere helduek erabiltzen duten aldaera.

Adibidez, *arbáso* sarreran *gzt* ipini dugu eta *árdi* (*ahardi*) sarreran, aldiz, *zhr*. Bestalde, hitz batzuetarako, bi aldaera emango ditugu, adib.: *abéts zhr*, *abérats gzt*. Beste batzuetan, hau ager daiteke: *abíon*, *abíoi gzt*. Honek, *abíoi* batez ere gazteek erabiltzen dutela adierazten du. Beraz, laburdura hauetako bakoitzak aurretik duen hitzari bakarrik egiten dio erreferentzia.

¹ Bidenabar, bi silabatan edo bakarrean ahoskatzen den jakiteko egon daitezkeen zalantzak argitzen ditu * ikurrak.

Laukiak. Azkenik, lauki batean sartu ditugu, hizki berberak izan arren, azentu diferentea duten hitzak.

2.2.3. Beste azalpen batzuk

Ortografia. Euskararen ohiko ortografia erabili dugu, baina Goizuetako sistema fonologikoari egokituta. Horri buruz bi ohar egin behar ditugu. Alde batetik, hiztegiaren ez da *h*-rik erabili eta, bestetik, *j* hizkia erabili dugu beloko frikari ahoskabea, /x/, adierazteko eta *y* hizkia hurbilkari sabaikari ahostuna, /j/, idazteko.

Hitzak kategoria lexikal bat baino gehiago dituzte. Sarrera ezberdinak eman dira, hurrenkera honetan: izena, adjektibo, aditza, adberbioa, zenbatzailea, juntagai-lua, interjekzioa, izenordaina, erakuslea (goiko taularen hurrenkera bera). Kategoria lexikal berean adiera ezberdinak daudenean, sarrera berean eman dira, zenbakiz be-reziak. Adibidez:

kóntu (kontu) iz. 1 conocimiento 2 cuento 3 excusa
kóntu, kòn, kòntzen (kontu) ad. sostener

Hiztegi hau semantikoa ez denez, adiera nagusiak bereizi arren, hiru adiera baino gehiago ez dira eman. Azpisarrerak hitz konposatu eta esamoldeetan erabili dira. Adibidez:

eó (hego) iz. sur
 — **eò-aizé** (hego haize) iz. viento del sur

Hitz beraren aldaera fonetiko bat baino gehiago erabiltzen direnean. Sarrera berean eman dira, bata bestearen jarraian; aurrena, nire ustez, Goizuetan gaur egun erabiltzen dena, ondoren gutxiago erabiltzen dena. Adibidez: **bárna, bárrena**.

Aldaera fonetikoak hitzaren hasierari eragiten dionetan (*pránko, fránko*), aldaera bakoitza dagokion hizkian sarrera emanez adierazi dira. Aldaeraren azalpen eta itzulpenak bietako batean bakarrik eman dira, ordea, honen arabera: nire ustez, Goizuetan gehien erabiltzen den aldaeraren sarreran. Beraz, hemen ere, lehentasuna gure uste gehien erabiltzen denari eman zaio. Adibidez:

pránko. ikus *fránko*
fránko, pránko (franko) adb. 1 mucho, -a 2 muchas veces

2.3. Hiztegia

A

abàlla (habaila) iz. velocidad
abár *zhr* (*abar*) adj. desprendido (despectivo)
abádonatu, **abándona**, **abádonatzen** (abandonatu) ad. abandonar
abániko (abaniko) iz. abanico
abére (azienda handia, aberé) iz. ganado
abàrka (abarka) iz. abarca
abérats *gzt*, **abéts** *zhr* (aberats) iz. / adj. rico, -a
abiadura *gzt* (abiadura) iz. velocidad
abitu, **abi**, **abitzen** (abiatu) ad. partir (de, a)
àbill, **abíll** *gzt* (abil) adj. hábil
abílidadea (abilidada) iz. habilidad
abílki (abilki) adb. hábilmente
abíon, **abíoi** *gzt* (abioi) iz. avión
abíxtu, **abíx**, **abíxten** (abisatu) ad. avisar
adár (adar) iz. rama
adáxka (adaxka) iz. ramita
adín *gzt* (adin) iz. edad
adíntukoa izan (adin bertukoa izan)
adískidantza *zhr* (adiskidantza) iz. amistad
adískide *zhr*, **adískide** *zhr*, **aixkide** *zhr* (adiskide) iz. amigo, -a
aèri izan (ageri izan) ad. verse, aparecer
afalaurré (afalaurre) adb. tiempo antes de cenar
***afáldu**, **afàl**, **afàltzen** (afaldu) ad. cenar
afalondó (afalondo) adb. tiempo después de cenar, sobremesa
afári (afari) iz. cena
 — **afári-berèndu** (afari-merienda) iz. merienda-cena
agá *zhr* (haga) iz. vara
***ái** (ahi) iz. papilla (hecha con harina y leche)
***aìk** (haiek) erak. aquellos, -as
***aìk** (haiek) izord. aquéllos, -as
aieka (aieka) iz. lado
aiétu, **aié**, **aiétzen** / **allétu** (ailegatu) ad. llegar

aiéntu, **aién**, **aiéntzen** (aienatu) ad. desaparecer
aièrrak eón (aiherrak egon) ad. tener ganas
áinbeste (hainbeste) adb. tanto
***áindu**, **àin**, **àintzen** / **áinddu** (agindu) ad. mandar
aingèru (aingeru) iz. ángel
aingira (aingira) iz. anguila
aíntari (agintari) iz. autoridad, jefe
aínte (aginte) iz. poder
aió (adio) interj. adiós
***aipátu**, **aipà**, **aipàtzen** (aipatu) ad. mencionar
airàtu, **airà**, **airàtzen** (airatu) ad. 1 volar
 2 ponerse chulo (harrotu)
áire (aire) iz. 1 parecido 2 aire
***áittu**, **ài**, **àitzen** (aditu) ad. oír
***àitz** (hagitz) adb. muy
***áitz** (haitz) iz. roca
aitzáki (aitzaki) iz. escusa
aitzúr (aitzur) iz. azada
àixa (aise) adb. fácilmente
àixtin (arestian) adb. recientemente
aizàtu, **aizà**, **aizàtzen** (haizatu) ad. inflar
aizé (haize) iz. viento
aizkòra (aizkora) iz. hacha
aizkólari (aizkolari) iz. cortador de troncos
áizpa (ahizpa) iz. hermana
àje (aje) iz. resaca
ajétu (ajetu) adj. trastornado, -a
akàña (akain) iz. garrapata
akàso (akaso) adb. acaso
akátu, **aká**, **akátzen** (akabatu) ad. matar
alkàzi, **akàzi** (akazia) iz. acacia
akér (aker) iz. cabrón
akétz (aketz) iz. verraco
ála (hala) adb. así
alába (alaba) iz. hija
alái (alai) adj. alegre
álajáinkoa (alajainkoa) interj. ¡por Dios!

albàiteró *zhr.* (albaitari) iz. veterinario, -a
aldápa (aldapa) iz. cuesta
aldáre (aldare) iz. altar
aldátu, aldá, aldátzen (aldatu) ad. cambiar
aldé (alde) iz. 1 lado 2 zona
aldéin (alde egin) ad. irse
aldérdi (alderdi) iz. 1 zona 2 partido (político)
aldí (aldi) iz. vez
aldíro (aldi oro) adb. cada vez, siempre

alé (ale) iz. grano
ále (hala ere) junt. a pesar de todo

aléia (alegia) junt. es decir
aléin. ikus *inalak*
algára (algara) iz. carcajada
alkándora (alkandora) iz. camisa
alkáte (alkate) iz. alcalde
almúada (burko) iz. almohada
alór (alor) iz. campo cultivado
alpér (alfer) adj. vago, -a
alpérkeri (alferkeria) iz. vagancia
alpérrik (alferrik) adb. inútilmente
áltu (altu) adj. alto, -a
altxàtu, altxà, altxàtzen (altxatu) ad. 1 subir
 2 recoger, guardar
altza (haltz) iz. aliso
alú (alu) adj. canalla
alúita (alubita) adj. canalla
alúkeria (alukeria) iz. putada
áma (ama) iz. madre
amàiarra *zhr.* (amaginarreba) iz. suegra

amáika (hamaika) zenb. once
amàikatako (hamaiketako) iz. almuerzo

amàr (hamar) zenb. diez
amà(r)jin bat (*amabirjin bat*) zenb. muchos, -as
Amá(bi)rjinák, Amà(bi)rjinák (Amabirjinak) iz. Fiestas de la Virgen
amàutxi (amabitxi) iz. madrina
amázulo (amazulo) adj. enmadrado
amíldei (amildegi) iz. precipicio
***amíldu, amíl, amíltzen** (amildu) ad. precipitarse
amón (amona) iz. abuela
***amóndu, amòn, amòntzen** (amondu) ad. convertir(se) en abuela

amórrazio (amorratio) iz. rábia
amòrri (amuarrain) iz. trucha
***án** (han) adb. allí
anáí (anaia) iz. hermano
andré (andre) iz. 1 señora 2 mujer 3 esposa
andrègai (andregai) iz. novia
ànima. ikus *àrima*
anímalí (animalia) iz. animal

ánka (hanka) iz. pierna
ankàzpi (hankazpi) iz. planta [del pie]

ántsi (antsi) iz. ansia
ántxe (hantxe) adb. allí mismo
antxòa (antxoa) iz. anchoa
antxúme (antxume) iz. cabrito, -a
ántza (antz) iz. parecido
antzára (antzara) iz. ganso
antzóso (antzetsu) adj. hábil, eskulanetan trebe
antzú (antzu) adj. estéril
***antzútu, antzù, antzùtzen** (antzutu) ad. volverse estéril

*án (hagin) iz. muela
aña (adina) adb. tanto como

añár (ainar) iz. brezo
áo (aho) iz. boca
 — **áo-aundi, aó-aundi** (aho handi) adj. bocazas
 — **aó-zabàl** (aho zabal) adj. bocazas
 — **aó zabàlka** (aho zabalka) adb. bostezando
 — **aó-zabàlka** (aho-zabalka) iz. bostezo
aòntu, aòn, aòntzen (agoantatu) ad. aguantar
apál (apal) iz. estante
apál (apal) adj. humilde
apár (apar) iz. espuma
apàrte (aparte) adb. 1 lejos 2 aparte
***apátx** (apatx) adb. modo de sentarse, con los pies cruzados
apèz (apez) iz. cura, sacerdote
ápo *zhr.* ikus *zápo*
apópillo (apopilo) iz. huésped, -a
apóstolú (apostolu) iz. apóstol
apóstu (apustu) iz. apuesta
aprópos (apropos) adj. adecuado, -a
aprópos. ikus *pròpio*

apróxtu, apróx, apróxten (aprobetxatu) ad. aprovechar
apúntu, apún, apúntzen (apuntatu) ad. apuntar

***ár** (har) iz. gusano

***ar** (ar) adj. macho

arági (haragi) iz. carne

Aráno (Arano) iz. Arano

aràbera (arabera) adb. según

arákindei gzt (harakindegi) iz. carnicería

arán gzt (haran) iz. valle

arán (aran) iz. ciruela

arántza (arantza) iz. espina

árba (arba) iz. 1 ramiza 2 tutor

arbáso gzt (arbaso) iz. antepasado

arbázta (arbazta) iz. palo largo y fino

arbí (arbi) iz. nabo

àrbol (arbola) iz. árbol

ardí (ardi) iz. oveja

ardó (ardo) iz. vino

arétxe (aratxe) iz. ternero, -a

argí (argi) iz. luz

argí (argi) adj. listo, -a

argí (argi) adb. claro, -a

argíziri (argizari) iz. 1 cera 2 vela

arí (hari) iz. hilo

ári (ahari) iz. carnero

àrima (arima) iz. alma

arín (arin) adj. ligero, -a*

aríndu, arìn, aríntzen (arindu) ad. aligerar(se)

arítz (haritz) iz. roble

arkáitz (arkaitz) iz. peña

***arkáldu, arkal, arkáltzen** (arkaratu) ad. ponerse en celo (las ovejas)

arkára (arkara) adb. en celo (las ovejas)

arkúme (arkume) iz. cordero

arkùpe (arkupe) iz. soportal

árma (arma) iz. arma

armàrio (armario) iz. armario

armíarma (armiarma) iz. araña

amòrri (amuarrain) iz. trucha

arnás. ikus *esnási*

arnásestuka (arnasestuka) adb. jadeando

arótz zbr (arotz) iz. 1 herrero, -a 2 trabajador, -ora en construcción *zbr*

arpéi, aurpéi, árpi zbr (aurpegi) iz. cara

arrái (arrain) iz. pez

arráillatu zbr (arraildu) iz. rajarse (la pared)

arrákasta gzt (arrakasta) iz. éxito

arráindei, arránde (arrandegi) iz. pescadería

arrámazka (harramazka) iz. araña

arráno (arrano) iz. águila

arràntza (arrantza) iz. pesca

arràntza in (arrantza egin) ad. pescar

arrántza (arrantza) iz. rebuzno

arrántza in (arrantza egin) ad. rebuznar

arràntzale (arrantzale) iz. pescador

arràntzará yon (arrantzara joan) ad. ir a pescar

arrápату, arrápa, arrápatzen (harrapatu) ad. encontrar, pillar

arrástan (arrastaka) adb. arrastrando

arrástaka (arrastaka) adb. arrastrando

arrátoi (arratoi) iz. rata

arráts (arrats) iz. noche

arrátsaldé, arràseldé, arràsaldé (arratsalde) iz. tarde

arràutza (arrautz) iz. huevo

— **arráutza-azàla**

arrázo (arrazoi) iz. razón

arréba (arriba) iz. hermana de un hombre

arrí (harri) iz. piedra

***arrí ín, arrí in** (harri egin) ad. emborracharse

arríka (harrika) iz. a pedradas

arrímatu (arrimatu) iz. arrimarse

arró (harro) adj. arrogante, orgulloso

arrópa (arropa) iz. ropa

***arrótu, arrò, arròtzen** (harrotu) ad. 1 volverse arrogante 2 enorgullecerse 3 ahuecarse

arrùbia (arrabio) iz. salamandra

***arrùnt** (arrunt) adb. muy

arrúnt gzt (arrunt) adj. normal

artáburu (artaburu) iz. mazorca de maíz

artálde (artalde) iz. rebaño de ovejas

árte (arte) iz. 1 encina (ez omen da Goizuetan) 2 arte

arté (arte) adb. hasta

artési (artesi) iz. raja

artésittu, artési, artésitzen (artesitu) ad. rajarse

artó (arto) iz. maíz

***artú, àr, artzèn** (hartu) ad. tomar

artzái (artzain) iz. pastor
artzài ibíl(l)i (artzain) adb. pastor

artzàntza (artzaintza) iz. oficio de pastor

asérre (haserre) iz. enfado

asérre (haserre) adj. enfadado

***asértu, asèr, asèrtzen** (haserretu) ad. enfadar

***así, às / así, astèn** (hasi) ad. empezar

asiera (hasiera) iz. principio

áska (aska) iz. abrevadero

askí (aski) adb. suficiente

askó (asko) zenb. mucho, -s

***asmátu, asmà, asmàtzen** (asmatu) ad. adivinar

asmó, ásmo (asmo) iz. intención

aspáldi (aspaldi) adb. hace tiempo

aspégarri (aspergarri) adj. aburrido, -a

***aspértu, aspèr, aspèrtzen** (aspartu) ad. aburrir(se)

astákeri (astakeria) iz. burrada

astàpitó, astòpitó (astapito) adj. tonto, -a

astàr (astar) iz. burro (macho)

asté (aste) iz. semana

astéburu (asteburu) iz. fin de semana

astéko (asteko) adj. de semana

astéko (hasteko) adb. para empezar

astéarte (astearte) iz. martes

astelén, astélen (astelehen) iz. lunes

aste(a)zkén, astéazken (asteazken) iz. miércoles

astéun (astegun) iz. día laborable

astíar (astigar) iz. arce

astíñaldi (astinaldi) iz. sacudida

astó (asto) iz. burro

aspáldi (aspaldi) adb. hace tiempo

atáka (ataka) iz. portezuela

atàke (atake) iz. ataque

atári (atari) iz. entrada de la casa (por fuera)

atárramentu (atarramentu) iz. provecho, rendimiento

atàutxi (aitabitxi) iz. padrino

áte (ahate) iz. pato

até (ate) iz. puerta

atèrre, atè, atètzen (atera) ad. salir

atéri (ateri) adj. tiempo escampado

atéri eon (ateri egon) ad. estar escampado

atèrpe (aterpe) iz. refugio

atértu, atèr, atètzen (atertu) ad. escampar

atséin (atsegin) adj. agradable

atsó (atso) iz. 1 vieja 2 tía buena

átta (aita) iz. padre

attàiarra zhr (aitaginarreba) iz. suegro

attóna (aitona) iz. abuelo

áttu, áttu, áttutzen (ahitu) ad. acabar

atzápar (atzapar) iz. zarpa, manaza

àtze (atze) iz. detrás

***atzéndu, atzèn, atzèntzen zhr** (atzendu) ad. olvidar

àtzetu, àtze, àtzetzen (atzeratu) ad. atrasar

***atzó** (atzo) adb. ayer

***áu** (hau) erak. este, esta

***áu** (hau) izord. éste, ésta, esto

ájjeta(k) (gihar-min) iz. agujeta

aukéra (aukera) iz. oportunidad

aukératu, aukéra, aukératzen (aukeratu) ad. elegir

ául, aúl (ahul) adj. débil

***áuldu, àul, aultzén** (ahuldu) ad. debilitar(se)

aulkí (aulki) iz. silla

aundí (handi, haundi) adj. grande

áuntz (ahuntz) iz. 1 cabra 2 borrachera

áuro, áudo, abúdo (aguro) adb. rápido

àurre (aurre) iz. delante

aurtén (aurten) iz. este año

àurretú, àurre, àurretzén (aurreratu) ad. adelantar

àuskalo (auskalo) interj. a saber

auspèz, auspèzka zhr (ahuspezka) adb. boca abajo

auspó (hauspo) iz. fuelle

áuts (hauts) iz. polvo

***autsí, àus, austèn / autsítzen** (hautsi) ad. romper

auzó (auzo) iz. barrio

auzòtar (auzotar) iz. vecino, -a

auzólan (auzolan) iz. trabajo vecinal, trabajo comunal

áxio (azio) iz. trastada

axpíxun (azpizun) iz. solomillo

azá (aza) iz. col

azál (azal) iz. piel

***azáldu, azàl, azàltzen** (azaldu) ad. 1 aparecer 2 *gzt* explicar

azèri (azeri) iz. zorro
azí (hazi) iz. semilla
***azí, àz, azìtzen** (hazi) ad. 1 crecer 2 criar
 3 inflar
azìnda (azienda) iz. ganado
ázio, áxio (azio) iz. trastada
azkànarró (azkonar) iz. tejón
azkúre (azkura) iz. picor

azmár, auzmár (hausnar) iz. rumia
***azmártu, azmàr, azmàrtzen / auzmártu**
 (hausnartu) ad. rumiar
azpí (azpi) adb. abajo
***áztu, àz, àtzen / ázutzen** (ahaztu) ad. ol-
 vidar(se)
azùkre (azukre) iz. azúcar

B

babá (baba) iz. 1 haba 2 ampolla
babèrna (babarruna) iz. alubia
baé, bàì zhr (bahe) iz. criba
***bài** (bai) adb. sí
baiétz (baietz) iz. consentimiento
baiétz (baietz) adb. que sí
baiézko (baiezko) iz. afirmación
bai tó! (bai zera!) interj. ¡anda ya!
bàizikan (baizik) junt. sino
bátten (baitan) adb. dentro de
bádaezpádako (badaezpadako) adb. incierto
bakárdade (bakardade) iz. soledad

bakárra (bakarra) adj. único, -a
bakárra (bakarra) adb. solamente, sólo
 que
bakárrik(an) (bakarrik) adj. solo, -a
bakàrti (bakarti) adj. solitario, -a

bakótxa, bakóitza (bakoitza) adj. cada uno, -a
bála (bala) iz. bala
balántza (balantza) iz. tambaleo
baldár (baldar) adj. torpe
***baldártu, baldàr, baldàrtzen** (baldartu) ad.
 volver(se) torpe
balfo izan (balio izan) ad. valer
báju (baxu) adj. bajo, -a
balkói (balkoi) iz. balcón
balói (baloi) iz. balón
 — **balói-arràka zhr** (baloi-arraka) iz. fútbol

banáka [batzuk] (banaka) adj. [unos, -as]
 pocos, -as
banàka (banaka) adb. de uno en uno

banàna gzt (banana) iz. banana

bápo (bapo) adb. muy bien
baránda (baranda) iz. barandilla
barátza (baratza) iz. huerta
barátzuri (baratxuri) iz. ajo
barbéri (bizartegi) iz. barbería
barbéro (bizargin) iz. barbero
baré (bare) iz. 1 limaco 2 flato
baré (bare) adb. tranquilo, -a
***barétu, barè, barètzen** (baretu) ad. calmar(se)
***barkátu, barkà, barkàtzen** (barkatu) ad.
 perdonar

barkázio (barkazio) iz. perdón

bárna, bárrena (barrena) adb. a través
 de, por
barrén (barru) iz. interior
Barrèna (Barrena) iz. Barrena

barnétegi gzt (barnetegi) iz. internado
bárra-bárra (barra-barra) adb. en abundan-
 cia

barrábill (barrabil) iz. 1 testículo 2 cojón
***bárt** (bart) adb. anoche

bart arrátsen (bart arratsean) adb. anoche
barú (barau) iz. ayuno (bijili ta barú)

basákatu (basakatu) iz. gato montés
basáti (basati) adj. salvaje
basàuntz (basahuntz) iz. cabra montesa
basèrri (baserri) iz. caserío
basó (baso) iz. bosque
bàso (baso) iz. vaso

basérritar (baserritar) iz. campesino, -a
basómutil (basomutil) iz. hombre que tra-
 baja en el monte

basúra (zabor) iz. basura
 basúrde (basurde) iz. jabalí
 *bát (bat) zenb. uno, -a
 bataío, patáio *zhr* (bataio) iz. bautizo
 bataiarri (bataiarri) iz. baptisterio
 batázbesteko *gzt*, bátezbèsteko *zhr* (batazbesteko) iz. promedio
 batzár *gzt* (batzar) iz. junta
 bàtzuk (batzuk) zenb. unos, -as
 baxàkarán, basàkarán (basaran) iz. endrina
 bazkàlaurré (bazkალაurre) iz. tiempo anterior a la comida (del mediodía)
 bazkàldu, bazkál, bazkáltzen / bàzkaldu *zhr* (bazkaldu) ad. comer
 bazkàlondo (bazkalondo) iz. sobremesa (del mediodía)
 bazkàri, bázkari *zhr* (bazkari) iz. comida
 bazpàre, bádaezpàdare (badaezpada) adb. por si acaso
 baztér (bazter) iz. lado, rincón, borde, orilla
 *bartzértu, baztèr, baztèrtzen (bartzertu) ad. apartar(se)
 bé (behe) iz. abajo
 beár (behar) iz. necesidad, deber
 beàr, bar, biàr (behar) ad. hay que
 beàrko!, biàrko! (beharko!) interj. ¡qué remedio!
 *beàrtu, beàr, beàrtzen (behartu) ad. 1 obligar 2 necesitar
 beàrtsu (behartsu) iz. / adj. pobre
 beàtz. ikus *biàtz*
 —beatz potzólo, behatz lodí (behatz potzolo, behatz lodí) iz. dedo gordo
 —beàtz pùntta (behatz punta) iz. punta del pie
 beázuma (behazun) iz. bilis
 bède (bederen) junt. al menos
 bedéinkatu, bedéinka, bedéinkatzen (bedeinkatu) ad. bendecir
 bèdik *zhr* (bederik) junt. al menos

beí (begi) iz. ojo

*béi (behi) iz. vaca

—beíluze (begíluze) adj. mirón, -a

*bèin, beín (behin) adb. una vez

—beín o beín (behin edo behin) adb. alguna que otra vez

—beín o beste (behin edo beste) adb. alguna que otra vez

béingoz (behingoiz) adb. 1 de una vez para siempre 2 por una vez

béintzat (behintzat) junt. al menos. ikus *bède* eta *bénpe(n)*, *bénpeñen*

béitei (behitegi) iz. vaquería

*béitu, bèi, beitzen (begiratu) iz. mirar

béla (berehala) adb. enseguida

belár (belar) iz. hierba

belàrri (belarri) iz. oreja

—belàrrimotz (belarrimotz) iz. término despectivo a veces utilizado para referirse a las personas no originarias del País Vasco o que no conocen el euskara

—belàrrondoko (belarrondoko) iz. bofetada

—belàrritako (belarritako) iz. pendiente

berríro (berriro) adb. hace poco tiempo

béira (begira) adb. mirando

*béitu, bèi, beitzen (begiratu) ad. mirar

bekáñ (bekain) iz. ceja

bekéts (bekaitz) adj. avaricioso, -a, glotón, -a

bekéskeri (bekáizkeria) iz. avaricia, glotonería

belàrri (belarri) iz. oreja

belàrrondoko (belarrondoko) iz. bofetada

beláso (belar-soro) iz. pradera

beláun (belaun) iz. rodilla

beláuniko (belauniko) adb. de rodillas

beldúr (beldur) iz. miedo

beldùrti (beldurti) iz. miedoso

belé (bele) iz. pájaros del género *Corvus*

belárrro (birigarro) iz. zorzal (*Turdus philomelos*)

béltz (beltz) adj. negro, -a.

benèno (beneno) iz. veneno

bénpe(n), bénpeñen *zhr* (behinik behin) junt. al menos. ikus *bède*

bénta (benta) iz. venta (Bentá Berri)

béra (hura, bera) izord. 1 el, élla, éllo

2 el, lo mismo, la misma

berá (bera) adj. blando

Berá *zhr*, Bèra *gzt* (Bera) iz. Vera de Bidasoa

berándu (berandu) adb. tarde

—**beránduxio** (beranduxeago) adb.
un poco más tarde
—**b.** (un poco) demasiado tarde

berántsi (berantetsi) adj. impacientado, -a
por la tardanza

***berátu, berà, beràtzen / beráztu, berà,**
beràtzen (beratu) ad. ablandar(se)

***berdátu, berdà, berdàtzen** (berdatu) ad.
ponerse verde

berde (berde) adj. verde

berdín (berdin) adj. igual

—**berdín-berdín**

berdindu, berdín, berdintzen (berdindu)
ad. igualar(se)

berdúra (berdura, barazki) iz. verdura

beré (bere) **izord.** su, sus
—**beré (g)isá** (bere gisa, bakarrik)
adb. sólo
—**beré (g)isá** (bere gisa, indarrik egin
gabe) adb. sin hacer fuerza, fácilmente

beré ártan (bere hartan) adb. sin cambios, igual

berèkoi gzt (berekoi) adj. egoísta

beréntu, berén, beréntzen (merendatu) ad.
merendar

beréndu (merienda) iz. merienda

***beréx** (bereiz) adb. aparte

beréxi (berezi) adj. especial, peculiar
***beréxi, berèx, berèxten / beréxtu** (be-
rezi) ad. separar

berèz (berez) adb. de por sí

beró (bero) iz. calor

beró (bero) adj. caliente

***berótu, berò, beròtzen** (berotu) ad. calentar(se)

berrí (berri) adj. nuevo, -a
berrí (berri) iz. noticia
berriketa (berriketa) iz. charla
berrítsu (berritsu) adj. charlatán, -ana
berriz (berriz) adb. de nuevo

bértan (bertan) adb. allí, aquí mismo

bèrtso, bèrso (bertso) iz. verso
bertsólari, bersólari (bertsolari) iz. verso-
lari, poeta oral
besàpe (besape) iz. axila
besó (beso) iz. brazo
—**besàmotz** (besamotz) adj. manco, -a
besòtako (besoetako) iz. ahijado, -a

bèste (beste) adj. otro, -a

besté, bèste (beste) **izord.** otro, -a

bestéla (bestela) adb. de otro modo

béta (beta) iz. tiempo

***beté, betè, betètzen** (bete) ad. llenar

beté (bete) adj. lleno, -a

betè-betén (bete-betean) adb. en medio de,
totalmente

betéka (betekada) iz. hartazgo

betí (beti) adb. siempre

betíko (betiko) adj. de siempre

betíko (betiko) adb. para siempre

betítik (betitik) adb. desde siempre

betízu (betizu) iz. vaca salvaje

bétti (beheiti) adb. abajo

—**béttiko** (beheitiko) iz. diarrea

—**béttio** (*beheitiago*) adb. más abajo

—**béttixio** (*beheitixego*) adb. un poco
más abajo

—**béttixko** (*beheitixko*) adb. (un poco)
demasiado abajo

—**béttigi** (*beheitiegi*) adb. demasiabo
abajo

bezèla (bezala) adb. como

beziñ (bezain) tan... como

bezpèra, pezpèra zhr (bezpera) iz. víspera

***bí** (bi) zenb. dos

—**bítik báten, bíti páten** (bien arteko
aukeran)

biàje (bidaia) iz. viaje

biàli, biàl, biàltzen (bidali) ad. enviar

***biár** (bihar) adb. mañana

—**biárko** (biharko) adb. para mañana

biámen (biharamun) iz. día siguiente

biátz, beátz (behatz) iz. dedo

bibíroi (biberoi) iz. biberón

bidé (bide) iz. camino

bidénabar (bidenabar) adb. de paso

bidéxka (bidexka) iz. sendero

bidéxior (bidezidor) iz. sendero

bidói (bidoi) iz. bidón

bikóte gzt (bikote) iz. pareja

***billátu, billà, billàtzen** (bilatu) ad. buscar

bildóts (bildots) iz. cordero

***bildú, bil, biltzèn** (bildu) ad. 1 recoger
2 agrupar

billéra *gzt* (bilera) iz. reunión
***biño, miño** (baina) junt. pero
bióka (behoka) iz. potra
biònbo (bionbo) iz. biombo
biór (behor) iz. yegua
biótz (bihotz) iz. corazón
 — **biótzauñdi** (bihotz-handi) adj. gene-
 roso, -a
biótzeko (bihotzeko) iz. infarto
biótzar (bihotzerre) iz. acidez de estómago
biríka (birika) iz. pulmón
bísta (bista) iz. 1 paisaje 2 vista
bisúts (bisuts) iz.
***bí** (bi) zenb. dos
bitán (bitan) adb. 1 dos veces 2 en dos
bitàrte (bitarte) adb. mientras
biùdo iz. viudo
biúrri (bihurri) adj. 1 travieso, -a 2 torcido, -a
 — **biúrrikeri** (bihurrikeria) iz. travesura
biúrrittu, **biúrri**, **biúrritzen** (bihurritu) ad.
 retorcer(se)
***biúrto**, **biùr**, **biúrtsen** (bihurtu) ad. vol-
 ver(se)
bixí, **bixì-bixí** (bizi) adj. salado, -a, caro, -a
bixí, **bixì-bixí** (bizi) adb. rápido, caro
bixíta (bisita) iz. visita
bixkí (bizki) iz. gemelo, -a
bizkár (bizkar) iz. 1 espalda 2 cima
 — **-en bizkàr** (bizkar) adb. a cargo de
bizkàrrezur (bizkarrezur) iz. columna ver-
 tebral
bizkòr, **pizkòr**, **bixkòr**, **pixkòr** (bizkor) adj.
 1 fuerte 2 vivaz
bizí (bizi) iz. vida
bizí, **bixí** (bizi) adj. vivaz
bizi-bizí (bizi-bizi) adb. rápido
***bizí(ttu)**, **bizi**, **bizitzen** (bizi) ad. vivir
bizitza (bizitza) iz. vivienda
blùsa, **brùsa** (blusa) iz. blusa
bodèga (bodega) iz. bodega
boláda (bolada) iz. temporada
boládaka (boladaka) adb. a temporadas
bólsa (poltsa) iz. bolsa
bònba (bonba) iz. bomba
bònbo (bonbo) iz. bombo
bórda (borda) iz. borda

boróbill (biribil) iz. círculo, redondo
borónte (borondate) iz. voluntad

borròka (borroka) iz. lucha
 — **borrókalari** (borrokalari) iz. luchador

***bóst** (bost) zenb. cinco

bòta, **bò**, **bòtsen** (bota) ad. echar
bóta (bota) iz. bota
***botátu**, **botà**, **botàtsen** (botatu) ad. votar

botíka (botika) iz. botika

botilla (botila) iz. botella

botói (botoi) iz. botón

***bóz** (boz) iz. voz

brùsa (brusa) iz. blusón negro

buéltà (buelta) iz. vuelta
bueltáxka (bueltaxka) iz. vueltila

buéltu, **buél**, **buéltzen** (buelatu) ad. volver

***bukátu**, **bukà**, **bukàtsen** (bukatu) ad. acabar

bulégo *gzt* (bulego) iz. despacho

búlken, **búllkan** (bultzaka) adb. empujando

bùlkatu, **bùlka**, **bùlkatzen** (bulkatu) ad. em-
 pujar

bùlla (zarata) iz. bulla

bullóso (zaratatsu) adj. bullicioso, -a

burbùja (burbuja) iz. burbuja

burlóso (isekari) adj. burlón, -a

burní (burdin) iz. hierro

burnióla (burdinola) iz. fábrica de hierro

burrúntzili (burruntzali) iz. cazo

burrúntzi (burruntzi) iz. asador

burú (buru) iz. cabeza

— **burúndi** (buru-handi) adj. cabezón,
 -a

— **burútik yòna** (burutik joana) adj.
 loco, -a

— **burútik béttikoa** (burutik behe-
 rako) iz. constipado

burúarin (buruarin) adj. de poco juicio

burúkoa (burukoa) iz. almohada

burúmakur (burumakur) adj. cabizbajo, -a

***burúz** (buruz) adb. de memoria, de cabeza

— **burúz bettí** (buruz beheiti) adb. ca-
 beza abajo

bustí (busti) adj. mojado, -a

***bustí**, **bustì**, **bustitzen** (busti) ad. mojar(se)

buztán (buztan) iz. 1 cola 2 pene

buztín (buztin) iz. arcilla

D

damú, dámu (damu) iz. arrepentimiento
 ***damútu, damù, damùtzen** (damutu) ad.
 arrepentirse

dántza, yántza *zhr* (dantza) iz. baile
 — **dantzá-saio** (dantza-saio) iz. baile
dantzálđi (dantzaldi) iz. baile
dantzári (dantzari) iz. balarín, -ina

***dantzátu, dantzà, dantzàtzen** (dantzatu)
 ad. bailar

dànekó, dàunekó *zhr* (dagoeneko) adb. ya
daldári, dardári (dardar) iz. tembleque

— **daldári baten** (dardar batean) adb.
 temblando

— **dardárika** (dardarika) adb. temblando

debàlde (debalde) adb. de balde

demónio, demóno (deabru) iz. demonio

dènbo (denbora) iz. tiempo

denbó-pasá (denbora pasa) iz. pasatiempo

denbó-pasá (denbora pasa) adb. pasando el
 tiempo

dénda (denda) iz. tienda

dendári (dendari) iz. tendero, -a

dèrmio (eremu) iz. terreno

derrépte (derrepente) adb. de repente

desáertu, desáer, desáertzen *gzt* (desagertu)
 ad. desaparecer

desbérđin *gzt* (desberdin) adj. diferente

deséin, deséin, deséitten (desegin) ad. deshacer

deskúido (deskuidu) iz. descuido

desténore *zhr* (berandu, goiz aldera) iz.
 deshora

***dèus** (deus) adb. algo

dèuséz (deus ez) adb. nada

dexènte (decente) adb. bastante

dezísio (erabaki) iz. decisión

diféntzia (diferentzia) iz. diferencia

difénte (diferente) iz. diferente

díru (diru) iz. dinero

— **dirú-gose** (diru-gose) iz. avaricia

dísko (disco) iz. disco

diskúsio (diskusio) iz. discusión

doblátu, doblà, doblàtzen (doblatu) iz. do-
 blar

dólu *gzt* (dolu) iz. luto

dolúmiñ (dolumin) iz. pésame

dominixtíku, dómínixtiku (doministiku)
 iz. estornudo

domíno (domino) iz. dominó

Dómu Sàntu eúna, Domísiñùru *zhr*
 (Domu Santu eguna) iz. día de todos los
 santos

dóñu (doinu) iz. melodía

dozèna (dozena) iz. docena

dró(g)a (droga) iz. droga

dúda (duda) iz. duda

— **dúdikan gábe** (dudarik gabe) adb. sin
 lugar a dudas

dúdako (dudako) adj. dudoso, -a

E

eál (hegal) iz. ala

eárrı (egarri) iz. sed

eárrıttu, eárrı, eárrıtzen (egarrıttu) ad. sed

eázti (hegazti) iz. ave

ebáki, ebáki, ebákitzen / ebàtten *zhr* (ebaki)
 ad. cortar

ebílli *zhr*, **ebíli** *zhr*. ikus *ibílli, ibíli*

edàri (edari) iz. bebida

edé (hede) iz. correa

(ed)o (edo) junt. o

edózin (edozein) izord. cualquier, -a

egílle *gzt* (egile) iz. autor, -a

eí (hegi) iz. borde, cumbre
èia (egi) iz. verdad

èitazko (egiazko)

éiz(a) (ehiza) iz. caza

***eizátu, eizà, eizàtzen / eizàtu** (ehizatu) ad.
 cazar

éizera jon (ehizara joan) ad. ir de caza

eiztári (ehiztari) iz. cazador, -a

ekáitz gzt (ekaitz) iz. tormenta

***(e)kárri, (e)kàr, (e)kàrtzen** (ekarri) ad.
 traer

(e)kàrrizí, (e)kàrrizí, (e)kàrrizítzen (ekarrarazi) ad. hacer traer

ekúsi zhr. ikus (*i)kúsi*

elástiko (elástico) iz. / adj. elástico, -a

elbárrri, elbár (elbarri) iz. minusválido, -a

elbárrittu, elbárrri, elbárritzen (elbarritu) ad.
 quedar impedido, -a

eldú (heldu) iz. / adj. persona mayor
eldù (heldu) ad. venir

eléfante (elefante) iz. elefante

elémentu (elementu) iz. personaje

elémentuk (elementuak) iz. elementos (llu-
 via... fuerte)

elíz (eliza) iz. iglesia

***elkàr** (elkar) izord. mutuamente

elkárte (elkarte) iz. asociación

***elkártu, elkàr, elkàrtzen** (elkartu) ad. reu-
 nirse

eltxítxu (eltze-itsu) iz. hucha

eltxó (eltxo) iz. mosquito

eltzàri zhr (eltzekari) iz. potaje

eltzé (eltze) iz. puchero

elúr (elur) iz. nieve

elúrbusti (elurbusti) iz. agua-nieve

elúrte (elurte) iz. nevada

emáitz (emaitza) iz. resultado

emákume (emakume) iz. mujer

***(e)mán, (e)mà, (e)màt(t)en** (eman) ad. dar

emè (eme) iz. / adj. hembra

***emén** (hemen) ad. aquí

emen bértan (hemen bertan) ad. aquí mismo

enbárazatu (enbarazatu) adj. enbarazada

enbór (enbor) iz. tronco

enkárgu (enkargu) iz. encargo

énpo in (enpo egin) ad. saciar(se)

entérratu, entérra, entérratzen (lurperatu)
 ad. enterrar

entérrro (entierro) iz. entierro

entsálada (entsalada) iz. ensalada

eó (hego) iz. sur

— **eò-aizé** (hego haize) iz. viento del
 sur

eóki (egoki) ad. adecuadamente

eókittu, eóki, eókitzen (egokitu) ad. ade-
 cuar(se)

eòn(du), eòn, eòt(t)en (egon) ad. estar

eònazí, eònazí, eònaztén (egonarazi) ad. ha-
 cer estar

***eótu, eò, eòtzeiz.** ikus *ió(tu)*

***eósi, eòs, eòsten** (egosi) ad. cocer

epél (epel) adj. templado, -a

***epéldu, epèl, epèltzen** (epeldu) ad. templar

epúrdi, ipúrdi (ipurdi) iz. culo

— **epúrdiaundi, ipúrdiaundi** (ipur-
 tandi) adj. culón, -a

epúrdiko, ipúrdiko (ipurdiko) iz. culada

epúrmasall zhr, ipúrmasai (ipur-masail)
 iz. nalga

epùrtargí (ipurtargi) iz. luciérnaga

epùrtzolo (ipurtzulo) iz. ano

ér, edér (eder) adj. 1 bello, -a 2 bueno, -a
 3 grande

èrabat (erabat) ad. del todo

erákutsi, erákus, erákusten (erakutsi) ad.
 enseñar

eràman, eràma, eràmat(t)en (eraman) ad.
 llevar

eràmanázi, eràmanázi, eràmanazten (era-
 manarazten) ad. hacer llevar

eráuntsi (erauntsi) iz. torrente de lluvia

***erán, erà, eràten** (edan) ad. beber

erànazí, erànazí, erànaztén (edanarazi)
 ad. hacer beber

***erántzi, erántzi, erántzitzen / erántzi, eràz,**
eràzten (erantzi) ad. desvestir(se)

eráso (eraso) iz. torrente de lluvia

eràztun (eraztun) iz. anillo

erbí (erbi) iz. liebre

erbiñuré (erbinude) iz. comadreja

erdáldun (erdaldun) iz. castellanoparlante

erdé (lerde) iz. baba

erdèra, erdàra (erdara) iz. castellano
erdèzu (lerdetsu) adj. baboso, -a

erdí (erdi) iz. mitad

— **órdu erdì** (ordu erdi) iz. media hora

erdíbaná (erdibana) adb. a medias

***erdíkatu, erdíka, erdíkatzen / erdíkatú, erdíka, erdíkatzen** (erdikatu) ad. partir por la mitad

***erdíftu, erdì, erdítzen gzt** (erditu) ad. dar a luz

erdízka (erdizka) adb. a medias

erdòi (herdoil) iz. roña

erdòittu, erdòi, erdòitzen (herdoildu) ad. oxidarse

***eréiñ, erèiñ, erèitten** (erein) ad. sembrar

eréki, eréki, erékitzen (ireki) ad. abrir

erén gzt (heren) iz. tercio

erènu (herenegun) adb. anteayer

ergél (ergel) adj. estúpido, -a

érki (ederki) adb. bien

— **érki aski** (ederki aski) adb. muy bien

erlé (erle) iz. abeja

erlámando, erlémando (erlamando) iz. zán-gano

ermítta (ermita) iz. ermita

***ernáldu, ernàl, ernáltzen** (ernaldu) ad. fe-cundar

ernári (ernari) adb. estar preñada

ernàtu, ernà, ernàtzen (ernatu, esnatu) ad. espabilarse

erné (erne) adj. despierto, -a, ingenioso, -a

eró (ero) adj. loco, -a

eròri, eròri, eròitzen (erori) ad. caerse

eròrtza (lur-jausi) iz. desprendimiento de tierras

eróstun (erostun) iz. comprador, -a

***erótu, erò, eròtzen** (erotu) ad. volver(se) loco, -a

eróxka (eroxka) adj. loquillo, -a

errábi (errabia) iz. rabia

errámu (erramu) iz. laurel

erràpe (errape) iz. mama

érra, edérra (ederra) adj. grande / bueno, -a

erráuts, áuts (errauts) iz. ceniza

erráx, erréx (erraz) adj. / adb. fácil

***erré, errè, errètzen** (erre) ad. quemar(se)

erré (erre) adj. quemado, -a

erréaldi (errealdi) iz. momento de quemazón

errége (erregge) iz. rey

erréiña (erregina) iz. reina

erréiñ zbr, erréiña zbr (errain) nuera

errèka (erreka) iz. río

errépetu, errépe, errépetzen (erreparatu) ad. fijarse

erréu (erregu) iz. ruego

erréstán (herrestan) adb. segidan

errèsto (arrasto) iz. señal, marca

errétiratu, errétira, errétiratzen (erretiratu) ad. retirar(se)

errétolika (erretolika) iz. retahíla

errétxiñ (erretxina) iz. resina

errétxiñ (erretxin) adj. irritable

errétxindu, errétxin, errétxintzen (erretxin) ad. irritar(se)

erréx. ikus *erráx*

***erréxtu, errèx, errèxten / erráxtu** (erraztu) ad. facilitar

errézelu zbr (errezelo) iz. recelo

errèzo (errezoz) iz. rezo

***erréztu, errèz, errèzten** (errezatu) ad. rezar

errí (herri) iz. pueblo

errítar (herritar) iz. del pueblo

erríxta (errieta) iz. bronca

errómes gzt (erromes) iz. peregrino, -a

erróskilla (erroskila) iz. rosquilla

erróta (errot) iz. molino

Erròta iz. pertsona izengoitia

errótari (errotari) iz. molinero, -a

errúa zbr (erregu) iz. robo (*medida de grano equivalente a media fanega*)

***(e)sán, (e)sà, (e)sàten** (esan) ad. decir

(e)sànazí, (e)sànazí, (e)sànazítzen / (e)sà-naztén (esanarazí) ad. hacer decir

esànerá (esaera) iz. 1 dicho 2 modo de hablar

esí (hesi) iz. vallado

eskàerá (eskaera) iz. petición

eskáillera (eskailera) iz. escalera

eskále (eskale) iz. mendigo, -a

eskápo (eskapada) iz. escapada, librada
eskármentu (eskarmentu) iz. 1 escarmiento
 2 experiencia
eskárpíñ (espartin) iz. alpargata
eskás (eskas) adj./adb. flojo, -a, escaso
eskási (eskasia) iz. escasez
 ***eskástu**, **eskàs**, **eskàsten** (eskastu) ad. acabarse, desmejorar
 ***eskátu**, **eskà**, **eskàtzen** (eskatu) ad. 1 pedir
 2 soltar
eské (eske) iz. limosna
 ***eskéñi**, **eskèin**, **eskèintzen** (eskaini) ad. ofrecer
eskér (esker) iz. agradecimiento
 — **eskérrikaskó** (eskerrik asko) muchas gracias
eskíñoso, **eskíñuso** (eskinoso) iz. arrendajo
eskòba (eskoba) iz. escoba
eskòla (eskola) iz. escuela
eskribittu, **eskribi**, **eskribitzen** *zhr* (eskribitu) ad. escribir
eskú (esku) iz. mano
 — **eskúzikin** (eskuzikin) adj. el, la que tiene manos sucias
 — **eskùmotx**, **eskùmotz** (eskumotz) adj. manco, -a
eskuíñ, **eskuín** (eskuin) iz. derecha
eskúminak (eskuminak) iz. recuerdos
esnási, **arnás** (arnas) iz. respiración
esnàtu, **esnà**, **esnàtzen** (esnatu) ad. desesperarse
esnàzu *zhr* (esnetsu) iz. que da mucha leche
esné (esne) iz. leche
esnéketari (esneketari) iz. lechero, -a
ésपा (espa) iz. afán
espántu (espantu) iz. espaviento
espántuka (espantuka) iz. fanfarroneando
espántza (esperantza) iz. esperanza
espèrma *gzt* (esperma) iz. esperma
espétu, **espé**, **espétzen** (esperatu) ad. esperar
espézial (espezial) adb. muy bien
espillu (ispilu) iz. espejo
espóstu *zhr* (esposatu) ad. casarse
estálpe (estalpe) iz. cobertizo
estárta (*estarta*) iz. hueco entre dos casas

esté (heste) iz. intestino
estréinttu, **estréin**, **estréintzen** (estreinatu) ad. estrenar(se)
estrèlla *zhr* (ortzadar) iz. arco iris
estú (estu) adj. estrecho, -a
 ***estútu**, **estù**, **estùtzen** (estutu) ad. apretar
etórrri (etorri) iz. elocuencia
 *(e)**tórrri**, **tòr**, **tòrtzen** (etorri) ad. venir
 ***etsí**, **etsi**, **etsitzen** (etsi) ad. rendirse
etsì-etsín (etsi-etsian) adb. sin otro remedio
etsík artú (etsiak hartu) ad. rendirse
etzànta (etzanda) adj. tumbado, -a
 ***etzí** (etzi) adb. pasado mañana
etzímu (etzidamu) adb. el día siguiente a pasado mañana
éuki(ttu), **éuki**, **éukitzen** (eduki) ad. tener
eulí (euli) iz. mosca
eún (egun) iz. día
 ***eún** (ehun) zenb. cien
eúr (egur) iz. 1 madera 2 leña
éurdi (eguerdi) iz. mediodía
eurí (euri) iz. lluvia
Eúrrik (Eguberriak) iz. Navidades
euskaldun, **eskuàldun** *zhr* (euskaldun) iz. / adj. vasco, -a
euskèra, **euskàra**, **eskuàra** *zhr* (euskara) iz. euskera
 ***éutsi**, **èus**, **èusten** / **éutsi**, **éutsi**, **éutsitzen** (eutsi) ad. agarrar, sostener
eùterá (egutera) iz. solana
eùzki, **iùzki** *zhr* (eguzki) iz. sol
exéri, **exéri**, **exéritzen** (eseri) ad. sentar(se)
exkàx (eskas) adj. insuficiente
 ***exkàxtu**, **exkàx**, **exkàxten** (eskastu) ad. desmejorar
 ***èz** (ez) adb. no
ezári-**ezárin** (ezari-ezarian) adb. pixkanaka
ezáun, **ezáon** (ezagun) adj. conocido, -a
ezáutu, **ezáu**, **ezáutzen** / **ezáotu**, **izáutu**, **izáotu** (ezagutu) ad. conocer
ezáutza *gzt* (ezagutza) iz. conocimiento
ezézaun (ezezagun) adj. desconocido, -a
 ***ezí**(ttu), **ezì**, **ezitzen** (hezi) ad. educar
ezín, **ezíña** (ezin) iz. (lo) imposible
ezíndu *gzt* (ezindu) iz. minusválido, -a
ezkilla (ezkila) iz. campana

***ezkõndu, ezkòn, ezkõtzen** (ezkõndu)

ad. casarse

ezkõtza (ezkontza) iz. matrimonio

ezkúr (ezkur) iz. bellota

ezpál (ezpal) iz. astilla

ezpáta (ezpata) iz. espada

eztarri (eztarri) iz. garganta

eztén (ezten) iz. aguijón

eztí (ezti) iz. miel

eztúl (eztul) iz. tos

ezúr (hezur) iz. hueso

F

fabóre (fabore) iz. favor

fabriká (fabrika) iz. fábrica

faja (faja) iz. faja

falta (falta) iz. falta

falta izan (falta izan) ad. carecer de

fáltso, páltso *zhr* (faltso) adj. falso, -a

faltsókeri, paltsókeri *zhr* (faltsukeria) iz. falsedad

famátu (famatu) adj. famoso, -a

famili (familia) iz. familia

famóso *zhr* (famoso) adj. famoso, -a

fanfárroi (fanfarroi) adj. fanfarrón, -a

féde (fede) iz. fe

fedédun (fededun) iz. / adj. creyente

fenómenó (fenomeno) iz. fenómeno

***fiátu, fià, fiàtzen** (fidatu) ad. fiarse

fiésta, fiéstak (festa) iz. fiesta

— **festàurre** (*festaurre*) adb. tiempo antes de fiestas

— **festóndore** (*festondore*) adb. 1 tiempo después de fiestas 2 resaca

***fiñ** (fin) adj. fino, -a

***findú, fin, fintzen** (findu) ad. refinar(se)

fisiko (fisiko) iz. / adj. físico

***flakátu, flakà, flakàtzen** (flakatu) ad. adelgazar

fláko (*flako*) adj. flaco, -a

fòka (foka) iz. foca

fòko (foko) iz. foco

fòsil (fossil) iz. fósil

fráile (fraide) iz. fraile

fránko, pránko (franko) adb. 1 mucho, -a
2 muchas veces

fránko (franko) adb. muy

frantzés (frantses) iz. / adj. francés, -a

frésko (fresko) adj. fresco, -a

freskúra (freskura) iz. frescura

frontói (frontoi) iz. frontón

frúta (fruta) iz. fruta

frutéro (frutari) iz. frutero

frutèro (fruta-ontzi) iz. frutero

fundámentu (fundamentu) iz. fundamento

G

gábe (gabe) adb. sin

gabèntenikan (gabe) adb. sin

gabíroi (gabirai) iz. gavilán

gainbèra (gainbehera) iz. 1 cuesta descendente 2 decadencia

gainbèra (gain behera) adb. de arriba a abajo

gàinka (gainka) adb. uno, -a encima de otro, -a

gaitsets (gaitzets) iz. cria repudiada por su madre

***gaitsetsi**, **gaitsets**, **gaitsesen** (gaitzetsi) ad. repudiar
 ***gáitz** (gaitz) iz. enfermedad
gaixó (gaixo) adj. desgraciado
gaixó eon *zhr* (gaixo egon) ad. estar enfermo
ga(i)xtákeri (gaitzakeria) iz. maldad
 ***ga(i)xtátu**, **ga(i)xtà**, **ga(i)xtátzen** (gaiztotu) ad. infectar(se)
ga(i)xtó, **gextó** (gaizto) adj. malo, -a
 ***ga(i)xtótu**, **ga(i)xtò**, **ga(i)xtòtzen** (gaiztotu) ad. volver(se) malo, -a
gáizki (gaizki) adb. mal
gáizki eon (gaizki egon) ad. estar enfermo
gáizkittu, **gáizki**, **gáizkitzen** (gaizkitu) ad. enfermar
galánta (galant) adj. grande
galbài *zhr*. ikus *baé*
gàldera (galdera) iz. pregunta
 ***galdú**, **gàl**, **galtzèn** (galdu) ad. perder
gálezi, **gálezi**, **gálezten** / **gálazi**, **gálazi**, **gálazten** (galarazi) ad. no permitir
 ***galléndu**, **gallèn**, **galléntzen** *zhr* (gailendu) ad. dominar
gàltu, **gàl**, **gàltzen** (galdetu) ad. preguntar
gàltza (galtza) iz. pantalón
 — **galtzaundi** (*galtzaundi*) iz. calzonazos
galtzálle (galtzaile) iz. / adj. perdedor, -a
galtzérđi (galtzerđi) iz. calcetín
galtzórđin (galzorian) adb. en vías de desaparición
ganádu (ganadu) iz. ganado
ganbàra (ganbara) iz. desván
ganddeí *zhr* (gaindegi) iz. piso de debajo del tejado, encima del desván
gandú (gandu) iz. bruma
 ***gántz** *zhr* (gantz) iz. grasa
 ***gáñ** (gain) iz. 1 cima 2 nata
gãnekon (gainerakoan) adb. sino
gãnera (gainera) junt. además
gãnezka (gainezka) adb. desbordando(se)
garágar (garagar) iz. cebada
garái (garai) iz. época
garàikaldé (goialde) iz. parte superior
garàje (garaje) iz. garaje
garbí (garbi) adj. limpio, -a

garbítasun (garbitasun) iz. limpieza
 ***garbíttu**, **garbí**, **garbitzen** (garbitu) ad. 1 limpiar 2 matar
garésti (garesti) iz. caro
garéstittu, **garésti**, **garéstitzen** (garestitu) ad. encarecer(se)
gargéro *zhr* (gaurgero) adb. para ahora
garí (gari) iz. trigo
garízuma (garizuma) iz. cuaresma
gástu (gastu) iz. gasto
gatázka *gzt* (gatazka) iz. problema. ikus *katàzka*
 ***gátz** (gatz) iz. sal
gatzári (gatzagi) iz. cuajo
 ***gáu**, **gába** (gau) iz. noche
gáur (gaur) adb. hoy
gáupasa (gaupasa) iz. pasar toda la noche divirtiéndose, de juerga o fuera de casa
gáuza(a) (gauza) iz. cosa
gázı (gazi) adj. 1 salado, -a 2 agrio, -a
gatzá (gazta) iz. queso
gatzáña (gatzaina) iz. castaña
gatzánerı (gatzainadi) iz. castañar
gatzándeı (gatzandegi) iz. quesería
gatzánbara, **gatzánbera** (gatzanbera) iz. cuajada
gatzé (gazte) iz. joven
gatzélu *gzt* (gatzelu) iz. castillo
gatzéri (gazteria) iz. jóvenes
 ***gatzétu**, **gatzé**, **gatzétzen** (gatzetu) ad. rejuvenecer(se)
gazúra (gazur) iz. suero (de la leche)
gèigi (gehiegi) adb. demasiado, -a
gèienbat (gehienbat) adb. sobre todo
gèio, **gèio** *zhr* (gehiago) adb. más
gèittu, **gèi**, **gèitzen** (gehitu) ad. sumar
géla *gzt* (gela) iz. habitación, cuarto. ikus *orma*
geldı (geldi) adb. quieto, -a
geldıttu, **geldı**, **gelditzen** (gelditu) ad. parar(se)
gerézi (gerezi) iz. cereza
gerıza, **kerıza** (geriza) iz. cobijo, sombra
géro (gero) adb. después
gérra (gerra) iz. guerra
gerrı (gerri) iz. cintura

gerríko (gerriko) iz. cinturón
gertátu, gertà, gertàtzen *gzt* (gertatu) ad. suceder
gértu (gertu) adb. cerca
gezúr (gezur) iz. mentira
***gezúrta, gezúrta** (gezurta) iz. / adj. mentiroso, -a
gibél (gibel) iz. hígado
gibéla éuki (gibela eduki) ad. ser vago, sin preocupaciones
gibèlurdín (gibelurdin) iz. cierta seta de cura (*russula virescens*)
gidári *gzt* (gidari) iz. chófer
giltxúrdin (giltzurrun) iz. riñón
giltza (giltz) iz. llave
giro (giro) iz. tiempo atmosférico, ambiente (-en) **gísa** (bezala) adb. como
gitarra (guitarra) iz. guitarra
gizàjo, gixàjo (gizajo) adj. desgraciado
gizáseme (gizaseme) iz. hombre
gizén (gizen) adj. gordo, -a
***gizèndu, gizèn, gizèntzen** (gizendu) ad. engordar
gizón (gizon) iz. hombre
***gizòndu, gizòn, gizòntzen** (gizondu) ad. hacer(se) hombre
***gó** (gogo) iz. ganas
 — **góa izan, góa éuki** (gogo izan, eduki) ad. tener ganas
 — **go báten eon** (gogo batean egon) ad. tener ganas
gói (goi) iz. 1 parte superior 2 arriba
goibél (goibel) adj. triste
***goibéldu, goibèl, goibéltzen** (goibeldu) ad. entristecer

*góiz (goiz) iz. mañana *góiz (goiz) adb. temprano — goizálde (goizalde) adb. amanecer

Goizúta (Goizueta) iz. Goizueta
goldé (golde) iz. arado
gòma (goma) iz. goma
gón artú (gogoan hartu) ad. tener en cuenta
gòna (gona) iz. falda
***gór** (gogor) adj. duro, -a
goràbera (gorabehera) iz. 1 altibajo 2 peripécia

gordé (gorde) adj. escondido, -a
***gordé, gordè, gordètzen** (gorde) ad. esconder(se)
gorósti (gorosti) iz. acebo
gorótz (gorotz) iz. fiemo
gorpútz (gorputz) iz. cuerpo
gorrí (gorri) adj. rojo, -a
gorríngo (gorringo) iz. yema
***górtu, gòr, gòrtzen** (gogortu) ad. endurecerse
gosáldu, gosàl, gosáltzen (gosaldu) ad. desayunar
gosàri (gosari) iz. desayuno
gosàlaurré (gosalaurre) adb. tiempo antes de desayunar
gosé (gose) iz. hambre
gosépasatu (*gosepasatu*) adj. hambriento, -a
***gosétu, gosè, gosètzen** (gosetu) ad. tener hambre

gospél. ikus <i>ospél</i> gòspel (gospel) iz. gòspel

gótti (goiti) adb. arriba
 — **gótti-bètti** (goiti-beheiti) adb. altibajos
 — **góttixio** (goitixego) adb. un poco más arriba
 — **góttixkó** (goiti xamar) adb. demasiado arriba
góttikok (goitikoak) iz. vómito
 — **góttikok bóta** (goitikoak bota) ad. vomitar
 — **góttikoka** (goitika) adb. vomitando
gótu, gó, gótzen (gogoratu) ad. ocurrirse
goxó (goxo) adj. sabroso, -a

*goxóki, goxòki, gozòki zhr, goxó zhr (gozoki) iz. golosina

goxóki (goxoki) adb. dulcemente
gozó (gozo) adj. dulce
gozózale (gozozale) adj. goloso, -a
gríña (grina) iz. ansia
guárda (guarda) iz. guarda
guardásol zhr (aterki) iz. paraguas
guráso, guràsok (guraso) iz. padre o madre
gurdí (gurdi) iz. carro
gurdíbide (gurdibide) iz. camino de carreteras

gurí (guri) adj. 1 blando 2 suave
gurútze (gurutze) iz. cruz
gurúztiltzatu, gurúztiltza, gurúztiltzaten
 (guruziltzatu) ad. crucificar
gùsto (gustu) iz. gusto

gùstora (gustura) adb. a gusto
gútxi (gutxi) adb. poco, -a
 — **gútxi goràberá** (gutxi gorabehera) adb.
 más o menos
guzí (guzi) zenb. todo, -a

I

íao (iaio) adj. hábil
íar (ihar) adj. 1 seco, -a 2 delgado, -a
***iártu, iàr, iàrtzen** (ihartu) ad. 1 secarse 2
 adelgazar
***ibíli, ibíl, ibiltzen / ibílli, ebílli, ebíli** (ibili)
 ad. andar, usar, funcionar
idí (idi) iz. buey
idór *zbr* (idor) adj. seco, -a
idòrte (idorte) iz. sequía
idúittu, idúí, idúitzen (iruditu) ad. parecer
iel (igel) iz. rana
iel (iel) adb. en celo [la yegua y la burra]
ieltsero (igeltsero) iz. albañil
ieltso (igeltsu) iz. yeso
iéri in, iérin ibílli (igeri egin) ad. nadar
iérrri, iérrri, iérritzen / *iérii, ièr, ièrtzen
 (igarri) ad. darse cuenta
iùzki. ikus *eùzki*
ijito, kito *zbr* (ijito) iz. gitano, -a
ika (hika) adb. tuteando, hablar o escribir
 utilizando las formas verbales correspon-
 dientes al pronombre personal *hi*
ikàri (ikara) iz. susto
***ikértu, ikèr, ikèrtzen** *gzt* (ikertu) ad. in-
 vestigar
ikiárrri (ikaragarri) adb. 1 muy grande 2 es-
 tupendo
***(i)kási, (i)kàs, (i)kàsten** (ikasi) ad. apren-
 der, estudiar
ikásle (ikasle) iz. estudiante
ikátz (ikatz) iz. carbón
ikázkin (ikazkin) iz. carbonero, -a
***(i)kúsi, (i)kùs, (i)kùsten / *ekúsi** *zbr* (ikusi)
 ver

íl (hil) iz. muerto, -a
***íl, il, iltzen** (hil) ad. morir(se)
ílla (hil) iz. mes
ilbélz (hiltz) iz. enero
ilbèra (ilbehera) iz. luna menguante
ilbérrri (ilberri) iz. luna nueva
ilgòra (ilgora) iz. luna creciente
illár (ilar) iz. guisante
illàrgi (ilargi) iz. luna
illé (ile) iz. pelo
illaje (ilaje) iz. pelaje
illékixkur (ilekizkur) iz. persona de pelo ri-
 zado
illóba (iloba) iz. sobrino, -a, nieto, -a
illún (ilun) adj. oscuro, -a
illunpe (ilunpe) iz. oscuridad
illunoár (ilunabar) iz. atardecer
***illúndu, illùn, illùntzen** (ilundu) ad. os-
 curecer(se)
iltzé (iltze) iz. clavo
iltze (hiltze) iz. muerte
***ín, ì(n), ìtten** (egin) ad. hacer
ínbear, ínbar (eginbear) iz. quehacer
indár (indar) iz. fuerza
indárren (indarrean) adb. fuerte
***indártu, indár, indártzen** (indartu) ad. for-
 talecer(se)
infèrnu, inpèrnu (infernu) iz. infierno
ingúru (inguru) iz. alrededor
inpòrta, inpòrtik (inporta) ad. importar
intxàur (intxaur) iz. nuez
íntz (ihintz) iz. rocío
íñal (eginahal) iz. esfuerzo
íñáusi adb. en celo [la cerda]

inàuteri *gzt*, **inàuteri** *zbr*, **inòte**, **inòte** *zbr*
(inauteri) iz. carnaval. ikus *karnábal*

***inazi**, **inazí**, **inazten** / **inazí** (eginarazi) ad.
hacer hacer

***inòiz** (inoiz) adb. nunca (en interrogantes
y negativas)

***inòn** (inon) adb. en ningún sitio (en inte-
rogantes y negativas)

inòne(z) (inon ere, inon ez) adb. en ningún
sitio (en interrogantes y negativas)

***inòr** (inor) adb. alguien (en interrogantes y
negativas)

inóxente (inozente) adj. ingenuo

***ió**, **iò**, **iòtzen** (igo) ad. subir

***ió**, **iò**, **iòtzen** *zbr* (eho) ad. moler

iól (igual) adb. igual

iórtzi, **iórtzi**, **iórtzitzen** / **idórtzi** (igurtzi)
ad. frotar

ipár (ipar) iz. norte

ipàr-aizé (ipar-haize) iz. viento del norte

ipúrdi. ikus *epúrdi*

ipúrdiko. ikus *epúrdiko*

ipúr-masài. ikus *epúr-masài*

irábazi, **irábaz**, **irábazten** / **iráozi** (irabazi)
ad. ganar

irábazle (irabazle) iz. ganador, -a

iràkin, **iràkin**, **iràkitten** (irakin) ad. hervir

iràlekú, **iràlikú** (iraleku) iz. lugar donde
hay helechos

iràtze (iratze) iz. helecho

irátze-mèta (iratze-meta) iz. montón de
helecho

iráo, **iráo**, **iráoitzen** (igaro) ad. pasar

iràtsi, **iràtsi**, **iràsten** / **itsàtsi** (itsatsi) ad. pe-
gar(se)

***iràuli**, **iràul**, **iràultzen** (irauli) ad. volcar

iràulka (iraulka) adb. revolcándose

iràzki (iragazki) iz. colador

iréki. ikus *eréki*

irètsi, **irès**, **irèsten** (irentsi) ad. tragar

irí *gzt* (hiri) iz. ciudad

irítar *gzt* (hiritar) iz. ciudadano

irín (irin) iz. harina

irrintzi (irrintzi) iz. irrintzi

irristalári, **erristalári** (irristagarri) adb. res-
baladizo, -a

irristalátu, **irristalá**, **irristalátzen** / **erris-
talátu** (irristatu) ad. resbalarse

irúginar (hirugihar) iz. tocineta

irúittu, **irúi**, **irúitzen**. ikus *idúittu*, *idúi*,
idúitzen

irúroei (hirurogei) zenb. sesenta

isáts (isats) iz. cola

itti (igitai) iz. hoz

***ittó**, **ittò**, **ittòtzen** (ito) ad. ahogar(se)

ittòtti (itogin) iz. gotera

ittúrri (iturri) iz. fuente

itsàtsi, **itsàs**, **itsàsten** (itsatsi) ad. pegar(se)

itsáso (itsaso) iz. mar

itsú (itsu) iz. / adj. ciego, -a

itsúmandoka *zbr* (itsumandoka) iz. a la ga-
llina ciega

itsúsi (itsusi) adj. feo, -a

***itsútu**, **itsù**, **itsùtzen** (itsutu) ad. volverse
ciego, -a

itxáfero (*etxafuego*, *suziri*) iz. cohete

itxé (etxe) iz. casa

***itxí**, **itxí**, **itxítzen** / **itxí**, **ix**, **ixtèn** (itxi) ad.
cerrar(se)

itxúra (itxura) iz. aspecto

***itz** (hitz) iz. palabra

itzál (itzal) iz. sombra

***itzáldu**, **itzál**, **itzáltzen** (*itzaldu*) ad. oscurecer

itzàli, **itzál**, **itzáltzen** (itzali) ad. apagar(se)

itzéin, **itzéi(n)**, **itzéitten** (hitz egin) ad. hablar

ixkànbilla, **iskànbilla** (iskanbilla) iz. jaleo.
ikus *ixtillu*

***ixáldu**, **ixál**, **ixáltzen** (ixildu) ad. callar(se)

ixáll (isil) adj. callado, -a

ixállik(an), **ixállik(an)** (isilik) adb. en silencio

ixállka (isilka) adb. a escondidas

ixkàñ (izkin) iz. esquina

ixtànte (une) adb. momento

— **ixtànten** (berehala) adb. en seguida

ixtillu (istilu) iz. jaleo

ixtú (listu) iz. saliva

ixtú (estu) adj. estrecho, -a

izàera (izaera) iz. carácter

***izán**, **izàn**, **izàten** (izan) ad. ser

izár (izar) iz. estrella

izáutu, **izáotu**. ikus *ezáutu*

izéba (izeba) iz. tía

izén (izen) iz. nombre
izerdi (izerdi) iz. sudor
izkera, izkerá zhr (hizkera) iz. habla
izketa (hizketa) iz. habla
izlári (hizlari) iz. orador, -a
izórtu, izór, izórtzen (izorratu) ad. fasti-
 diarse, estropearse

izótz (izotz) iz. helada
iztér (izter) iz. muslo
iztún (hiztun) adj. hablador, -a

izú (izu) iz. miedo
izúti (izuti) adj. miedoso
***izútu, izù, izùtzen** (izutu) ad. asustarse

J

jatór (jator) adj. majo, -a
jáinko. ikus *yáinko*
jalèo (iskanbila) iz. jaleo
jangóiko (jaungoiko) iz. dios
jauna (jauna) iz. señor
jauna artú (jauna hartu) ad. comulgar
 — **jàun ta jábe**. ikus *yàun ta yábe*
jaunártze (jaunartze) iz. comunión
jaurégi gzt. ikus *yaurégi*
jéla (jela) iz. hielo
jendàrme, yendàrme gzt (jendarme) iz. gen-
 darme
jenérazio (belaunaldi) iz. generación

jèrtse, jèrse, kèstre zhr (jertse) iz. jersey
jìtu, jì, jìtzen (arakatu) ad. rebuscar
jodé, joé (arraioa) interj. joder!
juérga (parranda) iz. juerga
juéz (juez) iz. juez

jùnta (junta) iz. junta
***juntátu, juntà, juntàtzen** (juntatu) ad.
 juntarse

jurámentu (juramentu) iz. juramento
júxtu (justu) adb. 1 a duras penas 2 justo,
 exactamente 3 justo, -a
júxtu-júxtu (justu-justu) adb. justo-justo

K

kàbi (habi) iz. nido
kàfe (kafe) iz. café
kafésne, káfesné zhr (kafesne) iz. café con
 leche
kàiku (kaiku) iz. 1 cuexo, cuenco de madera
 para recoger la leche 2 tonto, -a
kaiòla (kaiola) iz. jaula
kajóí (tiradera) iz. cajón

káka (kaka) iz. excremento
kakàle, kakàie, kakàlle (kakagale) iz. ga-
 nas de cagar

kakàlek eón, kakàiek eón, kakàllek eón (*ka-
 kaileak egon*) ad. tener ganas de cagar
**kakàletú, kakàle, kakàletzen / kakàietú / kakà-
 lletú** (*kakàiletu*) ad. ponerse ganas de cagar
kakàlardó (kakalardo) iz. escarabajo
kakèri (kakeri) iz. diarrea
kakòntzi (kakontzi) adj. cagón, -ona
kalábaza (kalabaza) iz. calabaza
kále (kale) iz. calle
kalékume (kalekume) iz. persona de la ca-
 lle / ciudad (peyorativo)

kaléntura (sukar) iz. fiebre
kállu, káiu (kailu) iz. callo
kalté (kalte) iz. perjuicio
kamàmillú, kamámillu, kamàmiú, kamámiu (kamamila) iz. manzanilla
kamíó *zhr* (errepide) iz. camino
kamíon (kamioi) iz. camión
***kamústu, kamùs, kamùsten** (kamustu) ad. desafilarse
kamúts (kamuts) adj. desafilado, -a
kankáiu, kankállu (kankailu) adj. grandullón, -ona
kànpò (kanpo) iz. fuera
kánposàntu (hilerri) iz. cementerio
kánta (kanta) iz. canto
kantári (kantari) adj. cantarín, -ina
***kantátu, kantà, kantàtzen** (kantatu) ad. cantar
kantéra (harrobi) iz. cantera
kànto (kanto) iz. cantón
kantói, kanttói (kanto) iz. cantón pequeño
kàña (kanabera) iz. 1 caña 2 caña (de cerveza)
kapítalismo (kapitalismo) iz. capitalismo
karàitzarrí (kareharri) iz. (roca) caliza
karàkol (barraskilo) iz. caracol
karé (kare) iz. cal. ikus *kisu*
karétx (garatxo) iz. verruga
kárga (karga) iz. carga
karkàxa (karkaxa) iz. flema
karnábal (inauteri) iz. carnaval. ikus *ináu-teri, inòte*
karnízeria (harakindegia) iz. carnicería
karràittu, karrài, karràitzen (garraiatu) ad. llevar
karráka (karraka) iz. 1 parlanchín 2 suciedad incrustada (en la piel...) 3 carraca
karráxi (garrasi) iz. grito
karrérik atère (moldata) ad. arreglarse (con alguien)
kàrro (orga) iz. carro
karròtxa (aulkitxo) iz. silleta, carro para bebés
kaskáor (kaskagor) adj. cabezota
kaskàsoi(II), kaskàsoll (burusoil) adj. calvo, -a

kaskéta (kasketa) iz. rabieta
kásko (kasko) iz. 1 casco 2 cabeza 3 cima
kàso (kasu) iz. caso
kàso ín (kasu egin, kasu eman) ad. hacer caso
katàrro (katarro) iz. catarro
katàzka *zhr* (lan) iz. trabajo
katé (kate) iz. cadena
katìlu (katilu) iz. taza
kattàgorrí (katagorri) iz. ardilla
katú (katu) iz. gato
kaxkár (kaskar) adj. mediocre
kazkàorra (kazkabar) iz. granizo
kazùla (eltze) iz. cazuela
***ké** (ke) iz. humo
kedár (kedar) iz. hollín
kéja (kexa) iz. queja
***kendú, kèn, kentzèn** (kendu) ad. quitar
kéñu (keinu) iz. gesto, guiño
keríza. ikus *geríza*
kèstre. ikus *jèstre*
***ketátu, ketà, ketàtzen** (ketu) ad. ahumar
kézka (kezka) iz. preocupación
***kezkátu, kezka, kezkatzen** (kezkatu) ad. preocupar(se)
kidér (gider) iz. mango
kirkír, kirkíll (kilkir) iz. grillo
kìlo (kilo) iz. kilo
***kimá(tu), kimà, kimàtzen** (kimatu) ad. poder
kímu (kimu) iz. brote. ikus *muxkíll*
kínto (kinto) iz. quinto, de la misma edad
kísu (gisu) iz. cal
kisúlabe, kixúlabe (*gisu-labe*, karobi) iz. calera
kisúsquille (kisuskile) iz. calero, -a
kìto *zhr*. ikus *ijito*
kixkálu (ezkailu) iz. piscardo, chipa
***kizkáli, kizkál, kizkáltzen / kizkáli, kixkál, kixkáltzen** (kiskali) ad. quemar(se)
kizkúr, kixkúr (kizkur) adj. rizado, -a
***kizkúrtu, kizkúr, kizkúrtzen** (kizkurtu) ad. rizar(se)
klàse (klase) iz. 1 lección 2 categoría 3 especie
koipé *zhr* (koipe) iz. aceite

kòjo (*kojo*, herren) iz. / adj. cojo, -a
***kolátu, kolà, kolàtzen** (sartu) ad. colarse
kolóka(n) (koloka) adb. inestable
koltxói (koltxoi) iz. colchón
kolùmpió, zàngulú zhr (zabu) iz. columpio
komèri (komeria) iz. enredo
komón (komun) iz. 1 retrete 2 cuarto de baño
konéju (untxi) iz. conejo
konfiantza (konfiantza) iz. confianza
konkór (konkor) iz. bulto, chepa
konpázio báteko zhr, konpáziora zhr (konparazio baterako) adb. por ejemplo
***kontátu, kontà, kontàtzen** (kontatu) ad. contar
kontèntu (kontentu) adb. contento, -a (-en) **kòntra** (kontra) adb. contra
kòntrako eztàrri (kontrako eztarri) iz. tráquea
kontràrio (kontrario) iz. / adj. contrario, -a
kóntu, konòrte gzt (konorte) iz. conocimiento
kóntua galdú (konortea galdu) ad. perder el conocimiento
kóntu (kontu) iz. 1 cuento, asunto 2 excusa
***kóntu, kòn, kòntzen** (eutsi, atxiki) ad. sostener (kóntu dó, kòn déila, kóntzen díó)
kónturatu, kóntura, kónturatzén (konturatu) ad. darse cuenta
kóntuz (kontuz) interj. ¡cuidado!
kópa (kopa) iz. copa
kopéta (kopeta) iz. frente
kopéteko (kopetako) iz. golpe dado o recibido en la frente

korápiu, korápillu (korapilo) iz. nudo
kordíon (akordeoi) iz. acordeón
Kòrpus eún (Corpus egun) iz. día del Corpus

kóska (koska) iz. saliente

kósta (kosta) iz. costa
***kosté, kostè, kostètzen / *kostá(tu)** (kosta) ad. costar

kostilla (saihets) iz. costilla

kòtxe (kotxe) iz. coche
kotxé-kapòta (aulkitxo) iz. silleta cubierta, carro para bebés cubierta

kozkór (lokots) iz. mazorca desgranada de maíz

kòzka (hozka) iz. mordedura

kozkór, kozkór (koskor) adj. no grande — mutíl-kozkòr

***kozkórtu, kozkòr, kozkòrtzen / *kozkórtu** (koskortu) ad. crecer

kréma (krema) iz. crema

kriston (kristoren) adj. impresionante

kuàdro (kuadro) iz. cuadro

kùku (kuku) iz. 1 cuco, cucú 2 visita *gzt*
kùkuka (kukuka) adb. al escondite
kukúrruku (kukurruku) iz. quiquiriquí

kukúso (arkakuso) iz. pulga

kulúska, kulúxka (kuluxka) iz. cabezada, siesta

kùrrilló (kurrilo) iz. grulla

kurrínka (kurrinka) iz. gruñido (del cerdo)

kuxíde (kuxidade) iz. desorden

kuxkúxero (kuxkuxero) adj. husmeador, -a

kutixi (gutizia) iz. antojo, capricho

L

Labàin (Labaien) iz. Labaien

labàn (laban) iz. cuchillo

labé (labe) iz. horno

lakátz (lakatz) adj. áspero, -a

***lakáztu, lakàz, lakàtzen** (*lakaztu*) ad.

láku gzt (laku) iz. lago

lamí, lámí zhr (lami) iz. sirena

làminá (xafla) iz. lámina

lámot. ikus *lámbat*

***lán** (lan) iz. trabajo

lanbró (lanbro) iz. bruma

***lanbrótu**, **lanbrò**, **lanbròtzen** (lanbrotu) ad. enturbiar(se) (el cristal o el cielo)

lánda (landa) iz. campo

landáre (landare) iz. planta

langílle (langile) iz. / adj. trabajador, -a

lañó (laino) iz. nube

lapúr (lapur) iz. landrón, -ona

***lapúrthu**, **lapùr**, **lapùrtzen** (lapurtu) ad. robar

lár (lahar) iz. zarza

larátz *zbr* (laratz) iz. llar

laróei (laurogei) zenb. ochenta

larrí (larri) adb. con apuros

***larríthu**, **larrí**, **larrítzen** (larritu) ad. apurar(se)

larrú (larru) iz. cuero

larrú(a) yo (larrua jo) ad. follar

larrútu (larrutu) ad. despellejar

***lasá** (lasai) adj. flojo, -a

lasái (lasai) adj. tranquilo, -a

lasáitahun (lasaitahun) iz. tranquilidad

***lasáitthu**, **lasài**, **lasàitzen** (lasaitu) ad. tranquilizar(se)

***lasátu**, **lasà**, **lasàtzen** (lasatu) ad. aflojar

lastèrka (lasterka) adb. corriendo

lastèrka ín (lasterka egin) ad. correr

lastèrra ín (laster egin) ad. correr

lastó (lasto) iz. paja

láta (lata) iz. lata

***látz** (latz) adj. 1 áspero, -a 2 duro, -a

***láu** (lau) zenb. cuatro

***láun** (lagun) iz. 1 amigo, -a 2 persona

láunbat, **láunbet**, **lámot**, **lámet** (larunbat) iz. sábado

***láundu**, **làun**, **làuntzen** (lagundu) ad. ayudar

làuntza (laguntza) iz. ayuda

làurden (laurden) iz. cuarta parte

***laxtér** (laster) adb. pronto

leátz (legatz) iz. merluza

lége (lege) iz. ley

leió, **leó** (leiho) iz. ventana

***leítthu**, **lèi**, **lèitzen** (leitu) ad. leer

Léitza (Leitza) iz. Leiza

lejía (lixiba) iz. lejía

lekú (leku) iz. lugar

lèn (lehen) adb. antes

léno (lehenago) adb. antes

***lénbailen**, **lenbáilen** (lehenbailehen) adb. cuanto antes

lènbizí, **lèmizí** (lehenbizi) adb. primero, -a

— **lènbizíko**, **lèmizíko** (lehenbiziko) adb. primero, -a

lèngusú (lehengusu) iz. primo, -a

— **lèngusu própío** (lehengusu propio) iz. primo, -a

— **lèngusu ttíki** (lehengusu txiki) iz. primo segundo, prima segunda

leór (lehor) adj. seco, -a

leòrte (lehortte) iz. sequía

***leórtu**, **leòr**, **leòrtzen** (lehortu) iz. secar(se)

lepó (lepo) iz. cuello

— **lepàzur**, **lepèzur** (lepo hezur) iz. nuca

ler ín, **ler íña** (leher egin) ad. extenuarse

***lértu**, **lèr**, **lèrtzen** (lehertu) ad. reventar(se)

letáin (letagin) iz. colmillo

letxú, **létxu** *zbr* (letxuga) iz. lechuga

leún (leun) adj. suave

***leúndu**, **leùn**, **leùntzen** (leundu) ad. suavizar(se)

libru, **libúru** *gzt* (liburu) iz. libro

limói (limoi) iz. limón

liráin (lirain) adj. esbelto, -a

lirdínga (lirdinga) iz. viscosidad

lizár (lizar) iz. fresno

lízta (listari) iz. hilo de bala

liztór (liztor) iz. avispa

lizún (lizun) iz. mohó

***ló** (lo) iz. sueño

***ló** (lo) adb. dormido, -a

— **ló-kulùxka** (lo-kuluxka) iz. sueño ligero

— **lo-zórro** (lozorro) iz. sueño profundo

***ló in**, **lo ín** (lo egin) ad. dormir

loále (logale) iz. sueño

loálek eón (logaleak egon) ad. estar soñoliento

loáletu, **loále**, **loáletzen** (logaletu) ad. adormilarse

lodí (lodi) adj. gordo, -a

***lodítu, lodí, lodítzen** (loditu) ad. engordar(se)

***lói** (lohi) iz. barro

lóre (lore) iz. flor

lótsa (lotsa) iz. vergüenza

lotsàti (lotsati) adj. vergonzoso, -a

***lotsátu, lotsà, lotsàtzen** (lotsatu) ad. avergonzarse

***lotú, lotù, lotùtzen / lotzèn** (lotu) ad. atar

lotúra (lotura) iz. unión

losíntxa (losintxa) iz. caricia

loxórron (lozorro) adb. dormido, -a

lúma (luma) iz. pluma

***lumátu, lumà, lumàtzen** (lumatu) ad. desplumar

***lúr** (lur) iz. tierra

lúrpe (lurpe) iz. bajo tierra

lúrpetu, lúrpe, lúrpetzen (lurperatu) ad. enterrar

luzé (luze) adj. largo, -a

luzèra (luzera) iz. longitud

M

madárikatu (madarikatu) adj. maldito, -a

madárikatu, madárika, madárikatzen (madarikatu) ad. maldecir

madárikazio (madarikazio) iz. maldición

makéstu, makès, makèsten (makestu) ad. desafilarse

makéts (makets) adj. desafilado, -a

makilla (makila) iz. bastón

màkiná (makina) iz. máquina

màkulú (makulu) iz. muleta, báculo

***mài(a)** (mahai) iz. mesa

màia gzt, màlla zbr (maila) iz. nivel

maiákatu, maiáka, maiákaten / mallákatu zbr (mailakatu) ad. clasificar

maiátz (maiatz) iz. mayo

maibúru (mahaiburu) iz. presidencia (de la mesa)

maindire, mandire (maindire) iz. sábana

màistra zbr (maistra) iz. maestra

màisu (maisu) iz. maestro

màiu gzt, màllu zbr (mailu) iz. martillo

Máio iz. etxe izena

Màio iz. pertsona izengoitia

***máiz** (maiz) adb. frecuentemente

maiztér, maxtér (maizter) iz. inquilino, -a

makál (makal) adj. débil

***makáldu, makàl, makàltzen** (makaldu) ad. debilitar

makár (makar) iz. legaña

makéts (makets) adj. desafilado, -a

makill (makil) iz. palo

***makúrtu, makùr, makùrtzen** (makurtu) ad. agacharse

mál (magal) iz. regazo

málda (malda) iz. cuesta

maldízio (maldizio) iz. maldición

malèta (maleta) iz. maleta

malkér (malkar) iz. cuesta

malkétsu (malkartsu) adj. terreno abrupto

màlko (malko) iz. lágrima

mamí (mami) iz. miga

***mán.** ikus (*e*)mán

mandàuli (mandeuli) iz. mosca borriquera

mandó (mando) iz. 1 mula 2 borrachera

màndo (mando) iz. mando

mandóa bóta (mandoa bota) ad. vomitar

manétu, mané, manétzen (maneatu) ad. condimentar (la ensalada)

mantál (mantal) iz. delantal

mantàngorri, amóna mantàngorri (amona mantangorri) iz. mariquita

***mantédu, mantèn, mantèntzen** (mantendu) ad. mantener(se)

manténu (mantenu) iz. manutención
mántso (mantso) adj. domesticado, -a

mántso (mantso) adb. despacio
 ***mantsótu, mantsò, mantsòtzen** (mantsotu) ad. 1 ralentizar 2 domesticar

mañòntzi (mainontzi) adj. llorón, -ona
màpa (mapa) iz. mapa

marèò (mareo) iz. mareo

marímotiko (mari-mutil) iz. marimacho

marízikin (mari-zikin) iz. mujer desaseada

marmár (marmar) iz. 1 murmullo 2 refunfuño
 — **marmàrka** (marmarka) adb. 1 murmurando 2 refunfuñando

— **marmárren** (marmarrean) adb. 1 murmurando 2 refunfuñando

màrra *gzt* (marra) iz. raya

marráka (marraka) iz. grito, lloro

marránta (marranta) iz. ronquera

marrántatu, marránta, marrántatzen (marrantatu) ad. ponerse ronco, -a

marrói (marroi) adj. marrón

marrúskatu, marrúska, marrúskatzen *zbr* (marruskatu) ad. frotar (la ropa)

màrtxa (martxa) iz. marcha, velocidad

marúri (marrubi) iz. fresa

masái, masáll *zbr* (masail) iz. mejilla

masústa (masusta) iz. zarzamora

matálezur (matrailezur) iz. mandíbula

matálezurreko (matrailezurreko) iz. bofetada

matéri (materia) iz. pus

***máts** (mahats) iz. uva

mátsondo (mahatsondo) iz. vid

mátte (maite) adj. amado, -a

mátte izan (maite izan) ad. querer

***mattátu, mattà, mattàtzen** (maitatu) ad. querer

maxkúri (maskuri) iz. vejiga

***mé** (mehe) adj. delgado, -a

meár (mehar) adj. 1 estrecho, -a 2 delgado, -a

***meártu, meàr, meàrtzen** (mehartu) ad.

1 estrechar(se) 2 adelgazar

mèdikú (mediku) iz. médico

menbrillu (irasagarra) iz. membrillo

mendí (mendi) iz. montaña

mènpe (menpe) iz. control, dominio

mènta (menta) iz. menta

merézi izan (merezzi) ad. merecer

mérke (merke) adj. barato, -a

***merkétu, merkè, merkètzen** (merkatu) ad. abaratar(se)

mermélada (marmelada) iz. mermelada

meséde (mesede) iz. favor

méta (meta) iz. montón (de hierba...)

metáziri (metaren erdiko makila) iz. palo en el centro del montón (de hierba...)

***métu, mè, mètzen** (mehetu) ad. adelgazar

méza (meza) iz. misa

mézu (mezu) iz. mensaje

***mía, miàtxo** (biga) iz. ternera

mikátz (mikatz) adj. amargo, -a

mìko, míko *gzt* (moko) iz. pico

milàgro (mirari) iz. milagro

míllesker (milesker) iz. muchas gracias

mína (meatze) iz. mina

mín (min) iz. dolor

mín (min) adj. amargo, -a

minbéra (minbera) adj. dolorido, -a

minbétu, minbé, minbétzen / binbétu (minberatu) ad. dejar dolorido, -a

minbízí, minbízí (minbizi) iz. cáncer

mingáñ (mingain) iz. lengua

mintzátu, mintzà, mintzàtzen *zbr* (mintzatu) ad. hablar

míru (miru) iz. milano

miúra (mihura) iz. muérdago

mízka (itsaskorra dena) iz. algo pegajoso

***mizkátu, mizkà, mizkàtzen** (mizkatu) ad. ponerse pegajoso

mizpíra (mizpíra) iz. nispero

mízto (mizto) iz. 1 lengua viperina 2 aguijón

mobída *gzt* (mugida) iz. movida

módu (modu) iz. modo

moldàketá *gzt* (moldaketa) iz. arreglo

***moldátu, moldà, moldàtzen** (moldatu) ad. arreglarse

momèntu (momentu) iz. momento

momórro (logale) iz. modorra

monóno, moñoño (monono) adj. encanto

montéro (basozain) iz. guarda forestal
montóí (*montoi*) iz. montón
mòrdo (mordo) iz. montón
mordóllo (mordoiilo) iz. embrollo
mordóska, mordókka (mordoxka) iz. bastante
morkóts (morkots) iz. erizo (de las castañas)
morroí (morroi) iz. ayudante
mòro (mairu) iz. moro
moté (*ote*) interj. chaval
motél (motel) adj. 1 lento, -a 2 húmedo, -a (ropa) *zhr*
motél (motel) adb. espacio
***motéldu, motèl, motèltzen** (moteldu) ad. aminorar (la velocidad)
motiko (mutiko) iz. niño
mòto (moto) iz. moto
motóts (motots) iz. moño
***mótz** (motz) adj. corto, -a
mozkór (mozkor) iz. borracho, -a
***mozkórtu, mozkòr, mozkòrtzen** (mozkórtu) ad. emborrachar(se)
mozkóte (mozkote) iz. rechoncho, -a
mozórro, zomórro *zhr* (mozorro) iz. 1 jóvenes que bailan de caserío en caserío y de casa en casa en carnavales 2 disfraz *gzt*
***moztú, moztù, moztèn** (moztu) ad. cortar

múa (muga) iz. límite
muànte *zhr* (mugakide) iz. limítrofe
muárri (mugarri) iz. mojón, piedra divisoria

***múittu, mùi, mùitzen** (mugitu) ad. mover(se)

mùki (muki) iz. moco
mukízu (mukizu) adj. mocososo, -a

múndu (mundo) iz. mundo
mùsiká (musika) iz. música
muskér, moskér *zhr* (musker) iz. lagarto
muskíll *zhr* (muskil) iz. brote. ikus *kimu*
músu, múxu (musu) iz. beso
músu mán, múxu mán (musu eman) ad. besar

mutíll, motíll (mutil) iz. 1 novio *gzt* 2 joven (masculino)

mutíllzar (mutilzabar) iz. solterón
mútu (mutu) adj. mudo
mutúr (mutur) iz. 1 morro 2 trozo

— **mutùr-beltz**
 — **mutúr-gorri**
 — **mutúr-zuri**
 — **txistór-mutùr**
 — **mutúrluze**

mutúrreko (muturreko) iz. morrazo
***mutúrdu, mutùr, mutúrtzen** (muturtu) ad. enfadar(se)
muxár (muxar) iz. lirón

N

nabári izán (nabari izan) ad. ser obvio
nabáittu, nabái, nabáitzen (nabaritu) ad. notar(se)

***nài** (nahi) iz. deseo
nài izán (nahi izan) ad. desear
náigabe (nahigabe) iz. disgusto
náigabe (nahi gabe) adb. sin querer

náiko (nahiko) adb. bastante, suficiente
náita (nahita) adb. a propósito
nai ta nái ez (nahi eta nahi ez) adb. a la fuerza

***nàiz** (nahiz) junt. aunque
napár, nafár (nafar) iz. / adj. navarro, -a
narráts (narras) adj. no muy limpio

nási (nahasi) adj. 1 revuelto 2 complicado, -a 3 loco, -a *gzt*
***nási, nàs, nàsten** (nahasi) ad. 1 mezclar(se) 2 confundir(se) 3 transtornar(se)
nàsketà (nahasketa) iz. 1 confusión 2 mezcla

nastákatu, nastáka, nastákatzen (nahastekatu) ad. mezclar
natúra (natura) iz. naturaleza

náusi (nagusi) iz. amo, -a

názka (nazka) iz. asco

nazkànte (nazkante) adj. asqueroso, -a

nazkárri (nazkagarri) adj. asqueroso, -a

nazkárrikeri (nazkagarrikeria) iz. asquerosidad

***nazkátu, nazkà, nazkàtzen** (nazkatu) ad.
1 asquear(se) 2 hartar(se)

neár, niár zhr (negar) iz. lloro

neár(ra) ín, niár(ra) ín zhr (negar egin) ad.
llorar

neárgarri (negargarri) iz. lamentable

neárti (negarti) adj. llorón, -ona

***nekátu, nekà, nekàtzen** (nekatu) ad.
1 cansar(se) 2 hartar(se)

nekázari (nekazari) iz. labrador, -a. ikus
basérritar

nekázaritza (nekazaritza) iz. agricultura

néke (neke) iz. cansancio

nekóso (nekoso) adj. trabajoso, -a

neré (nire) izord. mío, -a

— **nerè idúriko** (nire irudiko) en mi opinión

— **neré ùstез** (nire ustez) en mi opinión

neská (neska) iz. chica

neskáme (neskame) iz. sirvienta

neskàto (neskato) iz. palabra peyorativa
para nombrar a una chica. Su uso está
restringido a expresiones (*neskatoa,*
neskatoa!)

neskátx (neskatx) iz. muchacha

neskàzar (neskazahar) iz. solterona

neú, néu (negu) iz. invierno

***neútu, neù, neùtzen** (negutu) ad. llegar el
invierno

néune (neu) izord. yo mismo, -a

***neurtú, neùr, neurtzèn** (neurtu) ad. me-
dir

***ní** (ni) izord. yo

níní (nini) iz. 1 pupila 2 bebé

***noíz** (noiz) adb. cuándo

noízbitte, noízpitte, noízbette, noízpette
(noizbait) adb. alguna vez, en algún mo-
mento

noízbeinka (noizbehinka) adb. de vez en
cuando

noíznai (noiznahi) adb. cuando quiera

noíztsu (noiztsu) adb. más o menos
cuándo

nóla (nola) adb. cómo

nólabitte, nólabette (nolabait) adb. de algún
modo

nólanai (nolanahi) adb. de cualquier modo

***nón** (non) adb. dónde

nó(n)bette, nó(n)bitte (nonbait) adb. 1 en
alguna parte 2 expresión de asombro
(*nónbitte!*)

nóra (nora) adb. adónde

nó(ra)bette, nó(ra)bitte (norabait) adb. a
alguna parte

norbéra (norbera) izord. cada cual

nóski (noski) adb. 1 por supuesto 2 segura-
mente

nóskitxo adb. seguramente

Ñ

ñañar (*ñañar*) iz. pequeño, -a

ñaño (ñaño) iz. enano, -a

ñíñí (nini) iz. bebé

ñó! interj. que indica asombro

ñòne, ñònéz. ikus *inòne(z)*

ñòño iz. ñoño

O

***oán, uán, oán, uán** (orain) adb. ahora
**oàndik(an), uàndik(an), oàindik(an), uàin-
 dik(an)** (oraindik) adb. todavía

óbe (hobe) adj. mejor

òbena (hoberena) adj. óptimo, -a
 — **òbenxkóna** (hoberenetakoa) adj. uno,
 -a los, las mejores

odól (odol) iz. sangre

odólbildu (odolbildu) iz. coágulo [de
 sangre]

odólki (odolki) iz. morcilla

oé. ikus *ué*

oei (hoge) zenb. veinte

***òik** (hauek) erak. estos, -as

***òik** (hauek) izord. éstos, -as

òintokó (oinetako) iz. calzado

***òittu, òi, òitzen** (ohitu) ad. acostum-
 brar(se)

oittúra (ohitura) iz. costumbre

oká(b)ill (ukabil) iz. puño

okáll (okil) iz. pájaro carpintero

ókio (hobeki) adb. mejor

ól (ohol) iz. tabla

óla (horrela) adb. así

— **ólaxe(n), ólxe** (horrelaxe) adb. así
 mismo

óla (ola) iz. ferrería

òla, olátu (olatu) iz. ola

olíadura *zhr* (oliadura) iz. extremaunción

olío (olio) iz. aceite

olíotsu (oliotsu) adj. aceitoso

ollánda (oilanda) iz. polla [gallina]

olláor (oilagor) iz. becada

ollàr, oiàr (oilar) iz. gallo

ollàsco (oilasko) iz. pollo

ollàti (oilategi) iz. gallinero

olló (oilo) iz. gallina

olló-pikòr (oilo-ipurdi) iz. carne de gallina

***ón** (on) adj. bueno, -a

ónbeste, óinbeste (hainbeste) adb. tanto(s),
 -a(s)

ondár, onddár (hondar) iz. 1 resto 2 sedi-
 miento 3 arena

ondàtu, ondà, ondàtzen (hondatu) ad. es-
 tropear(se)

ondó (ondo) iz. 1 al lado (de) 2 fondo

ondòre (ondore) iz. resaca

ondòren (ondoren) adb. después de

***ondú, òn, ontzèn / ondú, ondù, ondùtzen**
 (ondu) ad.

onézkero (honezkero) adb. para ahora

ongárri (ongarri) iz. abono

ongárritu, ongárri, ongárritzen (ongarritu)
 ad. abonar

óngi (ongi) adb. bien

òntto (onddo) iz. hongo

— **onttò-beltz** (onddobeltz) iz. boleto
 negro

ontz (hontz) iz. búho

ontzí (ontzi) iz. 1 recipiente 2 vajilla

onáze (oinaze) iz. dolor

ónéz (oinez) adb. a pie

opòr gzt (opor) iz. vacación

***ór** (hor) adb. ahí

— **orrára** (horra) adb. ahí

***orá** (hura) erak. aquel, aquella

***orá** (hura) izord. aquél, aquélla, aquello

orákatu, oráka, orákatzen (txiki-txiki egin)
 ad. hacer añicos

oràpe (gorape) iz. sotechado

orbél (orbel) iz. hojarasca

ordán (ordain) iz. pago

ordàindu, ordàin, ordàintzen *zhr* (or-
 daindu) ad. pagar

ordàinketa *zhr* (ordainketa) iz. pago

òrdea (ordea) junt. pero

òrdez (ordez) adb. en vez de

órdu (ordu) iz. hora

ordù (ordu) adb. para cuando

órdun (orduan) adb. entonces

órduko (orduko) adb. 1 de entonces
 2 para entonces 3 en cuanto 4 para
 cuando

oré (ore) iz. masa

Orèntzeró, Olèntzeró (Olentzero) iz. Olen-
 tzero

orí (hori) adj. amarillo, -a
 — **oríxka** (horixka) adj. amarillento
orí (hori) erak. ese, -a
orí (hori) izord. ése, -a, -o
 — **órtako** (horretarako, horregatik) adb.
 1 para eso 2 por eso
orín (orin) iz. lunar
oríñal (pixontzi) iz. orinal
***orítu, orí, oritzen** (horitu) ad. poner(se)
 amarillo
orítz *zhr* (oritz) iz. calostro
órma (horma) iz. hielo
 — **ormáize** (horma-haize) iz. viento he-
 lado
 — **ormázirí** (horma-zirí) iz. estalactita de
 hielo
***ormátu, ormà, ormàtzen** (hormatu) ad.
 helar(se)
***oróittu, oròi, oròitzen** (oroitu) ad. recor-
 dar, acordarse
oròizi, oròizi, oròizitzen (oroitarazi) ad. ha-
 cer recordar

orràtz (orrazt) iz. 1 aguja 2 alfiler. ikus <i>yostòrtza</i> orráze (orrazze) iz. peine orràzkera (orrazkera) iz. peinado

orràztu, orráz, orrázten (orraztu) ad. pei-
 nar
orri *gzt* (orri) iz. 1 hoja 2 página
oró (orro) iz. ruido
 — **orro baten** (orro batean) adb. «con
 mucho ruido»
***órtz** (hortz) iz. diente
 — **ortzá-makèts** adj. que le falta algún
 diente

— **ortzàundi** adj. que tiene dientes gran-
 des
ortzàdar *gzt* (ortzadar) iz. arco iris. ikus
estrèlla
osába (osaba) iz. tío
 — **osába ttíki** (osaba txiki) iz. tío se-
 gundo
osásun (osasun) iz. salud
osín (osin) iz. ortiga
osó (oso) adj. entero, -a
osó (oso) adb. muy
ospél, gospél (ospel) iz. umbría, adj.
 sombrío, -a
ostátu (ostatu) iz. alojamiento
ostéun (ostegun) iz. jueves
ostíel (ostiral) iz. viernes
ostíko (ostiko) iz. patada
ostó (hosto) iz. hoja
óstu, óstu, óstutzen (ostu) ad. robar
oté (ote) iz. argoma
oté (ote) si
otóitz (otoitz) iz. rezo
otórdu (otordu) iz. comida
otsó (otso) iz. lobo
ótz (hotz) iz. / adj. frío, -a
otzikara (hotzikara) iz. escalofrío
òzka. ikus *kòzka*
ozkàtu, ozkà, ozkàtzen (hozkatu) ad. mor-
 der
òzki (hozki) iz. dentera
ozpín *zhr* (ozpin) iz. vinagre
***ozpíndu, ozpín, ozpíntzen** (ozpindu) ad.
 1 enfriarse 2 avinagrar(se) *zhr*
oztù, oztù, oztèn / oztützen (hoztu) ad. en-
 friar(se)

P

pàdi (pagadi) iz. hayedo
***pagátu, pagà, pagàtzen** (pagatu) ad. pagar
páke (bake) iz. paz
pála (pala) iz. pala

— **palá saìo, pála saìo** (pala saio) iz. se-
 sión de pala
pantási *zhr* (harrokeria) iz. fanfarronería
pantásioso *zhr* (harro) adj. fanfarrón

pañùlo (musuzapi) iz. pañuelo
 páo (pago) iz. haya
 papúr (papur) iz. migaja
 — **uí-papùr** (ogi papur) iz. migaja de pan
 pár (barre) iz. risa
 pardél (fardel) iz. paquete, hatu de ropa

pàre (pare) iz. par
pàre (pare) iz. lado, altura
parèja (bikote) iz. pareja

parét(a) (pareta) iz. pared
 párra (barre) iz. risa
 parrámurritx (irribarre) iz. sonrisa
 parránda (parranda) iz. parranda
 parrásta, palásta (parrasta) iz. chorro de líquido
 — **úr-parrásta** (ur-parrasta) iz. chorro de agua
 páрте (parte) iz. parte, pedazo
 — (-en) **pártez**, (-en) **pártetik** (-en par-tez) de parte de
 partídu (partida) iz. partido
 *partítu, partì, partítzen (partitu) ad. partir
 pártz (bartz) iz. huevo de piojo
 pasàtu, pasà, pasàtzen (pasatu) ad. pasar
 pasmóbelar *zhr* (pasmó-belar) iz. murajes
 patáio *zhr*. ikus *batáio*
 patáta (patata) iz. patata
 páto (ahate) iz. pato
 patrikera (patrikera) iz. faltriquera
 pattál (pattal) 1 adb. enfermo, -a, débil
 2 adj. malo (el tiempo)
 *pattáldu, pattál, pattáltzen (pattaltzen, eskasten) ad. ponerse medianamente (del enfermo)
 pattár, patár (pattar) iz. aguardiente
 pātu, pà, pàtzen (paratu) ad. poner
 pátxa (pagatxa) iz. hayuco
 pátxa, páxa *zhr* (mahaspasa) iz. pasa
 páuso (pausu) iz. paso
 paxáka. ikus *baxàkarána*
 pazintzi (pazientzia) iz. paciencia
 Pázko (Pazko) iz. Pascua
 pekátu (bekatu) iz. pecado
 *pelátu, pelà, pelàtzen (pelatu) ad. calar(se), emparar(se)

pèna (pena) iz. pena
 *penátu, penà, penàtzen (penatu) ad. apenar(se)
 péntsu, pénsu (pentsu) iz. pienso
 pepita (pipita) iz. pepita
 pérra (ferra) iz. herradura
 perrátei (ferratoki) iz. lugar donde se ponen herraduras
 *perrátu, perrà, perràtzen (ferratu) ad. poner herraduras
 perrátzalle (ferratzaile) iz. herrador, -a
 perréxiku (perretxiko) iz. seta
 perréxill (perrexil) iz. perejil
 petátxu (petatxu) iz. petacho
 pèto (peto) adj. auténtico, -a
 petrál (petral) adj. insolente
 *petráldu, petràl, petràltzen (petraldu) ad. volverse insolente

pétxu (bular) iz. pecho
petxùa (bularki) iz. pechuga [de pollo...]

pezóti (titipunta) iz. pezón
 pezpèra. ikus *bezpèra*
 pikaró (pikaro) adj. pícaro, -a
 pikárdia *zhr* (pikardia) iz. picardía
 piké (bike) iz. pez [substancia]
 pikète (*pikete*) iz. palo para hacer cercados
 píku, píko (piku) iz. higo
 pikór (ale) iz. grano. ikus *olló-pikòr*
 pilla (pila) iz. montón, abundancia
 *pillátu, pillà, pillàtzen (pilatu) ad. amon-tonar
 pillòta (pilota) iz. pelota
 — **pillóta-plàza** (pilota-plaza) iz. frontón
 pillótari (pilotari) iz. pelotari
 pintúra (pintura) iz. pintura
 píntza (píntza) iz. pinza
 píñu (pinu) iz. pino

pipér (piper) iz. pimienta
pipèr ín <i>gzt</i> (piper egin) ad. hacer novillos

pipértu, pipèr, pipèrtzen (pipertu) ad. irri-tar(se)
 pipí (pipi) iz. polilla
 — **pipík yó** (pipiak jo) ad. apolillarse
 *pisátu, pisà, pisàtzen (pisatu) ad. pesar
 písu (pisu) iz. peso

pitóto, **pittílin** (pitilin) iz. pito
píto (zakil) iz. pito
pittíka (pitin) iz. pizza
pitxér (pitxer) iz. jarra
pitxí (bitxi) iz. joya adj. elegante
pitxitxi (pitxitxi) iz. minino
piúra (piura) iz. aspecto ridículo
píxa (píxa) iz. pis, orina
 — **píxusai**, **píxúsai** (*píxusain*) iz. olor a pis
 — **pízáorro**, **píxázorro** (*píxázorro*) iz. chorro de pis
pixàle (pixagale) iz. ganar de orinar
pixàletú, **pixàle**, **pixàletzen** (pixagaletu) ad. tener ganas de orinar
píxkanaka(-**píxkanaka**) (pixkanaka) adb. poco a poco
píxken-**píxken** (pixkana) adb. poco a poco
píxko (pixka) iz. poco
 ***píxòntzi**, **píxòntzi** (pixontzi) adj. meón, -ona
pixtí (pizti) iz. bestia
 ***pixtú**, **pixtù**, **pixtùtzen** / **pixtú**, **pixtù**, **pixtèn** (piztu) ad. encender
pizár, **pixár** (pizar) iz. pizza
pizár (bizar) iz. barba
pizkòr. ikus *bizkòr*
plánta (planta) iz. itxura, planta
plátanó (platano) iz. banana
plàstikó (plastiko) iz. plástico
plàtera (plater) iz. plato
pláza (plaza) iz. plaza
plazágizon (plazagizon) iz. hombre brillante / desenvuelto ante el público
pòbre (pobre) iz. / adj. pobre
políki, **pollíki** (poliki) adb. 1 despacio 2 bien
polít (polit) adj. bonito, -a
porlán (porlan) iz. cemento
porrókatu (porrokatu) adj. empedernido, -a
porru (porru) iz. 1 puerro 2 porro *gzt*
posible (posible) adj. posible

postúra (modu, tankera) iz. forma de estar, ser.
póte (pote) iz. 1 bote 2 salto
póteka (*poteka*) adb. saltando
potóto, **potzótzo**, **pottóttina** (alu) iz. coño
pòtrok, **pottòio**k (potroak) iz. testículos, huevos
pottóko (pottoko) iz. moñoño
pòxpóló (pospolo) iz. cerilla
pózik (pozik) adb. contento, -a
pránko. ikus *fránko*
prés (prest) adb. preparado, -a
préstu (prestu) adj. dispuesto, -a
prézio (prezio) iz. precio
prixítu (frijitu) adj. frito, -a
 ***prixítu**, **prixì**, **prixítzen** (frijitu) ad. freír
prodúkto, **prodúktu** *gzt* (produktu) iz. producto

própio (propio) adj. carnal

pròpio (propio) adb. adrede

prozèso, **prozèsu** *gzt* (prozesu) iz. proceso

pukàdu (mokadu) iz. pincho

pùnta (punta) iz. punta

pùntu (puntu) iz. punto

pupú (pupu) iz. pupa

púrdi. ikus *epúrdi*

pùri-**pùrin** (furian) adb. a la moda

purrústi (purrustada) iz. refunfuño

púru (puru) iz. puro

púru (puru) adj. puro, -a

púska (puska) iz. cacho

— **puskálor**, **puxkaleor** (puska lehor) iz. comida en frío

***puskátu**, **puskà**, **puskátzen** (puskatu) ad. romper(se), partir(se)

pùtre (putre) iz. buitre

***pútz** (putz) iz. pedo sin ruido

— **putzúsai** (*putzusai*) iz. olor a pedo

pútzu (putzu) iz. pozo

puxká leòr (puska lehor) iz. comida en frío

puzkér (puzker) iz. pedo

puzkèrka (*puzkerka*) adb. echando pedos

— **puzkèrrusài** iz. olor a pedo

R

ràdio (irráti) iz. radio
ràro (arraro) adj. raro, -a
ràsta (rasta) iz. rasta
ráza (arraza) iz. raza, casta, linaje
relòju (erloju) iz. reloj
rinózeronte (errinozeronte) iz. rinoceronte

ritmo (erritmo) iz. ritmo

roéri (drogeria) iz. droguería

Roèri iz. pertsona izengoitia

ròn (ron) iz. ron

ròk (rock) iz. rock

rùnba (rumba) iz. rumba

S

saiàtu (saiatu) adj. que se esfuerza

***saiàtu**, **saià**, **saiàtzen** (saiatu) ad. intentar

sáinka zhr, **záunka** (zaunka) iz. ladrido

sáinka zhr, **záunka** (zaunka) adb. ladrando
 — **sáinka in zhr**, **záunka in** (zaunka egin)
 ad. ladrar

sàio (saio) iz. intento

sakábanatu, **sakábana**, **sakábanatzen** (saka-
 banatu) ad. dispersar(se)

sàke (sake) iz. 1 apetito 2 saque

sakón (sakon) adj. profundo, -a

sàla (sala) iz. sala

saldá (salda) iz. caldo

saldázu (saldatsu) adj. caldoso, -a

Saldís (Saldías) iz. Saldías

***saldú**, **sàl**, **saltzèn / saldú**, **saldù**, **saltzèn**
 (saldu) ad. vender

***sáll zhr** (sail) iz. grupo

salménta gzt, **salmènta zhr** (salmenta) iz.
 venta

saltàtu, **saltà**, **saltàtzen** (saltatu) ad. saltar

sàlto (salto) iz. salto

saltzalle (saltzaille) iz. vendedor, -a

sálsa, **sálsa** (salsa) iz. 1 salsa 2 lio, enredo

salsétu, **salsé**, **salsétzen / saltsétu** (saltsatu)
 ad. enredar, salsear

salséro, **saltséro** (saltsero) adj. salsero, -a

sàntu (santu) iz. adj. santo, -a

sapèlsa (zapelatz) iz. ratonero

***sár** (sagar) iz. manzana

sarátsa (sahats) n. sauce

sardé (sarde) iz. horca

sardiñ, **sardiñ** (sardina) iz. sardina

— **sardintzar**, **sardinzar** (sardinzar) iz.
 sardina curada tratada de forma espe-
 cial

sárdo (sagardo) iz. sidra

sardótei (sagardotegi) iz. sidrería

saré (sare) iz. red

sargóri, **sargói zhr** (sargori) iz. bochorno

sarí gzt, **sári zhr** (sari) iz. premio

sarréra (sarrera) iz. entrada

sárrri (sarri) adb. pronto, luego

— **sárrri arté** (sarri arte) adb. hasta pronto

sárrondo (sagarrondo) iz. manzano

***sartú**, **sàr**, **sartzèn** (sartu) ad. 1 entrar, me-
 ter(se) 2 llegar 3 incluir

— **sartú-atère** (sartu-atera) iz. visita breve

sasí (sasi) iz. zarza

— **sasík artú** (sasiak hartu) ad. cubrirse
 de zarzas

saskí (saski) iz. cesta

sasói (sasoi) iz. 1 época 2 juventud y fuerzas

— **sasóiko eón** (sasoiiko egon) ad. estar
 fuerte

satór (sator) iz. topo

séa (sega) iz. guadaña

seáska (sehaska) iz. cuna

***séi** (sei) zenb. seis

***séittu**, **sèi**, **sèitzen** (segitu) ad. seguir

séittun (segituan) adb. en seguida
***sekátu, sekà, sekàtzen** (sekatu) ad. se-
 car(se). ikus *leórtu*
sékula (sekula) adb. nunca (en frases nega-
 tivas)
séme (seme) iz. hijo
sendábelar (sendabelar) iz. planta medicinal
***sendátu, sendà, sendàtzen** (sendatu) ad.
 curar(se)
sendó (sendo) adj. fuerte
seníde *zhr* (senide) iz. hermanos
señále (señale) iz. 1 señal 2 marca 3 indicio
séo (bilgor) iz. sebo
sèrio (serio) adj. serio, -a
sermói (sermoi) iz. sermón
sésio (sesio) iz. disputa, discusión
séuro, séuru (seguru) adj. seguro, -a
séuro, séuru (seguru) adb. seguramente

séuski, séuraski (segur aski) adb. segura- mente seùskiná (<i>seguraskiena</i>) adb. seguramente
--

sikàte (sikate) iz. sequía
sílaba (silaba) iz. sílaba
silla (aulki) iz. silla
sillói (besaulki) iz. sillón
sòbra (sobera) adj. demasiado, -a
sòbra (sobera) adb. demasiado
***sói, sóll** *zhr* (soil) iz. / adj. calvo, -a
soildù, sòil, soiltzèn / sòiltzen (soildu) ad.
 1 volverse calvo, -a 2 talar
sóka (soka) iz. cuerda
soldádu (soldadu) iz. soldado
 — **soldádu yón** (soldadu joan) ad. irse
 soldado

soldá(d)uska (soldaduska) iz. servicio mi-
 litar
sóneko (soineko) iz. vestido
sónu (soinu) iz. sonido
 — **sónua yo** (soinua jo) ad. tocar música
***sór** (gor) adj. sordo, -a
sorréri (gorreri) iz. sordera
sorgín (sorgin) iz. bruja
sorgínkeri (sorginkeria) iz. brujería
sórta (sorta) iz. ramo
***sórtu, sòr, sòrtzen / sortzèn** (gortu) ad. en-
 sordecer
soró (soro) iz. campo
***sós** (sos) iz. 1 dinero 2 moneda antigua *zhr*
sòto (soto) iz. cuadra
sozialismo (sozialismo) iz. socialismo
***sú** (su) iz. fuego
suàngillú (sugandila) iz. lagartija
sué (suge) iz. serpiente
suègorrí (sugegorri) iz. víbora
suérte (suerte) iz. suerte
***sufríttu, sufri, sufriitzen** (sufritu) ad. su-
 frir
súi (suhí) iz. yerno
sukálde (sukalde) iz. cocina
***sumátu, sumà, sumàtzen** (sumatu) ad. sen-
 tir, oír o percibir con los sentidos
***súr** (sudur) iz. nariz
susára (susara) iz. estado de celo de la vaca
susára (susara) adb. en celo (la vaca)
***susáldu, susàl, susàltzen** (susaldu) ad. po-
 nerse en celo la vaca
sùsmo (susmo) iz. sospecha
***sútu, sù, sùtzen** (sutu) ad. enfadar(se)

T

(e)ta (eta) junt. y
tabérna (taberna) iz. bar
tabérnari (tabernari) iz. tabernero, -a
táka-tàka (taka-taka) iz. tacataca
talèntu (talentu) iz. talento

tàlo (talo) iz. torta de maíz delgada y de
 forma circular
tanbór (danbor) iz. tambor
tankéra (tankera) iz. 1 parecido 2 aspecto
tantár (gogo) iz. cabezonería

tantárra sartú ad. empeñarse
tànto (tanto) iz. tanto
***tapátu, tapà, tapàtzen** (tapatu) ad. tapar
tartár (tartarika) iz. charlatanería
tartárren áittu (tartarrean aritu) ad. charlar
tàrte (tarte) iz. intervalo, medio
tàrteka (tarteka) adb. de vez en cuando
telèfono (telefono) iz. teléfono
télla, téia (teila) iz. teja
tellátu, teiátu (teilatu) iz. tejado
temóso (temoso) adj. obstinado, -a
tenóre (tenore) iz. tiempo
tenórez (tenorez) adb. a tiempo
tènte, ténte (tente) adj. / adb. tieso, -a
titáre (titare) iz. dedal
títí (titi) iz. teta
títu, tí, títzen (tiratu) ad. tirar
tipùla (tipula) iz. cebolla
titáre (titare) iz. dedal
títí (titi) iz. teta
títu, tí, títzen (tiratu) ad. tirar, estirar
tòka (toka) iz. toca [juego]
***tokátu, tokà, tokàtzen** (tokatu) ad. 1 tocar
 (premio) 2 encontrar
tokí (toki) iz. lugar
tomàte (tomate) iz. tomato
tontór (tontor) iz. cima, pico
torí (tori) interj. toma
tórre (dorre) iz. torre
trába (oztopo) iz. estorbo
***trabátu, trabà, trabàtzen** (oztopatu) ad. es-
 torbar
tràgo (trago) iz. trago
tragóxka (tragoxka) iz. trago
trakéts (trakets) adj. torpe
tramànkulu (tramankulu) iz. armatoste
trápu (trapu) iz. trapo
tràste (traste) iz. / adj. trasto
trátu (tratu) iz. trato
tráza (traza) iz. parecido
trébe (trebe) adj. diestro, -a
***trén** (tren) iz. tren
trenbíde (trenbide) iz. vía del tren
trésna gzt (tresna) iz. herramienta, uten-
 silio
tríku (triku) iz. erizo

trípa (tripa) iz. tripa
tripàki (tripaki) iz. callos
tripá-orrok (tripa-orroak) iz. «ruidos de
 tripa»

tripàz gottí (tripaz goiti) adb. panza arriba
tripótx (tripotx) iz. tripas del cordero
tríste (triste) adj. triste
trónku zbr (tronko) iz. tronco. ikus *enbor*
tróntza (trontza) iz. tronizador [sierra]
trukàtu, trukà, trukàtzen (trukatu) ad. can-
 jear
trùke (truke) iz. trueque
trumói (trumoí) iz. trueno
trumòika (*trumoika*) adb. tronando
ttántta (tanta) iz. chorro de licor que se
 echa al café
***ttattár** (txar) adj. pequeño, -a, sin fuerzas.
 ikus *txàr, txakár*

ttíki (txiki) adj. pequeño, -a
 — **ttíkitan** (txikitan) adb. en la infan-
 cia
 — **ttíkixkó** (txikitxo) adj. demasiado
 pequeño, -a
***ttikítu, ttikì, ttikítzen / ttikítu** (txi-
 kitu) ad. empequeñecer(se)

ttípi-ttàpa (ttipi-ttapa) adb. a pasitos
ttírriki-ttárraka, ttírriki-ttárraka (ttirriki-
 ttarraka) adb. despacio
ttúku-ttùku iz. andar disimuladamente
tùtu (hodi) iz. tubo
txabói (xaboi) iz. jabón
txabòla (txabola) iz. chabola
txakár (txakar) adj. pequeño, -a, sin fuerzas
txalátan (zelatan) adb. espiondo
txàlo (txalo) iz. aplauso
txàloka (txaloka) adb. aplaudiendo
txànda (txanda) iz. turno
txàndaka (txandaka) adb. a turnos
***txandátu, txandà, txandàtzen** (txandatu)
 ad. turnar(se)
txanpiñoi (txanpiñoi) iz. champiñón
***txár** (txar) adj. 1 malo, -a 2 pequeño, -a,
 sin fuerzas
txárrro (txarro) iz. jarra
txantxàngorri (txantxangorri) iz. petirrojo
txé (xehe) adj. triturado, -a

txepétx (txepetx) iz. chochín
***txertátu, txertà, txertàtzen** (txertatu) ad.
 1 injertar 2 vacunar
txérto (txerto) iz. 1 injerto 2 vacuna
***txétu, txè, txètzen** (xehatu) ad. triturar
txikítu, txiki, txikítzen (txikitu) ad. des-
 trozar
txikízio (txikizio) iz. destrozo
tximísta (tximista) iz. relámpago
tximítx zhr (zimitz) iz. chinche
txímu (tximino) iz. mono
txínga (txinga) iz. pesa de competición con
 asas que se lleva en cada mano y que se
 utiliza en las pruebas de fuerza
txíngo (txingo) adb. a la pata coja
txíngoká (txingoka) adb. a la pata coja
txingúrri (txindurri) iz. hormiga
txintxérrri, zintzérri (zintzarri) iz. cencerro
txíntxo (zintzo) adj. formal
txiór, xiór (txigor) adj. tostado, -a
***txiórtu, txiòr, txiòrtzen / *xiórtu** (txigortu)
 iz. tostar
txipíroi (txipiroi) iz. chipirón
txirrinta (gutizia) iz. antojo
txistór (txistor) iz. chistorra
txistu (txistu) iz. flauta vasca, chistu
txístuka (txistuka) adb. silbando
txistulárrri (txistulari) iz. flautista, chistulari

txitxí (haragia) iz. carne
txítxo (txita) iz. polluelo
txokátu, txokà, txokàtzen (talka egin) ad.
 chocar
txokó, zokó (txoko) iz. rincón
txokòlte, txokólte (txokolate) iz. choco-
 late
txòpiñ (txopin) iz. hipo
txorákeri (txorakeria) iz. tontería
***txorátu, txorà, txoràtzen** (txoratu) ad. en-
 loquecer
txorí (txori) iz. pájaro
Txòrrri iz. pertsona izengoitia
txoró (txoro) iz. tonto, -a
***txorótu, txorò, txoròtzen** (tontotu) ad.
 volver(se) tonto, -a
txòrro (txorro) iz. chorro
txotxólo (txotxolo) adj. zopenco
***txotxóldu, txotxòl, txotxòltzen** (txotxoldu)
 ad. atontar(se)
txòzna gzt (txosna) iz. caseta de fiestas
 donde se sirven bebidas y comidas
txundár, txondár (txondar) iz. carbonera
 — **txundár-plaza, txondár-plaza** (txon-
 dor-zulo) iz. lugar donde se hace la
 carbonera
txurí. ikus *zurí*
***tzár, zár** (tzar) adj. malo, -a

U

uál zhr (uhal) iz. correa
***uáldu, uàl, uàltzen** (ugaldu) ad.
***uán, uáñ**. ikus *oán*
uára (ohara) iz. en celo [la perra]
uári (ugari) adj. abundante
uárritu, uárrri, uárritzen (ugaritu) ad. aumen-
 tar
udá (uda) iz. verano
 — **udágiro**
udáberrí (udaberri) iz. primavera

udáre (udare) iz. pera
udázken (udazken) iz. otoño
udó zhr (hudo) iz. hurón
ué, oé (ohe) iz. cama
uèldek (uholdeak) iz. inundación
uéldu (ubeldu) iz. moradura
uí (ogi) iz. pan
 — **uí-kozkòr** (ogi-koskor) iz. cuscurro
uká(b)ill. ikus *oká(b)ill*
***ukátu, ukà, ukàtzen** (ukatu) ad. negar

ukéndu (ukendu) iz. ingüento

***ukítu**, **ukì**, **ukítzen** (ukítu) ad. tocar

ukóndo, **ukàlondó** (ukondo) iz. codo

***umátu**, **umà**, **umàtzen** (umatu) ad. parir
úmetu, **úme**, **úmetzen** (umetu) ad. volver(se) niño, -a

úme (ume) iz. niño, -a

ùmegí (umeegi) adb. demasiado niño, -a

umíll (umil) iz. humilde

umóre (umore) iz. humor

úntz (huntz) iz. hiedra

***úr**, **úra** (ur) iz. agua

***úr**, **úrra** (hur) iz. avellana

urdài (urdail) iz. 1 jamón 2 estómago *gzt*

urdàiazpíko (urdaiazpiko) iz. jamón

urdàma (urdama) iz. cerda (con crías)

urdé (urde) adj. cerdo, -a

urdékeri, **urdékerí** (urdekeria) iz. putada

urdín (urdin) adj. azul

***urdíndu**, **urdìn**, **urdintzen** (urdindu) 1 urdin kolorea hartu 2 lizundu

urkí (urki) iz. abedul

urpó (orpo) iz. talón

urrátu (urratu) adj. herida

***urrátu**, **urrà**, **urràtzen** (urratu) ad. 1 rasgar 2 rasguñar 3 romper

urré (urre) iz. oro

ùrren, **ùrrengo** (hurren, hurrengo) adj. siguiente

urrí (urri) iz. octubre

urrí (urri) adb. poco, -a

urrìkittú, **urrìki**, **urrìkitzén** (urrikitu) ad. arrepentirse

urrítz (urritz) iz. avellano

urrúxa (urrixa) iz. / adj. hembra [sobre todo referido a animales domésticos]

urrúti (urruti) adb. lejos

urté (urte) iz. año

Urtèberri (Urteberri) iz. día de Año Nuevo

urtébetetze (urtebetetze) iz. cumpleaños

***urtú**, **urtù**, **urtùtzen** (urtu) ad. 1 derretir(se) 2 diluir(se)

usái (usain) iz. olor

usàika (usainka) adb. oliendo

***usáittu**, **usài**, **usàitzen** (usaitu) ad. oler

usó (uso) iz. paloma

ùste (uste) iz. fanfarronería

***ùste izan** (uste izan) ad. crear

ùstea izan (ustea izan) ad. ser un creído, una creída

ustél (ustel) adj. podrido, -a

***ustéldu**, **ustèl**, **ustèltzen** (usteldu) ad. pudrirse

úts (huts) iz. falta

úts (huts) adj. vacío, -a

***utzi**, **utzi**, **utzitzen** / **utzèn** (utzi) ad. dejar

utzíkeri (utzikeria) iz. dejadez

utzáill (uztail) iz. julio

utzárrri (utzarri) iz. yugo

utzápe tràpu *zhr* (izterpe trapuak) iz. compra antigua

X

xabál. ikus *zabál*

xakúr. ikus *zakúr*

xamàr (samar) adb. bastante

xamúr (samur) adj. tierno, -a

***xár**. ikus *zár*

xártu. ikus *zártu*

xaú (sagu) iz. ratón

xàuxar, **xàuxar** (saguzar) iz. murciélago

***xaxátu**, **xaxà**, **xaxàtzen** (xaxatu) ad. provocar (para la lucha)

xelèbre (xelebre) iz. peculiar

xelèbrekeri (xelebrekeria) iz. ocurrencia

xénda (xenda) iz. senda

xepél. ikus *zepél*

xérra (xerra) iz. 1 filete 2 loncha

***xerrátu**, **xerrà**, **xerràtzen** (xerratu) ad. hacer rebanadas

xerrénda *zhr* (zerrenda) iz. cosa, sitio o persona delgada, estrecha

xerrí. ikus *zerrí*

xéxto (sesto) iz. cesto
xiàr-xiàr (zchar) adb. caminar por una ladera
xílik(an). ikus *ixílik(an)*
ximél. ikus *zimél*
ximéldu. ikus *ziméldu*
ximíko. ikus *zimíko*
ximúr. ikus *zimúr*
xinixmen (sinesmen) iz. creencia
xinixtu, xinìx, xinìxten (sinistu) ad. crear
xiór. ikus *txigór*
xiórtu. ikus *txigórtu*

xirímiri (zirimiri) iz. sirimiri
xíxa (ziza) iz. seta
xolómu (solomo) iz. lomo
xorrótx. ikus *zorrótx*
xóx. ikus *sós*
xoxó. ikus *zozó*
***xúr**. ikus *zúr*
xurkéri. ikus *zurkéri*
xurrút. ikus *zurрут*
xuxén. ikus *zuzén*
xuxénbiden. ikus *zuzénbiden*

Y

yábe (jabe) iz. dueño
yái (jai) iz. fiesta
yáinko, jainko (jainko) iz. dios
yáio, yài, yàitzen (jaio) ad. nacer
yáki (jaki) iz. alimento
yákin, yáki(n), yákitten (jakin) ad. saber
yakínduri (jakinduria) iz. sabiduría
yakíntsu (jakintsu) adj. sabio, -a
yále (jale) iz. / adj. comilón, -ona
***yán, yà, yàten** (jan) ad. comer
yanári (janari) iz. comida
yántzi (jantzi) iz. ropa
yántzi, yántzi, yántzitzen (jantzi) ad. ves-
 tir(se)

yàrrizi, yàrrizi, yàrrizitzen / yárrizi (ja-
 rrazizi) ad. hacer poner
***yárrri, yàr, yàrtzen** (jarri) ad. poner, co-
 locar

yása (jasa) iz. chaparrón
 — **eurí-yasa** (euri-jasa) iz. chaparrón
 [OHARRA: Hitz elkartuetan agertzen da, batez ere, *yasa*. Eta hauetan, go-
 rantzko azentua galtzen du]
yáso, yáso, yásotze (jaso) ad. recibir
yàun ta yábe, jáun ta jábe (jaun eta jabe) iz.
 dueño y señor
yaurégi gzt, jauregi gzt (jauregi) iz. palacio
yéki, yéki, yékkitzen (jaiki) ad. levantarse
yelóskor gzt (jeloskor) adj. celoso, -a
yendàje (jendaila) iz. gentuza

yendärme. ikus *jendärme*
yénde (jende) iz. gente
***yétsi, yès, yèsten** (jaitsi) ad. bajar
yetsiera (jaitsiera) iz. bajada
***yétsi, yétzi, yèzten** (jetzi) ad. ordeñar
***yó, yò, yòtzen** (jo) ad. 1 pegar 2 tocar (un
 instrumento)

yoàre (joare) iz. cencerro
yoáregille (joare egile) iz. el, la que hace
 cencerros

yoéra (joera) iz. tendencia
***yokátu, yokà, yokàtzen** (jokatu) ad. 1 jugar
 (dinero, a deportes...) 2 actuar
yóko, yóku (joku) iz. juego
***yòn, yòn, yòten** (joan) ad. irse

***yòn-tórri, yòn-tòrri** (joan-etorri) iz.
 vuelta
yòn-trabòlta gzt (joan-etorri) iz. ida y
 vuelta

yornál (soldata) iz. salario

yórra (jorra) iz. escarda
***yorrátu, yorrà, yorràtzen** (jorratu) ad.
 escardar

yórren áittu (jorrear aritu) ad. escardar
***yósi, yòs, yòsten** (josi) ad. coser
yostáiu, yostállu (jostailu) iz. juguete
yostàka (jostetan) adb. jugando
yostàka ibílli (jostetan ibili) ad. jugar
yostòrtza (jostorratza) iz. aguja (de coser).
 ikus *orràtz*

Z

zabál (zabal) adj. ancho, -a

Zabàla iz. abizena

***zabáldu**, **zabàl**, **zabàltzen** (zabaldu) ad.

1 ensanchar(se) 2 abrir(se)

zabàleró (zabalera) iz. anchura

zàbar *zhr*, **zabár** *zhr* (utzia, alperra) iz.

1 abandonado, -a 2 perezosa, -o

zabárkeri (zabarkeria) iz. negligencia

***zabártu**, **zabàr**, **zabàrtzen** (zabartu) ad.

abandonarse

zái (zahagi) iz. odre

***zaildú**, **zàil**, **zailtzen** (zaildu) ad. 1 dificultar 2 curtir(se)

***záindu**, **zàin**, **zàintzen** (zaindu) ad. cuidar

zakár (zakar) iz. basura

zakár (zakar) adj. bruto, -a

zakáll (zakal) iz. pene

záku (zaku) iz. saco

zakùto (zakuto) iz. alforja

zakúr, **xakúr** (txakur) iz. perro

zakúrkeri (txakurkeria) iz. jugarreta

zalápata (zalaparta) iz. jaleo

zaldí (zaldi) iz. caballo

zaldiki (zaldiki) iz. carne de caballo

zaldiko (zaldiko) iz. potro

zále (zale) iz. / adj. aficionado, -a

***záll**, **zái** (zail) adj. difícil

záma (zama) iz. 1 peso 2 borrachera

zanáori (azenario) iz. zanahoria

zàngulú *zhr*. ikus *koliñpio*

***zanpátu**, **zanpà**, **zanpàtzen** (zanpatu) ad.

aplastar

***záñ** (zain) iz. vena

zapàburú (zapaburu) iz. renacuajo

zapárra (zaparrada) iz. chaparrón

zapáta (zapata) iz. zapato

zapèl (txapel) iz. sombrero

zapéteko (zaplateko) iz. golpe

zápo (zapo) iz. sapo

***zár**, **zárra** (zahar, tzar) iz. 1 viejo, -a

2 grande

zárpa (atzapar) iz. zarpa

zarpázu (zarpazu) adj. harapiento, -a

zarrátatu, **zarráta**, **zarrátatzen** (zarratatu) ad. desgarrar

zarréri (zaharreri) iz. vejez

zartán (zartan) iz. especie de sartén grande para asar castañas

zartàri (zartagin) iz. sartén

zartàtu, **zartà**, **zartàtzen** (zartatu) ad. agrietarse

***zártu**, **zàr**, **zàrtzen** (zahartu) ad. envejecer

zartzáro (zahartzaro) iz. vejez

zatar (zatar) adj. feo, -a

zàto (zahato) iz. bota (de vino)

záun. ikus *ezáun*

záunka. ikus *sáinka*

záunka in. ikus *sáinka in*

zazpí (zazpi) zenb. siete

zéa (zera) iz. partícula que se usa cuando no se recuerda una palabra

zelái, **xelái** (zelai) iz. pradera

zéntzu (zentzu) iz. sentido

zepél, **xepél** (ergel) adj. atontado, -a, soso, -a

zepél (*zepel*) iz. borrachera

***zepéldu**, **zepèl**, **zepèltzen** (zepeldu) ad.

1 atontar(se) 2 emborrachar(se)

zerbèza (zerbeza) iz. cerveza

zeré (zeure) izord. tu

zèro (zero) iz. cero

zèru (zeru) iz. cielo

zèrra (zerra) iz. sierra

***zerrátu**, **zerrà**, **zerràtzen** (zerratu) ad.

aserrar

zerrátu (zerratu) adj. cerrado, -a

zerràuts, **serràuts** (zerrauts) iz. serrín

zerrí (zerri) iz. cerdo, -a

zerríkíton, -a (*zerríkíton*) adj. cerdito, -a

zerríkume (*zerríkume*) iz. cría de cerdo

***zerrítu**, **zerrí**, **zerrítzen** (*zerrítu*) ad. 1 en-suciarse 2 volverse travieso

zértik(an) (zergatik) por qué

zèru (zeru) iz. cielo

zézén (zezen) iz. toro

ziàldo (ziraldo) iz. tambaleo

ziàldoká (ziraldoka) adb. tambaleándose

- ziàr** (zehir) adb. a través de. ikus *xiàr-xiàr*
- ziàrka** (zeharka) adb. 1 transversalmente
2 indirectamente
- ziàro** (zeharo) adb. totalmente
- zikín** (zikin) adj. sucio, -a
- ***zikíndu**, **zikín**, **zikítzen** (zikindu) ad. en-suciar(se)
- zikínkeri** (zikinderia) iz. suciedad
- zikíro** (zikiro) iz. carnero castrado
- zikítu** (zikiratu) ad. castrar
- zilbúr**, **xilbúr** (zilbor) iz. ombligo
- zillár** (zilar) iz. plata
- zimél**, **ximél** (zimel) adj. marchito, -a
- ***ziméldu**, **zimèl**, **zimèltzen** / ***ximéldu** (zimeldu) ad. marchitar(se)
- zimèntuk** (zimenduak) iz. cimientos
- zimíko**, **ximíko** (zimiko) iz. pellizco
- zimúr**, **ximúr** (zimur) iz. arruga
- zimúr**, **ximúr** (zimur) adj. arrugado, -a
- ***zimúrdu**, **zimúr**, **zimúrtzen** / ***ximúrdu** (zimurdu) ad. arrugar(se)
- zintzerri** (zintzarri) iz. cencerro
- zintzilik** (zintzilik) adb. colgado, -a
- zintzo** (zintzo) adj. honesto, -a
- zipatu**, **zipa**, **zipatzen** (*zipatu*) ad. tropezar
- zipítz** (zipitz) iz. ni pizca
- ziplo** (ziplo) adb. de repente
- ziràba** (ziraba) iz. luciòn
- zibráll** (txirlora) iz. viruta
- zirí** (ziri) iz. palo pequeño
- zirikatú**, **zirika**, **zirikatzen** / **xirikatú** (zirikatú) ad. 1 azucar 2 hurgar
- ***ziríndu**, **zirín**, **zirintzen** (zirindu) ad. 1 tener diarrea 2 manchar(se) con excrementos de ave
- zirín** (zirin) iz. 1 diarrea 2 excremento de ave
- ziripurdi** (zilipurdi) iz. voltereta
- zirta** (zirta) iz. salpicadura
- zirtàtu** (zirtatu) adj. salpicado, -a
- zirtàtu**, **zirtà**, **zirtàtzen** (zirtatu) ad. salpicar
- zizàre** (zizare) iz. lombriz
- ziztór**. ikus *txistór*
- zìztu** (ziztu) iz. gran velocidad
- zìztu**. ikus *txistu*
- zokó**. ikus *txokó*
- **zokólaño** (laino) iz. niebla
- zòla** (zola) iz. suela
- zòlda** (zolda) iz. mugre
- zópa** (zopa) iz. sopa
- zór** (zor) iz. deuda
- zorárrri** (zoragarri) iz., adj. maravilloso, -a
- zorrí** (zorri) iz. piojo
- zorrízu** (zorrizu) adj. piojoso, -a
- zorró** (zorro) iz. bolso, -a
- zòrro** (*zorro*) iz. chorro
- zorronka** (zurrunga) iz. ronquido
- zorrotz** (zorrotz) adj. 1 afilado, -a 2 exigente
- ***zorroztu**, **zorroz**, **zorrozten** (zorroztu) ad. afilar
- zortón**, **zurtón** (zurtoin) iz. tallo
- zozó**, **zoxó** (zozo) iz. mirlo
- zozókeri** (zozokeria) iz. idiotiez
- zubí** (zubi) iz. puente
- Zubìta** (Zubieta) iz. Zubieta
- ***zulátu**, **zulà**, **zulàtzen** (zulatu) ad. agujerear
- zuló** (zulo) iz. agujero
- zúmu** (zuku) iz. zumo
- ***zúr**, **xúr** (xuhur) adj. tacaño, -a
- ***zúr** *zhr* (zur) iz. madera
- zurgín** (zurgin) iz. carpintero, -a
- zurí**, **xurí**, **txurí** (zuri) adj. blanco, -a
- zuríngo** (zuringo) iz. clara de huevo
- ***zurítu**, **zurì**, **zurítzen** (zuritu) ad. 1 blanquear 2 pelar
- zurrùnbilló** (zurrunbilo) iz. remolino
- zurrùpi** (zurrut) iz. sorbo
- zurrút**, **xurrút** (zurrut) iz. bebida
- zurrútero**, -a (zurrutero) adj. gran bebedor, -a
- zútik** (zutik) adb. de pie
- zuzén**, **xuxén** (zuzen) adj. 1 recto, -a 2 correcto, -a
- ***zuzéndu**, **zuzèn**, **zuzèntzen** / **xuxéndu**, **xuxèn**, **xuxèntzen** (zuzendu) ad. corregir(se)
- zuzénbiden**, **xuxénbiden** (zuzenbidean) adb. de por sí

LABURTUZ, GAZTE ETA ZAHARREN ARTEKO ALDEAK
LEXIKOKO AZENTUERARI DAGOKIONEZ

Zaharrenak diren aldakiek ezaugarri hauek dituzte (gutxienez, bat):

1. Gaur egun hain erabiliak ez diren praktikekin lotura dute: *agá* (haga), *baé, bàì* (bahe), *esnázu, íó* (eho), *larátz, orítz, pasmóbelar, udó...*
2. Euskal Herriko mendebaldeko euskararekin lehian daude: *arótz* (herrero) vs. *errementari, atzendu* vs. *abaztu, bénpe(n), bénpeñen* vs. *behintzat, ebàtten* vs. *ebákitzen, ekusi* vs. *ikusi, eskuara* vs. *euskara, iuzki* vs. *euzki, mintzátu* vs. *hitzéin...*
3. Azentu aldakortasunaren adibideak dira: *bazkàri, bázkari* / *bazkàri, bàzkaldu* / *bazkàldu, bátezbèsteko* / *batázbesteko, Berá* / *Bèra, hizkera* / *hizkèra, létxua* / *letxúa, zintzatu* / *zintzàtu, káfesne* / *kafésne, árpi* / *arpéi, laúndu* / *láundu, púre* / *purè, kanbiok* / *kàmbiok...*
4. Aldakortasun fonetikoak erakusten dute: *pataio* vs. *bataio, paltso* vs. *faltso, yantzà* vs. *dantzà, epurmasall* vs. *epurmasai, maia* vs. *malla* (maila), *katatzka* vs. *gatazka...*
5. Euskara batuaren aurretik erabiltzen ziren hitzak dira, bizimodu berriaren esanahi eramale gehienetan: *rèunio* vs. *billéra, ofizina* vs. *bulégo, eskribittu* vs. *idátzi, guardásola* vs. *atérkia, kaléfazioa* vs. *berógailua, kuàrtoa* vs. *gèla...*
6. Hitz zahar batzuk aldakortasunean daude erdal hitzekin: *zàngulú* vs. *kolúmpio, koipé, gántz* vs. *grása...*

2.4. Goizuetako hitz bereziak

Atal honetan, bereiz bildu nahi izan ditugu Goizuetako hitz berezizat jotzen direnak. Gehienak adinduek bakarrik erabiltzen dituzte. Inguruetan ere esaten dira (edo ziren), baina nahiko eremu mugatuan erabiltzen direla uste dugu.

abáro *zhr* (itzal) iz. sombra
adòki *zhr* (adabaki) iz. petacho
apàparrútxa (zapaburu) iz. renacuajo
arràka (arrastaka) adb. a rastras
baldimétan (baldinbaitere²) interj. ojalá!
berdántza *zhr* (herenu gaua) iz. anteanoche
èriosúr, ériosúr (heriosuhar) adb. impetuosamente
gaurgéro *zhr* (dagoeneko) adb. para ahora
iràzki *zhr*, **iragazkí** *zhr*, **irákizki** *zhr* (iragazki) iz. colador
kándu *zhr* (gandu) iz. 1 bruma 2 vaho de los cristales 3 catarata (en los ojos)
kaníta *zhr*, **kanita** *zhr*, **kaniketa** *zhr* (ganibet) iz. cuchillo
katàzka *zhr* (lan) iz. trabajo [vs. gatázka *gzt* (gatazka) iz. lucha]
kikara *zhr* (kikara) iz. taza

² Elhuyar hiztegian gipuzkerakotzat emana.

kixkálu (ezkailu) iz. piscardo, chipa
koróko (borobil) iz. círculo pequeño
limèta³ *zhr* (botilla) iz. botella
manyáre⁴ *zhr* (manjatera) iz. pesebre
mórro, mórrotzen, mórrotu ad. zuhaitzei adarrak moztu, hauek indartu eta hazi-
 tzean, mozteko, ikatz egiteko⁵
pàzi *zhr* (pazi) iz. olla
popóte (borobil) iz. bulto redondo
txiñálka *zhr*, **txiñélka** *zhr* (txinalka) adb. en chanquetas
txòil (txoil) adb. del todo
txikérdi *zhr*. *txikia* litro laurdena zen, beraz, *txikerdia* litro zortzirena.
pèrrillá *zhr* (gurpil) iz. rueda
ponpóllo iz. bulto
tantár iz. kaskagogorkeria
xaór (xahor) adj. pequeño, -a y flaco, -a
yáka *zhr* (jaka) iz. cazadora
yón-trabòlta⁶ *gzt* (joan-etorri) iz. ida y vuelta
zakèla *zhr* (sakela) iz. bolsillo
zarrátera (zarratera) iz. desgarro (en ropa o telas)
zìpatu, zìpa, zìpatzen (*zipatu*) ad. tropezar
zipóta *zhr* (kortxo) iz. corcho

Hilabeteen izenak

ilbéltna
 otsábilla
 mártxoa
 apílla
 maiátza / loráilla
 garágarrilla⁷
 uztáilla
 aúztua
 burúbilla⁸

³ Lehengo botila batzuen izena zen: http://oferta.deremate.com.ar/id=18378079_antiguas-botellas-limeta

⁴ 3.000 hiztegian *manjatera* ageri da: 1. pesebre 2. cuadra de ovejas y terneros 3. trampas por donde se arroja al pesebre de la cuadra la comida del ganado.

Eta Elhuyar hiztegian *manjatera* (Ipar): pesebre, dornajo.

Nik Goizuetan, Loiarra baserrian jaso nuen, «aziendek jateko lekua» esanahiarekin.

⁵ Jesus Etxegiak esandako hitzak. Ez dut bestelako azalpenik bilatu. Pello Salaburuk «Batzango mintzoa» liburuan *morrotu* ematen du baina adiera honekin: *azek eta arbiek beroagatik gaitza hartu* (2005: 426).

⁶ Ez dago oso zabaldua, kuadrila batek erabili izan du.

⁷ Hiztegi Batuan gipuzkerako ezaugarritzat emana da (Gip.). Elhuyar hiztegian, Gipuzkoa eta Goi Nafarroakotzat (G., GN.).

⁸ Hiztegi batuan Iparraldeko ezaugarritzat emana da (Ipar). Elhuyar hiztegian Goi Nafarroa eta Iparraldekotzat (GN., Ipar.).

urría
azároa
abéndoa

Hauek guztiak horrela adineko jendeak esaten ditu. Gazte batek euskara batuan bezala esango lituzke: *urtárrilla, otsáilla, mártxoa, apírilla, maiátza, ekáina, uztáilla, abúztua, iráilla, urría, azároa, abéndua*.

3. Grabazioak eta transkripzioak

3.1. Erabilitako teknika eta erabaki metodologikoei buruzko azalpenak

3.1.1. Laginketa

Leku zehatz bateko hizkera aztertzean, normalean ez da lagin probabilitistikorik erabiltzen. «Lagina populazioaren edo unibertsoaren zati adierazgarria da, eta bere ezaugarriak aztertuz, populazioari dagozkion emaitzak eta ondorioak lortzea ahalbidetzen du. Laginketa, beraz, laginak lortzeko prozedura da» (Juaristi 2003: 65).

Gizarte zientzietan erabili ohi den metodo honen helburua hau da: «Populazioa osatzen duten elementu guztiak laginean aukeratuak izateko probabilitate bera izatea» (Juaristi 2003: 67). Leku jakin bateko hizkera aztertu nahi denean, helburua hortik gertu dago, hizkera horren adierazgarri den lagina, adibidea, lortu nahi delako. Kontua da, dialektologian batez ere, ezaugarri jakin batzuk dituzten hiztunak hobetsi izan direla hizkera garbia eta lexiko aberatsa bilatu nahian, errealitatean hitz egiten diren aldaera guztiak jaso nahi izan ordez.

Gure ikerketan, bi helburu nagusi egon dira:

1. Goizuetako azentuaren ezaugarri nagusiak biltzea.
2. Azentu horrek izan ditzakeen gizarte aldaeren berri jasotzea. Horretarako, aldagai hauek hartu ditugu kontuan: emakume/gizon, gazte/heldu, herriko/baserriko. Beraz, Goizuetan hitz egiten denaren argazki bat egitea izan dugu helburu.

20 hiztun elkarrizketatu ditugu, honela banatuta (biztanleen arteko proportzioa kontuan hartu da lagina aukeratzekoan):

- 10 emakume eta 10 gizon (biztanleen arteko proportzioa kontuan hartuz, bien arteko aldea dagoen ikusteko).
- Bakoitzetik lau 18-30 urte bitartekoak eta sei 60tik goitikoak (ahalik eta gazteenak eta ahalik eta helduenak, adinaren arabera aldea dagoen ikusteko)⁹.
- Baserritar eta herritarrak (bien arteko aldea dagoen ikusteko).

⁹ Horrela egiteko arrazoiak, ikertzailearentzat gazteen hizkera eta azentuera ezagunago izatea eta orain gazte direnak gero ere grabatzeko aukera egongo dela dira.

Hizkera oso aldakorra den neurgaia da. Hizkera bat aztertzean, «ikertzailearen paradoxa»rekin topatzen gara beti; ikertu nahi duguna ikertu nahi izate hutsagatik, beragan eragina sortu eta aldatu egiten dugu. Beste hitz batzuetan, erreakzio arazoak egon daitezke:

La reactividad alude a la sospecha de que la persona que realiza el estudio o los métodos del propio estudio puedan influir en el modo de comportarse o de pensar de los sujetos observados, o modificarlos, en ausencia del investigador. Dicho de otra manera, existe el riesgo de que el propio acto de observación haga cambiar el comportamiento de los observados y de que, en consecuencia, los resultados de la observación sean engañosos (Manheim, J.B. eta Rich, R.C. 1988. *Análisis político empírico. Métodos de investigación en Ciencia Política*, Alianza Editorial, Madril, 23. or. in Juaristi 2003: 46. or.).

Hizkera biltzean, aldaketa hori sortzen duten aldagai nagusiak honakoak dira, gure ustez: mikro bat jartzea, elkarrizketatzaile arrotz batek galderak egitea, galdera itxiak eta kontestuz kanpokoak egitea. Horregatik, hizkera bat egoera naturalean egiten denean bezala biltzea zaila da eta laginketa probabilistikoak zaildu egin dezake grabaketa egokiak ziurtatzea.

Egoera hau izanik, laginketa aleatorioa egitea baztertu eta 20 hiztunak aukeratzekoan, ezaugarri hauek zituztenak aukeratzea erabaki dugu:

- Mikro baten aurrean hitz egiteko arazorik ez izatea edo ohituak egotea (beste grabazio batzuk egin dizkietelako).
- Ixilak ez izatea.
- Elkarrizketatzailea ezagutzea edo gure erreferentzia izatea (familia ezagutzea...).

Zalantzarik gabe, elkarrizketatzailea bera herrikoa izatea lagungarria da hizkeraren naturaltasuna bermatzeko eta, aldaketaren bat dagoen kasuetan, identifikatzeko.

3.1.2. Galdetegia

Modu intuitiboan egin da. Helburua ez zen eduki jakin bat jasotzea, edukiontzia baizik. Zer esaten zen baino, *nola*. Horregatik, galderak errazak eta hitzuna eroso sentitzeko modukoak egitea izan da galdetegia osatzean izan dugun helburua. Hala ere, galderetan hiztunek aldaketari buruz dituzten usteez galdetzea pentsatu dugu, ikertzaileari berari hainbat fenomenoren inguruko pistak emanen zizkielakoan. Konparazio baterako, hizkerari buruzko aldeez eta bizimodu aldaketaren eraginaz galdetu diegu eta baita erantzun interesgarri franko lortu ere.

3.1.3. Transkripzioak

15 minutuko grabazioak izan dira. Hauek idazteko, transkripzio fonemikoa erabili da (/edan/) eta ez fonetikoa ([eðan]).

Alfabeto Fonetiko Internazionala erreferentziatzen hartuz, honako balio hauek erabili dira (IPA-k erabiltzen dituen ikurretatik diferenteak direnak bakarrik zerrendatuko ditugu):

- z = /s/
- s = /ś/
- tz = /ts/
- ts = /tś/
- r = /r/
- rr = /r/
- x = /j/
- tx = /tj/
- tt = /c/
- j = /x/
- y = /j/
- ñ = /ɲ/
- j = /x/
- ll = /ʎ/

Transkripzio fonologikoetan erabili ohi ez diren ezaugarri batzuk erabili ditugu eta jarraian azalduko ditugu:

— „

Elkarren jarraian bi kakotx, esaldian goranzko doinu bat egin dela adierazteko erabili dugu. Goranzko doinu hau esaldia bukatzen denetan ere gertatzen da. Horregatik, batzuetan horrelako ikur multzoarekin topatuko gara, esaldia bukatzeko puntua jartzen dugulako, goranzko doinuarekin bukatu den esaldiaren ondoren: „,

Normalean komarik egongo ez litzatekeen kasuetan ere, bi koma aurkituko ditugu, goranzko doinu hori markatu nahian. Adibidez: *Ta, gañera, beste polemika bat, yende askok saten duna da,*, *Peña hori,*, *dela Umore-Onako yenden-tzako bakarrikan.*

— h

Transkripzio fonologikoa denez eta Goizuetan hots hau ahoskatzen ez denez, normalena transkripzioan ez agertzea litzateke, hiztegian egin dugun bezala. Hiztegiakoak, ordea, hitz solteak ziren eta, gainera, ondoan euskara batuko forma eman dugu, edozein zalantza argitzeko. Transkripzioaren kasuan, erabili egin dugu; hitz eta kontestu batzuetan egon daitezkeen anbiguedade eta iluntasunak argitzeko «h»a sartzea erabaki dugu.

Esan den bezala, grabazioetan erabili diren hitzak hiztegia osatzeko baliatu ditugu. Hiztegia osatzeko eta zalantza batzuk argitzeko baliatu ditugu elkarrizketa horiek.

Hona segidan mutiko gazte baten eta emakume adindu baten elkarrizketaren zati bana.

20 urteko mutila

Aurréneko galdera,, fièstari buruz. Zuk fièstak nóiztikan ezáutzen ttizo?

Pues, éztikit. Zazpí bat urtékin o ya hasí nitzan plázara arrímatzen,, ta ezti[k]i,t, oáin arte,, juérگا ta juérگا,,!

Ta,, zuk nabáitzen al tzo aldéikan léngo fièstatatikan honára?

Nik uste,, oain géro ta yénde gútxio. Nóla kontròlak eta krìxtok,, eta nabáitzen da píxkoat yénde gútxio tòrtzen dela,, miño gañekon, lén bezàlatsú, bai.

Péñan bazkàrin atère izàndu ál tza?

Ez, sékula ez, éztit grázik itten.

Ez? Zèba?

Ézti[k]it, idúitzen tzít zakárkeri bát, èia sà. Mozòrrotan atèko nítzake, biño Péñan éztit grázik itten. Éztikit zértikan miño. Alpérrikan míña hartzeko re pelìgroa bezèla, o... Éztikit.

Ordun, normala neska gútxio atètzera? O zértik uste zo eztiála atètzen?

Horráatik iól, e? Zakárkeri horréngatik. Ba! Oaiñ heldù dia, jenérazioa, gazte hoik. Bua! Oain dènak atèko día, séuru, aurtén. Hála idúitzen tzit.

Zémat urtétsukok?

Hamasei,, hamázazpi ittekó. Hórtik, hólatsukok izáin dia, bá. Hamásei-hamá-zazpi. Hemézortzikok e izángo dia,, pentsátzen dut.

[...]

Zuk bá al dikizo Záhi-dantzak, dántza horrek, ze kontàtzen dun, ze simbólizatzen dun?

Izàten tzéla uste dut,, ikázkiñ bat-o mendín bizi zena,, ta urtén bèhin herríra bajàtzen tzen,, ta mozkòrtzen tzenen,, neska guzik zikintzen,, o lastèrka harrápatu ta zikintzen saiátzen tzéla, ez? Ta géro, makillakin yòka itten tzutén herrítika[n] beáli o. Éztikit,,! Hála úste béhintzat. Éno séuru biño.

80 urteko emakumea

Beste aldàketa men dó hizkèran. Euskèra, lénokoa ta uáingoa difènte ál da?

Ez, ez, Goizùtan,, ez. Goizùtan itten da,, léngo hizkùntza, zárra. Oañ, ník ezti-kít lótsangatik o zer dén,, neskàk yòten díá,, neskáme bétti. Yòten tzían, e? Oan ya horì re áttutzen ài dá,,. Eta, pasàtzen tzúten hillábete bat,, o bí han,, tórri honára,, eta heméngo hizkùntza éz ittetikán,, itten tzutén bèste hizkùntza hori: *No sos? Nongo sa?*

Nola?

E? Bèste hizkùntza. Guk itten dú zèta. Ta haiek berríz, ba, *ese*,. Ya, heméngo èz-ten bezàla,, hizkùntza ìn. Hori, sartzèn zitén itsúsi zèla heméngoa,,. Guk heméngok, bizì gának,, ta itten dú dena iguál, denak.

[...]

Náhi gabe re kanbitu itten tzo, e? Náhi gabe píxkot, segun zéñekin.

Bai? Éztikít. Hítz bat o bèste battùzte, sàten ttuztènak, pai. O, estudiantu dtèlakótz eskuàraz,, o battùzté. Miño, ez, ez. Hemèngok ya,, nik gure ùmekin-ta, illòbakin-ta heméngo hizkùntza itten dut,, ta gāñekon e bai,,. Guk gén tartèn e bai,,.

Ta gaztètatanan étzo nabáitzen...

Ez, ez, ez, ez, ez. Oaiñ, batua hori ikási dutènak o áittu dianak [...] hítz batzuk,, guk biño hókio sáin ttuzte, miño guk,, léngo hitzak,, hizkùntza,, gèhio dáuku. Miño,, dónu bérakin, béra, igual-igual. Badia, por ejemplo,, *kórtxua*. Ta lehengok etztén *kórtxua* sàten; *zipóta*.

[...]

Nóla da?

Zakèla. Zakèla sartú,,. *Zakèla*. Hólokori bai. Horik attòn zarrak eta amon zárrok. Horik, dena, hizkùntza déna... Guk itten ttu,, bàtzuk,, erdàraz bóta, sán. Hála áittu ttu,, yenden tårten, miño eskuàra garbío da léngo zár horína,,.

[...]

Eta zuk, adibidez, heméndikan kànpokori entéintzen al dizte, euskàraz ai diánen?

Bizkàitar horiri,, gútxi, biño gāñekon,, bai. Tolósan bezàlatsú itten da Donóstin e, [mi]ño jatórro, hókio mén do,, Tolósa, Tolósa sàten'te, hizkùntza. Dena *jun, jan*.

Ta Napárron ta Ipárralden ta hòitan,,?

Ni gútxi ibíl naiz hòitan, miño yénde tòrtzen dénen nabáitzen da hizkuntzan. Lesákako yénde tòrtzen dela,, den'nabái zo,,! Hizkuntzan, hora nabái da déna! Alléka hórtakoa, Yántzi ta hòitakoa,, difénte da. Haik beste dónu bat duté.

Oiártzungoa,,?

Oiártzungoa Goizùtan ióltsua. Bai. Gu, heméngo postúrakoa da,, Oiártzungoa, hizkuntza.

4. Goizuetako azentu arauak

4.1. Orain arte esan dena

Euskal azentuera hainbat ikerlariren aztergaia izan da; Azkue, Mitxelena, Jacobson, Txillardegi, Hualde eta Gaminde izan dira, batez ere, euskal azentuaz aritu direnak. Dena den, hainbat gai aztertzeko daude eta aztertutako askotan ez dago adostasunik. Euskarak badu azenturik? Ze azentu? Eskualde bateko hiztunak beste batean *kantari hitz egiten dutela* esaten du. Baina orokorrean, «bai euskalari eta baita jende arruntaren artean ere, euskaraz azenturik ez dagoen ustea aski zabalduta dago oraindik ere» (Hualde 1997: 3). Hori dela eta azal dezakegu euskal azentuerei buruz orain arte egin den lan kopuru mugatua. Are mugatuagoa da Goizuetako azentueraz egin-

dakoa. Atal honetan, Goizuetako azentueraz dauden lanak aztertuko dira, bakoitzaren puntu garrantzitsuenak nabarmenduz.

Zuzenean Goizuetako azentueraz hitz egin duten lanak gutxi dira: Gaminderena (1998), Zubirirena (2000), Hualde, Torreira eta Lujanbiorena (2008) eta Hualde eta Lujanbiorenak (2008, 2009 eta 2010). Badira Goizueta ingurua barne hartzen duten azterketa orokorrak ere, baina hauetan esandakoak Zubiriren lanean laburbiltzen dira. Gamindek esandakoa ere bertan biltzen da. Hualde, Lujanbio eta Torreiraren artikuluan Goizuetako azentu araez esaten dena Hualde eta Lujanbioren 2008ko lanean biltzen dira. 2010ekoan ez da deus berririk gehitzen. Horregatik, Goizuetako azentuerari buruz espreski esan eta aztertu direnak hiru artikulua hauetan biltzen direla esan dezakegu:

Zubiri, J.J. 2000. «Arano eta Goizuetako hizkera». In Zuazo, K. (arg.) *Dialektologia gaiak*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia (92-96. or.).

Hualde, J.I. eta Lujanbio, O. 2008. «Goizuetako azentuera». In: X. Artiagoitia eta J. A. Lakarra (arg.) *Gramatika Jaietan: Patxi Goenagaren Omenez*. EHUko Argitalpen Zerbitzua (341-358. or.).

Hualde, J.I. eta Lujanbio, O. 2009. «Goizuetako azentuaz zerbait gehiago: oharrena». In Gomez, R.; Etxepare, R.; Lakarra, J.A. *Beñat Oihartzabali gorazarre - Festschrift for Bernard Oyharçabal*. ASJU 43 (1-2): 485-502.

4.1.1. Zubiriren (2000) deskribapena

Zubiriren artikuluan, Goizuetako azentuaren inguruan esandakoak biltzen dira, besteak beste. Hemen bildutakoaren arabera, Goizuetako azentu araei buruz hitz egin duen bakarra Gaminde izan da eta hauek dira aipatutako ezaugarriak: azentu bereizgarria duela, azentua txertatzeko eremua hitz erroa dela eta azentua kokatzeko norabidea ezkerretik eskuinerakoa eta 2. silaban azentuatu ohi dela ([+2]).

Behin ezaugarri hauek aipatuta, Zubirik Goizuetako azentueraren araua [+2] dela baieztatzen du (*até*), mailegu berrienetan ere hala dela esanez (*sozialismo*). Arau orokorretik ateratzen den beste azentu patroirik badago, ordea: lehen silaban azentuatzaren diren hitzena. Hauek, Zubiriren esanetan, hitz markatuak dira. Hitz markatuen artean sartzen ditu azentua aurreko silabara igaro zaien hitzak (sinkoparen ondorioz, kontsonante baten galeraren ondorioz edo bi bokal berdín sinpletzearen ondorioz): (*ah*)*árdi*, *z(ah)ár*, *s(ag)ár*, *s(ud)úr*... Gehienek bi silaba dituzten arren, hiru eta lau-koak ere badirela dio. Silaba kopuruka sailkatuta, Goizuetan topatu dituen hitz markatuen zerrenda egiten du ondoren.

Azentua deskribatzerakoan, bi eragin diferente hauek dituela esaten du:

1. Azentuaren kokaguneak hitzak bereizten ditu:

Azentuaren kokaguneak hitz pareak semantikoki bereizteko balio du. Adibidez, *ári* ('ahari') eta *arí* ('hari').

Aditzetan, indar berezia ematen du: normalean *emán*; baina *éman*, *éman!*

Izen-adjektibo eta hitz elkartuak bereizten ditu: *púska leór*, *puskáleor*.

2. Azentuaren kokaguneak ez ditu hitzak bereizten:

Hitz batzuek silaba batean nahiz bestean daramate azentua, hitz batetik bestera alderik ez badago ere. Azentu aldakortasunaren adierazgarri dira: *báz-kaldu/bazkáldu, létxu/letxú, árpil/arpéi, kánbiok/kanbíok, káfesne/kafésne*.

Lan honen ekarpenen artean, honakoak azpimarratzen ditugu:

- Goizuetako azentu sistemaren proposamena egin izana: azentu orokorra [+2] da eta [+1] azentua duten hitzek hitz markatuen multzoa osatzen dute.
- Hitz markatuen multzoa zerrendatzen hasi izana.
- Azentuaren balio bereizleaz ohartzea.
- Gure terminologian beheranzko doinua duten silabak ere silaba azentuduntzat hartu izana: *txokólte, abítu, básu, Éurrik, góna, kábi, káiku, málko, málla, sóto, tárte, txístu, zátu, zíztu*¹⁰...
- Singularren eta pluralaren arteko diferentzia bokal luzeen jokaera berezi batenkin lotzen du: Zubiriren arabera, izen guztiek azken silaban azentu bigarrenkaria hartzen dute. Azentu bigarrenkari hau desberdina da izen motaren arabera: batetik, bukaera kontsonantedunak eta bukaera bokaldunak (azentua azken silaban ez duten bukaera bokaldunak) multzokatzen ditu (*gizón, itsáso*) eta, bestetik, bokalez bukatu eta azentu nagusia bokal horretan daramatenak (*asté*). Izen mota horietan, bokal luzeak agertzen direla esaten du; 1. multzoko izenetan, pluraleko forma luzatzen da (*gizó:nak*) eta 2. multzokoetan, singularreko forma (*asté:k*) (Zubiri 2000: 97).

Artikulu honetan, ordea, goranzko eta beheranzko doinuak ez ditu bereizten. Hau da, Zubirik *kábi* eta *díru* azentu berberarekin adierazi ditu. Gure ustez, doinu diferentea dute eta doinu diferentzia hori azentu bidez adieraz daiteke. Hemen aurkezten dugun lanean, beheranzko eta goranzko doinuak bereizteko ikur diferenteak erabili ditugu, Hualde eta Lujanbioren artikuluan (aurrerantzean H&L 2008) egiten den proposamena aintzat hartuz. 4.1.2. puntuan hitz egingo dugu proposamen honetaz.

Bukatzeko, aipamen forma (*citation form*) erabiltzean, hitzak bigarren azentu bat hartzen du azken silaban, Zubirik adierazi bezala (*sozialismoá*). Azentu hori esaldimailakoa dela pentsatzeko arrazoiak badaude. Konparazio baterako, ondoren *izan* aditza esanez gero, bigarren azentu hori aditzak bereganatzen du (ikus Hualde, Lujanbio eta Torreira 2008: 19 eta H&L 2008: 344).

4.1.2. Hualde eta Lujanbioren (2008) deskribapena

Lan honetan, proposamen berri batzuk egiten dira Goizuetako azentuera deskribatzeko. Lehen atalean azaltzen denaren arabera, «Goizuetako azentuak bi alderdi bereizgarri ditu: kokagunea (lehen [+1] ala bigarren [+2] silaban), eta azentu mota (goranzkoa [g] ala beheranzkoa [b])».

¹⁰ Zubiriren idazkera mantendu dut. Nik, beheranzko azentua adierazteko, azentu grabea (˘) erabiltzeko nuke.

Hau dugu lehen berrikuntza: azentu mota ezberdinak daude: goranzkoa eta beheranzkoa. «Lan honetan goranzko azentua azentu akutuarekin markatzen dugu ['] eta beheranzkoa azentu grabearen [˘] bidez».

Honen arabera, artikulua azaltzen dituen bereizketa hauek daude (H&L 2008: 341):

Esan bezala, bi elementuak, kokagunea eta azentu mota, bereizgarriak dira. Beraz, adibidez, *ári* ‘ahari’ eta *ari* ‘hari’ edo *áte* ‘ahate’ eta *até* ‘ate’ bereizten dituen azentuaren kokagunea da. Bestaldetik, *arrántza* ‘astoaren arrantza’ eta *arràntza* ‘arrantzaleen arrantza’, edo *ámari* ‘amari’ eta *àmari* ‘amei’ hitz pareek azentua silaba berberan daukate, baina azentu mota desberdinak. Azkenik, *basó* ‘oihan’ eta *bàsò* ‘edalontzi’ edo *iltzèa* ‘mailuaz erabiltzen dena’ eta *iltzea* ‘hiltzea’ bai azentu motaz eta baita azentuaren kokaguneaz ere bereizten dira. Bi parametro bitar hauek lau konbinaketa ematen dizkigute:

(1) Goizuetako azentuaren tasun bereizgarriak

- a. Goranzko azentua bigarren silaban [+2, g]:
basó (‘oihan’) *alába*, *ittúrri*
- b. Goranzko azentua lehendabiziko silaban [+1, g]:
úme, *áma*, *sékula*
- c. Beheranzko azentua bigarren silaban [+2, b]:
eskòla, *basèrri*, *alàbak* (pl.)
- d. Beheranzko azentua lehendabiziko silaban [+1, b]:
bàsò (‘edalontzi’), *àrima*, *kàfe*, *fàbrica*, *àmak* (pl.), *lèngusu*

Bi ezaugarri hauek ematen dizkiguten lau konbinaketak agian garbiago ikusten dira ondoko taulan:

	Goranzko azentua [g]	Beheranzko azentua [b]
[+2]	besó, alába	eskòla, basèrri
[+1]	úme, áma	kàfe, àrima

Konbinaketa hauek lau multzotan banatzen dituzte azentu-sistema honetako hitzak. Beraz, azentuaren deskribapen honek Goizuetako hitzak lau azentu eredutan banatzea ahalbidetzen du.

Klase I: sg [+2, g], pl [+2, b]: *gizón*, *mendi*

Klase Ia: [+2, g] singularrean eta pluralean: *emákume*

Klase II: sg [+1, g], pl [+1, b]: *úme*

Klase III: [+2, b] singularrean eta pluralean: *belàrri*

Klase IV: [+1, b] singularrean eta pluralean: *bàsò* ‘edalontzi’

Azentu eredu banaketa ere ikertu da artikulua honetan. Horretarako, oinarriaren silaba kopurua eta hitzaren jatorria hartu dira kontutan. Horren arabera, honako ondorioak atera dira izenen eta adjektiboen kasuan:

- Patroi orokorra edo markatugabea *Klase IIIa* da Goizuetan, gaur den egunean; euskal jatorriko hitz gehienak talde honetan sartzen dira eta mailegu luzeak ere eredu honetara egokitzen dira.
- Azentuak euskal jatorriko hitzak eta maileguak bereizteko balio du, nahiz eta irizpide zurrunik ezin formulatu. Joerak dira ageri direnak eta, orokorrean, beheranzko azentua duten hitzak mailegu berriak dira.
- Beste hiru azentu klaseak bereziak eta murrizak dira.

Ondorengo taulan laburbiltzen da klase bakoitzaren banaketa (H&L 2008: 350):

Azentu klaseen banaketa lexikala

Klase I, [+2, g]:	Orokorra edo markatugabea
Klase II, [+1, g]:	a) Silababakarrak singularrean (adib. <i>lúrra</i>) b) Mailegu zahar bisilabadunak (adib. <i>páke</i>) c) Euskal jatorriko bisilabadun batzuk (adib. <i>séme</i>)
Klase III, [+2, b]:	a) Batez ere mailegu hirusilabadunak (adib. <i>tipùla</i>) eta erdaraz azentua azken silaban duten bisilabadun batzuk (adib. <i>Fermìn</i>) b) Euskal jatorriko hirusilabadun batzuk (adib. <i>belàrri</i>) c) Hitz eratorri batzuk (adib. <i>izùtia</i>)
Klase IV, [+1, b]:	a) Mailegu bisilabadun berriak (adib. <i>silla</i>) b) Mailegu hirusilabadunak, berri zein zaharrak (adib. <i>ànima</i>)

Horretaz gain, azentuaren funtzio morfologikoa azaltzen da artikulu honetan, singularretik pluralera azentu mota aldaketa baitago *Klase I* eta *Klase II*n.

Azentu aldaketa pluralean:

[g] → [b] pluralean (baldintza: oinarriak hiru silaba edo guttiago badauzka)

Aldaketa hau beste egoera batzuetan ere aplikatzen da: adjektiboen superlatiboan, gehiegizko graduan eta eratorpen atzizki emankor batzuen kasuan (adib. *-ti* atzizkia: *beldúr* → *beldúrti*).

Hemendik, beste ondorio batzuk laburbildu ditugu:

- Silaba kopuruak azentu mota baldintzatzen du: *Klase I*ako hitzak dira gehienak.
- Hitz markatuak azentu-kokagunea 1. silaban duten hitzak eta beheranzko azentua dutenak dira (Zubiriren proposamenari beheranzko azentua duten hitzak gehitu dizkio). Azentu markatu hauen arrazoietan ere sakontzen da (H&L 2008: 351).

Hori guztia kontuan hartuta, artikuluko ondorioetako bat da Bizkaiko kostaldeko eta Goizuetako azentu sistemen artean korrespondentzia dagoela (H&L 2008: 352):

<i>Goizuetara</i>		<i>Bizkaiko kostaldea</i>
goranzko azentua	→	azentugabea
beheranzko azentua	→	azentuduna

Honi gehitzen badiogu singularraren eta pluralaren arteko azentu bereizkuntzan ere korrespondentzia hau topatzen dugula, argi dago bi sistemen artean lotura diakroniko bat dagoela, garai batean Gipuzkoatik iragaten zen zubia desagertu bada ere, gehienbat.

Hauek dira lan honetan azpimarratu nahi izan ditugun puntuak. Azentuera honen sisteman argitasun gehiago egin da, baina hemen ere ez da azentu sistema konplexu honen ikerketa agortzen, artikulua bukaeran esaten den bezala (H&L 2008: 356):

Artikulu honetan erakutsi ditugun banaketa lexikalak eta Bizkaiko hizkeretik korrespondentziek galdera asko pizten dituzte. Beste askoren artean, hurrengoak: zergatik dugu goranzko azentua mailegu bisilabadun zaharretan baina beheranzkoa berrietan (adib. *míru* eta *mòro*)? Zergatik beheranzkoa mailegu hirusilabadun zahar zein berrietan (adib. *tipùla*, *banàna*)? Nola azaltzen da hizkeren arteko korrespondentzia nagusia, Goiz. [b] = Bizk. [+azentuduna]?, etab.

4.1.3. Hualde eta Lujanbioren (2009) deskribapena

Artikulu honek Goizuetako hitzunik beren azentuari buruz zein oharren maila duten aztertzen du. Goizuetako 40 hitzuni (gazteak/adinekoak eta emakumeak/gizonak modu orekatuan errepresentatuz) entzuten zutena guk prestatutako marrazkien bidez adierazteko eskatu zitzaizen. Adibideetan, singularra/plurala doinuen arteko diferentzia (*gizónak/gizònak*) eta lexikoan agertzen direnak (*arrántza/arràntza*) biltzen ziren. Doinua egoki identifikatu zuten gehienek, gazteen kasuan bereziki.

Ondorio gisa, doinu-azentua mantentzen dela diogu lanean eta ez dirudiela galtzeko arriskuan dagoenik. Euskal Herria oro har kontuan harturik, euskararen desfologizatzeko prozesu bortitz bat gertatzen ari da, eta egoera horretan, azpimarragarria da Goizuetan aurkitzen duguna. Hori bai, badirudi gazteek doinu lauagoa erabiltzen dutela, adinekoek bezainbesteko gorabehera gabea.

Artikulua bukaeran etorkizunerako egiteko bezala aipatzen da Goizuetako doinu-azentuzko bereizkuntza erabileran aztertzea, hizkera librean. Eta harrezkero egingandako azterketa batean ikusi genuen zehaztapen bat egin beharra: «beheranzko» deitzen dugun azentu mota ahoskatzerakoan, esan behar da beti ez dela beherakada bat gertatzen. Doinuari dagokionez, doinu laua entzuten da batzuetan, baita adinekoen kasuan ere, eta hala erakusten dute espektrogramek. Terminologiarekin zehatzagoak izateko, beraz, Goizuetako azentueran «goranzko» doinua eta «beheranzkoa edo laua» ditugula esango genuke.

4.2. Ekarpen berriak

Atal honetan, Goizuetako azentueraren inguruan egindakoa ikusita, hutsune batzuk betetzen saiatuko gara. 1. zatian gure ekarpen berriak azalduko ditugu eta 2.ean oraindik ere egiteko daudenak aipatuko.

4.2.1. Silababakarren azentua

Hiztegian * ikurraz adierazi ditugu hitz silababakarrak, azentu aldakorra dutela adierazteko. Dena den, azentua jarri diegu, beste hitzei azentua jartzeko erabili dugun irizpide berbera erabilita: ondoren *-a* edo *izan* aditza jarrita hartzen duen azentua jartzea, neutroena delakoan. Horren ondorioz, beste kasuetan bezala, silababakar gehienei goranzko azentua jarri diegu (* ikurrari buruzko azalpen osoagoa *Goizuetako azentu-hiztegia* atalean dago, 2.2.2. puntuan).

Goranzko azentua daramaten hitz gehienak izenak eta adjektiboak dira. Oinarri silababakarreko izen eta adjektiboen berezitasunak Hualde eta Lujanbioren artikulua-uren zati honetan biltzen dira (2008: 348):

Silababakarrekoak bereziak dira azentuaren aldetik. Hitzak singularreko atzizkia daramanean, goranzko azentua darama oinarrian (*lúrra, lúrrari*), eta pluralean, behe-
ranzko azentua (*lúrrak, lúrrari*).

Absolutibo singularrean, izen silabakakarra *bat* artikulua/zenbatzailearekin, edo *au, ori, ora* erakusleekin doanean, determinatzaileak ez dauka azenturik. Hau da, *bat, au, ori, ora* flexio atzizki bezala portatzen dira (9a). Esan behar da, *bat* artikulua flexio atzizki bezala portatzea ez dela batera harrigarria, gauza bera aurkitzen baitugu zubereraz ere, adibidez: *gízun* baina *gizúna* eta *gizún-bat*. Erakusleak direla-eta, Zubirik (2000: 86) Aranoko hizkerarako erakusten duen bezala, erakusleak atzizkiak dira *nor* kasuan daudenean segmentu aldaketen ikuspegitik, eta hau azentueran ere ikusten da.

Aldiz, ondoko beste adjektibo edo modifikatzaile bat dugunean eta ondoko hitz honek gorako azentu daramanean, oinarri silababakarrak azentugabeak dira. Hau da, izen silababakarrak eta hurrengo hitzak azentu-eremu bakarra osatzen dute hemen ere, baina izenak azentua galtzen du (9b).

Azkenik, hurrengo adjektibo edo modifikatzaileak behe-
ranzko azentua duenean, izen silabarrak goranzko azentua darama (9c).

(9) Silababakarrak

- a. lúr-bat, lúrr-au, lúrr-ori, lúrr-ora
- b. lurr-óntan, lur-txárta, lur-báten, lurr-óntako, lur-báteko, lur-gorría, ur-garbía
- c. lúrr òitan 'lur hauetan', lúrr ònatan 'lur onetan'

Artikulu honen arabera, izen eta adjektiboek goranzko azentua daramate (9a) kasuan. Badira salbuespenak, ordea, (1)en ikusiko dugun bezala. Ondoren, behe-
ranzko azentua duten adberbioen zerrenda eta goranzko azentua duten gainerakoien zerrenda egin dugu.

(1) Beheranzko azentua, adberbioak ez direnak:

- *òik (hauek)
- *òik (hauek)
- *mài (mahai)

***nài** (nahi)
nài izán (nahi izan)
 ***yòn, yòn, yòten** (joan)

(2) Beheranzko azentua, adberbioak:

***àitz** (hagitz)
 ***bài** (bai)
 ***bèin, bèín** (behin)
 — **beín o béín** (behin edo behin)
 — **beín o bèste** (behin edo beste)
 ***dèus** (deus)
 ***èz** (ez)

(3) Goranzko azentua, adberbioak:

***bárt** (bart)
 — **bart arrátšen** (bart arratsean)
 ***góiz** (goiz)
 ***máiz** (maiz)
 ***nóiz** (noiz)
 ***nón** (non)
 ***oán, uán, oáñ, uáñ** (orain)
 ***ór** (hor)
 — **orrára** (horra)

(4) Goranzko azentua, zenbatzaileak:

***bát** (bat)
 ***bí** (bi)
 — **bítik báten, bíti páten** (bien arteko aukeran)
 ***láu** (lau)
 ***bóst** (bost)
 ***séi** (sei)

(5) Goranzko azentua, aditzak:

***ín, ì(n), ìtten / íña** (egin)
 ***yó, yò, yòtzen** (jo)

Silababakarren artean beheranzko azentua daramatenak bi multzotan banatu ditugu: (1)en adberbioak ez direnak eta (2)n adberbioak. (1) multzoan, beheranzko azentua duen *òik* erakusle eta izenordainak zergatik duen azentu hori erraz azal daiteke: plurala da. *Mài* eta *nài* hitzen azentuaren azalpena, jatorrian bisilabadun izatea eta silababakar izatera pasatzean beheranzko azentua hartu izana izan daiteke. *Zài* (*zahagi*) sarrera azalpen honen kontraadibide da, hemen goranzkoa mantendu baitu. *Yòn* aditzari buruz ez dakigu ze azalpen eman (*yòn da*); ezaugarri hauek dituen kasu bakarra dugu (aditz silababakarra, beheranzko azentua duena). Beharbada, antzeko adibide gehiago lortuta, azalpenen bat eman ahalko zaio.

(2)n, beheranzko azentua paratu diegun adberbioak bildu ditugu eta (3)n, goranzko azentua duten adberbioak. Multzo bakoitzak azentu diferentea izatearen

azalpena honakoa da, gure ustez: (2) multzoko adberbioek ondoren *izan* aditza edo ez dute onartzen edo arraro egiten da (*-a* ezin zaie jarri, ezta (3)koei ere). *Áitz* adberbioak ez du ondoren *izan* aditza onartzen eta besteetan arraro egiten da. Beraz, adberbio hauek hiztegian zerrendatzean, bakarrik esanda duten azentuarekin idatzi ditugu, beheranzkoarekin. (3) multzokoek, berriz, *izan* aditza atzetik onartzen dute eta, horrekin ahoskatzearen ondorioz, goranzko azentua hartzen dute. (2)koak bezala, bakarrik esanez gero, ordea, beheranzko azentuarekin ahoskatzen ditugu. Aldakortasun hau adierazteko markatu ditugu * ikurrarekin. Erantzuteke gelditzen zaiguna hau da: bakarrik esatean zergatik dute beheranzko azentua? Sintagma osoa hartzen dutelako?

(4) multzoan zenbatzaileak bildu ditugu. Hauek (3) multzoko adberbioak bezalakoak dira; ondoren *izan* aditza onartzen dute.

Aditzen azentuari buruz hurrengo atalean hitz egingen dugu zehatzago. Gainera, (5)en ikusten denez, adibide gutxi ditugu silababakarretan.

Hiztegia osatzen hasi ginenean baino argiago ikusten dugu orain silababakarren azentuera. Guztiek ez dute beti portaera bera eta azentu aldakorra dutela ohartu ginen. Hasieran zalantzak genituenek, * ikurra jartzea erabaki genuen, gero, multzo zabalagoa izatean, orain egin duguna egin ahal izateko; ondorioak atera. Honakoak dira ondorio nagusiak:

— Gehienetan, azentu finkoa dutenik ezin dugu esan.

— H&L 2008ren proposamena goranzko azentua daramaten hitzentzat baliagarria da:

(9) Silababakarrak

- a. lúr-bat, lúrr-au, lúrr-ori, lúrr-ora
- b. lurr-óntan, lur-txárra, lur-báten, lurr-óntako, lur-báteko, lur-gorría, ur-garbía
- c. lúrr òtan ‘lur hauetan’, lúrr ònatan ‘lur onetan’

— Baina beheranzko azentuarekin jarri ditugun izen hauek beheranzko azentua hartzen dute (9a)n: *mài* (mahai), *nài* (nahi); *mài-bat*, *mài-au*; *nài-bat*, *nài-au*. *Ori* eta *ora*-rekin gauzak aldatzen dira: *mài-ori* / *mái-ori*, *mài-orá* / *mái-orá*, *nài-ori*, *nái-orá*. Oso zaila egiten zaigu azken hauen azentuera finkatzea. Hau gehiago argitzen saiatu gara izen eta adjektiboen hitz multzoa aztertzean, 5.2. puntuan.

— Hiztegian azentua jartzeko erabili dugun irizpidearen arabera (ondoren *-a* edo *izan* aditza jarrita hartzen duten azentua), silababakar gehienek goranzko azentua dute eta beheranzko azentua duten hitzen artean, adberbioak dira nagusi.

4.2.2. Aditz jokatu gabeen azentua

Hiztegian, aditz sarrerak honela eman ditugu: aditz-partizipioa, aditz-oina eta aditz-izena.

Aditz-forma hauek ez dute aditz guztietan azentu eredu berbera. Batzuek aditz-partizipioa goranzko azentuarekin eta aditz-oina eta aditz-izena beheranzkoarekin

ematen dute (1), beste batzuek hiruretan gorazkoa (2) eta beste batzuek hiruretan beheranzkoa (3). (1) multzoa * ikurrarekin adierazi dugu, hiru formek ez dutelako azentu berbera mantentzen.¹¹

Hiru aditz-forma hauek hartzen duten azentuaren arabera, honako sailkapena dugu (hiztegiko *a* hizkiko aditzekin osatu dugu taula hau):

(1) Azentu aldakorra duten aditzak

- *áindu, àin, àintzen / áinddu (agindu)
- *áittu, ài, àitzen (aditu)
- *amíldu, amíl, amíltzen (amildu)
- *antzútu, antzù, antzùtzen (antzutu)
- *arkáldu, arkal, arkáltzen (arkaratu)
- *arrótu, arrò, arròtzen (harrotu)
- *artú, àr, artzèn (hartu)
- *asértu, asèr, asèrtzen (haserretu)
- *así, às / así, astèn (hasi)
- *asmátu, asmà, asmàtzen (asmatu)
- *atzéndu, atzèn, atzèntzen *zhr* (atzendu)
- *autsí, àus, austèn / autsítzen (hautsi)
- *azí, àz, azítzen (hazi)
- *azmártu, azmàr, azmàrtzen / auzmártu (hausnartu)

(2) Goranzko azentua duten aditzak

- abíxtu, abíx, abíxten (abisatu)
- aiétu, aié, aiétzen / allétu (ailegatu)
- aiéntu, aién, aiéntzen (aienatu)
- akátu, aká, akátzen (akabatu)
- aldátu, aldá, aldátzen (aldatu)
- apróxtu, apróx, apróxten (aprobetxatu)
- apúntu, apún, apúntzen (apuntatu)
- arrápatu, arrápa, arrápatzen (harrapatu)
- artésittu, artési, artésitzen (artesitu)
- áttu, áttu, áttutzen (ahitu)

(3) Beheranzko azentua duten aditzak

- airàtu, airà, airàtzen (airatu)
- aizàtu, aizà, aizàtzen (haizatu)
- altxàtu, altxà, altxàtzen (altxatu)
- aòntu, aòn, aòntzen (agoantatu)
- atère, atè, atètzen (atera)
- àtzetu, àtze, àtzetzen (atzeratu)
- àurretú, àurre, àurretzén (aurreratu)

¹¹ Aditz-partizipioa azentu ezberdinekin esaten denetan ere, azentu aldakortasuna dagoela adierazi dugu * ikurraren bidez: *gálezi, gálezi, gálezten / gálazi.

Beti betetzen den orokortasuna denik ezin esan, baina azentu eredu bakoitzerako joera bat nabaritu dugu:

- (1) multzoa bi ezaugarri hauek betetzen dituzten aditzek osatzen dute:
 - a. Oinarrian duten hitzek goranzko azentua izatea
 - b. Azentu hori oinarriaren azken silaban egotea, hau da, aditzaren atzikia itsasten den silaban
- (2) multzoa bi ezaugarri hauek betetzen dituzten aditzek osatzen dute:
 - a. Oinarrian duten hitzek goranzko azentua izatea
 - b. Azentu hori oinarriaren azken silaban ez egotea

Badirudi azentuak *oroimena* duela. Izan ere, arau hau jatorrian hitz luzeagoak ziren kasuetan betetzen da: *aiétu* (eta ez *aiétu*), jatorrian *aiégatu* zelako, segur aski. (2)ko hitz asko horrelako adibideez osatua dago: *aiénatu* > *aiéntu*, *apróbetxatu* > *apróxtu*, *apún-tatu* > *apúntu*... Salbuespen bat badago, ordea: *aldátu*, *aldá*, *aldátzen*.

- (3) multzoa beheranzko azentua duten aditzek osatzen dute.

Hiru multzo hauek identifikatu eta gaia sakonago aztertzean, ohar hauek egin ditzakegu:

- (1) eta (3) multzoko aditz-izenak beheranzko azentuarekin paratu ditugu (*aintzen*, *airátzen*) baina, galdegai-gunean egon edo ez, azentuera aldatzen zaiela ohartu gara:
 - a. Galdegaia denean, beheranzko azentuarekin agertzen da: *aintzen dút / beti aintzen ái za*; *airátzen da / abíona airátzen ái da*.
 - b. Esaldi markatugabea denean, goranzko azentua izaten du: *nik aintzen dut*; *txoría áixa airátzen da*.
- (3) multzoko partizipioarekin ere gauza bera gertatzen da (*airátu*):
 - a. Galdegaia denean, beheranzko azentuarekin agertzen da: *txoría airátu (in) da*.
 - b. Esaldi markatugabea bada, goranzko azentuarekin: *txoría airátu da*.
- Aditz-oinarekin gertatzen dena argitu gabe gelditzen zaigu: iruditzen zaigu normalean, hiztegian markatu bezala daramatela azentua baina testuingurua- ren arabera aldatzen direla badakigu.
- (2) multzoko aditzek ez dute beheranzko azentua hartzen.

Arau konplikatu hauek denak sinpletzen dituen arau orokorrago bat dagoela iruditzen zaigu, baina ez dugu aurkitu.

4.2.3. Adberbioen azentua

Orohar, adberbioak izenak eta adjektiboak bezala azentuatzen dira. Hau da, adberbioetan ere, ohiko eredia azentua bigarren silaban eta goranzkoa edukitzea da: *arrástan*, *aspáldi*, *bakárra*, *berándu*, *bestéla*, *betí*, *bidénabar*, *etzímu*, *gargéro*...

Lehen silaban azentuatutakoak ere badira: *bárna / bárrena, bätten, bértan, búlken / búlkan, gábe, géio, géro, gértu, gútxi*. Batzuk lehen silaba galdu dutenak dira eta, jatorriz, seguraski azentua bigarren silaban zutenak: *áuro / áudo / abúdo, béira, bétti, gótti, érki*.

Beheranzko azentua dutenak ere badira. Hauen kasuan ere, azentua jartzeko beste hitzekin erabilitako irizpide berbera erabili da: *izan* jartzea (-a ezin zaie jarri adberbioei). Silababakarretan gertatzen den bezala, hitz batzuek beheranzko azentua dute bakarrik esatean eta goranzkoa -a edo *izan* aditza jartzean. Aldakortasun hau adierazteko * ikurra jarri zaie sarreretan. Adibidez:

— *atzó

Atzó zen bazkaria. Noiz? Atzó.

Beste batzuek beheranzko azentua dute beti. Horietako batzuk ondoren *izan* aditza jarri ezin zaien adberbioak dira (*arrünt, iñòiz, iñòn...*). Horrelakoetan, asko beheranzko azentua dute.¹²

- (1) Azentu aldakorra duten adberbioak (hiztegian * ikurrarekin markatutakoak): *biár, béin, beréx, burúz, emén...*
- (2) Beheranzko azentua duten adberbioak: *arrünt, bezèla, bittärten, debálde, dexènte, erdizka, erènu, gàñekon, ixtànte(n), iñòiz, iñòn, iñòr*¹³...

Orain arte aipatutako adberbioen artean, eratorpen bidez osatutakoak badira. Adberbioetan ere, eratorpen atzizkiek izen eta adjektiboetan sortzen duten efektu bera sortzen dute: azentua oinarriak daraman silaban mantentzeko joera dago eta batzuek oinarriaren azentu mota (goranzkoa edo beheranzkoa) mantentzen dute. Beste batzuek beheranzko azentua eransten dute. Jarraian, eratorpen atzizki batzuek adberbioen azentueran duten eragina azalduko dugu:

-era: beheranzko azentua jartzen du.

- *aráu > aràbera*

-ka: HIPOTESIA: oinarriaren azken silaba bada azentua daramana, beheranzko azentua jartzen dio -ka atzizkiak. Bestela, oinarriak bere azentua mantentzen du.

- *gáin, erdí, irául(i), ixíl > gàinka, erdizka, iràulka, ixílka*
- *arrástan, boláda, dardári, gótti, záunka > arrástaka, boládaka, dardárika, góttikoka, záunkaka*

-ki: oinarriak duen azentua mantentzen du.¹⁴

- *abíl, gáitz, goxó, ón > abílki, gáizki, goxóki, óngi*
- Beheranzko azentua duen oinarriari itsasten zaion adibiderik ez dugu topatu.

¹² Hemengo adibideetan ez ditugu silababakarrak sartuko, horietaz gorago hitz egin baitugu 4.2.1. puntuan.

¹³ *Arrünt, iñòiz, iñòn, iñòr* ere * ikurra daramate hiztegian, aldakortasuna dutelako kasu hauetan: *arrünt* aldaerarekin batera *arrünten* erabiltzen da eta *iñòiz, iñòn, iñòr* galderetan erabiltzen dira maiz eta goranzko azentua har dezakete.

¹⁴ Izenak sortzen dituen -ki atzizkiak, aldiz, beheranzko azentua jartzen die hitzei: *odól + -ki > odólki, zerrí + -ki > zerríki...*

-(ra)ko: oinarriak duen azentua mantentzen du.

- *betí, biár, etzí, ostéun > betíko, biárko, etzíko, ostéuneko*
- *debálde, erènu, ixtànte > debáldeko, erènuko, ixtànteko*

-gi: beheranzko azentua jartzen du.

- *aundí, bétti, gazté, gótti, ezker > aundigi, bèttigi, gaztègi, góttigi, ezkerregi*

-(i)tti: goranzko azentua mantentzen du (ezin ziur jakin, dena den, atzizkia ihar-tua baitago).

- *bé, góí > bétti, gótti*

-ro: HIPOTESIA: oinarriaren azken silaba bada azentua daramana, beheranzko azentua jartzen dio *-ro* atzizkiak. Bestela, oinarriak bere azentua mantentzen du.

- *aldí, asté, eún, illáete, udá, urté > aldíro, astèro, eùnero, udàro, urtèro*
- *Amábirjiñak, illábete > Amábirjiñero, illábetero*

Oinarriak azentua azken silaban eduki ez arren, beheranzko azentua badu, *-ro* itsa-sita ere hala mantentzen du:

- *Èurrik, udàzken > Èurriro, udàzkenéro*

Udàberri hitzarekin gertatzen dena berezia da, ikusten denez, bi azentu darama-tzalako (hitz elkartuek bezala): *udàberri > udàberríro*. Baina *udàzken*arekin gertatzen denaren pareko da, *udàzken*-ek azentu bakarra izan arren, birekin gelditzen baita azke-nean: *udàzkenéro*.

-tik: oinarriak duen azentua mantentzen du.

- *atzó, betí, biár > atzótik, betítik, biártik*
- *afálondo, erènu > afálondotik, erènutik*

-xio (-xeago): oinarriak duen azentua mantentzen du, baina beheranzko azentua duen oinarriarekin *-xio* berak hartzen du goranzko azentua: *-xío*.¹⁵

- *berándu, bétti, gótti, ondó > beránduxio, bèttixio, góttixio, ondóxio*
- *màisu, ijito > màisuxio, ijitoxio*

-xko: beheranzko azentua jartzen du.

- *berándu, bétti, gótti > beránduxkó, bèttixko, góttixko*

Hitz elkarketa bidez osatutako adberbioek, beste hitz elkartuetan gertatzen denaren kontra, beheranzko azentua dute maiz (ikus hitz elkarketei buruz esandakoa, 6. atalean):

- *afálon dó, afálaurré, bittàrten, festàurre, gosàlaurré, gainbèra*
- *bixí-bixí (bixí), bizi-bizí (bizi), etsí-etsín*
- *berè gisá, burüz bettí, deusé(z)*
- 1. osagaiak ez darama beti azentua: *beñ o beñ, beñ o beste, emen bértan*

¹⁵ Honek gure hipotesietako bat oroitarazten du: beheranzko azentua daraman silabatik bi eskuine-ragoko silabak goranzko azentua «eskatzen» du.

4.2.4. *Juntagailuen azentua*

Juntagailu gutxi bildu ditugu orokortasunak atera ahal izateko. Nabaritu duguna batzuek azenturik gabeak izatea da. Hauek dira hiztegian zerrendatu ditugunak, azentuaren arabera sailkatuak:

- Azentudunak goranzko azentuarekin: *aléia, bénpe(n), bénpeñen*
- Azentudunak beheranzko azentuarekin: *àle, bàizikan, gånëra, nàiz*
- Azentu gabeak: *biño / miño, (e)ta, (ed)o*

4.2.5. *Pertsona eta herri izenen azentua*

Azterketa sakona egin ez badugu ere, hemen ere, beste hitzetan aurkitu ditugun eredu desberdinak daude. Hara hemen adibide batzuk, herri izenak oinarri hartuta eta Hualderen sailkapen eredia erabilia:

- *Klase I* [+2, g] (azentua bigarren silaban eta goranzkoa dutenak): *Arántza, Berá (zbr), Donósti, Errénteri, Ittúin* (Ituren), *Saldís*
- *Klase II* [+1, g]: *Gáintza, Léitza, Yántzi* (Igantzi)
- *Klase III* [+2, b]: *Aràno, Beràstegi, Beùte* (Beruete), *Ermàni, Goizùta, Zubìta*
- *Klase IV* [+1, b]: *Bèra* (gzt)

Pertsona izenen kasuan ere, lau klaseetako izenak aurki ditzakegu. Hala ere, beheranzko azentua dutenak nagusi dira:

- *Klase I* [+2, g]: *Axier, Fermín, Fidél, Miél, Olàtz, Oxéntonio, Tomás, Joxé*
- *Klase II* [+1, g]: *Juán, Jón*
- *Klase III* [+2, b]: *Aitziber, Amàia, Andòni, Enèko, Enèritz, Fernàndo, Inìgo, Itsàsò, Maiàlen, Màri, Naiàra, Oihàna, Saiòa, Yosèba*
- *Klase IV* [+1, b]: *Górka, Yòne, Yòsu, Làxaro, Mikel, Nòra, Pàblo, Ròsa, Ûrtzi*

Hualde eta Lujanbioren artikuluan (2008: 345) *Klase I*-eko *Fermín, Fidél* eta *Olàtz* beheranzko azentuarekin daude. Hemen goranzkoa jarri diet, hiztegian erabili dugun irizpidea aplikatuta, ondoren *da* jarrita, alegia, goranzko azentua hartzen dutelako.

Atal honekin bukatzeko, azentuagatik bereizten diren izen arrunt eta propioen inguruan mintzatu nahi dugu. Hona hemen aurkitutako pareak edo hirukoak, hiztegia bildu bezala:

béra (hura, bera) izord. 1 el, élla, éllo 2 izord. el, lo mismo, la misma
berá (bera) adj. blando
Berá zbr, Bèra gzt (Bera) iz. Vera de Bidasoa

erróta (errota) iz. molino
Erròta iz. pertsona izengoitia

màiu gzt, màllu zbr (mailu) iz. martillo
Máio iz. etxe izena
Màio iz. pertsona izengoitia

roéri (drogeria) iz. droguería
Roèri iz. pertsona izengoitia

txorí (txori) iz. pájaro
Txòri iz. pertsona izengoitia

zabál (zabal) adj. ancho, -a
Zabàla iz. abizena

Hitz batzuek berez dute beheranzko azentua (*tàlo*) eta, izen propioa denean ere, hala mantentzen dute (*Tàlo*). Salbuespen bezala, adibide hau aipatu behar: *tximísta* = *Tximísta*.

Salbuespenak albuespen, arau orokor bat badagoela dirudi: izen arruntak goranzko azentua du, pertsona izenak beheranzkoa. «Plural accent rule» delakoaren antzekoa formulatu dezakegu hemen ere:¹⁶

Goranzko azentua → *beheranzko azentua pertsona izenetan*

J.J. Xubirirekin izandako solasaldi batean, arau hau baieztatzeko beste adibide bat eman zidan: baserri izenak eta baserri horretako pertsona izenak azentuaz bereizten dira. Hemen ere, pertsona izena da beheranzko azentua daramana: *Alkáso* / *Alkàso*, *Untxári* / *Untxàri*, *Sarrán* / *Sarràn*, *Domíña* / *Domìña*...

4.2.6. *Azentuak mugagabe eta pluralean*

Orain arteko lanetan ez da adierazi Goizuetan mugagabea nola esaten den. Aztertu dugunaren arabera, mugagabea singularrarekin doa; hau da, biek goranzko azentua dute. Pluralarengandik azentuarekin bereizten dira, esan dugunez, pluralak beheranzkoa baitu (lau silabatik beherako oinarridun hitzetan). Hona hemen adibide batzuk:

— Mugagabea:

- *Edózin itxétan*
- *Hiru gizónakín kúsi dut* (ezagutzen ez ditudan hiru gizonekin. Gazteleraz, *la he visto con tres hombres*)
- *Hiru gizónan ahòtsak áittu ttut* (ahots ezezagunak dira. Gazteleraz, *he oido la voz de tres hombres*)

— Plurala:

- *Hiru gizóñ kúsi ttut*
- *Hiru gizóñakín kúsi dut* (hiru gizon horiekin. Gazteleraz, *la he visto con los tres hombres*)
- *Hiru gizóñan ahòtsak áittu ttut* (gizon horien ahotsak dira. Gazteleraz, *he oido la voz de los tres hombres*)

¹⁶ Jatorrizko araua (HL&T 2008: 5): Accent 1 → Accent 2 in plural (condition: if stem has three or fewer syllables)

4.2.7. Beheranzko azentua duten hitzen azentuera galderetan

Galderetan doinuak ñabardura asko gehitzen ditu. Hemen galdera neutroetan erabiltzen den azentuak beheranzko azentua duten hitzengan sortzen duten eragina azaltzera mugatuko gara.

Galdegaia galderaren 1. elementu gisa agertzen denetan, galderak berez du doinu bat eta goitik beherakoa da.

Beheranzko azentua duten hitzekin mota honetako galderak egiten ditugunean, silaba azentudunek goranzko azentua hartzen dute, galderetako 1. elementu gisa agertzen badira.

- Klase III [+2, b]: *eskòla, basèrri, alàbak* (pl.)
- Klase IV [+1, b]: *bàso* ('edalontzi'), *àrima, kàfe, fàbrica, àmak* (pl.), *lèngusu*
- Klase IIIko hitzekin galderak: *Eskòlara al dio? Basèrrira al dio? Basèrrikoa al da?*
- Klase IVko hitzekin galderak: *Bàsoa nahi al tzo? Àrimik ba al do horrek? Kàfeik na al tzo? Lèngusua al da?*

Klase IIIko adibideak beheranzko azentuarekin esatea ere posible da: *Eskòlara al dio?* Azentua 2. silaban izatean, galderaren azentu arau hori hain hertsiki bete behar ez izatearen ondorio izan daiteke gertaera hori.

Adibideetan ez ditugu sartu pluralitzeko formak. Izan ere, ez zaigu erraz egiten pluralarekin zer gertatzen den jakitea. Hala ere, gure ustez gertatzen dena azalduko dugu: galderetan singularra eta plurala bereizteko moduan ahoska daitezke edo berdin ahoska daitezke. «Bereizteko moduan» esatean, esan nahi duguna da pluralaren beheranzko doinua igotzen dela, baina ez singularra igotzen den adina. Oso diferentzia ttikia bada ere, singularrak goragoko doinua hartzen du. Hala ere, goranzko azentuarekin adieraziko genuke plurala ere, ez beheranzkoarekin: *Àmak al dia horiek? Àmak kusi al do? Alàbak torri al zchio? Alàbak san al dio?*

4.2.8. H&L 2008ko adibideak osatuz

Artikulu honetan, oinarri hirusilabadunetako euskal jatorriko hitzen artean, Klase IVko adibide gutxi eman genituen (H&L 2008: 346):

- (5) Euskal jatorrizko hirusilabadunak

Klase I: *alába, anái(a), amóna, arréba, izéba, itsáso, itsúsi, ipúrdi, izérdi, arnása, astiár* ('astigar'), *ittúrri, arrántza* (astoarena), *beláso* (< *belar* + *soro*), *asérre, abé(ra)ts* (< Lat. *habere* + *-ats*), *neskáme, ostégun, ostíel* ('ostiral'), *txingúrri, giltxúrdin*

Klase II: *hálako, nóloko*

Klase III: *arráno, arrántza* (arrantzaleena), *arràutza* ('arraultze'), *intxàur, basèrri, bazkàri, belàrri, burrúntzi, motiko, ollàsco, illàrgi*

Klase IV: *lèngusu*

*Klase IV*ko zerrenda osatzeko, adibide batzuk ekarri ditugu, aditzak gehienak: *bàzkari zhr* (*bazkàri gzt*), *bàzkaldu zhr* (*bazkàldu gzt*), *àurretu*, *àtsetu*, *zìpatu* / *zìputu*.

*Klase II*rako hauek topatu ditugu: *gòttiko*, *béttiko*, *úmetu*.

3. silaban azentuatzen den klaserik ez genuen eman, adibiderik topatu ez genuelako. Orain ere berdin segitzen dugu, eredu hori posible dela iradokitzen diguten hitz hauek bildu arren: *astelén*, *ùrrengó*, *battùzté*, *lur onékin* (azken adibide honen antzekoak asko daude, beste silababakarrekin osatutakoak batetik, eta bestetik, soziationaren ordez beste deklinabide atzizkiak erabiliz).

Oinarri lausilabadunetan, euskal jatorriko nahiz maileguetako *Klase II* eta *IV* adibiderik gabe gelditu zitzaizkigun (H&L 2008: 347):

(7) Euskal jatorriko lausilabadunak

Klase Ia: barátzuri ('baratxuri'), basérritar¹⁷, bertsólari, emákume, nekázari, txistú-lari,

Klase II: --

Klase III: Elizondo

Klase IV: --

(8) Mailegu lausilabadunak (eta luzeagoak)

Klase Ia:

Zaharrak: alkándora, errégina, animala

Berriak: entsálada, Coca-Cola, sozialismo, kapitalista, kalímotxo, demónio, inó-xente, abrélatas

Klase II: --

Klase III: apòstolu

Klase IV: --

Klase II osatzeko, honako hitz zerrenda ekarri dugu, gehienak hitz elkartu edo eratorri izan arren, hitz eredu hau badagoela adierazteko: *yéndetasuna zhr*, *tzútendemon zhr* (<*duzuten denboran*), *zérrengatik*, *yásotzeko*, *kónturatu*.

Klase IV osatzeko ez dugu lau silabatako hitzik aurkitu, baina lau silaba eta aurrena beheranzko azentuarekin esatea posible dela ikusteko, hara adibide batzuk: *mò-tongatik*, *kòtxetako*, *lèngusukin*... Alegia, 1. silaba beheranzkoa duen hitzari deklinabide atzizkiak gehituta horrelako azentu eredua entzun dezakegu, baina ez dira lau silabatako hitzak bere horretan.

4.3. Egiteke dagoena

Goizuetako azentu arauari buruzko atal honetan arau batzuen berri eman dugu. Sistemaren konplexutasuna arauetara ekarriz sinpletu nahi izan dugu, baina aldiro galdetu diogu gure buruari arauak sistemaren izaera ongi ordezkatzeko ote zuten. Segur aski, gauza askok ihes egin digute. Konturatu garenen artean, egiteke daudenak hemen azaltzen ditugu.

¹⁷ Baita *basérritar* ere.

Aldakortasunean dauden hitzen zerrenda osatu eta aldakortasunaren zergatia ikertzea (zein da berriagoa? Zeinetan gertatzen da aldaketa?). Aldakortasuna, bi modutan ulertuta:

- Ondoren *-a* edo *izan* aditza jarrita goranzko azentua hartzen duten hitzak.
- Testuinguru berean, hiztunaren arabera modu batera edo bestera esan daitezkeen hitzak (*Berá / Bèra, bàzkari / bazkàri, bàzkaldu / bazkàldu, létxua / letxúa, zìntzatu / zintzàtu, pùre / purè...*).

Azentu patroiak. Azentu eredu batzuk zerrendatu ditugu (H&L 2008), baina hauek dira denak? Besterik egon daiteke, 3. silaban azentuatuakoa adibidez, *astelèna* hitzak erakusten digun bezala (*astelena* ere esaten da). 3. silaban azentua duen beste hitzik ez dugu topatu, ordea (ikus 4.2.8.). Oraingoz, ezin jakin horrelako azentu patroirik baden.

Egindako grabazioetan lantzeko material ugari dago. Elkarrizketa guztietan azentuak markatu beharko lirateke eta sakonago azertu.

Ekarpen berrien atalean, hainbat hizkuntza elementuren azentu arauz informazioa bildu eta azertu dugu: silababakar, aditz jokatu, adberbio, juntagailu, pertsona eta herri izenen azentuera... Informazioa zabaltzearekin batera, arau batzuk argitu ditugu eta baita, galdera berriak ireki ere.

Bukatzeko, argitu gabe gelditzen da zergatik «Plural accent rule» ez den aplikatzen erroa hiru silaba baino gehiagokoa duten hitzetan (HL&T 2008: 5. orriko 6. oharrean gauza bera esaten da):

The domain of stress assignment is the stem. This can be concluded from the fact that all words with monosyllabic stems have initial prominence. *An interesting question, which we leave for future research, is why the Plural Accent Rule does not apply to words whose stem has more than three syllables.* We note that in some Gipuzkoan Basque dialects a singular/plural accentual contrast obtains in an even more restricted manner: only in words with mono- or bisyllabic stems. (Etzana nirea da)

5. Goizuetako azentuaren ezaugarri fisikoak

5.1. Orain arte esan dena

Zuzenean Goizuetako azentueraz hitz egin duten lanak gutxi direla esan dugu. Goizuetako azentuaren ezaugarri fisikoei buruzkoak ez dira gehiegi eta hona bildu ditugu, puntu garrantzitsuenak laburtuz:

Zubiri, J.J. 2000. «Arano eta Goizuetako hizkera» in Zuazo, K. (arg.) *Dialektologia gaiak*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.

Hualde, J.J. 2007. «Historical convergence and divergence in Basque accentuation». In: Tomas Riad eta Carlos Gussenhoven (arg.). *Tones and tunes: Typological studies in word and sentence prosody*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Hualde, J.I., Lujanbio O. eta Torreira, F. 2008. «Lexical tone and stress in Goizueta Basque». *Journal of the International Phonetic Association* 38 (1): 1-24.

5.1.1. Zubiriren (2000) deskribapena

Zubiriren artikuluan, Goizuetako azentuaren inguruan esandakoak biltzen direla esan dugu. 4.1.1. atalean, Goizuetako azentu arauetara buruz beste adituek esandakoak eta Zubirik bildutakoak azaldu ditugu, eta hemen Goizuetako azentuaren ezaugarri fisikoekin gauza bera eginen dugu. Beste adituek esandakoarekin hasiz, honakoa da hortik atera dugun ezaugarria:

Bokal azentudunak intentsitate gehiago eta iraupen luzeagoa du. Fenomeno honen ondorio bezala azaltzen ditu Mitxelena inguru honetan ohikoak diren hots galerak eta sinkopak (batetik, Irun, Hondarrabia eta Bortzerrietaz ari da Mitxelena, eta Basaburua Trikiaz eta Ultamaz, bestetik, 1977: 389-391).¹⁸ Antzeko baieztapenak egiten ditu *A note on Old labourdin accentuation* artikuluan ere, 4. azentu tipoz ari denean (1972: 115).

Goizuetako azentuaren ezaugarri fisikoei buruz Zubirik berak esandakoak hauek dira:

Musikalitatea. «Gaminderen hipotesiaren alde egoteko beste zio garrantzitsua herri bateko eta besteko hizkeren duten tonu, doinu, melodia edo musikalitatea dateke: goizuetarrok hitz egitekoan *kantatu* egiten omen dugu (bai gipuzkoarrentzat eta baita aranoarrentzat ere), baina goizuetarrentzat *kantatzen* dutenak Malerreka eta Bortzerrietakoak dira» (Zubiri 2000: 93-94, Goizueta eta Aranoko hizkeren azentuara diferentia dela adierazteko azalpena).

Azentu bigarrenkaria. Bi azentu mota dituela Goizuetako hizkerak dio Zubirik; «izen guztiek azkeneko silaban azentu bigarrenkaria hartzen dutela, batez ere mugatzailearen bat edo deklinabide atzizkiren bat eranstean zaienean (cf. *gizónakin, bildósari, belárritik...*)» (Zubiri 2000: 97).

Bokal luzeak. Zubiriren arabera, azentu bigarrenkari hau, desberdina da izen motaren arabera: batetik, bukaera kontsonantedunak eta bukaera bokaldunak (baina azentua azken silaban ez dutenak bakarrik) multzokatzen ditu (*gizón, itsáso*) eta, bestetik, bokalez bukatu eta azentu nagusia bokal horretan daramatenak (*asté*). Izen mota hauetan, bokal luzeak agertzen direla esaten du. 1. multzoko izenetan, pluralen forma luzatzen da (*gizó:nak*) eta 2. multzokoetan, singularreko forma (*asté:k*) (Zubiri 2000: 97).

Mugagabea eta mugatua bereizteko ere (2. multzoko izenetan), bokal luzeak baliagarri direla dio Zubirik.

¹⁸ Ildo beretik doa H&L (2008: 342)ko aipua ere: Mitxelena (1972) ohartu zen bezala, Nafarroako eskualde honetan, Bizkai-Gipuzkoetako hizkeretan ez bezala, silaba azentudun eta azentugabeen arteko diferentzia fonetikoak handiak dira. Silaba azentuduna besteak baino askoz luzeagoa eta intentsoagoa da. Silaba azentugabea askotan oso laburrak da. Diakronian, horren eragina silaba azentugabeen galeran ikusten da: *txokólte* (< *txokolate*), *pàtu* (< *paratu*), *zértik* (< *zergatik*), etab.

5.1.2. *Hualderen (2007) deskribapena*

Hualderen artikulu honen arabera, Goizuetako azentuerak bi ezaugarri ditu:

Singularraren eta pluralaren arteko doinu diferentzia. Hitza singularrean edo pluralean esan, doinu diferentea du: singularrean, azentuatutako silabaren ondoren tonu beherakada heldu da. Pluralean berriz, beherakada ez da hain nabaria, hitzaren azken silaban tonu gorakada dagoelako. Hau azaltzeko honakoa dio (Hualde 2007: 14):

A possible analysis of these facts would be to postulate that the accent of the stem is circumflex (H*L) in the singular and acute (H*) in the plural, which has another accent on the suffix.

Hitza esaldi bukaeran egotean, singularrak eta pluralak duten doinu diferentzia. Hitza esaldiaren bukaeran baldin badago, azken silabak bigarren tontor bat du, lehena baino tikiagoa. Pluralean, berriz, tontor nagusia azken silabakoa dela dio. Hitzaren eta atzizkiaren azentua silaba berean baldin badago, aldiz (*mendi-ak* > *mendik*), silaba honek singularrean, gailurraren ondoren, beherakada erakusten du eta pluralak ez. Ondorio nagusia hau da: singularrean tontor bat eta azentu bat dago (H*L) eta pluralean bi tontor eta bi azentu (H*H*) (Hualde 2007: 15).

Artikulu honen ondoren egindako azterketek fenomeno hau hobeki ulertu eta modu sakonagoan ikusten lagundu digute, jarraian azaltzen den artikuluan bertan agertzen den bezala.

5.1.3. *Hualde, Lujanbio eta Torreira (2008)*

Artikulu hau da Goizuetako azentuaren ezaugarri fisikoak gehien landu dituenak. Hizkera honen azentuaren intentsitatea, doinua eta iraupena aztertzen dira bertan.

Egile hauen arabera, Goizuetako azentuak bi bereizgarri ditu, gainerako azentueretatik ezberdin egiten duena. Batetik, bi azentu mota ditu: Azentu 1 (akutua edo goranzkoa) eta Azentu 2 (grabea edo beheranzkoa). Azentu 1 markatugabea da eta ´ ikurrarekin adierazten da eta Azentu 2 markatua da eta ` azentuarekin adierazten da. Eta bestetik, intentsitateak eta iraupenak sortzen duten bereizkuntza ere badago: 1. edo 2. silaba izan daitezke indar gehien duten silabak eta beraz, bi hauek batean azentua daitezke hizkera honetako hitzak.

Azentu mota bat edo bestea agertzea, hitzaren arabera eta morfologiaren arabera izaten da. Beraz, azentuak bereizkuntza lexikoa eta morfologikoa egiten du. Hau da, bereizkuntza lexikoari dagokionez, hitz batzuek berez dute goranzko (*alába*) edo beheranzko (*belàrria*) azentua. Bereizkuntza morfologikoari dagokionez, adibide hau emango dugu: hiru silaba edo gutxiagoko erroa duten hitz batzuetan, singularrak eta mugagabeak goranzko azentua izan arren, pluralak beheranzkoa hartzen du (*alábak*).

Hitzak 1. edo 2. silaban azentuatu ahal izateaz gain, bi silaba hauetan bi azentu motak ager daitezke: *átta*, *màillu*, *alába*, *belàrri*.

Intentsitatea eta azentu mota ikertzeko egindako grabaketa batzuk aztertu eta haueetatik ateratako ondorioak azaltzen dira artikulu honetan. Grabaketak Goizuetako hiru hiztun gazteri egindakoak dira eta hirurek ahoskatutako esaldien arteko intentsitate, iraupen eta doinu diferentzia eta antzekotasunak neurtu ziren. Ondorio nagusietako bat, beheranzko azentua duten hitzek bukaeran duten gorakada (hitza

esaldi bukaeran dagoenean, aipamen forma¹⁹ barne) esaldi mailako prosodiak eragin-dakoa dela da, eta ez hitzak berez duena. Suedieran bezala, gorakada hau galdegaiarekin lotua dago (HL&T 2008:15). Beste ondorio bat, azentu mota baten eta bestearen arteko aldea, azentua daraman silabaren doinu diferentteek sortua dela da (HL&T 2008: 20).

Beraz, Hualderen 2007ko artikulutik honetara Goizuetako azentuera ulertzeko modua aldatu egin dela esan dezakegu. Aldaketa nagusia honetan datza: orain goranzko eta beheranzko azentuak daudela esanez esplikatzen dira singular eta pluralaren arteko aldeak.

5.2. Egiteke dagoena

Lan honetan ez dugu Goizuetako azentuaren ezaugarri fisikoez azterketarik egin. Beraz, egiteke daudenak zerrendatzera mugatu gara atal honetan.

Singularren eta pluralaren arteko bereizketa Klase III eta IV-ko hitzetan: bi artikulutan aipatu izan da gaia:

- Hualde eta Lujanbio (2008: 343). Mugagabeen eta singularrean hitzak behe-ranzko azentua badu (*Klase III eta IV*), singularra eta plurala azentuaz desberdintzen dira? Hipotesi bat da hitzun batzuek pluralean doinu baxuagoa ematen diotela silaba azentudunari. Hitzun batzuek diogu, beste batzuek ez dutelako diferentzia hori egiten (lan hau idazten ari dena, adibidez). Azken hauen arabera, honako adibide hauek ditugu:

belàrria (sg) / belàrrik (pl)
 belàrriri (sg) / belàrriri (pl)
 bàsokin (sg) / bàsokin (pl)

- Hualde, Lujanbio eta Torreira (2008: 5): Hemen ere ohar bera egiten da:

Some speakers may be able to express the singular/plural contrast in words of classes C and D²⁰ by a greater lowering of the pitch in the plural, even though in both numbers there is a falling tonal contour over the stressed syllable. Establishing this requires further investigation.

Hau gazteek galdu duten bereizkuntza bat den argitzeke gelditzen da.

Esaldi mailako azentu prosodikoa: Goizuetako hizkeraren esaldi mailako prosodia edo intonazioa aztertu gabe dago. Hurrengo atalean hitz multzo batzuek hartzen duten azentuerari buruzko zertzelada batzuk eman dira, baina askotan zail egiten da bereiztea azentu bat esaldi mailako prosodiaren eraginezkoa den edo hitzarena den, berez. Konparaziora, ondorengo adibidean, letra lodiz markatutako hitzen azentua intonazioarena dela uste dugu. Esaldi bukaerako gorakada intonazioarena dela adierazteko, bi kakotx erabili ditugu, bata bestearen jarraian (,). 80 urteko Goizuetako emakume baten adibidea da hau.

¹⁹ Originalean *citation form*-etik itzulia.

²⁰ H&Lko terminologian *Klase III eta IV*.

Oan ya hori áttutzen ài **dá**,,. Bèste hizkùntza. Guk ìtten dú *zèta*. Ta haiek berriz, ba, *esé*,,.

6. Azentua hitz taldeetan

Orain arte, hitzak isolaturik esatean duten azentuerari buruz hitz egin dugu, nagusiki. Atal honetan, hitz taldeetan izenek dituzten aldaketei buruz hitz egingo dugu. Izen eta adjektiboan eta izen eta erakusleen arteko multzoen gainean arituko gara aurrena, aditz nagusi eta laguntzailearen artekoaz ondoren eta hitz elkartuez azkenik.

6.1. Izen + adjektibo

Hitz talde honetan, izenaren ezaugarrien arabera jokaera ezberdinak daude. Bate-tik, izenaren silaba kopuruak eragina du eta, bestetik, izenaren azentu klaseak. Adjektiboaren azentuak hitz motzetan du eragina. Azentuera ezberdineko adjektiboak paratu ditugu kasu guztietan, konbinazio desberdinak erakusteko. Aurrez barkamenak talde semantiko «xebreengatik». Oinarri bisilabadunekin hasiko gara (adibideak H&L 2008tik hartu dira):

6.1.1. Oinarri bisilabadunak

Klase I [+2, g]: <i>gizón</i>	Izenak goranzko azentua galtzen du ondorengo adjektiboak goranzko azentua badu eta goranzkoa mantentzen du ondorengo adjektiboak beheranzkoa badu: <i>gizon ttikia, gizon aundía, gizón pìkaróa, gizón euskalduná</i> .
Klase II [+1, g]: <i>áma</i>	Azentua bere horretan mantentzen du; 1. silaban eta goranzkoa: <i>áma ttikia, áma aundía, áma pìkaróa, áma euskalduná</i> .
Klase III [+2, b]: --	
Klase IV [+1, b]: <i>màlko</i>	Azentua bere horretan mantentzen du; 1. silaban eta beheranzkoa: <i>màlko ttikia, màlko aundía, màlko pìkaróa, màlko euskalduná</i> .

6.1.2. Oinarri hirusilabadunak

Klase I [+2, g]: <i>alába</i>	Azentua bere horretan mantentzen du; 2. silaban eta goranzkoa: <i>alába ttikia, alába aundía, alába pìkaróa, alába euskalduná</i> .
Klase II [+1, g]: <i>álako</i>	Azentua bere horretan mantentzen du; 1. silaban eta goranzkoa: <i>álako ttikia, álako aundía, álako pìkaróa, álako euskalduná</i> .
Klase III [+2, b]: <i>arràno</i>	Azentua bere horretan mantentzen du; 2. silaban eta beheranzkoa: <i>arràno ttikia, arràno aundía, arràno pìkaróa, arràno euskalduná</i> .
Klase IV [+1, b]: <i>lèngusu</i>	Azentua bere horretan mantentzen du; 1. silaban eta beheranzkoa: <i>lèngusu ttikia, lèngusu aundía, lèngusu pìkaróa, lèngusu euskalduná</i> .

6.1.3. Oinarri lausilabadunak

Klase Ia [+2, g]: <i>barátzuri</i>	Azentua bere horretan mantentzen du; 2. silaban eta goranzkoa: <i>barátzuri ttíkia</i> , <i>barátzuri aundía</i> , <i>barátzuri pikaróa</i> , <i>barátzuri euskalduná</i> .
Klase II [+1, g]: --	
Klase III [+2, b]: <i>Elizondo</i>	Azentua bere horretan mantentzen du; 2. silaban eta beheranzkoa: <i>Elizondo ttíkia</i> , <i>Elizondo aundía</i> , <i>Elizondo pikaróa</i> , <i>Elizondo euskalduná</i> .
Klase IV [+1, b]: --	

Hemen zerrendatutakoa ikusita, ondorio hauek atera ditugu:

- Adjektiboaren azentuzko ezaugarriek ez dute eraginik bi silabatik gorako izenetan, orohar. Salbuespen batekin: oinarri hirusilabadunetako *Klase III*n izenak goranzko azentua ere har dezake adjektiboak beheranzko azentua badu: *arráno pikaróa*, *arráno euskalduná*.
- Oinarri bisilabadunetan, *Klase Ieko* izenetan bakarrik eragiten dute adjektiboaren azentu ezaugarriek, modu honetan: izenari goranzko azentua kentzen zaio adjektiboak goranzko azentua badu eta goranzkoa mantentzen du, adjektiboak beheranzkoa badu: *gizon ttíkia*, *gizon aundía*, *gizón pikaróa*, *gizón euskalduná* (H&L 2008: 348, silababakarretan 9b-ko adibideei buruz esaten denaren antzekoa gertatzen da). *Gizon pikaróa*, *gizon euskalduná* bezalako adibideak ere badaude.
- Oinarri bisilabadunetako *Klase IV*n ere aldakortasuna nabaritu dugu: *malko pikaróa*, *malko euskalduná* adibideez gain, *málko pikaróa* eta *málko euskalduná* bezalako azentua dutenak entzun daitezke (berriz barkamena adibideengatik...) edo baita, beheranzko azentua mantendu duten adibideak ere: *málko pikaróa* eta *málko euskalduná*.

6.1.4. Silababakarrak

Bi silaba edo gutxiago dituzten izenetan gauza konplikatu egiten da. Dagoeneko esana dugu silababakarren azentua aldakorra dela ondoren jartzen zaionaren arabera. Hemen hori berretsi egiten dugu. Azentu aldakorra izan arren, hiztegian hitzak zerrendatzeko erabilitako irizpidearen arabera (ondoren *-a* edo *izan* aditza jartzea), silababakar batzuek goranzko azentua dute eta beheranzkoa beste batzuek.

- Beheranzko azentua dutenak: *mài* ('mahai'), *nài* ('nahi').
- Goranzko azentua dutenak: *bóz* ('ahots'), *lúr* ('lur'), *mé* ('mehe'), *pútz* ('putz').

Hauen kasuan ere, ondoren goranzko azentua edo beheranzko adjektiboa duena jartzea ez da berdin. Horrelako adibideak dira posible, konbinazio bakoitzean:

` azentua duen silababakarra + adj.	' azentua duen silababakarra + adj.
<i>mài aundía</i> , <i>mài ttíkia</i> <i>mai aundía</i> , <i>mai ttíkia</i>	<i>pútz aundía</i> , <i>pútz ttíkia</i> <i>putz aundía</i> , <i>putz ttíkia</i>
<i>mái pikaróa</i> , <i>mái euskalduná</i> <i>mai pikaróa</i> , <i>mai euskalduná</i>	<i>pútz pikaróa</i> , <i>pútz euskalduná</i> <i>putz pikaróa</i> , <i>putz euskalduná</i>

Bat edo beste zeren arabera erabiltzen den ezin esan. Baina argi dagoena hau da:

- Silababakarrak goranzko azentua edo beheranzkoa izan, ondoren adjektiboa jarrita jokaera berbera du.
- Konbinazio batzuk posible dira eta beste batzuk ez. Adibidez, hau ezinezkoa da: silababakarra + ´ azentua duen adj. > ´ azentua duen silababakarra (*mái aundía, pütz ttikia*).
- Silababakarra + ` azentua duen adj. > ` azentua duen silababakarra konbinazioa ez dela posible ere esan daiteke, baina horretarako, beheranzko azentua eta azenturik ez edukitzea zer diren ongi bereizi behar dira, bien arteko muga belarri hutsez ezartzea zaila baita (Praat programaren bidez baten eta bestearen arteko alderaketak eginez, adibidez).

Hemen zerrendatutakoa kontuan hartuta, ondorio gisa hau esan dezakegu:

- Goranzko azentua duten adjektiboekin (*aundí, ttiki*) silababakar guztiek beheranzko azentua hartzen dute edo azenturik gabe gelditzen dira.
- Beheranzko azentua duten adjektiboekin (*pikaró, euskaldun*), silababakar guztiek goranzko azentua hartzen dute edo azenturik gabe gelditzen dira.
- Jatorrian goranzko edo beheranzko azentua izan, jokaera berbera dute.

Atal honetan xehe deskribatutakoa orokortzen saiatuta, badirudi ezin dutela bi goranzko azentuk elkarren jarraian egon, tartean bi silabako tartea ez badago, beheren. Beraz, adjektiboak goranzko azentua badu, aurreko bi silabetan beheranzko azentua egongo da. Adjektiboaren, 2. elementuaren azentuak agintzen du. Horrela azaltzen ahal ditugu oinarri silababakar eta bisilabadunetan gertatzen diren aldaketak:

pütz + ttiki > putz ttiki edo *pütz ttiki*
gizón + ttiki > gizon ttiki edo *gizòn ttiki*

Ez ahaztu izen + adjektibo elkarketaz ari garela orokortasun hau egitean. Arau hau testuinguru guztietan ez da betetzen, 80 urteko emakume batek esaldi honetan erakusten duenez: *Tolósan bezàlatsú itten da Donóstin e.*

6.2. Izen + erakusle

Hitz talde honetan ere, izenaren ezaugarrien arabera jokaera ezberdinak daude. Izen + adjektibo taldean gertatzen den bezala, batetik, izenaren silaba kopuruak eragina du eta, bestetik, izenaren azentu klaseak. Erakusleen ezaugarriek hitz motzetan dute eragina. Oraingoan, ditugun erakuslelara mugatuko dira konbinazio posibleak eta silababakarren analisia batera egin dugu. Hurrengo taulan oinarriaren silaba kopuruaren arabera banatu ditugun hitzak.

Silaba 1	2 silaba	3 silaba	4 silaba
mài	gizón	alába	barátzuri
bóz	áma	álako	—
	—	arráno	Elizondo
	màlko	lèngusu	—

Erakusleak hauek dira:

Singularra	Plurala
au	òik
orí	orìk
orá	àik

Bat eta *bàtzuk* zenbatzaileak ere aztertu ditugu.

Erakusleak izenarengan duen eragina ikusteko, izen + erakusle elkarketara mugatzeak fenomeno osoa ez duela biltzen konturatu gara (*orí* eta *orá* erakusleen kasuan dago aldea). Horregatik izen + erakusle + *izan* aditza ere elkarketa ere aztertu dugu. Honako bilakaerak agertu zaizkigu (hemen ere oso adibide artifizialak sortu dira, laborategikoak):

	IZ + ERAK	IZ + ERAK + IZAN
bat	= Izen guztiek beren azentua mantentzen dute <i>mài bat (da), bóz bat (da)</i>	
au	= Izen guztiek beren azentua mantentzen dute <i>mài au (da), bóz au (da)</i>	
orí	= Izen guztiek beren azentua mantentzen dute <i>mài orí, bóz orí</i>	<i>mài orí da = bóz + orí > bòz orí da ≠ gizón + orí + izan > gízòn orí da</i> Gainerakoek =
orá	= Izen guztiek beren azentua mantentzen dute	<i>mài orá da = bóz + orá > bòz orá da ≠ gizón + orá + izan > gízòn orá da</i> Gainerakoek =
bàtzuk	≠ beheranzko azentua duten silababakarrek > goranzkoa + beheranzko azentua duten bisilabadunek > goranzkoa batzuetan <i>mài + bàtzuk > <u>mái</u> bàtzuk (día)</i> <i>màlko + bàtzuk > <u>málko</u> bàtzuk (día) (màlko bàtzuk ere posible da)</i>	
òik	≠ beheranzko azentua duten silababakarrek > goranzkoa + beheranzko azentua duten bisilabadunek > goranzkoa batzuetan <i>mài + òik > <u>mái</u> òik (día)</i> <i>màlko + òik > <u>málko</u> òik (día) (màlko òik ere posible da)</i>	
orìk	≠ beheranzko azentua duten silababakarrek > goranzkoa batzuetan + beheranzko azentua duten bisilabadunek > goranzkoa batzuetan <i>mài + orìk > <u>mái</u> orìk (día)</i> <i>màlko + orìk > <u>málko</u> orìk (día) (màlko orìk ere posible da)</i>	

	IZ + ERAK	IZ + ERAK + IZAN
àik	≠ beheranzko azentua duten silabakarrek > goranzkoa + beheranzko azentua duten bisilabadunek > goranzkoa batzuetan mài + àik > <u>mái</u> àik (diá) màlko + àik > <u>málko</u> àik (diá) (málko àik ere posible da)	

Taulari buruzko oharrak:

- Aldaketak letra lodia eta ≠ ikurra erabiliz adierazi ditugu.
- Sortzen diren adibideak ez luzatzeagatik, azentu gabeko adibideak ez ditugu eman. Baina kontuan hartu beheranzko azentua duten adibideen ondoan azentu gabekoak ere posible direla.

Honako ondorioak atera ditugu:

- iz. + adj.entzat atera dugun arau orokorra hemen ere aplikagarria da. Hau da, bi goranzko azentuk ezin dute elkarrengandik bi silabako tartea baino gertuago egon (ikus *orí* eta *orá* erakusleak taulan).
- Gauza bera gertatzen da bi beheranzko azentu elkarren ondoan daudenean: Bi beheranzko azentuk ezin dute elkarrengandik bi silabatako tartea baino gertuago egon (ikus *bàtzuk*, *òik*, *orik* eta *àik*).
- Hemen ere, adibide guzti hauetan, 2. elementuak agintzen du.

6.3. Aditz + laguntzaile

Dagoeneko hitz egin dugu aditzen azentuerari buruz 4.2.2. puntuan. Aditz laguntzailearekin zerikusia duen ondorio hau ekarri dugu handik hona:

Hiru multzo hauek identifikatu eta gaia sakonago aztertzean, ohar hauek egin ditzakegu:

- (1) eta (3) multzoko aditz-izenak beheranzko azentuarekin paratu ditugu (*àintzen*, *airàtzen*) baina, galdegai-gunean egon edo ez, azentuera aldatzen duela oharatu gara:
 - a. Beheranzko azentuarekin, galdegai denean agertzen da: *àintzen dút / beti àintzen ài za; airàtzen da / abíona airàtzen ài da.*
 - b. Goranzko azentuarekin, esaldi markatugabe batean: *hemen nik àintzen dut; txoria àixa airàtzen da.*
- (3) multzoko partizioarekin ere gauza bera gertatzen da (*airàtu*):
 - a. Beheranzko azentuarekin, galdegai denean agertzen da: *txoria airàtu (in) da.*
 - b. Goranzko azentuarekin, esaldi markatugabe batean: *txoria airàtu da.*
- Aditz-oinarekin gertatzen dena argitu gabe gelditzen zaigu: hiztegian markatu bezala iruditzen zaizkigu arruntenak, baina testuinguruaren arabera aldatzen direla badakigu.
- (2) multzoko aditzek ez dute beheranzko azentua hartzen.

Hona aipatzen den multzoetako adibide bana:

- (1) Azentu aldakorra duten aditzak: **áindu, àin, àintzen / áinddu* (agindu)
- (2) Goranzko azentua duten aditzak: *abíxtu, abíx, abíxten* (abisatu)
- (3) Beheranzko azentua duten aditzak: *airátu, airà, airàtzen* (airatu)

Kontua da, aditz laguntzaileaz baino, aditz nagusia galdegai izan edo ez izatearen arabera aditz nagusiak duen azentueraz ari garela. Pare minimo hauek ditugu esandakoaren erakusle:

- (1) eta (3) multzoko aditzen jokaera: aditza ez bada galdegaia, goranzko azentua du, galdegaia bada, beheranzkoa

Yéndek aintzen al do? Ez, diruk áintzen do.
Diruk ezto déustako balio! Ez, diruk àintzen do.
Eulía airátu al da? Ez, txoría airátu da.
Txoría hemen al da? Ez, txoría airátu da.

- (2) multzoko aditzen jokaera: aditzak beti goranzko azentua du

Launak abíxtu al dizute? Ez, bizilaunak abíxtu diate.
Yon al tza plazara? Ez, bizilaunak abíxtu diate (ez yoteko).

Gure hipotesia, hain zuzen ere, hori da: galdegai izan edo ez aldatzen dela azentuera eta ez ondoren heldu den aditz laguntzailearen arabera. Gainera, aditz laguntzaile hori esaldi bukaerako intonazioaren indarpean egoten da eta, askotan, ez da erraz bereiztea aditz laguntzailearen beraren azentua den edo esaldi mailako prosodiarena. Batzuetan, azentu gabea dirudi eta doinu eta indar diferentek esaldi mailako prosodiak ematen dizkiola uste dugu. Gainerakoan, 4.2.2. puntuan adierazi bezala ahoskatzen dira aditzak, orokorrean.

Lan honen helburua Goizuetako azentuera aztertzeo hiztegia osatu eta hitz solteen azentua aztertzea izan da. Hortik izen + adjektibo eta izen + erakusle hitz multzoak aztertzea animatu gara. Aditz + laguntzaile hitz taldeetan faktore gehiago nahasten dira (aditz eta aditz laguntzailearen ezaugarriez gain, esaldi mailako prosodiarena) eta hor gertatzen dena jakiteko, azterketa sakonago bat behar da.

6.4. Hitz elkartuak

Hitz elkartuen azentuerari buruzko hipotesiak egiteko, Zubirik plazaratutako al-daketetatik abiatuko gara. Zubirik, hitzak bereiz esan edo hitz elkartu gisa esan, diferente azentuatzen direla dio (Zubiri 2000: 96):

lán berría ≠ lanbérría
 púska leór ≠ puskáleor
 góiz aldéra ≠ goizálderà
 órtz aundía ≠ ortzáundià

Zubirik erabiltzen duen azentua adierazteko modua gurera egokituz, honela gelditzen zaizkigu adibideok:

lan berría, làn berría ≠ lanbérría
 púska leór ≠ puskáleor
 góiz aldèra ≠ goizáldera
 ortz aundía, òrtz aundía ≠ ortzàundia

Honen aurrean, galdera hau sortzen zaigu: zein da aldaketa hauen arrazoa? Zein arauk azaltzen ditu? Erantzuna bilatzeko, adibide gehiago bilatu ditugu eta ondorio hauek atera:

Hitz elkartuetan joera bigarren silaban goranzko azentua egotea da. Hitz elkartuaren 1. osagaiak beste azentu bat izan arren, elkarketan patroï honetara egokitzen dela dirudi. Hona hemen adibide batzuk, 1. osagaiaren azentu ezaugarrien arabera:

— 1. osagaia [+2, g] denean:

- *afári + berèndu > afári-berèndu, basó + urdé > basúrde, begí + luzé > beiluze, mutúr + zuri > mutúrzuri, udá + giro > udágiro*
- Salbuespen: *basó + áuntz > basàuntz, urdé + áma > urdàma*

— Salbuespenaren azalpenerako hipotesia: *ó + ó > ò*. Beraz: *o-ó + ó-o > o-ò-o*

- Salbuespen: *udá + berri > udàberri, garái + aldé > garàikaldé*

— Salbuespenerako azalpenik ez

— 1. osagaia [+1, g] denean:

- *áo + zabál > aó-zabal, dántza + sàio > dantzà-saio, díru + gosé > dirú-gose, kísu + labé > kisúlabé, fiésta + ondòre > festóndore, méta + zirí > metáziri, órtz + makéts > ortzámakets*
- Salbuespen: *órtz + aundi > ortzàundi, fiésta + àurre > festàurre*

— Salbuespenaren azalpenerako hipotesia: *aundi* eta *àurre* bereziak dira. *àurre* azentu markatudun hitzen artean dago eta *aundi* hitzarekin osatutako beste konposatuak ere irregularrak dira azentuari dagokionez: *burú + aundi > burùndi, biótz + aundi > biótzaundi, gáltz + aundi > galtzàundi, ipúrdi + aundi > ipúrdiaundi*

— 1. osagaia [+2, b] denean:

- *arràutza + azál > arráutza-azal, pillòta + pláza > pillóta-pláza*
- Salbuespen: *sardína + zár > sardíntzar, afári + àurre > afálaurre, bazkàri + àurre > bazkàlaurre*

— *sardíntzar* salbuespenerako azalpenik ez. *àurre*-rekin osatutako hitz elkar-tuez goiko adibidean hitz egin dugu.

— 1. osagaia [+1, b] denean:

- *kàfe + esné > kàfesné (zhr), kafésne (gzt), kòtxe + kapóta > kotxé-kapòta*

6.4.1. Hitz elkartuen azentuerarako joera orokorrak

Hitz elkartuetan joera orokorra [+2] silaban goranzko azentua edukitzea dela esan dugu. Salbuespen batzuk agertu zaizkigu eta, denentzako azalpena aurkitu ez badugu ere, joera nagusia hori dela pentsatzen jarraitzen dugu. Joera hau arau bihurtzeko, honela formula daiteke:

- Hitz elkartuen azentueraren araua: hitz elkartuen azentu nagusia 2. silaban dago. Azentu hau goranzkoa izan ohi da, baina beheranzkoa ere izan daiteke.

Salbuespen gutxi topatu ditugu: *gótti-bètti*, *kàfesné* (zhr). *Dántza-sàioa* entzutea ere ez da arraroa. Adberbioen atalean (4.2.3.) zerrendatutako hitz-elkartuek ere kontraadibide bakarra dute: *dèusé(z)*.

Horretaz gain, beste joera hau dago: hitz elkartuaren 2. osagaiak ere 2. silaban azentua hartzeko joera du hitz elkartu luzeetan (*kotxé-kapòta*, *afári-berèndu*) eta 2. silaban beheranzko azentua dutenetan (*udàberri*, *garàikaldé*). 1. azentua goranzkoa edo beheranzkoa izan, alderantzizkoa da 2.a:

- 1. azentua goranzkoa denean, 2.a beheranzkoa da

<i>ko</i>	<i>txé</i>	-	<i>ka</i>	<i>pò</i>	<i>ta</i>

1. azentua

2. azentua

- 1. azentua beheranzkoa denean, 2.a goranzkoa da

<i>u</i>	<i>dà</i>	<i>be</i>	<i>rrí</i>	<i>a</i>

1. azentua

2. azentua

6.4.2. Joeren arrazoiak: azentu arauak

Hitz elkartuen azentu ezarketarako, gainerako hitzetarako deduzitu ditugun azentu arau hauek aplikagarriak direla ikusi dugu:

- Hitzaren 1. azentua ez da 2. silaba baino eskuinerago agertu ohi:²¹ *biótz* + *aundi* > *biótzaundi*, *udà* + *berri* > *udàberri*
- 3 silaba edo gehiagoko hitzak ez dira 1. silaban azentuatu ohi²² (H&L 2008: 342): *méta* + *ziri* > *metáziri*, *gàltz* + *aundi* > *gàltzáundi*

²¹ *Astelén* da salbuespen bakarra, oraingoz, eta *astélena* ere esaten da.

²² Hauek dira topatu ditugun salbuespenak: *yéndetasuna* zhr, *tzútendemon* zhr, *zérrengatik*, *yásotzeko*, *kónturatu*. Denak hitz eratorriak dira.

Argitzeke gelditzen da zergatik batzuetan 2. silabako azentu hori goranzkoa den eta besteetan beheranzkoa.

7. Adinaren araberako aldakortasuna

Atal honetan azentu aldakortasuna bi ikuspegi hauetatik aztertu nahi izan dugu: batetik, egoerak berak gazte nahiz adindunengan eragiten duen hizkuntza aldakortasuna eta, bestetik, Goizuetako hizkeraren aldakortasuna zenbatekoa den esaten saiatuko gara.

7.1. Gazte eta adinduen hizkera jaso

Mikrofonoaren aurrean egoteak sortzen duen ezinegona hitz egiteko orduan nabaritzen da gazte nahiz adindunengan. Eragina berbera da, baina ondorioak ezberdinak batzuegan eta besteengan, bakoitzarentzat modu jasoan hitz egitea ez delako gauza bera. Gazteek hitzak osoagoak, «batuagoak» esaten dituzte, orokorrean, batzuek erdialdeko euskarara jotzeko joera ere erakusten badute ere. Helduen kasuan ez dut nabaritu hitzak osoagotzeko joera hori. Izatekotan, erdialdeko euskarara jotzen dute, hain zuzen ere, beren «estandarra» hori baitzen.

Goizuetako hizkerak, gainerakoek bezala, beste hizkeren eragina du. Garai batean, gaur egun erdialdeko euskara deitzen duguna zen eragin horren motor. Horregatik, lehengo hiztunen joera euskara horretarantz lerratzea izanen zen hizkera jaso erabili nahi zutenetan. Gaur den egunean, oraindik ere badago joera hori, baina euskara batua lekua hartzen ari da. Egungo hiztun gazteek herritik kanpokoekin edo beren hizkera zaindu behar duten egoeretan hitz egitean, euskara baturanzko joera gehiago dute.

Hala ere, ezin esan denek berdin egiten dutela. Izan ere, bai adinduen artean, bai gazteen artean, denetik dagoela ikusi dugu: poliki eta hitzak osoago ahoskatuz eta azkar eta hitzak moztuz hitz egiten dutenak, bai batean, bai bestean. Nagusiki, beste faktore hauek eragiten dute: izaera lasai edo urduria izatea eta familia edo inguru hurbileko hizkera ohiturak.

Azentuera da modu jasoan hitz egin nahian beste hizkerako ezaugarriak hartzen ditugunean galtzen dugun aurrena. Zaila egiten da hitzak osoago, batuago esaten saiatu eta Goizuetako hizkeraren azentu sistema mantentzea. Zaila da, era berean, azentua nola aldatzen den aztertzea, ezaugarri irristakorra da oso.

7.2. Goizuetan azentuera zenbat aldatu da?

Hizkera asko eta azkar alda daitekeen ikergaia da. Hiztunen gaur den eguneko egoeran, fenomeno arrunta da aldaketarena. Goizuetatik (linguistikoki eta geografikoki) gertu dagoen Oartzunen azentu aldaketa egon da adinduetatik gazteengana, esaterako. Adinduen hizkerak Goizuetako doinuarekin antza handia du eta gazteenak ez, orokorrean. Goizuetan ordea, aldaketa askoz tikiagoa izan da. Horretarako arrazoi nagusiak hauek dira, nire ustez:

— Goizuetan euskarak garrantzia du, estatusa duen hizkuntza da. Orain gehiago lehen baino.

- Goizuetan bertako hizkerak garrantzia du. Inguruan hizkera diferenteak egon arren, norberarena mantentzen saiatzea hobeki ikusia dago bestera aldatzea baino (biak egiten diren arren).
- Kanpoko euskaldunek, orokorrean, asko preziatzen duten hizkera da.

Hemen aipatutakoak herriko 80 urtetik gorako bi emakumeren ahotan ere entzun ditugu:

Beste aldaketa men do hizkeran. Euskera, lehengoa ta uaingoa difente al da?

Ez, ez, Goizutan ez. Goizutan itten da lehengo hizkuntza, zaharra. Oañ, nik eztikit lotsangatik o zer den,, neskak yoten dia neskame betti. Yoten tzian, e? Oan ya hori attutzen ai da,,. Eta, pasatzen tzuten hillabete bat,, o bi han,, torri honara,, eta hemengo hizkuntza ez ittetikan,, itten tzuten beste hizkuntza hori: *No sos? Nongo sa?* nola itten da?

Nola?

E? Beste hizkuntza. Guk itten du *zeta*. Ta haiek berriz, ba, *ese*. Ya, hemengo ezten bezala,, hizkuntza in. Hori, sartzen ziten itsusi zela hemengoa,,. Guk hemengok, bizi ganak,, ta itten du dena igual, denak.

Ordun zer tzen, gipuzkera o hola?

Bai, Donostin ta Tolosan ta hoitan da beste hizkuntza,,. Aranon e hala itten da,, Leitzen e bai,,. Herri guzitan difente da-ta! [...] Hemen lehengo hizkuntza itten da. Zuk [e]z'al tzo hal'itten?

Ta haiek guri, kanpokok guri enteintzen al diute?

Batzuk bai, bestek ez. Batzuk bai. Enteinttu denak. Miño guk zakartxio hitzeiñen du. Hal'uiduitzen tzit niri ta saten'[du]te ezetz.

Gotzon Garatek ze saten tzun?

Oi. Hemengo hizkuntza zela,, goxoa.

Zakarra ez.

Ez, ez, ez, ez. Oso goxoa. Ta zaharranatakoa, e? Zaharranatakoa, hizkuntza. Hori askok sateun'te.

Oain, Goizutako hizkuntza asko estimatzen da, toki askotan. Goizutako hizkuntza politta dela esaten dute, askok.

Hizkuntzaren estatus arrazoiez gain, arrazoi demografikoak daude:

- Ez da egon Euskal Herriko herri handiagoetan egon den aldaketa demografikoa (Oiertzunen bai, adibidez).

— Goizuetan egon den demografia aldaketa biztanleen jaitsiera izan da. Honen lehenengoari (egoera hobeari) eutsi nahi izatea azal dezake. Lehengo horri eusteko modu bat da lehengo ohiturei eta betiko hitz egiteko moduari eustea.

Bill Haddicanen lanak ere antzeko faktoreei egiten die erreferentzia Oiartzungo hiztunek euskara batuaren aurrean, bere hizkerari eusteko dituzten arrazoiak azaltzean (2007: 686):

I would like to suggest that the rise in dialect loyalty in Oiartzun —the sense among many Oiartzuners that the local dialect needs to be «defended» from Batua— is partly reaction to changes in town life discussed above, and in particular to a perceived weakening of community identity and participation in collective life. That is, Oiartzuners' nostalgia for traditional practices and more dense local social networks is plausibly manifested in what they say about language in Oiartzun (and, as I will argue below, in linguistic practice).

Hizkera aldatu egin da, baina ez modu traumatiko batean: gazte eta adinduen artean ez dago ulertzeko zailtasunik eta dagoen aldaketa, ez da oso handizat hartu ohi. Iritzi ezberdinak daude, dena den. Batzuk diferentzia handia dela esaten dute, baina aldea azaltzeko esanez gero, garai baten erabiltzen ziren hitzak galdu egin direla esaten dute: orduko lanak, tresnak, animalien adin eta egoera diferenteak etab. izendatzeko erabiltzen zirenak.

Gure iritziz, gainerako hizkeretan gertatzen ari diren aldaketak kontuan hartuta, Goizuetan hizkuntza bariazioa txikia izan da. Orokorrean, ez da eten nabaririk izan hiztunentzat eta ez da modu traumatikoan bizi. Dena den, belarria erne jarriz gero, alde hauek nabaritu ahal dira:

Lexikoari dagokionez:

Aldaketa lexikoan egon da, nagusiki: helduek baserri munduarekin edo lehengo ofizioekin lotutako lexiko zabalagoa erabiltzen zuten. Gazteek, berriz, erdarakada gehiago erabiltzen dituztela esaten da. Arlo batzuetan hala da, baina euskara batuko hitzak helduek baino gehiago erabiltzen dituzte: *telebista, irratia, egunkaria...*

Doinuari dagokionez:

1. Helduek azentuzko gorabehera handiagoak egiten zituzten. Joera nagusia hori da: gaur den eguneko gazteek ez dute hain «kantari» hitz egiten. Dena den, gazteen artean ere badaude gorabehera berdinekin hitz egiten dutenak.
2. Aditzen azentueran aldaketa bat nabaritu dugu: helduek aditz laguntzaileari azentua mantentzeko joera erakusten dute eta gazteek 2. silaban azentuatu ohi dute:

— Helduek: *dútenak, tzútena, deitzen tzáten, éztiálako*

— Gazteek: *dutènak, tzutèna, deitzen tzitén, eztiálako*

— Joera hori bada ere, gazte batzuek bi aldaerak erabiltzen dituzte: *dítela / ditéla*. Hona 26 urteko mutiko bati grabatutakoa:

Baserritaran ta herritaran euskera difentea al da, zure ustez?

Nik uste, pixko gehio... azento gehio zetzen dutela, esajeratzen **dútela**. Tonua fuer-teo maten **dítela**. Segun ez? Nik uste ez dela baserrikoa ta zea, herrikoa baitare. Gero fa-mili batzutatik bestera re difentzia badola sain nuke nik. Famili batzutan nabaitzen da azento gehio maten **ditéla** ta beste batzuk garbio hitzein o... zeago, lasaio bezala o... Beste batzuk aurogo hitzeitten dute. Hori nik eztikit zeren arabera izain den, miño... Herri ttikia da miño, badia zea difentek. Hizkera difenteko o hitzeitteko forma difen-tek.

Gainerako gazteei ez zaie konturatu gabe pasatzen eta arraro (edo gaizki) ari direla esaten diete.

— Adinduek ere bi aldaerak eman izan dituzte: *ez génun, ez genún*. 80 urtetik gorako beste emakume honen ahotan:

Adibidez difentzia zertan?

Difentzia,, denen. Gauzakiñ, yatekon,, yantzitzekon. Yantzitzekon e, ez **génun** iza-ten arropik e ta! Bata bestenakin-ta ibiltzen giñan! Ez **kénun** izaten. Ta erosteko re ez **kenún!** Diruik etzen!

3. Aldakortasuna erakusten duten hitz gehiago daude: *Berá / Bèra, hizkera / hizkèra, bàzkari / bazkàri, bàzkaldu / bazkàldu, létxua / letxúa, zintzatu / zintzàtu, kàfésne / kafésne, árpi / arpèi, laúndu / láundu, púre / purè, kanbiok / kàmbiok...*

Lehen aldaera batez ere helduek esaten dute eta bigarrena gazteek. Azken bi pareetan adinarekin ez dugu loturarik topatu.

Ondorio nagusia, dena den, goian esandakoa da: aldaketak aldaketa, azentu pa-troi berbera erabiltzen dute Goizuetako heldu eta zaharrek.

8. Aurkikuntza eta ondorio nagusiak

Lanean zehar azaldu diren aurkikuntza eta ondorio nagusiak bukaeran bildu nahi izan ditugu. Hona hemen:

Bi goranzko azentuk ezin dute elkarren jarraian egon. Horrelako kasuetan, lehen azentua galtzen da. Adib.: *gizón + ttikia > gizon ttikia, itxé + ttikia > itxe ttikia.*

Bi beheranzko azentuk ezin dute elkarren jarraian egon. Bi silabatako tartea behar dute elkarren artean. Kasu hauetan, lehen azentua goranzko bihurtzen da. Adib.: *mài + bàtzuk > mái batzuk, mài + horìk > mái horìk.*

Aditzen jeneralizazioa. Azentu aldaketa duten aditzek azentua azken silaban dute (salbuespen asko «memoria historikoaren bidez» azaltzen dira). Adib.: **áittu, ài, ài-tzen* (aditu). Memoria historikoarena honegatik diogu: *abíxtu, abíx, abíxten* (abisatu)

adibidean, *abix*, *abixten* espero genezakeen, baina ez da horrela gertatzen, oinarrian dagoen hitzak jatorrizko azentuera gorde duelako (*abixatu* > *abixtu*).

Galdegaiaren araua. Aditza ez bada galdegaia, goranzko azentua du; galdegaia bada, beheranzkoa ((1) eta (3) multzoko aditzen kasuan)

Yéndek aintzen al do? Ez, diruk áintzen do.

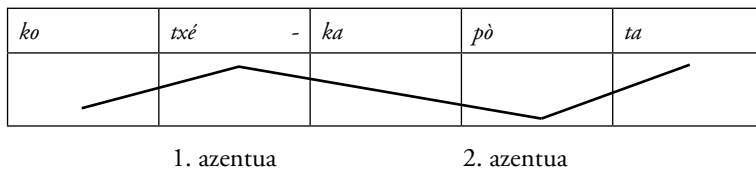
Diruk ezto déustako balio! Ez, diruk àintzen do.

Eulía airátu al da? Ez, txoría airátu da.

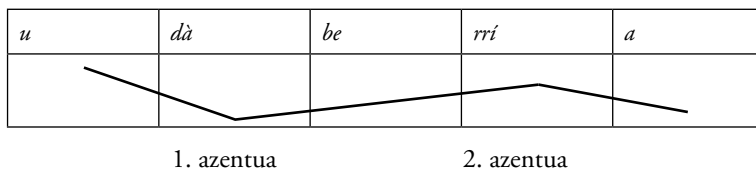
Txoría hemen al da? Ez, txoría airátu da.

Hitz elkartuen araua. Hitz elkartuen azentu nagusia 2. silaban dago. Azentu hau goranzkoa izan ohi da, baina beheranzkoa ere izan daiteke.

— 1. azentua goranzkoa denean, 2.a beheranzkoa da:

— 1. azentua beheranzkoa denean, 2.a goranzkoa da:

9. Bibliografia

- Azkue, R. M., 1932, «Del acento tónico vasco en algunos de sus dialectos», *Euskera* 4: 3-50.
- Elexpuru, J. M., 2004, *Bergara aldeko hiztegia*. Bergara: Bergarako Udala.
- Etxebarria, J. M., 1988, *Zeberio haraneko euskararen azterketa etno-linguistikoa*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea.
- Gaminde, I., 1998, *Euskaldunen azentuak*. Bilbo: Labayru Ikastegia.
- Haddican, B., 2007, «Suburbanization and language change in Basque», *Language in Society* 36: 677-706.
- Hualde, J. I., 1997, *Euskararen azentuerak*. Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- , 2007, «Historical convergence and divergence in Basque accentuation». In T. Riad eta C. Gussenhoven (arg.), *Tones and tunes: Typological studies in word and sentence prosody*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- eta Lujanbio, O., 2008, «Goizuetako azentuera». In X. Artiagoitia eta J. A. Lakarra (arg.), *Gramatika Jaietan: Patxi Goenagaren Omenez*. Gasteiz: UPV/EHUKo Argitalpen Zerbitzua (341-358).

- eta —, 2009, «Goizuetako azentuaz zerbait gehiago: oharrena». In Gomez, R.; Etxepare, R.; Lakarra, J. A. *Beñat Oihartzabali gorazarre - Festschrift for Bernard Oyharçabal*. *ASJU* 43 (1-2): 485-502.
- , — eta Torreira, F., 2008, «Lexical tone and stress in Goizueta Basque», *Journal of the International Phonetic Association* 38 (1): 1-24.
- , — eta Zubiri, J. J., 2010, «Goizueta Basque», *Journal of the International Phonetic Association* 40: 113-128.
- Irurtzun, A., 2006, «Stress on Accent; Errenteria Basque Revisited». *Artxiker*.
- Jacobsen, W., 1972, «Nominative-ergative synchretism in Basque», *ASJU* 6: 67-109.
- Juaristi, P., 2003, *Gizarte ikerketarako teknikak: teoria eta adibideak*. Leioa: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Mitxelena, K., 1972, «A note on old labourdin accentuation», *ASJU* 6: 110-120.
- , 1976, «Acentuación alto-navarra», *FLV* 8: 147-162.
- , 1977, *Fonética Histórica Vasca*. 2. arg. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Olano, M., 2005, *Aio, Leitze! Leitzako euskararen hiztegia. Etnografia, corpusa, dialektologia*. Leitzako Udala: Nafarroako Iparraldeko Euskara Mankomunitatea.
- Salaburu, P., 2005, *Baztango mintzoa: gramatika eta hiztegia*. Iruñea: Nafarroako Gobernua, Hezkuntza Departamentua.
- Sarasola, I., 2007, *Euskal hiztegia*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, K., 2013, *Mailopeko euskara*. Bilbo: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua.
- Zubiri, J. J., 2000, «Arano eta Goizuetako hizkera» in Zuazo, Koldo (arg.), *Dialektologia gaiak*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia.
- eta Perurena, P., 1998, *Goizueta eta Aranoko hizkerak*. Iruñea: Nafarroako Gobernua, eta Goizuetako eta Aranoko Udalak.

Oihana Lujanbio
 «Luis Villasante» Ikergunea - Euskaltzaindia,
 Tolare baserria, Almortza bidea, 6
 20018 DONOSTIA
 Tel.: 943 42 80 50
olujanbio@euskaltzaindia.eus

A Typology of Stress- and Foot-Sensitive Consonantal Phenomena¹

Carolina González
Florida State University

Abstract

This article investigates consonantal alternations that are conditioned by stress and/or foot-structure. A survey of 78 languages from 37 language families reveals three types of consonantal phenomena: (i) those strictly motivated by stress (as in Senoufo lengthening), (ii) those exclusively conditioned by foot structure (as in /h/ epenthesis in Huariapano), and (iii) those motivated both by stress and foot structure (as in flapping in American English). The fact that stress-only and foot-only consonantal phenomena are attested alongside stress/foot structure conditioned phenomena leads to the proposal that stress and foot structure can work independently, contradicting the traditional view of foot structure organization as signaled by stress-based prominence. It is proposed that four main factors are at play in the consonantal phenomena under investigation: perception, duration, aerodynamics, and prominence. Duration, aerodynamics and perceptual ambiguity are primarily phonetic, while prominence and other perceptual factors are primarily phonological. It is shown that the mechanism of Prominence Alignment in Optimality Theory captures not only consonantal alternations based on prominence, but can also be extended to those with durational and aerodynamic bases. This article also makes predictions regarding unattested stress/foot sensitive alternations connected to the four factors mentioned above.

Keywords: *stress; foot structure; consonantal alternations; phonological typology; perception; duration; aerodynamics; prominence; Prominence Alignment; Optimality Theory.*

¹ This is a revised version of chapters 1-3 and 6 of my Ph.D. dissertation, *The effect of prosodic structure in consonantal processes* (University of Southern California, 2003). Part of this research was supported by a post-doctoral grant from the Basque Government (Departamento de Educación, Universidades e Investigación) for the year 2003-2004. I am indebted to Rachel Walker, Kie Zuraw, Dani Byrd, Abigail Kaun and Mario Saltarelli for their comments and discussion. Thanks also to audiences at LSA, NELS, USC Phon Lunch and SWOT for their feedback. All errors are my responsibility.

This paper is dedicated to the memory of Susana Ciz-Hazard, who passed away not long after completing her Ph.D. dissertation.

1. Introduction

The influence of stress and foot structure has been well studied for a few consonantal phenomena. For instance, stress influences the length and strength of aspiration in onset voiceless stops in English (Turk 1993), and flapping of /t, d/ occurs in unstressed syllables in American and Canadian English (Kahn 1980, Turk 1992). In Norton Sound Yupik, fortition appears to be foot-sensitive rather than stress-sensitive (Van de Vijver 1998), as is the epenthesis of /h/ in Huariapano (Parker 1994, 1998). Nevertheless, the influence of stress and foot structure on consonantal phenomena has not been studied in broad-based terms, and there is no exhaustive survey or classification of the types of consonantal alternations that are conditioned by these metrical considerations.

This investigation aims to fill this gap. It presents an extensive survey of over 78 languages from 37 language families with stress- and foot-sensitive consonantal alternations.² It examines the types of consonantal phenomena that are influenced by stress and foot structure and explores the possible factors that underlie them. It also makes a number of generalizations concerning these processes, including the specific stress and footing environments in which consonantal phenomena are conditioned cross-linguistically, the types of segments and syllabic positions that are preferentially targeted (laryngeal consonants and onsets), and the relevance of positional factors. Thus, this study contributes to the understanding of the possible manners in which stress and footing interact with segmental processes, and, more generally, to the relationship between stress and foot structure.

Additionally, this paper puts forward three main theoretical proposals concerning the factors behind the consonantal alternations surveyed, the nature of the relationship between stress and foot structure, and the analysis of stress- and foot-sensitive consonantal phenomena in Optimality Theoretic terms. It is proposed that four factors are at work in stress- and foot-sensitive consonantal phenomena: perception, duration, aerodynamics, and prominence. While aerodynamics, duration and perceptual ambiguity are primarily phonetic (but can be phonologized in some cases), prominence and other perceptual factors are primarily phonological. In some cases, various factors can be at work in a single consonantal phenomenon; in others, a consonant alternation might be ambiguous as to the factors that condition it.

The second theoretical proposal is that stress and foot structure are separately needed to characterize the range of conditioning contexts for the consonantal phenomena surveyed. The survey evidences three different types of consonantal phenomena: stress-only cases (as in frication in Noth-Central Peninsular Spanish), stress/foot structure cases (as in flapping in American English), and foot-only cases (as in deletion in Capanahua). The finding that consonantal processes can be influenced strictly by stress and strictly by footing leads to the proposal that stress and foot structure are separate. Even if stress and footing might coincide, they are independent, as suggested by cases where foot structure is independent of stress (as in Panoan languages) and where stress is independent of footing (as in Senoufo). This contradicts the traditional

² This paper reports four additional languages not included in González (2003): Cashinawa (Panoan), Chacobo (Panoan), Guajajara (Tupí-Guaraní), and Urarina (Isolate).

view of foot structure organization as signaled necessarily by stress-based prominence. While stress can be one of the possible ways in which languages organize syllables into groups, there are other ways which are available in order to achieve this aim, including vowel alternations, tonal phenomena, and consonantal alternations.

A third proposal concerns the analysis of stress- and foot-sensitive consonantal phenomena. This paper proposes that Prominence Alignment can be successfully deployed to capture prominence reduction and augmentation for consonantal phenomena in both stress- and foot-sensitive contexts. Additionally, it is proposed that Prominence Alignment can be extended to account for phonological consonantal phenomena with durational and aerodynamic bases; while it is generally recognized that durational and aerodynamic constraints play a role in phonological analyses, these constraints have often been left unformulated.

The organization of this paper is as follows. Section 2 lays out the theoretical framework of this study, briefly discussing Optimality Theory, the metrical theory of stress, and the separation between phonetics and phonology. Section 3 reports on an extensive cross-linguistic survey of consonantal processes where stress and/or foot structure are influential. This section is divided in three parts. Section 3.1 discusses the sources of the survey; section 3.2 is an overview; and sections 3.3-3.9 comprise the survey, organized according to the type of consonantal phenomena influenced by stress and/or footing. Section 4 discusses the typological generalizations that arise from this survey, including the specific stress and footing environments in which consonantal phenomena are conditioned cross-linguistically, the types of segments and syllabic positions that are preferentially targeted in these consonantal phenomena, and the relevance of positional factors. This section also discusses the three proposals previewed above, concerning the factors at work in stress- and foot-sensitive consonantal processes, the independence of stress and foot structure, and the extension of Prominence Alignment to account for prominence, durational and aerodynamic consonantal phenomena. Section 5 presents some conclusions and section 6 directions for further research.

2. Theoretical framework

This section briefly discusses the theoretical framework of this investigation: Optimality Theory (2.1), the metrical theory of stress (2.2), and the separation between phonetics and phonology (2.3).

2.1. Optimality Theory

This investigation is couched within Optimality Theory (OT) (Prince and Smolensky 1993). One of its central tenets is that phonological processes are not obtained by rules, but by universal constraints that operate over output forms in languages. Constraints are potentially opposing forces that may stand in tension with each other; cross-linguistic differences between languages are due to different ways of resolving these tensions. In OT this is expressed by different rankings of these constraints in a hierarchy. A claim of classic OT is that there are just two levels: input (roughly corresponding to the underlying form) and output (surface form); there are

no intermediate forms or serial derivations. From the input form, a set of possible outputs or candidates are evaluated in parallel with respect to the constraint hierarchy in a language. The output that best satisfies the particular ranking in a language is chosen as the optimal form.

The two basic types of constraints within OT are faithfulness and markedness (Prince and Smolensky 1993). Faithfulness constraints conspire to ‘pronounce everything as it is’ in the input (Hammond 1997). In the Correspondence Theory of Faithfulness (McCarthy and Prince 1995), the input and the output are in a correspondence relation with each other. Examples of faithfulness constraints are MAX-IO, DEP-IO and IDENT-IO [voice].

(1) Examples of faithfulness constraints (McCarthy & Prince 1995)

MAX-IO	Every element of the input has a correspondent in the output (Phonological deletion is not permitted).
DEP-IO	Every element of the output has a correspondent in the input (Phonological epenthesis is not permitted).
IDENT-IO [voice]	Correspondent segments in the input and output have identical values for the feature [voice]. If x is a segment in the input, and y is a segment in the output, and if xRy and x is $[\gamma\text{voice}]$, then y is $[\gamma\text{voice}]$.

Markedness constraints (‘phono-constraints’) capture preferences in phonological well-formedness and in segment inventories. The interaction between faithfulness and markedness captures phonemic and allophonic distributions (Prince and Smolensky 1993, Kager 1999). Examples of markedness constraints are given in (2).

(2) Examples of markedness constraints

NOCODA	Avoid codas (Prince and Smolensky 1993)
*VOICED FRICATIVE	Voiced fricatives are prohibited.

2.2. The Metrical Theory of Stress

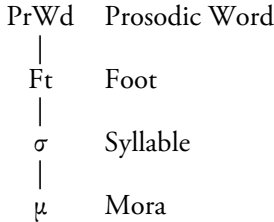
Stress can be defined as prominence produced by means of respiratory effort (Lehiste 1970: 119). Differences in stress are caused by differences in physical effort, which have a direct reflection in the activity of the respiratory muscles. The force exerted by the muscles involved in respiration is transmitted to the air in the lungs and is then reflected in subglottal pressure (Lehiste 1970 and references therein).

While there is no one-to-one correspondence between stress and any phonetic feature, stressed syllables are typically louder, have pitch extrema, and last longer than unstressed syllables (Hayes 1995). They are also perceptually and articulatorily prominent (Beckman 1998 and references therein).

Across languages, stress has an organizing function; it divides speech into units (Lehiste 1970: 147). The smallest unit carrying stress is the syllable, and the minimal unit of contrastive stress placement is a sequence of two syllables (Lehiste 1970: 147). This idea is behind the Metrical Theory of Stress (Lieberman 1975, Prince 1976, Lieberman and Prince 1977, Hayes 1980, 1995, Halle and Vergnaud 1987). The main assumption of this theory is that stress is a rhythmic phenom-

enon, encoded by strong-weak relations between syllables. Another important assumption is that constituents are grouped into higher units as in the prosodic hierarchy (3).

(3) Prosodic hierarchy (Selkirk 1980, McCarthy & Prince 1986)

At the bottom of the hierarchy is the mora (represented with ‘μ’), a weight-bearing unit in a syllable. According to Moraic Theory (Hulst 1984, Hyman 1985, Hayes 1989), the quantity of a syllable depends on its number of moras. In most languages, vowels are always moraic; short vowels have one mora and long vowels two. Diphthongs and coda consonants can be moraic or not depending on the language. Light syllables have one mora; heavy syllables, two.

Moras are grouped into syllables, which minimally consist of a mora. Syllables are grouped into feet. A foot is formed minimally by a stressed syllable, but it typically has both a stressed and an unstressed syllable. Two basic types of feet exist: iambic (right-headed), and trochaic (left-headed) (Hayes 1995). An iambic foot can be formed of a stressed syllable, or of an unstressed syllable followed by a stressed syllable. Typically, in the second case the stressed syllable is heavy. A trochaic foot can be moraic (quantity-sensitive) or syllabic (quantity-insensitive). Moraic trochees are formed of a heavy stressed syllable. Syllabic trochees are formed of a stressed syllable followed by an unstressed syllable (Hayes 1995). Examples of trochaic and iambic footing are shown in (4).

(4) Examples of trochaic and iambic feet

(a) *Trochaic feet: Huariapano* (from Parker 1998: 2-10; IPA)

<i>Moraic</i>	(‘H)	[ja.(‘wi)]	‘opossum’
	(‘L.L)	[(‘hi.wi)]	‘branch, stick’
<i>Syllabic</i>	(‘σσ)	[(‘ha.βom.) (‘βi.βi)]	‘they’
		[mi.(‘βom.βi.) (‘ra.ma)]	‘you (plural)’

(b) *Iambic feet: Central Siberian Yupik* (from Van de Viver 1998: 116, 174; IPA)

<i>Canonical</i>	(L.’H)	[(qa.’jaa.) ni]	‘his own kayak’
	(L.’L)	[(a.’tə.) pik]	‘real name’
	(‘H)	[su.’yuu.) (‘jaa).ni]	‘in his (another’s) drum’

The canonical iamb has an unstressed syllable followed by a heavy stressed syllable; the two syllables in an iamb contrast in duration. The canonical trochee is syllabic; syllables in a trochee contrast in intensity (Hayes 1995). This is stated in the Iambic/Trochaic Law (Hayes 1995) (5).

(5) Iambic/Trochaic Law (Hayes 1995: 80)

1. Elements contrasting in intensity naturally form groupings with initial prominence.
2. Elements contrasting in duration naturally form groupings with final prominence.

At the top of the prosodic hierarchy is the prosodic word. Typically, prosodic words have a single strongest syllable bearing the main stress. This is the *culminativity* property. Other cross-linguistic properties are the *demarcative* property (stress tends to occur at or close to constituent edges), *quantity-sensitivity* (stress is attracted to long vowels, diphthongs, and closed syllables), and the *rhythmic* property (stressed and unstressed syllables alternate, and stress clashes or lapses are avoided) (Kager 1999; see also Hayes 1995).³ These properties are often in conflict; in OT, this conflict is solved by the language-particular ranking of universal constraints. Some metrical constraints are included in (6). Additional metrical constraints are discussed in section 4.

(6) Metrical constraints

Culminativity

GRWD=PRWD

A grammatical word must be a prosodic word
(Prince and Smolensky 1993)*Quantity-sensitivity*

WEIGHT-BY-POSITION

Coda consonants are moraic
(Hayes 1989, Sherer 1994)

STRESS-TO-WEIGHT

If stressed, then heavy
(Myers 1987, Riad 1992)*Demarcative property*

LEFTMOST/RIGHTMOST

Align (Hd-Ft, Left/Right, PrWd, Left/Right)
'The head foot is leftmost/rightmost in PrWd'
(Prince and Smolensky 1993)*Rhythmic property*

FT-BIN

Feet are binary under moraic or syllabic analysis
(Prince and Smolensky 1993)

A proposal of this paper is that footing can be persistent even if not all feet in the prosodic word have stress. Persistent footing can be realized not only through stress, but also through consonantal and vocalic alternations, and possibly by tonal alternations too.

³ Note that the *rhythmic property* and *rhythmicity* refer to different concepts; the first refers to an alternation between stressed and unstressed syllables, and the second to a prominence contrast in foot structure.

2.3. The relationship between phonetics and phonology

Phonetic realization is mostly subject to language-specific variation (Keating 1985). For example, while both English and Spanish have coronal stops, their phonetic realization varies; coronal stops are alveolar in English, but dental in Spanish. There are two options if we want to represent this fine-grained detail of realization. One is to include fine phonetic detail in the phonological representation; this will be referred to as the ‘integrated’ approach (see Byrd 1996, Kirchner 1997, Steriade 1997, and Flemming 2001). Alternatively, if fine detail is excluded from the phonological representation, then a phonetic component should be added to the grammar. This will be referred to as the ‘modular’ approach; advocates include Keating 1984, 1990, Archangeli and Pulleyblank 1994, and Howe and Pulleyblank 2001.

One argument for the separation of the phonological and the phonetic modules or components is given by Howe and Pulleyblank (2001), who investigate the patterning and timing of consonant glottalization. Howe and Pulleyblank find that there is a mismatch between the phonetic predictions of glottalization timing and the attested patterns of glottalization. The phonetic prediction is that the cues of glottalization will be optimal in vocalic environments; thus, consonant pre-glottalization will tend to occur post-vocally, and post-glottalization pre-vocally (Sapir 1938, Kingston 1985, Silverman 1997, Steriade 1997, among others). However, in many languages glottal timing correlates with syllabic position—which is a purely phonological construct in many languages. For example, consonants in coda positions are post-glottalized rather than pre-glottalized in Yowlumne and Kashaya, and consonants in onsets are pre-glottalized rather than post-glottalized in Nuu-chah-nulth and Yowlumne. Howe and Pulleyblank (2001) conclude that the phonetic factors of timing and perception of glottalization have no direct effect on the phonological component of the grammar; therefore, the phonetic and the phonological components are separate.

This paper assumes a strict separation between phonetics and phonology, as in the modular approach. The grammar will have both a phonological and a phonetic component. The phonological component will comprise phenomena which are category-neutralizing, categorical, or obligatory, while the phonetic component will comprise partial, variable, or gradient phenomena. For example, vowel reduction in Italian, which is category-neutralizing, will be a part of the phonological component; in contrast, non category-neutralizing vowel reduction will be a part of the phonetic component (see discussion in Flemming 2001). No claims are made as to the nature of the phonetic component. The phonological component will be represented in OT terms.

Although the classification of phenomena as ‘phonological’ or ‘phonetic’ might be straightforward, some cases might not clearly belong to each category. For example, there could be cases of phenomena which are category-neutralizing but variable, or obligatory but partial. Further investigation might elucidate the extent to which such processes belong to the phonetic or the phonological component.

The separation between the phonetic and phonological modules does not make any assumptions about the types of explanations that can influence phonological processes. As is well known, many phonological processes have phonetic bases; articulatory and perceptual factors in many cases condition phonological phenomena

(Browman and Goldstein 1990, 1992, Hayes 1997, Steriade 1997, among others). In OT, this is captured through phonetic grounding: a constraint can be motivated if it has a phonetic basis, that is, if it expresses a principle of ease of articulation or of maximizing perceptibility (Archangeli and Pulleyblank 1994). It is assumed here that phonetic explanations or motivations can be encoded in the phonology, provided the process is category-neutralizing, categorical or obligatory.

Variation in a process will be allowed in the phonological component provided that it occurs in at least half of the speaker population, or half of the time for a set of speakers. Phonological variation will be expressed as the free ranking or crucial unranking of relevant constraints. As a contrast, phonetic variation will be noted, but it will not be encoded in the grammar.

3. A survey of stress- and foot-sensitive consonantal phenomena

This section presents a survey of 78 languages from 37 language families with stress- and foot-sensitive consonantal phenomena. 3.1 discusses the sources and 3.2 presents an overview of the survey. Sections 3.3-3.9 report the types of consonantal alternations influenced by stress or foot structure found in the literature.

3.1. Survey sources

Some recent cross-linguistic studies of consonantal phenomena report that stress and/or foot structure are conditioning factors for some of these processes; see Lavoie (1996, 2001) and Kirchner (1998) on lenition and fortition; Blevins and Garrett (1998) and Hume (2000) on metathesis; Kehrein (2001) on laryngeal phenomena, and Smith (2002) on stress-attraction processes. These are briefly discussed in 3.1.1 Section 3.1.2 discusses the sources consulted for the present cross-linguistic survey of stress- and foot-sensitive consonantal phenomena.

3.1.1. Previous cross-linguistic studies

Lenition and fortition

Lavoie (1996, 2001) presents an extensive survey of languages with lenition and fortition in syllable onsets, focusing on the interaction between word position and stress on the one hand and lenition/fortition on the other. Lavoie finds that there are many reported instances of word position conditioning lenition and fortition, but very few reported cases where stress conditions consonant alternations. Languages with stress-sensitive lenition include West Tarangan and Somali (approximantization), Old English and Senoufo (voicing), Senoufo (fricativization), and American and Canadian English (flapping). Reported stress-sensitive alternations involving fortition include Yuman (occlusivization and devoicing), Guayabero (fricativization), Urubu-Kaapor (onset lengthening) and Maori (affrication). In two phonetic studies of American English and Mexican Spanish, Lavoie (2001) finds that stress correlates with differences in consonantal realization (such as length or lenition) more often than word position. She concludes that stress affects the realization of consonants

phonetically, and that this effect is not reported in descriptions of languages because it is not usually phonologized.

Kirchner (1998) builds his lenition survey from Lavoie (1996). He identifies Djabugai (flapping), Farsi and Middle Italian (voicing), Gojri (gemination), Kupia (flapping and lenition), Pattani (pre-aspiration) and Southern Tati (deletion) as further cases of stress-sensitive lenition/fortition.

Metathesis

Cross-linguistic studies of metathesis report the influence of stress/foot structure for some cases. Blevins and Garrett (1998) distinguish between compensatory and perceptual metathesis. Compensatory metathesis affects vowels especially and consists of the weakening of vowel quality or duration with compensation via transfer of the vowel quality or duration to the stressed position. Perceptual metathesis involves the change in the linear order of a consonant due to perceptual ambiguity about its position; ambiguity occurs especially in unstressed syllables. Blevins and Garrett (1998) identify Cayuga, Mohawk, Oneida, Thompson River Salish, Colville, Shuswap, and Twana as languages with stress-conditioned perceptual metathesis. Additionally, Hume's (2000) metathesis website (www.ling.ohio-state.edu/~ehume/metathesis) identifies Faroese as a case of stress-sensitive consonantal metathesis (Faroese has also stress-sensitive consonantal deletion).

Laryngeal phenomena

Kehrein's (2001) survey of laryngeal phenomena identifies several examples of laryngeal processes where stress/foot structure is relevant. These include Icelandic, Faroese, Scots Gaelic, Ingush, Ojibwa (pre-aspiration); Shuswap, Twana, Thompson River Salish, Squamish (laryngeal attraction); and Gitksan and Coast Tsimshian (pre/post glottalization). Smith (2002) provides examples of stress attraction by specific consonantal properties—including onsetful syllables or syllables with low sonority onsets, as in Alyawarra, Arandic and Pirahã.

3.1.2. This survey

The present survey includes stress- and foot-sensitive consonantal phenomena identified in the cross-linguistic surveys described above. In addition, it includes further examples gathered from independent grammars and theoretical studies. Any mention of stress or foot structure as conditioning a process was checked in the original source where possible. If the original source did not clearly mention stress or foot-structure as conditioning factors the language was not included. In some cases, checking the original sources brought in additional examples unreported in previous studies.

The resulting survey includes all languages that were found to reportedly and clearly possess consonantal phenomena influenced to some extent by stress and foot structure. The result is 78 languages belonging to 37 different language families. In this survey, languages and dialects have been entered as separate entries in order to be clear in regard to exactly what the process is and in which dialect it occurs (e.g.

Cardiff English vs. London English). In a few cases, languages with properties not directly relevant to this survey have been included for comparison; for instance, cases where stressed nuclei attract a glottal feature from a consonant. These cases are included because at least the original position of this glottal feature is consonantal, and because this process is conditioned by stress.

Section 3.2 presents an overview of the survey. The abbreviations used in this paper are listed under (7).

(7) List of Abbreviations

C	Coda; consonant	sg.	Singular
C.C	Gemination	V	Vowel
C	Lengthening	vd.	Voiced
C/O	From coda to onset	vless.	Voiceless
esp.	Especially	.	Syllable boundary
gen.	Genitive	_#	Word final(ly)
inf.	Infinitive	_##	Utterance-final(ly)
N	Nucleus	#_	Word initial(ly)
NM	Not mentioned	##_	Utterance-initial(ly)
nom.	Nominative	`	Low tone
O	Onset	'	High tone
O/C	From onset to coda	-	Mid tone
opt.	Optional	σ	Syllable
PIE	Proto Indo European	σ̣	Unstressed syllable
pl.	Plural	'σ	Stressed syllable
R	Sonorant	*	diachronic process
S	Stop	§	Section

3.2. Survey overview

The survey presented here is the first step towards identifying how stress and foot structure condition consonantal processes. The languages included are identified according to the following parameters: type of process, prosodic position, and syllable position.

Type of process

- (i) *Duration/Magnitude*: Duration and magnitude differences in a consonantal feature or segment that pattern by stress or foot structure. It includes:
 - (a) *Durational differences*: Consonant duration, Voice Onset Time (VOT) duration.
 - (b) *Magnitude differences*:
 - Flapping (total closure replaced by a quick, sometimes incomplete, closure).
 - Fortition (sonority decrease that makes a consonant more consonantal).

- Lenition (sonority increase that makes a consonant more vocalic).
 - Secondary articulation (palatalization, velarization, labialization or pre-nasalization on the main consonant articulation).
- (ii) *Featural timing*: Distributional variants of a phoneme patterning by stress or foot structure. It includes:
- (a) *Pre-glottalization*: The onset of glottalization begins before the onset of the closure of the segment.
 - (b) *Post-glottalization*: The offset of glottalization begins after or is simultaneous with the release of the consonant. In many instances, stress-sensitive pre-glottalization and post-glottalization are allophonic.
 - (c) *Voicing*: Variation in the voicing specification of a consonant.
- (iii) *Deletion and epenthesis*. Segmental content disappears or is introduced for stress or foot structure considerations.
- (a) *Deletion*: Non-pronunciation of an underlying segment.
 - (b) *Epenthesis*: Pronunciation of a segment not present underlyingly.
- (iv) *Attraction*: Movement of a segment or feature to a non-adjacent position.
- (v) *Metathesis*: Reversal in the linear order of adjacent segments or features.
- (vi) *Assimilation*: A segment becomes more similar to another segment in a specific domain.⁴
- (vii) *Dissimilation*: A segment becomes less similar to another segment in a specific domain.

Prosodic position

- (i) *Stress*: Stressed syllable or unstressed syllable.
- (ii) *Foot structure*: Strong syllable within a foot or weak syllable within a foot.

Syllable position

Coda, onset, or both. Cases where the nucleus is relevant are also discussed.

‘Transfer’ and ‘attraction’ are grouped within ‘attraction’ because in both cases, a feature or segment moves from its original position to another position. ‘Fortition’, ‘lenition’ and ‘flapping’ are grouped within ‘durational/magnitude effects’ because they involve both durational and magnitude differences. Gemination processes, usually classified under ‘fortition’, are included under consonant duration processes, because duration seems to be the main correlate.

In some cases, only stress or foot structure are reported to condition a consonantal alternation. Cases where both stress and foot structure coincide are also mentioned in the survey.

⁴ This process was not included in González (2003).

This survey is organized by process type as outlined above. Each section presents an overview in table form of the languages that have that process. Each table has information on which languages undergo the process, the language family to which they belong, a brief description of the process, and the syllable position involved. Languages in the summary tables are organized thematically rather than alphabetically. Genetic language information, if not mentioned or clear in the source, is from the *Ethnologue* (Lewis et al. 2014). This study focuses on synchronic consonantal alternations and does not aim to provide an extensive relation of historical changes; however, the survey occasionally includes instances of stress- or foot-sensitive diachronic processes. These are marked with * in the summary tables.

Summary tables are followed by as much detail as possible on how each process operates in each language. The process descriptions for each language include cross-references to other sections where the same language is discussed. After the description of each language, each section closes with a brief summary on the processes discussed. All languages discussed are listed in an appendix at the end of this paper, which provides more detail genetic language information and a summary of all stress- and foot-sensitive consonantal phenomena for each language.

This survey includes both segmental and featural consonantal processes, as well as phonetic (variable) and phonological (categorical) instances of consonantal alternation. It excludes contrast-based processes whereby phonological contrasts are maintained in stressed syllables and neutralized in unstressed syllables. These cases have been examined in Beckman (1997, 1998) and analyzed as instances of positional faithfulness, e.g., feature identity to the underlying featural specification of strong positions for perceptual and psycholinguistic reasons. However, if a language showing consonantal variation additionally shows consonantal contrasts in stressed and unstressed syllables, this is noted in the language description in the survey.⁵

The survey is presented in § 3.3-3.10. The main sources for each process are identified, and relevant examples included where available.

3.3. Duration/magnitude differences

3.3.1. *Durational differences*

Stress-conditioned durational differences have been reported for consonants in onset and coda position and for voice onset time (VOT) in obstruents. Table 1 includes cases of consonant lengthening and VOT differences, as well as gemination. In this paper, *gemination* refers to cases of lengthening that make a consonant tautosyllabic, while *lengthening* refers to cases where the consonant is not tautosyllabic. Lengthening is indicated by [:] after the relevant segment, and gemination by two timing slots [C.C].

⁵ Beckman (1997, 1998) suggest that prominent positions keep segmental underlying specifications more often than non-prominent positions. This would explain the fact that prominent positions have a larger number of contrasts than non-prominent ones, and that they trigger and resist more phonological processes. In this approach, faithfulness to segmental specification is respected preferentially in prominent positions. This investigation focuses on consonantal alternations that are sensitive to stress and/or foot structure and cannot be explained through the notion of contrast.

Table 1
 Durational differences⁶

Language	Syllable position	Description	Language family
Spanish	O, C	/C/ → [C:]/[+stress]	Romance
English	O	/C/ → [C:]/[+stress]; VOT longer in 'σ	Germanic
Senoufo	O	/C/ → [C:]/[+stress]	Niger-Congo
Maori	O	/r/, nasals longer in 'σ	Austronesian
Greek	O	/s/ longer #_ in 'σ	Greek
Turkish	O	Longer VOT in 'σ for vless. S	Altaic
Urubu-Kapor	O	/C/ → [C:]/[+stress]	Tupí-Guaraní
Copala Trique	O	Fortis C, resonants → [C:]/[+stress]	Otomanguean
Guelavía Zapotec	O/C	Fortis C → [C:]/'_C and _#	Otomanguean
Popoloca	O/C	Gemination after stress	Otomanguean
Alutiik Yupik	O/C	Gemination in open initial σ	Yupik
Norton Sound Yupik	O/C	Gemination in open syllables with [ə] Gemination in stems to get stress	Yupik
Gundidj	O/C	Gemination of /m/ after stress	Victorian
Narinari	O/C	Gemination of /l/, /n/ after stress	Victorian
Wergaia	O/C	Gemination of /l/ after stress	Victorian
Italian	O/C C/O	Gemination in 'V#_V context Gemination in '_#V context	Romance
Somali	O/C	Gemination of vd. S #_ after stress	Cushitic

Spanish: Borzone de Manrique and Signorini (1983) report longer duration of both onsets and codas in stressed syllables in Argentinian Spanish. Lavoie's (2001) study of onsets reports the same result for Mexican Spanish except for /r/. For Peninsular Spanish, Quilis (1981: 276, 281) reports that /l, ʎ/ are longer in stressed syllables than in unstressed syllables. While /r/ is also slightly longer in stressed syllables, /r/ is longer in unstressed syllables than in stressed syllables (Quilis 1981: 292). Quilis (1981) does not specify syllable positions for these results.

⁶ Kirchner (1998: 306) reports —citing Sharma (1979)— that Gojri (India; Indo-Iranian) has geminate stops and fortis singletons except in onset of stressed syllables. However, Sharma (1979, 2002) mention tone, not stress.

English: Most consonants in English are longer in onsets of stressed syllables than in unstressed syllables (Umeda 1977, Turk 1992, Lavoie 2001). Voiceless stops have longer VOT in stressed syllables (Lisker and Abramson 1967, Turk 1992, Crystal and House 1988, Lavoie 2001).

Senoufo: Onset consonants are longer in stressed syllables than in unstressed syllables (Mills 1984: 119). In contrast to English and Spanish, vowels in Senoufo are not lengthened under stress.

Maori: /r/ is reported to have longer contact, and nasals to lengthen in onsets of stressed syllables (Bauer 1993: 555). For related processes, see § 3.3.3 and 3.4.2.

Greek: Word-initial /s/ is reported to be longer when the syllable is stressed rather than unstressed (Botinis, Fourakis and Bannert 2001).

*Turkish:*⁷ Aspiration is longer in stressed onsets in Turkish (Jonathan Barnes, p.c.).

Urubu-Kaapor: Oral stops /p, t, k, k^w, ʔ/ lengthen in onsets of primary-stressed syllables (8a-c).⁸ Lengthening does not occur in secondary-stressed syllables (8c) or in primary-stressed syllables for nasals, approximants or fricatives (8d-f).

(8) Urubu-Kaapor lengthening (from Kakumasu 1986: 399, 401; IPA)⁹

(a) /katu/	[ka.'t:u]	'it is a good'	(d) /uruma/	[u.ru.mā]	'duck'
(b) /kaʔa/	[ka.'ʔ:a]	'forest'	(e) /waruwa/	[wa.ru.'wa]	'glass'
(c) /nupāta/	[nu.pā.'t:a]	'he will hit'	(f) /ixa/	[i.'ʃa]	'it is a fact'

Urubu-Kaapor consonants are /p, t, k, k^w, ʔ, m, n, ŋ, s, ʃ, h, r, w, j/. Codas are allowed (Kakumasu 1986: 399). Primary stress occurs in word-final syllables. Secondary stress is usually (but not always) assigned to every second syllable counting back (Kakumasu 1986: 401). For related processes, see § 3.4.1.

Copala Trique: Resonants and fortis (voiceless) consonants are reported to lengthen before a short, stressed vowel (Hollenbach 1977: 37). Copala Trique has final stress. The stressed syllable has more tonal, consonantal and vowel contrasts than unstressed syllables (Hollenbach 1977, Beckman 1998: 130). Fortis consonants and affricates occur only in stressed syllables. These syllables are also the only syllables that can have a coda (/ʔ/ or /h/). Long vowels are extra-long in this position, and short vowels shorter. If the vowel is short, a fortis or resonant onset of the stressed syllable is lengthened.

The consonant inventory of Copala Trique is /p, b, t, d, k, g, ʔ, s, z, ʃ, ʒ, ʒ, r, h, ts, tʃ, tʂ, m, n, l, j, w/ (Hollenbach 1977: 36). Stops and sibilants can be fortis (voiceless) or lenis (voiced). Fortis consonants are unaspirated and slightly lengthened. Lenis consonants can vary between voiced and voiceless in unstressed syllables (see section § 3.4.1). /r/ is grouped with the lenis fricatives, probably because it shares

⁷ Thanks to Sharon Inkelas for bringing this case into my attention.

⁸ Lavoie (2001: 45) mentions that this also occurs utterance-finally; cf. Kirchner (1998: 313).

⁹ Lengthening in Kakumasu (1986) is represented by consonant doubling; here I use the symbol [:].

some allophonic properties with them. Additionally, /s/ has an allophonic retroflex trill. See § 3.3.3 and 3.4.1 for related processes.

Gualavía Zapotec: Gualavía Zapotec has a contrast between fortis and lenis consonants. Fortis consonants—/p, t, k, ts, tʃ, tʃ, s, ʂ, e, m, n, l/—are generally longer and tenser than lenis consonants.¹⁰ Lenis consonants—/b, d, g, dz, dʒ, z, ʒ, j, m, n, l, r/—make a preceding oral vowel lengthen and have a voiceless release before a pause—except for /m, n/. All consonants can occur in codas except for /tʃ/.

Guelavía Zapotec has both stress and tone. There is one stress per word, usually in the penultimate syllable. Stressed syllables usually have higher pitch. Fortis consonants are reported to ‘lengthen’ before a pause and intervocalically after stressed vowels. Fortis stops and nasals also ‘lengthen’ after stressed vowels before /j, w/ or before a voiced consonant (Jones and Knudson 1977: 166). ‘Lengthening’ does not occur word-initially or in onset of stressed syllables. The fact that the context for ‘lengthening’ in Guelavía Zapotec is after stress rather than in stressed syllables suggests that this is gemination, not lengthening. Thus, the examples in (9) show consonant gemination (relevant segments in bold; gemination in underline).

(9) Guelavía Zapotec (from Jones and Knudson 1977: 164-175)

<i>Gemination after stress</i>	<i>No gemination in stressed syllables</i>
(a) [rap. p .pa [?]] ‘I have’	[ea. pin .na [?]] ‘my pine tree’
(b) [‘eit.tja [?]] ‘my onion’	[we. tip .pɸ] ‘wasp’
(c) [‘el <u>am</u> .ma [?]] ‘my boss’	[dat. mám] ‘grandfather’
(d) [‘epak. ka ?] ‘my tadpole’	[‘ka:ldt] ‘broth’
(e) [‘det. t sa [?]] ‘my back’	[‘tsi:ŋ] ‘there are ten (objects)’
(f) [‘nae. ei ŋ] ‘it is sweet’	[‘ea.ga [?]] ‘my tree’
(g) [ea. pin . <u>na</u> ?] ‘my pine tree’	[‘nan.na [?]] ‘I know’

Additional durational processes occur in stressed vowels. Stressed oral vowels lengthen before lenis consonants, as in /‘ra.goʔ/ [‘ra:.ro?] ‘you bite’. Stressed laryngeal vowels become interrupted, as in /‘ti[?].sj/ [‘ti[?]i.si] ‘body’. In the last case the fortis consonant is not lengthened in spite of being intervocalic and occurring after stress. All of these phenomena suggest that stressed syllables in Guelavía Zapotec are heavy: they either have a long vowel or a coda. Vowel lengthening occurs before lenis consonants while gemination occurs for fortis consonants immediately after stress.

Popoloca: In Los Reyes Metzontla Popoloca the main correlate of stress is duration, especially for consonants (Veerman-Leichsenring 1984: 21; cf. Stark and Machin 1977: 79). The consonant inventory of Popoloca is shown in (10). Stress generally falls on the penultimate syllable of the word. Stressed syllables have a coda or a long vowel or diphthong.

¹⁰ Jones and Knudson (1977) do not discuss the exact nature of fortis /m, n, l/ vs. lenis /m, n, l/.

(10) Popoloca consonants (from Veerman-Leichsenring 1984: 34; IPA)¹¹

<i>Stops</i>	<i>Affricates</i>	<i>Fricatives</i>	<i>Sonorants</i>
p b t d k g	ʧʂ tʃ tʂ	f s x	l r m n ŋ ɳ w j
t ^h k ^h	ʧ ^h tʃ ^h tʂ ^h		
^m b ⁿ d ^ɲ ɟ ^ɲ g		ⁿ z ^ɲ h	ⁿ r

Onset fricatives, liquids, approximants and voiced nasals are geminated after a stressed syllable (Veerman-Leichsenring 1984). Consonantal clusters and complex consonants, such as pre-nasalized, aspirated, and voiceless nasal consonants are ‘disintegrated’; they are decomposed into a coda and an onset element (11).¹² Unaspirated stops and affricates are pre-glottalized in the same position (§ 3.4.3). See also § 3.4.1 and 3.6.1.

(11) Popoloca durational processes¹³

<i>Gemination</i>	(from Veerman-Leichsenring 1984: 45-7; IPA)			
(a) Fricatives	[‘kaf.fé]	‘coffee’	[‘ ⁿ zès.sè]	‘sand’
(b) Liquids	[ku.‘pál.lo]	‘butterfly’	[‘ ⁿ dàr.rà]	‘thin’
(c) Approximants	[‘tj.jé]	‘night’	[‘ ⁿ gíw.wà]	‘popoloca’
(d) Voiced nasals	[‘túm.mé]	‘money’	[‘tùn.nĩ]	‘hail’
<i>‘Disintegration’</i>	(from Veerman-Leichsenring 1984: 48-9, 54; IPA)			
(a) Pre-nasal stops	[tù‘rum.bà]	‘spinning top’	[‘kà.n.dà]	‘nopal’
(b) Pre-nasal fricatives	[ku.‘té.n.zò]	‘goat’	[‘ɲ.fú:]	‘six’
(c) Pre-nasal liquids	[‘in.rí]	‘young single woman’		
(d) Aspirated stops	[‘ ⁿ dà.t.ho]	‘weapon’	[‘tùk.hà]	‘potato’
(e) Aspirated affricates	[‘kàʧ.s.hà]	‘green bean’	[nĩʧ.s.hè]	‘clothes’
(f) Vless. nasals	[ku.tũʔh.ɲũ]	‘turkey’		

Alutiiq Yupik: Stress-sensitive gemination occurs in Alutiiq Yupik, a left-to-right iambic system with main stress on the leftmost foot (Van de Vijver 1998: 145-6). Closed initial syllables are always stressed (as in [‘an.ci., qua] ‘I’ll go out’), unlike heavy syllables in the rest of the word (as in [‘ap.qax.,laa.qa] ‘I always ask her’). If the first syllable is light and the second heavy, the onset of the second syllable geminates. This closes the first syllable and allows it to be stressed (12). Related processes are discussed in § 3.3.3.

(12) Alutiiq Yupik (from Van de Vijver 1998: 145)

(a) atii	[(‘at.) (,tii)]	‘his father’
(b) ataa	[(‘at.) (,taa)]	‘he put it on’

Norton Sound Yupik: Norton Sound Yupik is also a left-to-right iambic system. Vowels in open stressed syllables are lengthened (13a). However, if the vowel

¹¹ /ʧʂ, tʃ/ are dental and lamino-palatal respectively. /b, d, g, f/ only occur in non-assimilated Spanish loans (Veerman-Leichsenring 1984: 34ff).

¹² For voiceless nasals, the coda element can be /h, ʔ, x/ (Veerman-Leichsenring 1984: 48).

¹³ Here and throughout, middle tone on Popoloca vowels will not be marked.

is [ə], vowel lengthening does not occur; rather, the onset of the following syllable is geminated and thus the syllable is closed (13b).

(13) Norton Sound Yupik (I) (from Van de Vijver 1998: 133, 140)

(a)	qayapigkani	[(qa.'jaa.) (pix.,kaa.) ni]	'his own future authentic kayak'
(b)	at pik	[(a.'təp.) pik]	'real name'

In a number of Yupik languages, including Norton Sound Yupik, monosyllabic stems followed by suffixes are closed in order to be stressed. If the stem syllable is open, the onset of the following syllable is geminated (Van de Vijver 1998: 114-5, 130-1) (14). For related processes see § 3.3.3.

(14) Norton Sound Yupik (II) (Van de Vijver 1998: 130-1)

	<i>Stem</i>	<i>Stem plus suffix</i>	<i>Gloss</i>
(a)	kuvə	'kuv.yuq	'it spills'
(b)		'kuv.lu.ni	'(it) spilling'

Gundidj: Data about this extinct Victorian language is scanty, but /m/ is long and tense intervocalically after a stressed vowel. Hercus (1986: 159-160) interprets this as gemination since a syllabic break occurs in this context. Gemination does not occur after unstressed vowels. Examples are /dameri/ ['tam.me.ri] 'sheep'; cf. with /guremug/ ['ku.rə.mək] 'possum'. No indication is given about the regular location of stress, but in most Victorian languages it falls on the first syllable, and that might also be the case in *Gundidj*.

Narinari: As in *Gundidj*, there is not much data available for this extinct language. /l/, /n/ appear to geminate intervocalically after a stressed vowel (15) (Hercus 1986: 154). *Narinari* has initial stress (Hercus 1986: 155).¹⁴

(15) Gemination and lengthening in *Narinari* (Hercus 1986: 153-154)

(a)	/gali/	['gal.lɪ]	'dog'	/ləjurg/	['ləjurg]	'woman'
(b)	/dinaŋ/	['din.naŋ]	'foot'	/nari/	['nɑ:ri]	'no'

No examples occur with intervocalic /l/, /n/ preceding a stressed vowel, but cf. the realization of intervocalic /l/, /n/ following unstressed vowels, where gemination occurs, with the realization of word-initial /l/, /n/, where gemination does not occur.

Wergaia: Intervocalic /l/ is long in *Wergaia*, and it geminates in this position after the main stressed vowel (16a, b). Stress is initial and vowels in main stressed syllables are long. Gemination of /l/ does not occur after /u/ (16c) (Hercus 1986: 77, 78). See also § 3.4.1.

(16) Gemination of /l/ in *Wergaia* (from Hercus 1986: 77; IPA)

(a)	/wile/	['wɪl.le]	'possum'
(b)	/gelalag/	['gɛl.lɑ.l'ak]	'Major Mitchell cockatoo'
(c)	/buledj/	['bu.letj]	'two'

¹⁴ Gemination of /l/ and /n/ appears to have occurred in the same context in *Wadiwadi* and *Ledjiledji*. Evidence comes mainly through spelling, as *Wadiwadi chellingoo* 'tongue', *liannoo* 'teeth'; and *Ledjiledji nginna* 'you', and *jennagi, chinnangi* 'foot' (Hercus 1986: 158).

Italian: Italian has a contrast between single and geminate consonants word-medially (17a). Single consonants geminate across word boundaries provided the last syllable of the first word is open and stressed (Nespor and Vogel 1979, Chierchia 1982, Saltarelli 2003, among others).¹⁵ This is known as *raddoppiamento (fono-)sintattico* (17b-d) (geminate underlined; relevant segments in bold).

(17) Italian (from Nespor and Vogel 1979 and Saltarelli 2003 and p.c.)

(a)	/pa .l a/	‘ball’	vs.	/pa.la/	‘shovel’
(b)	metá torta	[me,tat. ˈ torta]			‘half a cake’
(c)	sará cotto	[sa,rak. ˈ kotto]			‘it will be cooked’
(d)	cittá vecchia	[tʃit,tav. ˈ vekkja]			‘old city’
(e)	amor mio	[a,mor ˈ mio]			‘my love’
(f)	cittá sporca	[tʃit.,tas. ˈ porka]			‘dirty city’
(g)	metá strada	[me,tas. ˈ trada]			‘half way’

If the previous word ends in a consonant, gemination does not occur since this consonant is a proper coda (17e). Gemination does not occur either when the second word begins with an /s/ + consonant cluster, since the /s/ resyllabifies as coda of the preceding syllable (17f, g).

Italian has a second type of gemination, known as ‘backwards’ or ‘inverse’ gemination. It occurs across word boundaries in loanwords, neologisms and acronyms that end in a consonant (Chierchia 1982; Saltarelli 1970, 2003). In inverse gemination, the coda of a stressed syllable doubles to provide an onset for an immediately following onsetless syllable (18) (geminate underlined; relevant segments in bold).

(18) Inverse gemination (from Saltarelli 2003; IPA)

(a)	tram elettrico	[,tram. me .ˈlet.tri.ko]	‘electric tramway’
(b)	Hotel Este	[o.,tel. ˈ les.te]	<i>name of a hotel</i>
(c)	Milan-Inter	[,mi:.la. ˈ nin.ter]	<i>name of a football match</i>
(d)	Hotel Patria	[o.,tel. ˈ pa.trja]	<i>name of a hotel</i>
(e)	sport estivo	[,spor. tes .ˈti.vo]	‘summer sport’

Inverse gemination occurs after stressed syllables (18a, b). When an unstressed syllable has a coda and an onsetless syllable immediately follows, the coda resyllabifies as onset and no gemination occurs (18c). Gemination fails to occur in two more cases: when the following syllable has an onset (18d) and when the last syllable of the first word has a complex coda (18e). In this last case, the second consonant of the coda resyllabifies as onset of the following syllable.

Stress-sensitive gemination in Italian is related to vowel lengthening, which occurs in codaless stressed syllables: /kasa/ [ˈka:.sa] ‘house’ vs. /kassa/ [ˈkas.sa] ‘box’ (Saltarelli 2003). Both gemination and vowel lengthening appear to be the result of a requirement for heavy stressed syllables in Italian (Chierchia 1986, Saltarelli 2003).

¹⁵ Nespor and Vogel (1979) report a syntactic restriction for this process whereby the first word has to *m*-command the second word. This is empirically unconfirmed. For discussion, see Loporcaro (1999: 20-3) and Saltarelli (2003).

Somali: Somali also appears to have stress-sensitive gemination across words (Armstrong 1964). Somali has four main tones: high, mid, low, and falling. In words with more than one syllable, stress falls on the syllable with high or falling pitch. If syllables have the same tone, stress is similar in all syllables. The consonant inventory of Somali is given in (19). Somali has phonemic geminates (or double consonants) word-medially for /l, r, n, d, ɖ/ and word-finally for /l, r, n/ (20a, b). In connected speech, a word-initial consonant (especially a voiced stop) geminates after a stressed syllable ending in a short vowel and pronounced usually with high tone (20).¹⁶

(19) Somali consonant inventory (from Armstrong 1964)¹⁷

<i>Stops</i>	<i>Fricatives</i>	<i>Sonorants</i>
b, t, d, ɖ, k, g, ɢ, ʔ, tʃ	f, s, ʃ, x, h, ʕ, h	m, n, l, r, j, w

(20) Somali (from Armstrong 1964; IPA)¹⁸

(a) [kɛ.li]	‘single’	[kɛlli]	‘kidney’
(b) [ˈbáa.ɖaj]	‘I searched’	[ˈbáaɖɖaj]	‘she searched’
(c) [ˈháawl baan ʔúɖ.ɖiˈmá.najjaa]	‘I am dying of hard work’		
(d) [ˈháɢ.galo]	‘Let him go in’		
(e) [ˈkáɢ.Gàad]	‘Take from’		

Somali also has lenition of voiced stops, especially after a stressed syllable (Armstrong 1964, Lavoie 2001: 36). See § 3.3.4 for more details.

Summary: This section discussed longer consonantal and VOT duration and gemination. VOT is longer in stressed syllables than in unstressed syllables. Consonants are longer in stressed syllables than in unstressed syllables. In most cases, this applies to onset consonants; but this might be because codas are restricted or missing in some languages (as in Copala Trique). Onsets immediately following stressed syllables geminate in order to provide a coda for the preceding stressed syllable. This occurs within words or across word boundaries. In the case of Italian, coda gemination across word boundaries is also attested in stressed syllables to provide an onset for the following syllable. No cases of durational processes affecting codas exclusively have been found; it is unclear that this is a significant gap. Most of the languages with consonant or VOT lengthening and gemination show additional stress-related durational effects, as shown in the following sections.

¹⁶ Additionally, /n/ and /l/ are reported to be weak to the point of almost eliding after long vowels—as in /saan/ ‘skin, hide (of camel, cow)’—and long and strong after short stressed vowels—as in /san/ ‘leather’. It is unclear from the source that this phenomenon is related to stress. It is plausible that this pattern is related to moraicity instead: when the vowel is long, it counts as two moras, and the coda consonant is weak. If the vowel is shorter, the coda is moraic, thus being pronounced as strong and long. Armstrong (1964) also reports that after long vowels, /t/ has fewer taps (about three) than after short vowels (four or five taps). Stress is not mentioned in this case, but it is the same environment for alternations witnessed with /n/ or /l/.

¹⁷ /t, d/ are dental. /ɖ/ is more palato-alveolar than retroflex (Armstrong 1964).

¹⁸ Armstrong (1964) is not paginated, so the page numbers are not included here.

3.3.2. Flapping

Flapping involves the shortening of the occlusion of a segment and possibly voicing. It can occur without sensitivity to stress, as in Tagalog (Schachter and Otares 1972). Flapping occurs in various languages in unstressed syllables, as summarized in Table 2.

Table 2
Flapping¹⁹

American English	O	/t, d, n/ → [ɾ]/V_V (obligatory); V_V (opt.)	Germanic
Canadian English	O	/t, d, n/ → [ɾ]/V_V (opt.)	Germanic
Djabugai	O	/ɾ/ → [ɾ]/V_V	Pama-Nyungan
Senoufo	O	/d/ → [ɾ]/_V	Niger-Congo
Kupia	O	/t/ → [ɾ]/V_V (opt.)	Indo-Iranian

American and Canadian English: Flapping affects /t/, /d/, and /n/ in onsets of medial unstressed syllables (Kiparsky 1979, Kahn 1980, Borowsky 1986, Hammond 1999, among others). Lavoie (2001) reports that flapping of /n/ is more ambiguous than flapping for /t, d/, since the tongue-tip gesture is reduced but not the velum gesture. Other segments are reported to be flapped; Turk (1992, 1993) and references therein report shortening of all oral stops except /g/ in flapping environments. Turk (1992: 128) interprets these results as probably meaning that flapping in English is caused by an ‘underlying timing mechanism’.

Flapping typically occurs intervocalically, but it can also be found after a sonorant and before a vowel (*forty, tenting*). It typically occurs word-medially between a stressed and an unstressed vowel (*metal, po'tato, rider, 'winter*).²⁰ Flapping is optional between two unstressed vowels (as in *pro'vocative, 'parody*), and word-finally between two vowels regardless of stress (*not at'all, 'private 'airplane*). Flapping does not occur in stressed syllables (*a'ttack*), non-final codas (*'atkins, 'atlas*), or word-initially (*'take, to'morrow*) (Kahn 1980, Turk 1992).²¹

Flapping in English is not a categorical process; the probability of its occurrence depends both on stress and phonetic context. Zue and Laferriere (1979) found that flapping of /t/ in a 'V_V context occurs 99% of the time. The probability of flapping

¹⁹ Another possible instance of stress-sensitive flapping is Pattani (Sino-Tibetan), where /d/ is realized as /ɾ/ in medial and final position. Sarma (1982) does not discuss stress in this process, although it generally falls on the first syllable. As with other languages in Table 2, Pattani shows stronger aspiration in stressed syllables (§ 3.4.2).

²⁰ The /t/ in *winter* deletes concomitant with the flapping of /n/.

²¹ Flapping of /t/ is reported to occur in Cardiff English in medial position between voiced sounds, as in *better* ['be.rə] and *hospital* ['as.pi.tl] (Collins and Mees 1990: 90). In this position /d/ lenites to fricative, as /b/ and /g/. It is possible that this pattern have the same stress or foot conditioning as flapping in American and Canadian English.

for /t/ between two unstressed or reduced vowels lowers to 33%; aspiration of /t/ is more common (66%) in this context. In a context like 'Vn._V, /t/ has a probability of flapping of 14%; this is the same probability that the /t/ deletes in this context. A realization with aspiration is far more common (67% with /n/, and 5% with nasalization of the preceding vowel and nasal deletion). Results for /d/ are less clear, since unstressed /d/ has longer closure than a flap but no release, or both a short duration and a strong release (see Zue and Laferriere 1979 for details).

Some authors suggest that flapping in English is foot-sensitive (Kiparsky 1979, among others). English is a trochaic language, and flapping would occur foot-medially since the second syllable of a binary trochaic foot is unstressed. Alternatively, flapping would be the compensatory shortening for the occurrence of a long stressed vowel occurring earlier in the foot (Turk 1992).

Flapping in Canadian English is similar to American English, but it is considered to be more optional (de Wolf and Hasebe-Ludt 1987).

Djabugai: /t/ is pronounced as [ɾ] between a stressed and unstressed vowel; the word /garaj/ 'to come' is pronounced [ˈga.ɾaj]. Patz (1991: 253) notes that reduction to [ɾ] is more obvious between two low /a/s, less obvious between identical high vowels (as in /biri/ 'near') and least obvious between different vowels (as in /dira/ 'teeth').²² In this last position [r] and [ɾ] are in free variation. It is plausible that in Djabugai flapping actually consists in the reduction of number of taps in unstressed position, as in Mexican Spanish, where trills have fewer taps in unstressed positions than in stressed positions (Lavoie 2001: 143). See § 3.4.1 for related processes.

Senoufo: /d/ is flapped word-medially in the onset of unstressed syllables (Mills 1984). See also § 3.3.1, 3.3.4, and 3.4.1.

Kupia: The retroflex coronal /t/ is optionally flapped intervocalically in onsets of unstressed syllables; e.g. /ca:tu/ 'leg' can be both [ˈt͡sa:tu] or [ˈt͡sa:ɾtu]. In contrast, /d/ is always flapped intervocalically (Christmas and Christmas 1975: 18).²³ See also § 3.3.4.

Summary: Stress-sensitive flapping occurs word-medially in onsets of unstressed syllables. In some languages the preceding vowel has to be stressed. In the case of English, where flapping has been best studied, flapping occurs more often between vowels, especially when the first vowel is stressed; but it is also possible in onset of unstressed syllables, after a coda sonorant in a stressed syllable. Languages with stress-sensitive flapping frequently have additional stress-related consonantal processes such as spirantization, longer duration of consonants or VOT, and voicing differences. Typical segments undergoing stress-sensitive flapping are /t/ (in English varieties), /d/ (in English and Senoufo), /n/ (in English), /r/ (in Djabugai), and /t/ (in Kupia). All of these segments have a tongue-tip articulator in common.

²² Djabugai has a three-way vowel contrast /a, i, u/. For more details on its phonological system, see § 3.4.1.

²³ Kirchner (1998: 308) reports the environment of /d/ as obligatory in onset of unstressed syllables, but Christmas and Christmas (1975: 18) do not mention stress as being relevant in this case.

3.3.3. Fortition

In this paper, the term *fortition* is used to refer to a decrease in consonant sonority, and *lenition* to an increase in consonant sonority. Fortition makes a consonant more consonantal and thus ‘stronger’, while lenition makes a consonant more vocalic and thus ‘weaker’ (Vennemann 1988). Usually the identification of a process as fortition or lenition is based on what the analysis posits as the basic or underlying form. If the basic form is more sonorous than the non-basic form, the process falls under ‘fortition’. If the basic form is less sonorous than the non-basic form, then the process involves ‘lenition’. Thus, which allophones are ‘stronger’ and ‘weaker’ is relative.

Fricativization of approximants, occlusivization of fricatives, affrication of stops, gemination of singletons, and devoicing of voiced segments are considered instances of fortition because they involve a decrease in sonority (Lavoie 2001, Kirchner 1998). In this survey, gemination is discussed in § 3.3.1 under durational differences, and devoicing is discussed in § 3.4 under featural timing.

Fortition may be morphologically conditioned, as in Irish. A number of fortition cases are reported to be conditioned by stress and foot structure, including fricativization, affrication occlusivization and strengthening. These are summarized in Table 3.

Table 3

Fortition

Norton Sound Yupik	O	/w, j, l/ → [v, z, l]/foot-initially	Yupik
Alutiiq Yupik	O	Consonants fortify #_ and foot-initially	Yupik
Guayabero	O	[w] fricativizes in 'σ	Guahiban
Maori	O	/p, t, k/ → affricate/'_V	Austronesian
West Tarangan	O	/w, j/ → [g, dʒ]/#_ , '_V	Austronesian
Cashinawa	O	/w/ strong articulation/'_V	Panoan
Farsi	O	/ʔ/ stronger plosion/'_V	Indo-Iranian
Squamish	O	/Rʔ/ stronger [ʔ] when stressed/post-stressed	Central Salish
* Yuman	O	/v/ → /p/, /j/ → /d/ in σ̄	Hokan

Norton Sound Yupik: This dialect of Central Alaskan Yupik shows foot-sensitive fortition of fricatives. Underlying /w, j, l/ are fortified to [v, z, ʒ] in light syllables after a stressed closed syllable (Jacobson 1985: 32, Van de Vijver 1998: 43). [v, z, ʒ] are ‘fortis’ fricatives and [w, j, l] ‘lenis’ fricatives; here they will be referred to as fricatives and approximants respectively.²⁴

²⁴ According to Jacobson (1985), [v, z, ʒ] have a stronger fricative nature while [w, j, l] are more sonorant.

Norton Sound Yupik is a left-to-right iambic system with main stress in the leftmost foot and no final stress (Van de Vijver 1998: 125-132). Closed syllables are light except word-initially; syllables with long vowels are heavy. The stress and foot pattern of Norton Sound is also discussed in Jacobson (1985), Leer (1985), Kager (1993), Hayes (1995), and Baković (1996). Van de Vijver (1998) analyzes the context for occurrence of the fricative variants as foot-initial position.²⁵ Some examples are given in (21).

(21) Norton Sound /w, l, j/ (from Van de Vijver 1998: 43-4, 132)

<i>Fricatives</i>		<i>Approximants</i>		
(a)	(ma.'juv) (vik)	(d)	('at.) (xax. wik)	'place to go up/ down'
(b)	(ma.'juv) (zux.tuq)	(e)	('at.) (xax.,juv.) tuq	'he wants to go up/down'
(c)	(ma.'juv) (ʒu.ni)	(f)	('at.) (xax.,lu.) ni	'(he) going up/down' ²⁶

Since approximants can occur medially in onsets of unstressed syllables (21d), and fricatives can occur in unstressed syllables (21a-c), fortition is not stress-sensitive, but foot-sensitive. Fricative allophones occur foot-initially and approximant allophones foot-medially. Since Norton Sound is an iambic system, there is a mismatch in the distribution of fortition for stress and foot structure; fortition occurs in foot-initial position, which is always unstressed; fortition does not occur foot medially, which is usually—but not always—a stressed position. This mismatch is expected in iambic systems, since foot boundaries and stress do not correspond for processes involving onsets; there are two competing strong positions: stressed syllables, and foot-initial syllables. In trochaic systems there is no mismatch, since stress falls on foot-initial syllables. This is exemplified schematically in Figure 1. Norton Sound Yupik is also discussed in more detail in section 4. For related processes, see § 3.3.1.

Trochaic		Iambic	
Foot-initial	Foot-medial	Foot-initial	Foot-medial
(σ . σ)		(σ . 'σ)	
Stressed	Unstressed	Unstressed	Stressed

Figure 1

Stress and footing in onsets of trochaic and iambic systems

Alutiiq Yupik: Foot-initial fortition is also found in the Alutiiq dialects of Yupik (Koniag and Chugach). Alutiiq Yupik is a left-to-right iambic system with main stress in the leftmost foot. As in Norton Sound, closed syllables are heavy only when

²⁵ But cf. Van de Vijver (1998: 132), where it is reported that lenis consonants occur foot medially and fortis consonants elsewhere [i.e., fortis can occur foot-finally in addition to foot-initially]. If this is so, this pattern would be an instance of foot-medial lenition rather than foot-initial fortition.

²⁶ According to Van de Vijver (1998: 126), the fact that the fricative in (21d) is lenis indicates that the final syllable is footed.

word-initial (Cf. 22b, d). Syllables with long vowels or diphthongs are heavy and stressed (22b) (Van de Vijver 1998: 141-152).

Fortition occurs for all onset consonants and involves ‘pre-closure’ and complete lack of voicing for voiceless consonants. Fortition makes consonants ‘more audible’ (Van de Vijver 1998: 143, based on Leer 1985, 1989). According to Van de Vijver (1998) and references therein, fortition occurs both foot-initially and word-initially (22) (fortis consonants are in bold).

(22) Alutiiq Yupik (from Van de Vijver 1998: 143-4, 176; based on Leer 1985)

(a) taqumaluni	(ta.'qu.) ma. (lu .,ni)	‘apparently getting it done’	
(b) anciqua	[('an.) ci.(qua)]	‘I’ll go out’	
(c) akutaq	[a.'ku.) taq]	<i>A food</i>	
(d) iqllunirtuq	[('iq). ŋ .(nix.'tuq)]	‘He stopped lying’	
(e) apqarlaaqa	[('ap). qax.(láa).qa]	‘I always ask her’	
(f) apqarlaanka	[('áp).qax.(lán).ka]	‘I always ask them’	
(g) tannærliirsuqataquni	[('tán).nəx.(lix.sú.)	qu. (ta.qú.) ni]	‘If he (refl.) is going to hunt bear’
(h) kumlaciwilijaqutaquniki	[('kum.) (la.,ci.) (wi.,li.) ja. (qu.,ta.) qu. (ni.,ki)]	‘if he (refl.) is going to undertake constructing a freezer’	
<i>Koniag speakers</i>	[('kum.) (la.(ci.,wi).li.(ja. qu). ta. (qu. ni.) ki]		
<i>Chugagh speakers</i>			

Fortition occurs foot-initially in disyllabic feet with light syllables (22a), in monosyllabic heavy feet (22b), in feet formed by two closed syllables (22d) and in monosyllabic (but bimoraic) feet even if the vowel is phonetically shortened (22f). Fortition does not occur in unfooted closed syllables (22c). Even if stress assignment and footing differ in Koniag and Chugagh dialects (22h), fortis consonants correlate with foot-initial position in both. Fortition does not correlate with stress, since it can occur in stressed and unstressed syllables alike (22a, b).

For Van de Vijver (1998: 143), stressed heavy syllables (as in 22b) are not footed but form a stress unit where fortition can apply. It is assumed here that stressed heavy syllables are footed under a binary foot analysis and thus, fortition occurs in foot-initial position in all cases. Van de Vijver (1998) also assumes that word-initial closed syllables are footed with a catalectic syllable. This would make the heavy syllable foot-medial; fortition still applies in this case. Under a footing where this syllable forms its own foot ‘word initial’ fortition falls under ‘foot initial’ fortition.

Summarizing, fortition in Alutiiq Yupik, as in Norton Sound Yupik, correlates with foot structure rather than stress. For related processes, see § 3.3.1.

Guayabero: Stress-sensitive fricativization of /w/ is reported in Guayabero (Keels 1985; see also Lavoie 2001, Kirchner 1998). The consonant inventory of this language includes /p, b, t, d, k, ʔ, φ, s, x, h, tʃ, m, n, r, l, w, j/ (Keels 1985: 58). All consonants except /b, j/ can occur word-finally and syllable-finally in clusters. Clusters occur in stressed syllables only. Stress is not predictable and falls on the last or penultimate syllable of the stem.

/w/ fricativizes to [β] before a stressed front vowel, and after a front or high central vowel (Keels 1985: 75). Keels (1985: 61, 64) reports that /w/ has a bilabial fricative allophone ‘contiguous to stressed front vowels’. Additionally, /w/ is realized as a

high back rounded offglide [ʋ] ‘in a syllable-final margin’ after a back or low vowel (Keels 1985: 75). In other contexts, /w/ is pronounced as [w] (23).

(23) Fricativization of /w/ to [β] (from Keels 1985: 64, 73-5; IPA)

(a) wíam	[ʔβi ^h ˈm]	‘whip-worms’
(b) nawél	[nˈl.βel]	‘the Guaviare River’
(c) wát	[ˈwat]	‘older brother’
(d) nehxaéh _w -as	[neh.ˈxæh.was]	‘he is saddened’
(e) babéh-tj _w	[bˈl.ˈbeh.tʃiβ]	‘evil men’
(f) puéwa	[p ^h ˈuɛ.βa]	‘all’
(g) sasiʔw-it	[sˈl.tʃiʔ.βit]	‘a hummingbird’
(h) nów-x	[ˈn ^w oːx]	‘I cry’

These examples show that in onset preceding a front vowel /w/ is fricativized (23a, b); in onsets before a non-front vowel or onsets of unstressed vowels fricativization does not occur (23c, d). /w/ is also fricativized in coda and in onset after a front vowel (23e, f). In coda after a round vowel, /w/ is realized as [ʋ] (23f, h). In (23g), fricativization occurs in onset of an unstressed syllable preceding a front vowel; however, there is a front vowel in the preceding syllable, which is probably causing fricativization. Unfortunately, no examples are provided of onset /w/ in unstressed syllables before a front vowel where a preceding front or central vowel does not influence the choice of allophone.

Guayabero has also stress-sensitive allophones of /ʔ, h/, which ‘may be realized with voiced or voiceless partial rearticulation of the preceding vowel’ in coda of stressed syllables (Keels 1985: 72, 74) (24).

(24) Guayabero: allophonic laryngeal consonants (Keels 1985: 72, 74)

(a) biaʔ-t	[ˈbɪ ^h ʔːt], [ˈbɪ ^h ʔt]	‘a tooth’
(b) cóʔ-t	[ˈtʃ ^w oːʔːt], [ˈtʃ ^w oʔt]	‘an ear’
(c) koʔtíya	[k ^h ˈoʔːt ^h i.ja]	‘fingers’
(d) paʔw _l ax	[p ^h ˈl.ʔːβlax]	‘jealousy’
(e) móiht	[ˈmɔ.ˈhɪt], [ˈmɔ.ˈhɪt]	‘he sleeps’

Additionally, in unstressed syllables, /h/ is ‘partially or completely coarticulated with the unstressed final vowel of a preceding vowel cluster if /h/ occurs syllable finally or when the vowel has the same quality as the ensuing vowel if /h/ occurs syllable initially’ (Keels 1985: 74). In (25), coarticulation is indicated with a tiebar ‘̄’. Intervocalic /h/ can have light voicing (Keels 1985: 74).

(25) Guayabero: Coarticulation of /h/ (Keels 1985: 74).

(a) bíaha	[ˈbiˌ̄h̄.ha], [ˈbiˌ̄.h̄a]	‘he swallows them’
(b) bíahim	[ˈbiˌ̄.h̄im], [ˈbiˌ̄.h̄im]	‘swallow them’

Finally, before stressed high central vowels followed by [ʔ], /b/ freely varies with a bilabial implosive (26) (Keels 1985: 72). For related processes, see § 3.3.4.

(26) Guayabero: Allophonic variation of /b/ (Keels 1985: 72)

(a) b̄a/a-t	[ˈb̄ɪ ^h .ʔat], [ˈb̄ɪ ^h .ʔat]	‘a shelter’
(b) tab̄t	[t ^h ˈl.ˈb̄t]	‘an egg’

Maori: Bauer (1993: 530) reports that /p, t, k/ in the onset of a stressed syllable may have stronger aspiration and even be affricated (27) (cf. Lavoie 2001: 45). Affrication is more common ‘in the environment of a high front vowel’ for /p, t/, and before /a/ for /k/ (Bauer 1993: 530). Affrication is also possible for /t/ before devoiced final /i/ and /u/, which are unstressed (Bauer 1993: 530).

(27) *Maori*: affrication in onset of stressed syllable (Bauer 1993: 531)

(a) piu	[ˈpç(i)u]	‘swing’
(b) karanga	[ˈkxɛ.rɛ.nɛ]	‘call’ ²⁷
(c) iti	[ˈi.tsi], [ˈi.tçi]	‘small’

Maori has ten consonants —/p, t, k, m, n, ŋ, f, h, ɾ, w/— and five vowels /i, e, a, u, o/.²⁸ Codas and consonant clusters are not permitted. For stress in mono-morphemic words syllables with long vowels take precedence over diphthongs, and these over short vowels. If there is a tie, the syllable to the left is stressed. For prefixed words, the prefix usually has main stress (Bauer 1993: 555 ff. and references therein). *Maori* has additional stress-related consonantal processes:

The most constant correlates of primary word stress in *Maori* are pitch fall and length of vocalic element (the first element in a diphthong). These features are often accompanied by emphatic onset, which consists of a slight pause preceding the stressed syllable, and the appropriate one of the following: aspiration or affrication of stops; pre-glottalization of vowels; stronger friction for fricatives; longer contact for /ɾ/; closer approximant for /w/; lengthening for nasals. These features of stress may also be accompanied by increased loudness (Bauer 1993: 555-6).

West Tarangan: Word-initially and in medial stressed syllables /j/ affricates and /w/ occlusivizes (Nivens 1992) (28).²⁹ The consonantal inventory of this language is /b, t, d, k, ʃ, s, m, n, ŋ, r, l, j, w/.³⁰ *West Tarangan* has right-to-left moraic trochees.

(28) Fortition in *West Tarangan* (from Nivens 1992: 139-140; IPA)

(a) /wɔwa/	[ˈgɔ.wə]	‘blossom’
(b) /waymoj+na/	[gaj.ˈmoj.nə]	‘slow-3s’
(c) /jabin/	[ˈdʒa.bin]	‘many’
(d) /jirua/	[dʒi.ˈruə]	‘tree (sp)’
(e) /suwakan/	[su.ˈga.kən]	‘elephant tusk’
(f) /bijarum/	[bi.ˈdʒa.rum]	‘whale’
(g) /kawat/	[ˈka.wər]	‘fish (sp)’
(h) /rajan/	[ˈra.jan]	‘boat shelter’
(i) /i+jɔw/	[iˈdʒɔw]	‘3s-see’
(j) /rɔraw/	[ˈrɔ.rəw]	‘heat’

²⁷ ‘The canonical realization of short /a/ is a slightly retracted low central unrounded vowel, i.e. [ɐ].’ (Bauer 1993: 540).

²⁸ There is a controversy about whether vowel length is phonemic in *Maori*; see Bauer (1993: 429ff).

²⁹ Lavoie (2001: 36) reports this process as approximantization of /g, dz/. I follow Nivens’ (1992) original classification of this process as fortition of underlying /j, w/.

³⁰ All coronal segments are alveolar except /t/ (dental) and /j/ (palatal).

In word-initial onsets /w, j/ are pronounced as [g, dʒ] regardless of stress (28a-d). /w, j/ are also pronounced as [g, dʒ] in onsets of medial stressed syllables (28e, f). Fortition does not occur in onsets of medial unstressed syllables and in coda position regardless of stress or word position (28g-j).³¹

Cashinawa: In this language, /w/ is reported to have a strong articulation in the onset of stressed syllables (Shell 1975: 38). /w/ is realized as a bilabial fricative or very lenis labiodental before /u/ or after all vowels except /u/, and it does not occur as onset of unstressed syllables after /u/.

On the other hand, /d/ has two possible allophones, [d] or [r]. These are in free variation except in three contexts: onsets of stressed syllables, onsets after stressed syllables, and onsets after a coda, where only [d] occurs (Kensinger 1963: 209). This suggests that fortition also applies for this phoneme. For related processes see § 3.3.5.

Farsi: /ʔ/ has ‘emphatic and vigorous’ plosion in onsets of initial stressed syllables (Samareh 1977: 17). /ʔ/ can also occur as coda. See also § 3.4.1 and 3.4.2.

Squamish: Glottalized resonants are reported to have stronger glottalization in stressed and post-stressed syllables than in pre-stressed syllables. Glottalization can involve post or pre-glottalization or a brief interruption of the resonant (Kuipers 1967: 25). See also § 3.6.1.

Yuman: Historically, Proto-Yuman /v/ became /p/ or /w/, and /j/ became /ɬ/ in stress-sensitive environments in a number of Yuman languages (Wares 1968; see also Lavoie 2001).³² Consider the examples below for /v/:

(29) Fortition in Yuman (Wares 1968: 59)

<i>Dialect with no change</i>	<i>Dialect with change</i>	<i>Gloss</i>
(a) ʔa.'va (Mohave)	ʔu.'wa (Diegueño)	‘house’
(b) vi.'ce (Paipai)	pi.'ci (Kiliwá)	‘daughter’
(c) rá.'vi (Ya)	ráp (Taipai)	‘to hurt (intr.)’

/v/ gave rise to /w/ ‘immediately before the stressed vowel’ in Cocopa, Diegueño, Taipai, Paipai, North Yuman and Kiliwa (29a). In Cocopa, Taipai, Diegueño and Kiliwa /v/ turned into /p/ ‘before stressed vowel, but not immediately before’ (29b) and ‘immediately following stressed syllable’ (29c). The relevant contrast seems to be that /v/ became /w/ in onset of stressed syllables, but /p/ in onset of unstressed syllables (and possibly in codas; but codas probably arose from the loss of unstressed final vowels (29c).

Proto-Yuman /j/ became /ɬ/ in onset of stressed syllables in Yuman, Mohave and Maricopa, and it remained /j/ in onset after stressed syllables. In Diegueno and Taipai /j/ gave rise to /ʔ/ in onset of stressed syllables, and in Kiliwa to /h/ (30).³³

³¹ No examples of words with coda /w/ word-initially are reported in the source.

³² It is unclear from the source what /ɬ/ stands for. Since /j/ is an approximant and this process involves fortition, it is plausible that /ɬ/ stands for a voiced fricative.

³³ Additionally, /t/ became a retroflex /t/ in Yuma in onset after stressed syllables (Wares 1968: 54). One example is ‘backbone’, realized as [ax.tát] in Yuma but as [ax.tát] in Maricopa.

(30) Development of Proto-Yuman /j/ (Wares 1968: 67)

	<i>Dialect with no change</i>	<i>Dialect with change</i>	<i>Gloss</i>
(a)	i.'ja (Cocopa)	i:.'d̥o (Mohave)	'tooth'
(b)	'ja (Paipai)	'ʔa (Taipai); 'haʔ (Kiliwa)	'mouth'
(c)	ma.sa.'ha.ja (Yavapai)	ma.sa.'haj (Mohave)	'girl, virgin'

Summary: Fortition includes fricativization of approximants, occlusivization and affrication of fricatives, and stronger articulation and plosion. In most cases, fortition occurs in onset of stressed syllables. However, the absence of coda fortition in some languages might be the result of the lack or restriction of codas. Fortition occurs in foot-initial position in some languages. In iambic languages, fortition occurs foot-initially in unstressed syllables to mark foot boundaries. Diachronic fortition in Yuman deserves more investigation.

3.3.4. *Lenition*

Lenition refers to an increase in consonant sonority which makes a consonant more vocalic and thus 'weaker' (Vennemann 1988). Phenomena considered under this rubric include spirantization, by which a stop is pronounced as a fricative or approximant; approximantization of fricatives, and debuccalization, by which supra-laryngeal features are lost. Voicing of underlying voiceless segments in weak positions is also considered to be lenition, since voicing increases the sonority of a consonant. In this study, voicing variation is discussed under featural timing because the examination of languages with stress-sensitive voicing in this survey shows that both voicing and devoicing might occur in weak positions (§ 3.4.1). A summary of stress- and foot-sensitive lenition processes discussed in this section is given in Table (4).

Table 4

Lenition

English	O	/t/ → [ʔ]/ 'V_V; /t/ → [h]/V.CV_#	Germanic
Copala Trique	O	/d, g/ → [ð, ʒ]/V'_V	Otomanguean
Guayabero	C	/d/ → [θ]/'V_	Guahiban
Senoufo	O	Medial weakest vd. stops fricativize	Niger-Congo
Somali	O	/b, d, g, ɠ/ → [β, ð, ʒ, ɣ]/ V_V, (esp. 'V_V)	Cushitic
Spanish	O	/b, d, g/ → [β, ð, ʒ]/σ	Romance
Kupia	O	/p/ → p̤/ V_V in σ (opt.)	Indo-Iranian
Ngasanan	O	/h, t, k, s, ʃ/ → [b, d, g, j, ʃ]/foot-initially	Uralic
Paamese	O	/p/ → [f], /t/ → [r]/_'CV; /f/ → [p]/ CV'_ (red.)	Austronesian
Silacayoapan Mixteco	O	/t/ → [d], /ʒ/ → [j] in weak σ	Otomanguean
Guajajara	O	All C lax articulation in unstressed syllable	Tupí-Guaraní

English: In some dialects of English /t/ is flapped intervocalically in the onset of an unstressed syllable (§ 3.3.2). In some other dialects, especially in Britain, /t/ is weakened to a glottal stop in the same context (Roca and Johnson 1999). One specific instance where this occurs is London English (31) (Carr 1999: 152).³⁴

(31) English glottalization of /t/ (from Roca and Johnson 1999: 315-6)

(a) 't <u>ɛ</u> n	t <u>ə</u> 'basco	'm <u>ɑ</u> st <u>ɛ</u> ry	' <u>ɑ</u> f <u>ɛ</u> t <u>ɚ</u>
(b) 'c <u>ʊ</u> tt <u>ɪ</u> ng	[k <u>ʌ</u> .ʔ <u>ɪ</u> ŋ]	'w <u>ɑ</u> it <u>ɪ</u> ng	['w <u>ɛ</u> ɪ.ʔ <u>ɪ</u> ŋ]
(c) a' <u>ɪ</u> tt <u>ɑ</u> in	r <u>ɛ</u> 't <u>ɔ</u> rt		

Lenition to [ʔ] does not occur word-initially or immediately following a consonant (31a). Lenition to [ʔ] occurs intervocalically in unstressed syllables (cf. 31b, c). Some dialects of English have a related stress-sensitive process by which /p, t, k/ are pre-glottalized (§ 3.4.3).

In Liverpool English, where /t/ glottalizing is not common, /t/ is reported to be debuccalized to [h] utterance-finally. Debuccalization occurs most frequently in monosyllabic words, especially function words such as *it* [ɪh], or *that* [ðəh]. In multi-syllabic words, debuccalization usually occurs in unstressed syllables (Honeybone and Watson 2002). Some examples are *climate* ['klaɪ.mɪh], *market* ['mɑ:kɪh], *permit* (noun) ['pɛl.mɪh], and *permit* (verb) [pə.'mɪt]. In the last case debuccalization does not occur because the last syllable is stressed.³⁵ In all cases of debuccalization, the preceding vowel must be 'short' (i.e., glottalization can occur in words like *it* [ɪh] or *get* [gɛt], but not in words like *wait* *[wɛh], *out* *[aHh] or *eat* *[i:h]) (Honeybone and Watson 2002).

Copala Trique: /d, g/ are reported to lenite to fricatives intervocalically in onsets of stressed syllables (Hollenbach 1977: 36). /b/ is never found intervocalically in this position. Initially in monosyllabic words /d, g/ are pronounced as voiced lenis stops. In other positions they can be voiced or voiceless (§ 3.4.1). See § 3.3.1 and 3.4.1 for related processes.

Guayabero: In coda of stressed syllables, /d/ is pronounced as [θ]. In onset of both stressed and unstressed syllables, /d/ is pronounced as [d] (32a-c); in coda of stressed syllable /d/ is fricativized (Keels 1985: 72).

(32) Guayabero: Fricativization of /d/ (from Keels 1985: 72; IPA)

(a) d <u>á</u> l	['d <u>ɑ</u> l]	'f <u>ɑ</u> t'
(b) neht <u>f</u> ad <u>t</u>	['neh.t <u>f</u> ɑ.'d <u>t</u>]	'he remembers'
(c) n <u>án</u> -de	['n <u>ɑ</u> n.d <u>ɛ</u>]	'stand up!'
(d) n <u>ú</u> d	['n ^w u <u>θ</u>]	'an ocelot, a jaguar'
(e) b <u>énd</u> -hit	['ben <u>θ</u> .hɪt]	'wax'

³⁴ Ladefoged (1993: 53) mentions that in Cockney English, words like *butter*, *kitty* and *fatter* are pronounced as [bʌʔə, 'kɪʔɪ, 'fæʔə]. He does not refer specifically to stress, but in these words /t/ is realized as [ʔ] intervocalically in unstressed position. He also mentions that the realization of /t/ as [ʔ] is extended in both American and British dialects in words like *beaten*, *kitten*, *fatten* ['biʔn, 'kɪʔn, 'fæʔn]. These particular syllabic nasals are unstressed.

³⁵ Stress does not always block debuccalization; *forget* [fə.'gɛh], *forgot* [fə.'gɔt] (Honeybone and Watson 2002).

Keels 1985 mentions that /d/ never surfaces in coda of unstressed syllables, and suggests that the distribution of [d/θ] is position-sensitive rather than stress-sensitive. This distribution might be similar to that frication of coda /b, d, g/ in Basque Spanish, where most words with /b, d, g/ in coda are stressed in the syllable containing /b, d, g/; however, acoustic data shows that voiceless fricative realizations are more common in stressed syllables (González 2002).

Senoufo: Onset consonants are lenited in weak syllables. The consonant inventory is /p, b, t, d, k, g, kp, gb, f, v, s, z, m, (n), (ɲ), (ŋ), l, j, w/ (Mills 1984: 92). Stress falls on the first syllable of the word and there are no secondary stresses. Stress is realized as long and fortis articulation of the onset, and as intense articulation of that syllable. Vowels are not lengthened because of word stress. Mills (1984) distinguishes among three degrees of length/strength for consonants: fortis, lenis and extra-lenis. Fortis consonants occur word-initially in stressed syllables. Lenis consonants occur initially after a pre-final semi-open juncture in unstressed syllables. Extra-lenis consonants occur in medial unstressed syllables in polysyllabic words. Extra-lenis consonants have the shortest duration and undergo different reduction processes. /b, d, g/ are spirantized in medial unstressed syllables (cf. Lavoie 2001: 35). /d/ is flapped in this position (section 4.2), and nasals are ‘slurred over’ (Mills 1984: 131). Additionally, voiceless stops have voiced allophones in this position; see § 3.4.1.

Somali: Somali has the stop series /b, t, d, ɖ, k, g, ʔ/. Voiced and voiceless stops are mainly distinguished by aspiration rather than voicing, much as in English (Armstrong 1964). Voiced stops /b, d, ɖ, g/ frequently devoice word-finally; /b, d, g/ have either not much voicing or none word-initially. Intervocally, /b, d, g, ʔ/ lenite to [β, ð, ɾ, ʋ] when single between vowels, especially after stressed syllables (/b, d, ʔ/ often; /g/ sometimes) (Armstrong 1964). Thus, in a word like [dʒa.ban] ‘cheek’, where /b/ occurs in an unstressed syllable, lenition is more common than in a word like /da.ʔbòol/ ‘cover’, where /b/ occurs in a stressed syllable. Although lenition is not restricted to unstressed syllables, it is more common there.³⁶ For related processes see § 3.3.1.

Spanish:³⁷ In Colombian Spanish /b, d, g/ tend to be pronounced as voiced stops rather as approximants in onsets. This is especially the case in stressed syllables (33d-e) (Amastae 1986, Kim 2002). In unstressed syllables /b, d, g/ tend to be pronounced as voiced approximants (33a-c) even after nasals, which typically block lenition in Spanish (33a).

(33) Colombian Spanish: lenition (from Kim 2002)

<i>Onset of unstressed syllables</i>	<i>Onset of stressed syllables</i>
(a) dónde [ˈdon.ðe] ‘where’	(d) andar [an.ˈdar] ‘to walk-inf.’
(b) habla [ˈa.βla] ‘he talks’	(e) hablar [a.ˈβlar] ‘to talk-inf.’
(c) fiebre [ˈfje.βre] ‘fever’	(f) quebrar [ke.ˈbrar] ‘to break-inf.’

³⁶ Lavoie (2001: 36) reports flapping of /d/ in Somali in similar contexts as spirantization of /b, d, g/. However, Armstrong (1964) does not mention stress-sensitivity for flapping of this phoneme; her examples include flapping in both stressed and unstressed syllables, as in /haɖímo/ ‘dinner’ and /tíɖi/ ‘she said’, where the underlined segments can be realized as [ɾ] in both cases.

³⁷ Thanks to Jose Ignacio Hualde and Khalil Iskarous for bringing to my attention and making available their work.

In a study investigating the effect of prosodic and segmental context for /g/ in Castilian Spanish, Cole, Hualde and Iskarous (1998) found that intervocalic /g/ had a more complete closure and was more resistant to spirantization in stressed syllables than in unstressed syllables, where /g/ had more energy. For further discussion on lenition in Spanish see González (2003, 2007b).

Kupia: According to Christmas and Christmas (1975: 18), intervocalic consonants in *Kupia* are generally more lenis in non-prominent syllables than word-initial consonants. /p, t, d/ are singled out as having distinctive variants in this position. /p/ is optionally realized as lenis intervocalically in onset of unstressed syllables (34). This source does not mention if the preceding vowel has to be stressed or not. The consonantal inventory of *Kupia* includes /p, b, t, d, t̪, d̪, k, g, m, n, ŋ, r, l, j, w, s, ts, dz/ (Christmas and Christmas 1975: 5).

(34) *Kupia*: Optional lenition of /p/ (from Christmas and Christmas 1975: 18)

- (a) /ku:pja/ ['ku:.pja], ['ku:.p̪ja] ‘Kupia’
- (b) /su:pu/ ['su:.pu], ['su:.p̪u] ‘winnowing basket’

The realization of lenis /p/—which is represented with [p̪] in the source—is unclear. Kirchner (1998) represents this segment as [ϕ]. It is possible that the lenis allophone presents a change in voicing. *Kupia* also has optional flapping in this very context for /t/; see § 3.3.2 for more details.

Nganasan.³⁸ *Nganasan* rhythmic consonantal gradation appears to be foot-sensitive. Rhythmic consonantal gradation consists in the alternation of specific consonants word-medially. It is clearly seen in suffixes, but historically it is also attested in roots (Helimsky 1998).

The consonant inventory of *Nganasan* is /b, t, d, c, ʃ, k, g, ʔ, s, ç, x, m, n, ɲ, ŋ, l, ʎ, r/ (Helimsky 1998: 483; IPA).³⁹ /t/ and /d/ have [j] and [ð] as allophones, respectively. [p] is an allophone of either /b/ or /h/ (in *Nganasan*, *p > h). The consonants that undergo rhythmic gradation are given in (35). Note that strong grade consonants are voiceless, and weak grade consonants are voiced. This detail will be crucial in the discussion of *Nganasan* in section 3. Examples of rhythmic gradation for the suffixes {tu, ði} 3rd sg. possessive and {rə.ku, rə.gu} Similitive are given in (36).

(35) Consonant gradation in *Nganasan* (Helimsky 1998, Vaysman 2002)⁴⁰

Strong grade	h	t	k	s	ç
Weak grade	b	d/ð	g	ʃ	ʒ

³⁸ Thanks for Sharon Inkelas to bringing this language to my attention.

³⁹ /t, d, s, n, l, r/ are dental.

⁴⁰ Clusters of these consonants with nasals also undergo rhythmic gradation; see Helimsky (1998).

(36) Rhythmic gradation (from Helimsky 1998: 490; IPA)

<i>Strong grade</i>		<i>Weak grade</i>	
(a)	'nuu.-t̥uu	'his wife'	buu.'nuu.-ð̥i 'his rope'
(b)	hwa.ʃə.-t̥uu	'his thumb'	kə.ruu.gə.ʃi.-ð̥i 'his march'
(c)	buu.nuu.-'rə.kuu	'similar to a rope'	nuu.-'rə.guu 'similar to a woman'
(d)	ka.ruu.gə.ʃi.-'rə.kuu	'his march'	hwa.ʃə.-'rə.guu 'similar to a thumb'

The strong grade occurs after an odd number of vowels (first column in 36) and the weak grade after an even number of vowels (second column in 36) (Helimsky 1998).

In Nganasan, main stress falls 'on the penultimate vowel or on the vocalic sequence which includes the penultimate vowel' (Helimsky 1998: 486) (37, b). There is a strong preference for canonical trochaic words constructed with left-to-right syllabic trochees (37c-e). Words with five or more syllables are divided into rhythmic groups with two vowels each; the last group can have two or three syllables (Helimsky 1998: 487). Stems and suffixes tend to be disyllabic. The boundaries between rhythmic groups are very distinct, and sometimes 'the break in articulation creates the acoustic impression of a glottal stop' (Helimsky 1998: 487).

(37) Nganasan stress and foot structure (Helimsky 1998: 486-7; IPA, syllabification mine)⁴¹

(a)	[ko.ruʔ]	'house'	[ko.'ru.ðəʔ]	'houses'
(b)	[kʲy.'ma.a]	'knife' ⁴²		
(c)	(,kə.ruu.) (,ga.ʃi.) (,ti.ni)			'in marches'
(d)	(,kə.ruu.) (,ga.ʃi.) (ti. 'ni.nə)			'in my marches'
(e)	(,kə.ruu.) (,ga.ʃi.) (,ruu.a.) (ti. 'ni.nə)			'only in my marches'

The description of the environment for rhythmic gradation coincides with the foot structure of the language: the strong grade occurs foot-medially, and the weak grade occurs foot-initially, in left-to-right syllabic trochees. For a more detailed discussion see § 4.⁴³

Paamese.⁴⁴ A puzzling case of stress-sensitive lenition appears to take place in a form of reduplication in Paamese.⁴⁵ In one pattern of reduplication in this language, the initial consonant and vowel of a word are doubled, as shown below:

⁴¹ Stress is optionally retracted from a high vowel or [ə] to the preceding syllable, which is usually an open syllable: [ba.'ru.sji]~['ba.ru.sji] 'devil' (Helimsky 1998: 486; see also de Lacy 2002).

⁴² Helimsky (1998: 485ff) considers long vowels and diphthongs as vocalic sequences. The foot structure for (37e) suggests that two contiguous vowels are syllabified heterosyllabically; the syllabification in (37b) models this example. For a different approach in which long vowels are tautosyllabic in Nganasan, see (De Lacy 2002).

⁴³ Nganasan has also a process of syllabic gradation whereby the strong grade occurs word-medially in closed syllables and the weak grade word-medially in open syllables. For example, ['ku.hu] 'skin (nom. sing.)', but [ku.buʔ] 'skin (nom. pl.)'. For details, see Helimsky (1998).

⁴⁴ Thanks to Caro Struijke for pointing out Paamese as a possible example of stress-sensitive lenition, and to Peter Alengra for providing me with information about reduplication in this language.

⁴⁵ Reduplication in Paamese derives verbal items from roots. For details, see Crowley 1982: 47-51.

(38) Paamese reduplication (from Crowley 1982: 47; IPA, syllabification mine)

	<i>Root</i>	<i>Reduplication</i>	<i>Gloss</i>		<i>Root</i>	<i>Reduplication</i>	<i>Gloss</i>
(a)	'si.ta.li	si.'si.ta.li	'emerge'	(d)	'ka.a	ka.'ka.a	'fly'
(b)	'me.sa.i	me.'me.sa.i	'sick'	(e)	'to.ko.li	to.'to.ko.li	'touch'
(c)	'ta. ho.si	ta.ta.'ho.si	'good'	(f)	'su.a.i	su.'su.a.i	'disappear'

The consonant inventory of Paamese includes /p, t, k, ^mb, ⁿd, ^ŋg, f, s, h, m, n, ŋ, l, r, j, w/ (Crowley 1982: 12; IPA).⁴⁶ /p, t, k/ have minimal aspiration, if any.⁴⁷ /ⁿd/ is sometimes pronounced with a 'slight r off-glide' [ⁿd^r] (Crowley 1982: 15). Paamese appears to have right-to-left moraic trochees (Hayes 1995: 178-179).

Lenition/fortition in reduplication applies to /p, ⁿd, f/. When the root begins with /p/ or /ⁿd/ the reduplicated form has word-initial [f] or [r] respectively. When the root begins in /f/ the correspondent consonant in the root occlusivizes to [p] (39).

(39) Paamese lenition/fortition (Crowley 1982: 48; IPA, syllabification mine)

	<i>Root</i>	<i>Reduplication</i>	<i>Gloss</i>
(a)	'pi.li.tu	f̄i.'pi.li.tu	'stick'
(b)	'pu.si	f̄u.'pu.si	'kick'
(c)	'po.le	f̄o.'po.le	'burnt'
(d)	'fo.ra.a	f̄o.'po.ra.a	'noisy'
(e)	' ⁿ de.mi	r̄e.' ⁿ de.mi	'think'

There is only one stress per word in Paamese. Stress is penultimate in two-syllable words, as in the roots in (39b, c, e). Stress falls on the antepenult of words with three or more syllables, as in the roots in (39a, d), unless this syllable is lexically unstressed or morpheme-final.⁴⁸ In this form of reduplication, the first syllable is morpheme-final, so the reduplicated form keeps the stress on the original syllable from the base. This means that the initial syllable of the reduplicated forms is unstressed, and the second syllable is stressed. Thus, lenition of /p, ⁿd/ correlates with unstressed syllables, and fortition of /f/ with stressed syllables.⁴⁹ Note that /p, f/ neutralize syllable- and word-finally. Word-finally they are in free variation, and syllable-finally only [f] occurs. For related processes see § 3.4.1.

Silacayoapan Mixteco: /t/ and /ʒ/ lenite in weak positions (North and Shields 1977: 22, 23). The consonant inventory of Silacayoapan is /p, t, c, k, k^w, ʔ, ^mb, ⁿd, ^ŋʒ, ^ŋg, β, s, ʃ, ʒ, h, m, n, ŋ, l, r, j/ (North and Shields 1977: 21; IPA). North and Shields

⁴⁶ Crowley (1982) takes the labiodental fricative to be voiced, but I represent it as /f/ because in most cases it is pronounced as voiceless, and because all other fricatives are voiceless in the language (Crowley 1982: 14).

⁴⁷ Pre-nasalized voiced stops are represented as /b, d, g/ in Crowley (1982); here they are represented as /^mb, ⁿd, ^ŋg/.

⁴⁸ Hayes (1995: 178-9) analyzes this stress system as involving right-to-left moraic trochees, with final extrametrical syllables and some exceptional forms. See also Crowley (1982: 28-31).

⁴⁹ /fu.'e.li/, reduplicated to /f̄u.pu.'e.li/ 'lost' does not conform to the stress-based generalization proposed here. However, this is an exceptional form that has an 'unstressable' second syllable (Crowley 1982).

(1977: 21) report that the base of the phonological word is the ‘couplet’, a unit formed of two syllables which shows allophonic conditioning and restriction. The couplet is also the main unit of tone contrast. The first syllable of this unit carries the word stress, and can have a /ʔ/ coda. In foot terms, this corresponds to a syllabic trochee.

Voiceless stops are unaspirated (40a) except for foot-initial /t/, which has some aspiration. Lenition of /t/ occurs in onsets in unfooted syllables (40c). The nature of lenited /t/ is not clear; it is described as ‘softened’ and represented with [ɖ]. /ʒ/ alternates with [j] in onset position foot-medially in rapid speech (40d). It is considered here that this is an instance of optional lenition because [j] occurs in weak position. The distribution of /j/ is limited in Silacayoapan; it only occurs alone in two words, and it is more frequent as the second member of a cluster foot-initially (North and Shields 1977: 24). For related processes, see § 3.4.1, 3.4.2 and 3.6.2.

(40) Silacayoapan Mixteco lenition (from North and Shields 1977: 22, 23)

(a) ('t̄.à)	‘man’	(c) kíʔvĩ-ta	[(‘kíʔ.vi).ɖa]	‘he is sick’
(b) [(‘ʒá.ʔà)]	‘chile’	(d) [(‘ká.ʒi)],	[(‘ká.ji)]	‘cough’

Guajajara: Bender-Samuel reports a tendency for all consonants in this language to have a lax articulation in unstressed syllables, especially /ʔ, h/ (Bendor-Samuel 1972: 64). Specifically, /ʔ/ tends to have an incomplete closure in this position, and /h/ to show some voicing (Bendor-Samuel 1972: 62, 64). See also § 3.4.1 and 3.8.

Summary: Lenition correlates with unstressed syllables, weak footed syllables and unfooted syllables. It is found mainly in onsets, but in some languages this might be the case because no codas exist or they are restricted. Types of lenition include debuccalization, fricativization of stops, and approximantization of fricatives.

3.3.5. Secondary articulation

In some languages secondary articulation —as labialization or palatalization— occurs exclusively in stressed syllables. Some reported cases include Senoufo, Guayabero and Cashinawa (Table 5).

Table 5
Secondary articulation

Guayabero	O, C	C → C ^w /_ /u, o/_	Guahiban
Senoufo	O	Secondary release in 'σ	Niger-Congo
Cashinawa	O	/b, d/ → ⁿ C/'σ /p, t, k/ → ⁿ C/'σ_	Panoan

Guayabero: Guayabero has a stress-sensitive process by which all onset and coda consonants are labialized in stressed syllables with /o, u/ (41).

(41) Guayabero labialization (from Keels 1985: 71,72; IPA)

(a) púka	[^{wh} p u.k ^h ʌ]	‘a lagoon’
(b) tʃapó-t	[tʃʌ. ^{wh} o.t ^w]	‘a mirror’
(c) taknúk	[t ^h ʌk.n ^w u.k ^w]	‘he stands watching’
(d) taka	[^h t ^h a.k ^h a]	‘a shoulder’

(41a, b) show that labialization occurs in stressed syllables only. Codas as well as onsets are labialized (41b, c). (41d) shows that consonants in stressed syllables are not labialized with vowels other than /o, u/. Onset voiceless obstruents are aspirated in Guayabero (Keels 1985: 71, Lavoie 2001: 44). See also § 3.3.3.

Senoufo: Except for /n, ɲ, ŋ, l, j, w/, consonants in Senoufo are realized with secondary articulation—including palatalization and labialization—in stressed syllables. See also § 3.3.1, 3.3.2, 3.3.4, and 3.4.1.

Cashinawa: Voiced stops /b, d/ may become slightly pre-nasalized by a homorganic nasal, especially phrase-initially or in the onset of a main stressed syllable after an oral vowel (Kensinger 1963: 209, Shell 1975: 36). Kensinger 1963: 209 also notes that voiceless stops may be lightly pre-nasalized after a nasal vowel, especially after a stressed syllable.

Cashinawa has the following consonants: /p, t, k, b, d, s, ʃ, ʒ, ts, tʃ, m, n, w, j, h/⁵⁰ (Kensinger 1963: 209, Shell 1975: 35). Only spirants can be codas (Kensinger 1963: 212). Stress falls on the first syllable of the word and on alternate syllables thereafter (Kensinger 1995: 4). See also § 3.3.3.

Summary: Secondary articulation is found in codas or in onsets of stressed syllables. The nature of the immediately preceding or following vowels influences secondary articulation. For certain consonants in Cashinawa, secondary articulation occurs after stressed syllables; this case might be better analyzed as assimilation than secondary articulation.

3.4. Featural timing

This section considers languages with stress-sensitive variation in featural timing for aspiration, glottalization and voicing. Pre-aspiration is distinguished from post-aspiration, and pre-glottalization from post-glottalization. Pre-aspiration or pre-glottalization means that the onset of [spread glottis] or [constricted glottis] begins before the closure of the consonant. Post-aspiration or post-glottalization means that the offset of [spread glottis] or [constricted glottis] comes after the release of the consonant.

⁵⁰ Shell (1974: 36, 41) reports that /b/ cannot be the onset of a stressed syllable, and that /h/ is only found as the onset of stressed syllables in non-initial positions. Kensinger (1995: 4) does not include /h/ as a phoneme of Cashinawa.

3.4.1. Voicing alternations

Languages with stress-sensitive voicing alternations fall into four different patterns, indicated with numbers in Table 6. In pattern 1, underlyingly voiceless segments voice in unstressed syllables; in pattern 2, underlyingly voiced segments devoice in unstressed syllables. In pattern 3, underlyingly voiceless segments become voiced in stressed positions, and in pattern 4, the stress of the preceding syllable influences consonantal voicing. A language might have competing patterns for different segments, as Silacayoapan Mixteco. The pattern of voicing for 'x' in English is not clear.⁵¹

Table 6
Voicing variation

Senoufo (1)	O	/p, t, k/ → [b, d, g]/ V_V	Niger-Congo
Popoloca (1)	O	[vless.] obstruents → [voi]/[-stress]	Otomanguan
Chacobo (1)	O	/k/ → [g]/ [-stress]	Panoan
Guajajara (1)	O	/h/ → [ɦ]/[-stress]	Tupí-Guaraní
Djabugai (2)	O	/b, d, g/ → [p, t, k]/[-stress]	Pama-Nyungan
Wembawemba (2)	O	Oral stops devoice/[-stress]	Victorian
Wergaia (2)	O	Oral stops devoice/[-stress]	Victorian
Farsi (2)	O	Vd. obstruents devoice/[-stress] #_	Indo-Iranian
Copala Trique (2)	O	/d, g, z, ʒ, r/ devoice/[-stress] (opt.)	Otomanguan
Silacayoapan Mixteco (1, 2)	O	/k/ → [g]/unstressed syl. outside foot Pre-nasal stops devoice foot medially	Otomanguan
Wasco-Wisram (3)	O	Vd. stops devoice/[-stress]	Penutian
Urubu-Kaapor (3)	O	/p, t/ → [b, d]/[-stress] (optional)	Tupí-Guaraní
*Proto-Germanic (4)	O, C	Vless. fricatives vd./[-stress]_	Proto-Germanic
*Middle English (4)	O	/θ/ → /ð/ after weakly 'σ	Germanic
Paamese (4)	O	/nt/ → [ʰd] medially, esp. after 'σ	Austronesian
English (?)	C/O	'x' → [k.s]/ 'V_ _V; → [g.z]/V_.' _V	Germanic

Senoufo: /p, t, k/ are voiced in onsets of medial unstressed syllables (Mills 1984: 94). In other positions /p, t, k/ show light aspiration. Since *Senoufo* has durational

⁵¹ Grammont (1933: 163-4) reports that in Central Italian /p, t, k/ became voiced in onsets of stressed syllables except word-initially; e.g. *coperta* > *coverta* 'covered', *betulla* > *bidolla* 'birch tree' and *securu* > *siguro* 'sure'. Since the data reported by Grammont is not consistent with any variety of Italian (Mario Saltarelli, p.c.) Central Italian is not included in this section.

differences for consonants in stressed and unstressed syllables (§ 3.4.1), it is possible that voicing of /p, t, k/ in unstressed syllables is perceptual. Voiceless segments are universally longer than voiced ones (Catford 1977). In unstressed syllables /p, t, k/ are shorter, which gives the percept of voicing (see Lavoie 2001). Under this hypothesis, no glottal (i.e., articulatory) voicing actually occurs in this position at least synchronically with the reinterpretation.

Popoloca: In Los Reyes Metzontla Popoloca, voiceless stops and affricates become voiced in onsets of ‘reduced’ syllables (Veerman-Leichsenring 1984: 43-5). Sibilants become voiced optionally in this position. Additionally, both affricates and sibilants might become voiced after a long vowel (42).

(42) Popoloca voicing (from Veerman-Leichsenring 1984: 43-5; IPA)

(a) /jú + kà/	[ˈij.jú.gà]	‘two leaves’
(b) /jú + sùʔ/	[ˈi j.jú.zʔ]	‘two beds’
(c) / ^h gu + tù/	[ˈiŋ.gu.dù]	‘fruit pit’
(d) /n ² áa.tʃí/	[ˈn ² áa.tʃi] / [ˈn ² áa.tʃi]	‘old woman’

Stressed syllables in Popoloca have either long vowels or diphthongs, or —more commonly— coda consonants. Gemination occurs after stressed syllables (4.1). /i/ is epenthesized in monosyllabic words so that stressed syllables have a coda from the following onset. This occurs in /ju/ ‘two’ and /^hgu/ ‘fruit’ in (36a-c) (Veerman-Leichsenring 1984: 22, 23). Stress is not realized in /kà/ ‘leaves’, /sùʔ/ ‘beds’, and /tù/ ‘pit’ for morphological or syntactic reasons (42a-c) (Veerman-Leichsenring 1984: 22). This causes these words to be reduced phonetically; their onsets are voiced. In these cases, the ‘reduced’ syllables follow unstressed syllables. (42d) shows that affricates are optionally voiced in reduced position and after long vowels. See also § 3.3.1, 3.4.3, and 3.6.1.

Chacobo: Chacobo exemplifies voicing pattern 1. /k/ is reported to voice to /g/ in the onset of stressless syllables preceded by an oral or nasal /w/ (Shell 1975: 36). Chacobo has four vowels, /a, i, o, u/, and fifteen consonants /p, t, k, ʔ, β, s, ʃ, ʂ, h, ts, tʃ, r, m, n, w/.

Guajajára: Guajajára exemplifies voicing pattern 1. /h/ is reported to have some voicing in onsets of unstressed syllables and in ‘span-final’codas (Bendor-Samuel 1972: 64). In this case, voicing of /h/ seems to be an instance of general consonant weakening (see section 2.3.4). For related processes see § 3.3.4 and 3.8.

Djabugai: Djabugai exemplifies voicing pattern 2. Voiced stops are devoiced intervocally or medially after /j, l, r/ (43). Devoicing occurs in allegro speech; no devoicing occurs in citation form (Patz 1991: 252-3).

(43) Djabugai: devoicing in unstressed positions (from Patz 1991: 252; IPA).

(a) /wabar/	[ˈwa.p̥aɾ]	‘Hunt’	(c) /bulbal/	[ˈb̥ul.p̥aɪ]	‘To rub’
(b) /wajgal/	[ˈwai.k̥aɪ]	‘To search’	(d) /murba/	[ˈmur.p̥aɪ]	‘Under water’

The consonantal inventory for this language is /b, d, ʒ, g, m, n, ŋ, l, r, ɽ, j, w/. Only /m, n, ŋ, l, r, ɽ, j/ can be codas (Patz 1991: 250-1, 255). Stress is generally as-

signed to the first syllable of the word. One exception is three-syllable words with a long vowel in non-final position; in this case, main stress falls on the long vowel. Secondary stress falls on the penultimate syllable in words with more than three syllables (Patz 1991: 258-60). This suggests that devoicing occurs in unstressed syllables. However, no examples are provided of the realization of /b, d, g/ in unstressed syllables outside the second syllable, or of the realization of /b, d, g/ in stressed second syllables or in syllables with secondary stress. See also § 3.3.2.

Wembawemba: Wembawemba also exemplifies voicing pattern 2. It has only voiced consonants: /ɖ, d, ɗ, ʒ, g, m, n, ŋ, ɲ, ɳ, r, ʁ, l, w, j/. Main stress is initial; secondary stress occurs on the third syllable of the word. Oral stops are totally devoiced intervocally and word-finally (44d, f), i.e. in syllables that do not receive main stress. Word-initially, devoicing is often partial and gradient; different speakers show different amounts of voicing. Initial voicing is facilitated by /u/ for /b, g/ and by /i, e/ for /ʒ/ (44a-e). Oral stops are voiced after nasals (44a, b). Nasals can be devoiced syllable-finally, but never in monosyllabic accented words (Hercus 1986: 10).

(44) Wembawemba voicing (from Hercus 1986: 6; IPA)

(a) bunda	[<u>b</u> h.d̥ʌ]	‘to bite’	(d) jilega	[ʒi.le.k̥ʌ]	‘sick’
(b) gumba	[gu̥.m.b̥ʌ]	‘to sleep’	(e) ʒuʁa	[cu.ʁʌ]	‘to gossip’
(c) bana	[pa.nʌ]	‘ringtail possum’	(f) wuʒub	[wu.ɕʰʊ]	‘stomach’

Wergaia: Wergaia has a similar voicing pattern to Wembawemba. The consonant inventory is /b, d, ɗ, ʒ, g, m, n, ŋ, ɲ, ɳ, r, ʁ, l, w, j/ (Hercus 1986: 73). Main stress occurs on the first syllable and secondary stress generally on the third syllable (for details see Hercus 1986: 81). Oral stops are devoiced except word-initially, where they are always voiced (45). This suggests devoicing is sensitive to stress. Intervocally, there is a tendency towards voicing before certain vowels (45a, c) (Hercus 1986: 75). See § 3.3.1 for related processes.

(45) Wergaia devoicing (Hercus 1986: 75, 198)

(a) bubug	[<u>b</u> u.b̥h̥k̥]	‘baby’	(c) miʒiin	[mi.ʒi.iŋ]	‘moon’
(b) babi	[<u>b</u> aʰ.pi]	‘female’	(d) miʒag	[mi.ɕʰʌk̥]	‘rain’

Farsi: Farsi also exemplifies pattern 2. ‘Lenis’ obstruents /b, d, g, j, v, z, ʒ/ are fully voiced intervocally and in stressed initial positions, but only partially voiced in unstressed initial syllables. Since there is no preceding voiced sound, it is possible that consonantal voicing is more difficult to maintain word-initially, especially if the syllable is unstressed. /b, d, g, j, v, z, ʒ/ are totally or partially devoiced in codas (Samareh 1977: 24-5). /b, d, g, ʒ/ are also reported to be devoiced in contact with voiceless sounds.

The consonantal inventory of Farsi is /p, t, k, b, d, g, q, ʔ, tʃ, dʒ, f, s, ʃ, χ, h, v, z, ʒ, m, n, l, r, j/. All consonants can be codas (Samareh 1977: 8-9). See also § 3.3.3 and 3.4.2.

Copala Trique: Copala Trique distinguishes between ‘fortis’ and ‘lenis’ stops and sibilants. Fortis consonants are voiceless and lenis consonants are voiced (Hollenbach

1977: 36). Lenis consonants /d, g, z, ʒ, r/ optionally devoice in onset of unstressed syllables and in clusters (Hollenbach 1977: 37; only /ʔ, h/ can be codas). /z/ is realized as [dʒ] word-initially in unstressed syllables, and /r/ is realized as [r̥] intervocally, in clusters with stops, and word-initially following a word final /ʔ/ and preceding a vowel; otherwise it is a sibilant.

Fortis consonants and affricates are restricted to stressed positions. It is plausible that devoicing occurs in unstressed positions since the voicing contrast is not relevant there. Cf. related San Andrés Chicahuaxtla Trique, where fortis (voiceless) and lenis (voiced) consonants have similar distributional restrictions; the phonemic inventory is slightly different (see Hollenbach 1977: 50 ff. for details). For more details on Copala Trique see § 3.3.3.

Silacayoapan Mixteco: Silacayoapan Mixteco shows two apparently opposed tendencies regarding voicing variation. Silacayoapan has both voiceless unaspirated stops /p, t, c, k, kʷ, ʔ/ and pre-nasalized voiced stops /ᵐb, ᵐd, ᵐʒ, ᵐg/ (North and Shields 1977). Pre-nasalized stops are voiced foot-initially (46a) and optionally devoiced foot-medially (46b, c). Additionally, /k/ is optionally realized as [g] in unstressed unfooted syllables (46d).

(46) Silacayoapan Mixteco (from North and Shields 1977: 22-3; IPA)

(a)	[ᵐbà.à]	‘compadre’	[[ᵐdḗ.ḗ]]	‘thick’
(b)	làᵐbà	[[‘là.ᵐbà]], [[‘là.ᵐpà]]		‘bladder’
(c)	úᵐdó	[[‘ʔú.ᵐdó]], [[‘ʔú.ᵐtó]]		‘animal fat’
(d)	ákúfɿ-kaᵐdì	[à.‘kú.fɿ.ɡa.ᵐdì], [à.‘kú.fɿ.ka.ᵐdì]		‘we (excl.) won’t eat more’

/ᵐb, ᵐʒ, ᵐg/ are rare; /ᵐʒ, ᵐg/ are found foot-medially only. There is no mention of optional devoicing of pre-nasalized voiced stops in onset of unfooted syllables; it is possible that these segments do not occur in this position. Silacayoapan Mixteco has syllabic trochees (§ 3.3.4). For related processes see also § 3.4.2 and 3.6.2.

Wasco-Wisram.⁵² Wasco-Wisram (Upper Chinook) exemplifies voicing pattern 3. /p/ is realized as [b] in onsets of stressed syllables and as [p] in onsets of unstressed syllables. Coda /t/ has a voiced variant in final position before words beginning with stressed vowels (47).

(47) Wasco-Wisram (from Sapir 1925: 44)

(a)	inat	‘across’	inaᵐdV	‘across’
(b)	‘wa.pul	‘night’	wa.ᵐbul.max	‘nights’

Urubu-Kaapor: Kakumasu (1986: 399) reports optional voicing of /p, t/ in non-primary-stressed syllables, which would mean that Urubu-Kaapor exemplifies pattern 3. However, secondary stresses are not marked in the source (48). Additionally, note that in (48b) onset /p, t/ can be voiced in any of the two last syllables in any combination. /k/ is optionally voiced at word boundaries, but this is not reported to

⁵² I thank Joaquim Brandao de Carvalho for bringing to my attention Wasco-Wisram and Verner’s Law.

be sensitive to stress (Kakumasu 1986: 399). Oral stops lengthen in primary-stressed syllables (section 3.3.1).⁵³

(48) Urubu-Kaapor optional voicing of /p, t/ (from Kakumasu 1986: 399).

(a)	/arapuha/	[arapu'ha] ~ [arabu'ha]	'deer'
(b)	/heta tipe/	[he'ta tibe] ~ [he'ta dibe]
[he'ta tipe] ~ [he'ta dipe]	'there are many, but in vain'

Proto-Germanic: In the development from PIE, /p, t, k, k^w/ changed to voiceless fricatives /f, θ, x, x^w/ (Grimm's Law). A subsequent change voiced these voiceless fricatives if they were surrounded by voiced sounds and the immediately preceding syllable did not have the main accent of the word (49) (Verner's Law). This change was obscured by a later change in the position of stress to the first syllable of the word (Wright 1957, Collinge 1985).

(49) Verner's Law⁵⁴

		<i>Grimm's Law</i>	<i>Verner's Law</i>	<i>Gloss</i>
(a)	<i>pa'ter</i> (PIE)	<i>fa'θer</i> (Early Germanic)	<i>fa'ðer</i>	'father'
(b)	<i>sap'ta</i> (Sanskrit)	<i>seo'fon</i> (Old English)	<i>siβun</i> (Old Saxon)	'seven'

Middle English: Kabell and Lauridsen (1984: 80) report that in the stage between Middle and Modern English, /θ/ among other consonants began to be voiced after a weakly stressed syllable, or initially, as in *the, thou, thee, that* and *though*. No examples are provided for the stress-sensitive change; it is not clear if only onsets are involved, and no other consonants are mentioned.⁵⁵ It is plausible that since this process occurred in function words, 'weakly stressed syllables' correspond to unstressed syllables and that this process takes place word-initially.

Around the 14th century the /f/ of weakly stressed *of* became /v/ in opposition to strongly stressed *off* (Kabell and Lauridsen 1984: 50). This seems to be an isolated case, but in Modern English, the /θ/ of *with* becomes voiced when followed by a voiced segment in the next word. A possibility is that in both of these cases the voicing of the following segment causes coda devoicing.

Paamese: Medial /nt/ sequences created by vowel deletion become [n^d] obligatorily when the preceding syllable is stressed (50a, b), and optionally if the preceding syllable is unstressed (50c) (Crowley 1982: 39). See also section 3.3.4.

(50) Paamese (from Crowley 1982: 39; IPA, syllabification mine)⁵⁶

(a)	ma+ ¹ ani+tei	[¹ ma ¹ . ⁿ dej]	'I will eat some'
(b)	fēni+tasi	[¹ fe. ⁿ das]	'knowing the sea'
(c)	manu+tāai	[ma. ⁿ da:j]	'perched flying fox'

⁵³ In (48b) the onset of the stressed syllable should be lengthened (see section 3.3.1). It is not clear if this is a typo in the source or if there is some other process going on.

⁵⁴ From Wright (1957) and <http://homepage.mac.com/branscombcourses/HEL/Verner.html>.

⁵⁵ Cf. Lavoie (2001: 32).

⁵⁶ Crowley's (1982: 20-1) distinction between 'loose' and 'tight' morpheme boundaries is ignored in this data.

English: In some varieties of English, voicing in the pronunciation of the grapheme ‘x’ correlates with stress. For instance, in British English ‘x’ is pronounced as [gz] when ‘x’ overlaps the coda of an unstressed syllable and the onset of a stressed syllable, as in *exists* [ɪg.'zɪsts], *exert* [ɪg.'zɛ:t]. ‘x’ is pronounced as [ks] when it overlaps the coda of a stressed syllable and the onset of a stressed syllable, as in *exit* ['ɛk.sɪt] (Collinge 1985: 211).

For many speakers ['ɛk.sɪt] is in free variation with ['ɛg.zɪt]. In onset position, ‘x’ is pronounced as [z], as in *xylophone* ['zɑɪ.lə.fəʊn] and *xerox* ['zɪə.rɒks].⁵⁷ Syllable-finally ‘x’ is pronounced as [ks], as in *hex* [heks]. According to Collinge (1985) the same effect of stress is seen in pairs like *possess* [pə.'zɛs] and *possible* ['pɑ.sə.blɪ]; in this case [z] occurs in stressed syllables and [s] in unstressed syllables. This suggests that the onset in [g.z]/[k.s] is sensitive to stress.

Summary: Four consonantal voicing patterns are attested. In pattern 1, voiceless consonants are voiced in unstressed syllables. In pattern 2, voiced consonants are voiceless in unstressed syllables. In pattern 3, voiceless consonants are voiced in stressed syllables. In pattern 4 the stress or lack of stress of the preceding syllable conditions consonantal voicing. The voicing alternation in the pronunciation of ‘x’ is unclear. The fact that a pattern in which voiced consonants would become voiceless in stressed syllables is missing seems to be significant and is discussed in section 4.

3.4.2. Aspiration alternations

(a) Post-aspiration

This section discusses cases where stressed syllables correlate with stronger aspiration, friction or affrication from the release of a consonant. Stronger aspiration is distinguished from longer aspiration; the first refers to the amount of the aspiration, and the second to its duration. For cases of longer aspiration see § 3.3.1.

Table 7
Post-aspiration

English	O	/p, t, k, tʃ/ → [p ^h , t ^h , k ^h , tʃ ^h]/#_/'_V_	Germanic
Maori	O	Stronger aspiration/friction/'_V	Austronesian
German	O/C	Stronger #_/'_V/'V_	Germanic
Pattani	NM	Stronger #_/'_V	Sino-Tibetan
Farsi	NM	Stronger #_/'_V	Indo-Iranian
Chali (Tati)	O	/t/ aspirated if geminated in 'σ	Indo-Iranian
Silacayopan Mixteco	O	/t/ → [t ^h]/'_V	Otomangean
Squamish	O	Non-glottalic S aspirated/'_V. (opt.)	Central Salish
Basque Spanish	C	/b, d, g/ → [ɸ, θ, x]/'_V_	Romance

⁵⁷ In all words beginning with ‘x’, ‘x’ is pronounced [z] in all cases except in the proper name *Xhosa* (Oxford Advanced Learner’s Encyclopedic Dictionary).

English: Aspiration of voiceless stops and /tʃ/ in American English is reported to be longer and stronger word-initially and in stressed syllables (Lisker and Abramson 1967, Kahn 1980, Crystal and House 1988, among others). It has been proposed that aspiration is stronger and longer foot-initially (Davis 2002, among others).

Stronger aspiration in stressed syllables is also reported for Cardiff English and London English (Collins and Mees 1990, Carr 1999). Affrication of voiceless stops—especially for /t/—rather than strong aspiration is reported for New York City English, Liverpool English, and London English (51).

(51) Affrication/strong aspiration (Carr 1999: 153, 156)

(a) cup of tea	[,kʰʌʔpə'tsʰi]	(London English)
(b) tin	['tsɪn]	(New York City English)

Maori: Aspiration of oral stops increases with loudness and stress. In onsets of stressed syllables either aspiration or affrication might occur (§ 3.3.1, 3.3.3). Fricatives also have stronger friction in this position (Bauer 1993: 530-1, 555).

German: Stronger aspiration for both onset and coda voiceless stops occurs in Standard German word-initially and in stressed syllables (Kohler 1977, Giegerich 1989, Iverson and Salmons 1995). Alber (2001) suggests that aspiration occurs foot-initially.

*Pattani:*⁵⁸ Sarma (1982) reports a tendency for stronger aspiration in initial and accented syllables and for reduction of aspiration in pre-accentual ('weak') syllables (Sarma 1982: 48, 67, cf. Kirchner 1998). Pattani has phonemic aspirated and un-aspirated consonants and initial main stress.

Farsi: Aspiration of /p, t, k, tʃ/ is reported to be stronger word-initially and in stressed syllables than in other positions (Samareh 1977: 24). See also § 3.3.3 and 3.4.1.

Chali Tati: In the Chali dialect of Southern Tati, /r/, a 'voiceless or partially voiced weak alveolar trill', becomes 'somewhat' aspirated when geminated and followed by a stressed vowel (Yar-Shater 1969: 35). /r/ tends to become a flap in final position. Voiceless stops in Chali, which are slightly aspirated, are more strongly aspirated when the stops are geminated; the source does not mention stress in this context.

Silacayoapan Mixteco: /t/ is reported to be slightly aspirated 'couplet initially' i.e., foot-initially (section 4.4) (North and Shields 1977). Word stress in Silacayoapan Mixteco falls on the first syllable of the couplet, so /t/ is aspirated in stressed syllables. In other positions /t/ has no aspiration or is lenited (North and Shields 1977: 22). See also § 3.3.4, 3.4.1 and 3.6.2.

Squamish: Aspiration of non-glottalized plosives occurs optionally in onsets of stressed syllables (Kuipers 1967: 25).

⁵⁸ Pattani (West-India, Sino-Tibetan) is different from Pattani Malay (Thailand, Austronesian).

Basque Spanish: In Peninsular Spanish /b, d, g/ are usually pronounced as approximants in most environments. In the dialect of Spanish spoken in the Basque Country coda /b, d, g/ usually fricate and devoice, as in /pared/ [pa.'reθ] 'wall'. For some speakers, frication of coda /b, d, g/ occurs mostly in stressed syllables, indirectly causing a loss of voicing (González 2002b, 2003, 2007b).

Summary: Unaspirated segments may be post-aspirated in stressed syllables or foot-initially. Aspirated segments might have stronger post-aspiration in stressed syllables and foot-initially. It is common for post-aspiration to occur both in stressed positions and word-initially. In most cases onsets are more prone to be post-aspirated, but lack of codas or restrictions thereon might play a part in this patterning. In some cases, strong aspiration might lead to affrication. In some other cases, strong friction occurs for fricatives in stressed syllables.

(b) *Pre-aspiration*

Pre-aspiration is reported to occur in onsets after stressed vowels in a range of languages (Kehrein 2001). In some cases pre-aspiration is restricted to preceding short or non-high stressed vowels. In all languages with stress-sensitive pre-aspiration oral stops are affected; in Ojibwa fricatives are affected as well.⁵⁹

Table 8

Pre-aspiration

Icelandic	O	After short 'V	West Scandinavian
Standard Faroese	O	After short 'V	West Scandinavian
Northern Faroese	O	C (C) ^h → ^h C (C) /'V_ (-high)	West Scandinavian
Scots Gaelic	O	'V_	Celtic
Irish Gaelic		'V_	Celtic
Ingush	O	After short 'V	North-East Caucasian
Toreva Hopi	O	Stops/ 'V_V	Uto-Aztecan
Ojibwa	O	Stops, fricatives/ 'V_	Algonquian
Tarascan	O	'V_	Tarascan

⁵⁹ Pre-aspiration in Lule Sami (Uralic) might also be related to prosodic structure. According to Ladefoged and Maddieson (1996) it has similar pre-aspiration to Icelandic. Kehrein (2001) mentions the possible role of strengthening due to, among other factors, shortening of preceding stressed vowels. Engstrand's (1987) phonetic study does not mention any stress differences for pre-aspiration, but Lule Sami has lexical stress in the first syllable. It is possible that pre-aspiration occurs word-medially or in non-primary stressed syllables. Engstrand (1987) also mentions that pre-aspiration frequently takes the form of frication rather than aspiration, especially in palatal and velar contexts.

Icelandic: Icelandic has both contrastive and alternating pre-aspirated stops (Silverman 1997). Phonemically, pre-aspirated stops contrast with voiceless unaspirated, voiceless geminates and voiceless post-aspirated stops. Voiceless unaspirated and voiceless post-aspirated stops occur word-initially (52a, b). Word-medially and word-finally voiceless unaspirated, pre-aspirated and geminate stops occur (52a-c).⁶⁰

(52) Icelandic stops (from Ringen 1999: 138 and references therein, and Ladefoged and Maddieson 1996: 71)⁶¹

<i>Initially</i>		<i>Medially</i>		<i>Finally</i>	
(a) [ˈp̥aːr]	‘bar’	[ˈkʰoː.p̥ar]	‘copper’	[ˈkaːp]	‘zeal’
(b) [ˈp̥ʰaːr]	‘pair’	[ˈkʰo̯.h.p̥ar]	‘small pot (n. pl)’	[ˈkʰa̯.h̥p]	‘zeal’
(c)		[ˈkʰo̯.p̥ar]	‘young seal (n. pl)’	[ˈkapp]	‘hoax’

In alternations, pre-aspirated stops are realized ‘coordinated with a stressed syllable’ and ‘away from unstressed syllables’ (53) (Silverman 1997: 78). Main stress in simplex words in Icelandic falls on the initial syllable. Icelandic has left-to-right syllabic trochees with secondary stress on alternate syllables (Hayes 1995: 188-198 and references therein).

(53) Icelandic alternations (Silverman 1997: 77-78, citing Thráinsson 1978)⁶²

(a) /kʰakʰ+a/	[ˈkʰaː.kʰa]	‘cake (nom. sg.)’	/kʰakʰ+na/	[kʰa.h.ka]	‘cake (gen. pl.)’
(b) /nitʰ+a/	[ˈniː.tʰa]	‘utilize (inf.)’	/nitʰ+tʰ+a/	[ˈni.h.ta]	‘utilize (past)’

Standard Faroese: Standard Faroese is reported to have the same stress-sensitive pre-aspiration pattern as Icelandic (Kehrein 2001). Faroese has initial stress (Hume and Seo 2001). Pre-aspirated stops occur medially and finally as realizations of geminate voiceless aspirated stops. Initially, there is a contrast between voiceless unaspirated and voiceless aspirated (Ladefoged and Maddieson 1996: 70).

Northern Faroese: Northern Faroese (including Vágar) contrasts among aspirated and non-aspirated singleton and geminate oral stops /t, tt, tʰ, ttʰ/. Aspirated single stops and geminates are pre-aspirated after non-high stressed vowels (54a-d). Post-aspirated stops are found in onsets of stressed initial syllables (54a, d) (Kehrein 2001, Petersen et alia 1998; cf. Ladefoged and Maddieson 1996).

(54) Northern Faroese (cited in Kehrein 2001; from Petersen et alia 1998: 126)

(a) pápi	[ˈp̥ʰo̯.a.h̥pi]	‘dad’	(c) rekkja	[ˈr̥e̯.h̥t̥.t̥f̥a]	‘bed’
(b) lappi	[ˈla.h̥ppi]	‘rag’	(d) takka	[ˈt̥ʰa.h̥kka]	‘thank’

Scots Gaelic: Scots Gaelic contrasts post-aspirated and non-aspirated stops initially. Post-aspirated stops are realized as pre-aspirated medially and finally after

⁶⁰ The same contrast exists for coronals and velars. See Ladefoged and Maddieson (1996: 71).

⁶¹ Pre-aspiration is marked as /hC/ rather than /ʰC/ to reflect the fact that pre-aspiration in Icelandic is longer than post-aspiration (Ladefoged and Maddieson 1996: 70 and references therein).

⁶² Silverman (1997) assumes that pre-aspirated stops are phonological; cf. Thráinsson (1978), Ladefoged and Maddieson (1996), Kehrein (2001), among others, who consider they derive from underlying geminates.

a stressed vowel (Ni Chasáide and Dochartaigh 1984, Ladefoged and Maddieson 1996: 70). Pre-aspirated stops derive from voiceless geminate stops in this language; one example is Proto-Celtic **kattos* > [ˈkaʰt] ‘cat’ (Ni Chasáide and Dochartaigh 1984: 155). Pre-aspirated stops have the same origin in Icelandic and in Irish.

Ni Chasáide and Dochartaigh (1984) suggest that the contrast between voiced and voiceless geminate stops in previous stages of Scots Gaelic was lost due to the difficulty in maintaining voicing in a geminate stop. As voicing was reduced and less perceptible, leftward devoicing started to take place before the voiceless geminate, with glottal/cavity friction at the same time, and when it could be perceived it became the relevant contrast. Ni Chasáide and Dochartaigh (1984) suggest that pre-aspiration evolves in the following way: *kk* > *^hk* > *hk* > *xk*. The last stage would be pre-affrication. This would explain the variable realization of aspiration in languages like Tarascan (see below) or the differences in pre-aspiration duration in Icelandic, where pre-aspiration is very long.

Irish Gaelic: Irish has weak pre-aspiration, defined as ‘no audible friction’, ‘silence’ or ‘weak glottal fricative’ (Ni Chasáide and Dochartaigh 1984: 142; also Kehrein 2001). It is reported to occur after stressed vowels, but there is no mention of the absence of pre-aspiration in other contexts.

Ingush: Ingush has fixed initial stress (Nichols 1994). Single stops are post-aspirated initially (55a). Geminated stops are pre-aspirated after underlying long, stressed vowels (55b-d).

(55) Ingush (Kehrein 2001, citing Nichols 1994; IPA)

(a) /tuxa/	[ˈtʰu.xə]	‘hit (infin.)’
(b) /la:tta/	[ˈlaʰt.(t)(ə)]	‘stand (infin., imp.)’
(c) /beatstsara/	[ˈbeaʰts (ts) ər(ə)]	‘green’
(d) /doaqqa/	[ˈdoaʰq (q)(ə)]	‘take(s)’

Toreva Hopi: Pre-aspirates in the Toreva dialect of Hopi occur intervocally after stressed vowels (56a). Pre-aspirates contrast with /hC/ clusters (Whorf 1946: 160, cited in Steriade 1997: 73). A change in stress makes pre-aspiration disappear (56b).

(56) Toreva Hopi (from Whorf 1946: 182, cited in Steriade 1997: 73)

(a) táł-wì ^h pi	‘a lightning flash’ (approx.)
(b) táł-wipi-ki	‘a lightning-flash design’ (approx.)

Steriade (1997: 73) suggests that the restriction to following a stressed vowel may be related to the vowel’s longer duration: ‘a longer vowel will reflect preaspiration without becoming completely aspirated itself (cf. Gordon 1996)’.

Ojibwa: Underlying unaspirated voiceless stops and fricatives are pre-aspirated after stressed vowels; elsewhere they are unaspirated (Kehrein 2001, based on Bloom-

field 1956). Geminate consonants —/pp, tt, cc, kk/— are pre-aspirated word-medially (Ladefoged and Maddieson 1996, citing Bloomsfield 1956: 8).

Tarascan: Pre-aspirates are reported to occur word-medially after stressed syllables (Silverman 2002, citing Foster 1969). Pre-aspirates vary with pre-spirantized stops; in the case of /t/, it varies to presibilantization after voiced vowels word-medially or after with intervening non-pausal juncture. After [i], pre-aspirates vary freely with vowel length (57).

(57) Tarascan (from Silverman 2002, citing Foster 1969)

(a)	[um.'ba ^h .pa.ni]	‘to heap things on the floor of the room’
(b)	[a.'ka ^h .ku.ni]	‘to cut oneself on the hand’
(c)	[p ^h a ^h .ta.ni] ~ [p ^h as.ta.ni]	‘to touch the metate’
(d)	[ka.'tʃu ^h .tʃa.ni] ~ [ka.'tʃu ^h .tʃa.ni]	‘to cut off one’s braid’
(e)	[tsi ^h .ku.ni] ~ [tsi.ku.ni]	‘to drop from one’s hand’

Summary: Pre-aspiration occurs after stressed vowels; plausibly, pre-aspiration is better perceived in this context (Steriade 1997). In some languages, pre-aspiration occurs after stressed short vowels that arise from underlying long vowels. In languages where pre-aspirated stops derive diachronically from geminates the reason might be that gemination had the effect of shortening the preceding vowel. In the case of Northern Faroese, pre-aspiration is only found after stressed, non-high vowels. It is possible that the restriction of pre-aspiration to after non-high vowels is related to sonority considerations (see discussion in section 4).

Pre-aspiration has two possible sources; post-aspirated stops and geminates. Pre-aspiration derives from post-aspirated stops synchronically. A possible explanation is perceptual; aspiration ‘migrates’ from its original position in the release of the onset of an unstressed syllable to the pre-closure position after a stressed vowel so that it is better perceived (following Steriade 1997). Pre-aspiration can also derive from voiceless geminates synchronically or diachronically. Debuccalization of the coda portion of the geminate might result in pre-aspiration. In Icelandic, this would be consistent with the extra-long duration for pre-aspiration; the timing of the underlying geminate is maintained, but the place features of the coda portion have been lost.

3.4.3. Glottalization alternations

Post-glottalization refers to the occurrence of a glottal constriction at or after the release of a consonant. In pre-glottalization, a glottal constriction is timed before the oral constriction of a consonant (cf. Howe and Pulleyblank 2001, Steriade 1997). Underlying glottalized consonants are in some cases pre-glottalized after stressed vowels and post-glottalized before them (Coast Tsimshian, Gitksan, Saanich; cf. with Lilloet). Pre-glottalization of underlying non-glottalized consonants is considered in § 3.6.2 under epenthesis.

Table 9
Glottalization

Coast Tsimshian	O	/S ^ʔ / → [ʔS]/V_#/V_#V; → [S ^ʔ]/V_#V	Penutian
Gitksan	O/C	/S ^ʔ / → [ʔS]/V_#; _#; → [S ^ʔ]/_#V;#_	Penutian
Saanich (Səncáθan)	O	/R ^ʔ / → [ʔR]/V_#V; → [R ^ʔ]/V_#V	Salishan
Lilloet (St'át'imcət)	O	/R/ → [ʔR]/_#V; → [R ^ʔ] elsewhere	Salishan

Coast Tsimshian: In Coast Tsimshian there is a contrast between plain and glottalized stops and sonorants (Kehrein 2001). Glottalized stops are post-glottalized before vowels and pre-glottalized after vowels. Intervocally, glottalized stops are pre-glottalized if the preceding vowel is stressed and post-glottalized if the following vowel is stressed (Dunn 1995). Glottalized sonorants are always pre-glottalized (Howe and Pulleyblank 2001: 50).

Gitksan: Kehrein (2001) reports that pre- and post-glottalization of stops in Gitksan are conditioned by stress and syllable position. Pre-glottalization occurs word-finally and after stressed vowels; and post-glottalization word-initially and before stressed vowels. Rigsby and Ingram (1990: 251, 262) report that glottalized obstruents have pre-glottalized voiceless allophones pre-consonantly following a stressed vowel. This probably means pre-glottalization occurs in codas of stressed syllables. Rigsby and Ingram (1990) also report that lax glottalized stops occur in pre-tonic and syllable-final environments.

Saanich: Salish languages also have a plain vs. glottalized contrast for stops and resonants (Kehrein 2001). In Saanich (Sancáθan), a dialect of Straits Salish, intervocalic glottalized resonants are post-glottalized before a stressed vowel, and pre-glottalized after a stressed vowel (Howe and Pulleyblank 2001: 50, 70 and references therein).⁶³

Lilloet: Glottalized sonorants are only pre-glottalized before stressed vowels. In all other contexts, glottalized sonorants are post-glottalized (Howe and Pulleyblank 2001: 50-1 and references therein). This pattern does not conform to the preferential perceptual pattern for resonant glottalization —unlike Saanich— because glottalized sonorants tend to be pre-glottalized cross-linguistically. Post-glottalization in resonants would be expected just if there were no preceding vowel, or intervocalically before stressed vowels. See further discussion in section 4.

Summary: Glottalization in laryngealized consonants can be realized before closure or after release. In some languages, this varies according to stress. After a stressed syllable, pre-glottalization occurs. Before a stressed syllable, post-glottalization occurs.

⁶³ This pattern is referred to in this source as 'attraction of glottalization by the stressed syllable' and compared to Tsimshian in this respect.

3.5. Attraction

Laryngeal and non-laryngeal features alike can be attracted to onsets or codas of stressed syllables. In some instances glottalization is attracted to stressed nuclei. Stress in some languages is attracted by specific consonantal properties such as voicelessness.

3.5.1. Consonantal attraction

Table 10 indicates languages where glottalization is attracted to the coda or nucleus of a stressed syllable.

Table 10
Consonantal attraction^{64, 65}

Shuswap	C/N	[c.g.] to 'S	Interior Salish
Twana	C	[c.g.] to 'σ	Central Salish
Thompson River Salish	N	[c.g.] to 'N	Interior Salish
Coast Tsimshian	N	[c.g.] to 'N	Penutian
Danish	N	[c.g.] to 'N	West Scandinavian
Colville	O	Pharyngeal R to stressed suffix	Interior Salish
*Bagneres-de-Luchon French	OO	Liquid to 'σ	Romance

Shuswap: Shuswap has a contrast between pre-glottalized sonorants and post-glottalized obstruents (Steriade 1997 and references therein).⁶⁶ Glottalized obstruents are unrestricted. Sonorants can be syllabic or non-syllabic. Non-syllabic glottalized sonorants occur only after vowels, but syllabic sonorants can be glottalized in any context. Steriade (1997) suggests that syllabic sonorants are longer and thus better able to carry the cues for glottalization.

Glottalization in suffixes like /-ilʔəp/ 'foundation', /-kʔ/ 'implement' or /-sxnʔ/ 'rock' is attracted to the final sonorant of a stressed root (58) (Kuipers 1974: 30, Steriade 1997, Kehrein 2001). The final sonorant might be a non-syllabic coda position (58a, c) or a syllabic nucleus (58b, d).⁶⁷

⁶⁴ In Chumash glottalization is attracted to codas (Applegate 1972, cited by Kehrein 2001). The conditions for this process are not well-known (Sharon Inkelas, p.c.).

⁶⁵ In Gascon (Occitan) liquids were historically attracted from a complex onset of a non-initial syllable to the preceding syllable if this was heavier than the syllable that the liquid belonged to (Hume 2000, Dumenil 1987). In both its original and final position, the liquid remains part of a complex onset. Some examples include Latin *ca'pra* > Gascon *crə'ba* 'goat' and Latin *ca'stra* > Gascon *crə'ste* 'ditch' (Hume 2000) (the symbol <'> after a vowel means that it has an acute accent).

⁶⁶ Citing Kuipers (1974: 24), Kehrein (2001) reports that Shuswap sonorants are pre-glottalized in onsets and post-glottalized in codas.

⁶⁷ In Salish languages consonant clusters arise from the deletion of unstressed vowels (Kehrein 2001 and references therein).

(58) Shuswap: Laryngeal attraction (Kehrein 2001, citing Kuipers 1974: 30)

(a) /'xul-kʔ/	['xulʔk]	'firedrill'
(b) /'tw-kʔ/	['twʔk]	'stg. for sale'
(c) /- ^l q ⁱ w-ɪ ^l ʔəp/	[- ^l q ⁱ wʔ.ləp]	'chair'
(d) /'tɰ -sxn ² -m-kn/	[tɰ.' [?] .sx.nm.kn]	'I heat stones'

Steriade (1997) suggests that glottalization attraction to the sonorant in the stressed syllable is a durational effect. Glottalization is realized as pre-glottalization of the sonorant, where the cues for glottalization are carried by the preceding vowel. Since stressed vowels are longer, louder and better able to carry the contextual cues for creak, glottalization is attracted to the stressed syllable (Steriade 1997: 86). Glottalization can also be attracted to a stressed syllabic sonorant, since syllabic sonorants are long enough to carry the cues for glottalization.

Twana: As in Shuswap and other Salishan languages, Twana has stress-triggered glottalization transfer (Thompson 1979, Blevins and Garrett 1998: 525).⁶⁸

Thompson River Salish: Historically, laryngealized resonants in Salishan lost their glottalization to a stressed vowel to the left or to the right (Dunn and Hays 1983: 56, fn. 15, based on Laurence Thompson 1980 p.c.). Thompson River Salish is a clear example of this pattern according to the same authors. This pattern gives rise to glottally interrupted vowels [aʔa] (Kehrein 2001). See also § 3.7.

Coast Tsimshian: Laryngealized codas tend to lose their glottalization to the preceding nucleus, which is laryngealized or glottally interrupted; glottalization can also move to the preceding onset. According to Dunn and Hays (1983: 56, fn. 15), it is possible that this process is stress-related, as in Thompson River Salish. However, they mention that the data is not as clear; they suggest that glottal attraction in these dialects is based on the greater strength of nuclei over codas.

Danish: Stressed vowels in Danish are interrupted (by glottalization); this is usually referred to as *stød* (Zec 1988 and references therein, Fischer-Jørgensen 1987, Ladefoged and Maddieson 1996).⁶⁹

Colville: Pharyngeal resonants in the root are attracted to the stressed suffix in some words in Colville (Mattina 1979, cited by Blevins and Garrett 1998: 525).

(59) Colville attraction (Blevins and Garrett 1998: 525)

(a) pʔas	'scared'	c-ps-ʔáyaʔ	'senseless'
(b) pʔáw	'he ran down'	pw-ən-cʔát-əlx	'they make noise running down'
(c) q ^{ʔw} ʔáy	'black'	q ^ʔ əy-lsčʔát	'his clothes are dirty'
(d) s-t-q ^{ʔw} ʔáy-xən-x	'Blackfeet'	q ^{ʔw} ʔáy-ɭqs	'black robe, priest'

⁶⁸ Blevins and Garrett (1998: 525), citing Thompson (1979), report that in Squamish, Nlɛʔkepmxín and other Salishan languages, some roots glottalize any sonorants in an immediately following suffix, even if no glottalic element appears in the root; a glottalizing element appears in the roots in the proto-language. It is unclear if stress is relevant in these cases.

⁶⁹ Thanks to Uffe Larsen for bringing this data into my attention.

Attraction of /ʃ/ from the root to the stressed suffix is exemplified in (59a-c). (59d) shows that in words where the root is stressed and the suffix unstressed, /ʃ/ remains in the root. According to Bessell (1992, cited by Blevins and Garrett 1998: 525), this process might be foot-sensitive.

Bagnères-de-Luchon French: In Bagnères-de-Luchon French, a liquid in a complex onset of an unstressed syllable is diachronically attracted to a stressed syllable (Blevins and Garrett 1998: 526, Grammont 1905-06). Some examples are included in (60). Grammont (1933) mentions the liquid was attracted to word-initial syllables, but this does not explain (60f).

(60) Liquid attraction in Bagnères-de-Luchon French (Grammont 1933: 339, Blevins and Garrett 1998: 526)

	<i>Stage 1: Latin</i>	<i>Stage 2</i>	<i>Stage 3</i>	
(a)	'kap <u>ra</u>		> 'c <u>ra</u> .bo	'goat'
(b)	'wes <u>pe</u> ra:s	> *w <u>és</u> pr <u>as</u>	> 'b <u>res</u> .pes	'vespers'
(c)	'paw <u>per</u> um	> *p <u>áw</u> pr <u>u</u>	> 'p <u>raw</u> .be	'poor'
(d)	'ka <u>me</u> ra	> *k <u>ám</u> br <u>a</u>	> 'c <u>ram</u> .bo	'room'
(e)	't <u>ene</u> rum	> *t <u>énd</u> r <u>o</u>	> 't <u>ren</u> .de	'tender'
(f)	'sp <u>in</u> ula	> esp <u>ing</u> la	> es.'p <u>lin</u> .go	'safety pin'

Summary: Glottalization is attracted codas and nuclei in stressed syllables. Aspiration can migrate in a non-stress-sensitive fashion, as in Ancient Greek, where aspiration was attracted to the word-initial position (Grassman Law; Collinge 1985 and references therein). Examples of stress-sensitive migration of aspiration might include Icelandic (see Silverman 1997). Stress-sensitive voicing attraction, or voicing attraction in other contexts has not been reported to the best of my knowledge. Glottalization and pharyngeals are attracted by stress in a similar manner. Liquids are attracted from a complex onset in an unstressed syllable to the complex onset of a stressed syllable.

3.5.2. Stress attraction

Stress can be attracted to syllables with specific consonantal properties. This is the mirror image of stress-sensitive consonantal attraction. Stress is attracted by syllables with onsets, especially if these are of low sonority.

Table 11
Stress attraction

Aranda	Stress attracted to onsetful σ	Arandic
Alyawarra	Stress attracted to σ . with (low-sonority) onset	Arandic
Pirahã	Stress attracted to σ . with (low-sonority) onset	Mura
Banawá	Stress attracted to onsetful σ	Arauan
Iowa-Oto	Stress attracted to onsetful σ	Siouan

Aranda: Stress is attracted to onsetful syllables—or, alternatively, repelled by onsetless syllables (Smith 2002 and references therein; Breen and Pensalfini 1999). Aranda has initial stress if the initial syllable has an onset (61a, b). If the initial syllable is onsetless stress moves to the second syllable (61c). Stress cannot be final even if the word is disyllabic and the first syllable lacks an onset (61d).

(61) Aranda stress attraction (Smith 2002)

(a)	pár.pa	‘quickly’	rá:.ta.ma	‘to emerge’
(b)	kú.tun.gu.la	‘ceremonial assistant’	wó.ra.ta.ra	<i>place name</i>
(c)	er.gú.ma	‘to seize’	u.lúr.ba	‘cold; cold wind’
(d)	á:twa	‘man’	íl.ba	‘ear’

Alyawarra: Stress is attracted to syllables with low-sonority onsets (de Lacy 2001 and references therein). Examples are given in (62).

(62) Alyawarra stress attraction (de Lacy 2001: 9, citing Yallop 1977: 43)

(a)	rín.ha	<i>3rd person pronoun</i>	
(b)	i.lí.pa	‘axe’	*í.li.pa
(c)	ju.kún.ɾa	‘ashes’	*jú.kun.ɾa
(d)	wa.líjm.pa.rra	‘pelican’	*wá.líjm.pa.rra

Stress is initial by default (62a). When the initial syllable is onsetless stress falls on the second syllable (62b). When the first syllable has a glide as onset, stress falls on the second syllable (62c, d). Compare Niaofou (Polynesian) where glides are avoided in stressed syllables, being realized as high vowel nuclei of a separate syllable (Smith 2002, de Lacy 2001).

Pirahã: Pirahã has the same pattern as Alyawarra; stress is attracted by syllables with (low-sonority) onsets (Everett 1988, Everett and Everett 1984ab, Smith 2002). Stress in Pirahã is final by default (63a) but is attracted by long vowels and diphthongs elsewhere in the word (63b). If there is a tie stress falls on the syllable with a voiceless onset in preference to a voiced onset (63c), or by an onsetful syllable rather than an onsetless one (63d). If all potentially stress-attracting syllables have voiceless onsets, stress falls on the rightmost of them (63d).

(63) Pirahã (from Smith 2002, citing Everett 1988. Underline shows high tone)

(a)	pa <u>o</u> .hoa.hái	‘anaconda’	gí.go.gí	‘what about you?’
(b)	ʔa.ho.á <u>o</u> .gi	<i>proper name</i>	gíi.s <u>o</u> .gi	‘turtle’
(c)	káa.gai	‘word’	bii.sái	‘red’
(d)	gá <u>o</u> .ii	<i>proper name</i>	p <u>o</u> o.hói.hi.ai	‘fish’

Banawá: This Arauan language spoken in Brazil has left-to-right moraic trochees with main stress on the initial syllable. In words with more than two syllables with initial onsetless syllables, main stress falls on the second syllable (64) (Buller, Buller and Everett 1993, Everett 1996).

(64) Banawá (from Everett 1996: 22)

(a)	wánakàri	‘spider’	(c)	úwi	‘cry’
(b)	uwárià	‘one’	(d)	uwía	‘go out (as a fire)’

Iowa-Oto: Stress is also attracted to onsetful syllables in Iowa-Oto (Downing 1998 and references therein).

Summary: Stress is attracted to onsetful syllables or to syllables with voiceless onsets. It has been suggested that non-sonorous onsets in stressed syllables provide a better perceptual consonant-vowel contour, improving sonority in the stressed syllable as a whole and making stress more perceptible (Smith 2002 and references therein).

3.6. Deletion and epenthesis

This section considers prosodically-determined deletion and insertion. Both laryngeal and non-laryngeal features and consonants delete in weak or unstressed positions. Laryngeal consonants are inserted in strong or stressed positions.

3.6.1. Deletion

Various languages are reported to delete laryngeal and non-laryngeal features and consonants in weak and unstressed positions, both in synchronic and diachronic processes.

Table 12
Deletion⁷⁰

English	O	/h/ in $\check{\sigma}$	Germanic
Chali (Tati)	O	/h/ in $\check{\sigma}$	Indo-Iranian
Squamish	O/C	/ʔ, Rʔ/ in $\check{\sigma}$	Central Salish
Oneida	C	/h, ʔ/ in post-tonic $\check{\sigma}$	Iroquoian
Popoloca	O	/ʔ, ^h , ⁿ / in $\check{\sigma}$	Otomanguean
Capanahua	C	/ʔ/ in weak footed $\check{\sigma}$	Panoan
Faroese	C	/k/ in unstressed /skt/ cluster	West Scandinavian
Chilean Spanish	C	/s/ in $\check{\sigma}$	Romance
Old English	O/C	[l] in coda of $\check{\sigma}$; [w] in onset of $\check{\sigma}$	Germanic
*Romance	O/C	Liquid in $\check{\sigma}$	Indo-European

English: /h/ is not pronounced in unstressed, non-initial syllables (Borowsky 1986, Hammond 1999, Davis 1999, 2002, Davis and Cho 2003). In (65), the notation <h> represents that /h/ is spelled but not pronounced.

⁷⁰ Kehrein (2001) reports that in Straits Salish /ʔ/ deletes in unstressed syllables. This is not clear from the description in Thompson, Thompson and Efrat (1974), which mentions a tendency for /ʔ/ to be deleted in coda. The only mention of stress is that some Northern Straits speakers tend to delete all coda /ʔ/, even in stressed syllables (Thompson, Thompson and Efrat (1974: 187).

(65) Deletion of English /h/ (from Borowsky 1986: 271-4, Davis 2002)

(a) Ha'waii	'Hilary	(e) 'Le<h>iste	Le'histe
(b) a<h>!	a'ha!	(f) 'alco,hol	'Ida ho
(c) 've<h>icle	ve'hicular	(g) ,Tarahu'mara	
(d) pro<h>i'bition	pro'hibit	(h) ex<h>i'bition	ex'<h>ibit

/h/ is pronounced word-initially regardless of stress (65a). /h/ is never pronounced in codas (65b). As a word-medial onset, /h/ is only pronounced in stressed syllables (65c, d). Changing the stress in a word has repercussions for the pronunciation of /h/ (65e). Since /h/ is pronounced in stressed syllables only, speakers will or will not pronounce [h] depending on where they are told stress falls. /h/ is pronounced in onset of syllables with secondary stress (65f), and in unstressed syllables between an unstressed and a stressed syllable (65g). Finally, /h/ is not pronounced as a possible second member of an onset (65h).

According to Davis (2002), the distribution of /h/ in English is parallel to the distribution of aspiration. Both aspiration and /h/ have in common the feature [spread glottis]; this feature occurs foot-initially. Davis (2002) proposes that in cases like (65g), where [h] occurs in unstressed syllables, the creation of a superfoot explains the occurrence of [h]. A word like ,Tarahu'mara would be footed [('ta.ra.){hu.('ma.ra)}], with [h] being foot-initial (curly brackets indicate a superfoot). For more details see Davis (2002).

Chali Tati: In the Chali dialect of Southern Tati (and probably in other related dialects) /h/ is reported to be 'most apparent' initially or as the onset of a stressed syllable; some examples are [hɔ^w.væ] 'co-wife' and [dø.'hø] 'drum' (Yar-Shater 1969: 34; IPA). From this description, it is ambiguous whether deletion or simply weakening of aspiration occurs in unstressed, non-initial positions. /h/ is reported to usually delete in this dialect in Farsi loanwords in 'final and preconsonantal positions and in secondary contact after a consonant when unstressed'. One example is ['pænj (h)æzar] 'five thousand' (Yar-Shater 1969: 34).

Additionally, preconsonantal coda /h/ deletes but lengthens a preceding short vowel; this process also occurs with coda /ʔ/ and /j/ (Yar-Shater 1969: 34, 52). Stress in Southern Tati is morphophonemic (Yar-Shater 1969: 57-8).

Squamish: Morpheme-initial /ʔ/ in unstressed syllables sometimes deletes after a consonant. One example is /s-(ʔ)əq^{o*}i'ʔtl/ 'siblings and cousins'; parentheses around /ʔ/ indicate it is usually or always deleted (Kuipers 1967: 40). Additionally, morpheme-final /ʔ/ is deleted in some morphological formations, as in unstressed syllables of plural reduplication (66) (Kuipers 1967: 52). These processes exemplify a tendency to delete /ʔ/ in unstressed syllables, as suggested in Kuipers (1967: 55).

(66) Plural reduplication: deletion of unstressed /ʔ/ (from Kuipers 1967: 52; stress is marked after the relevant vowel)

(a) lamʔ	'house'	lm-.la'mʔ	'houses'
(b) mənʔ	'child'	mə'nʔ.-mn	'children'

The structure of plural reduplication words in Squamish is reduplicant + base. In plural reduplication, stress maintains its position as in the non-reduplicated stem (66a). Reduplicated monosyllabic stems with /ə/ have stress on the reduplicated syllable (66b) (Kuipers 1967: 100). For related processes, see § 3.3.3.

Oneida: Coda /h, ʔ/ delete in stressed syllables, and in post-tonic syllables before a resonant (Lounsbury 1942, Michelson 1988). In stressed syllables, coda /ʔ, h/ lower the pitch of the syllable; their deletion in this position causes concomitant lengthening of the preceding vowel (Chafe 1977, Michelson 1988: 71). Accent in Oneida usually falls on the penultimate syllable (see Michelson 1988 for details).

(67) Oneida deletion of /h, ʔ/ in post-tonic syllables (from Michelson 1988: 76)⁷¹

(a) /k-ehyah <u>l</u> -ʔ/	[k'e.ya.leʔ]	'I remember' ⁷²
(b) /k-ʔskoʔ-s/	[k'e.s.koʔs]	'I keep drowning'
(c) /hlaw-ehyah <u>l</u> -a-ʔ-u/	[la.weh.yah.'la·u]	'He did remember'
(d) /waʔ-k-ʔskoʔ-nʔ/	[waʔ.'ke·s.ko.neʔ]	'I'm drowning, I fell in the water'

Deletion of coda /h, ʔ/ in stressed syllables and concomitant vowel lengthening is shown in (67a, b, d). Bold /h/ and /ʔ/ in (67a, d) delete because they occur in coda of post-tonic syllables. In (67b), /ʔ/ remains because it is followed by an obstruent. Pretonic laryngeal codas do not delete (67c); underlined /ʔ/ in (67d). Word-finally, /ʔ/ remains (67a, d).

Oneida has an additional stress-sensitive phenomenon concerning /ʔ/. Post-tonic /ʔ/ is pronounced as /h/ before a single onset obstruent utterance-medially (68a), and utterance-finally regardless of the number of obstruents (68c, d) (Chafe 1977, Michelson 1988).

(68) Oneida post-tonic /ʔ/ → [h] (from Michelson 1988: 76-7, 89)

(a) /waʔ-k-atk <u>l</u> h <u>l</u> aʔt-ʔ/	[waʔ.kat.'kʌ'.l <u>h</u> .teʔ]	'I stopped'
(b) /wak-atk <u>l</u> h <u>l</u> aʔt-u-/neʔ/	[wa.kat.kʌh.laʔ.'tu'.neʔ]	'I had stopped'
(c) /tekat <u>ʔ</u> ks/	[te.'ka.t <u>ʔ</u> ks]	'I'm tired'
(d) /loh <u>s</u> uʔ/	[l <u>h</u> .suh]	'he finished'

Underlined /ʔ/ is pronounced as [ʔ] in pre-tonic coda (68a, b). In post-tonic syllables before a single onset /ʔ/ is pronounced as [h] (68a, c).

Popoloca: In Los Reyes Mazatlán Popoloca, various consonants or features are reported to delete in unstressed syllables, including /ʔ/, pre-aspiration, and pre-nasalization (Veerman-Leichsenring 1984: 52, cf. Stark and Machin 1977: 79). Post-aspirated /t^h, tʃ^h, tʂ^h/ lose their pre-aspiration, and /k^h, tʂ^h/ are pronounced as /x, s/. Additionally, in unstressed syllables there is neutralization between /tʂ/ and /s/, and between /ŋ/ and /n/. See also § 3.3.1, 3.4.1 and 3.4.3.

⁷¹ Syllabification in (67, 68) is mine.

⁷² [e] is epenthesized into word-final C/ clusters in (67a, d) and (68a). See Michelson (1988: 144-6) for details.

Capanahua: /ʔ/ is reported to delete in codas of even-numbered syllables starting from the beginning of the word (Loos 1969). In metrical terms, this corresponds to weak footed syllables; Capanahua has moraic trochees (Safir 1979, González 2002a).

(69) Capanahua: deletion of /ʔ/ (from Loos 1969).

(a)	/taʔ/	<i>declarative modal</i>
(b)	/raʔ/	'probably'
(c)	[(ʔo .tʃi) (ti .ra) (taʔ .ki)]	'It is probably a dog'
(d)	[(ʔo .tʃi) (ti .ma) (raʔ .ta) ki]	'It is probably not a dog'

The declarative modal /taʔ/ maintains the coda /ʔ/ in strong position within a foot (69c). In weak position /ʔ/ deletes (69d). The same occurs with the adverb /raʔ/ 'probably'. See González (2003, 2009) for an extensive analysis of this process, and Elías-Ulloa (2006, 2009) for acoustic data and an alternative approach.

Faroese: /k/ deletes in a /skt/ cluster in unstressed syllables (70) (Hume 2000; Hume and Seo 2001). In stressed syllables, /s/ and /k/ metathesize to [kst].

(70) Faroese deletion (Hume 2000)

(a)	'fesk	'feks-t	'fresh-fem. sg./neuter singular'
(b)	'rø.s'is.kor	'rø.s'is-t	'Russian-stem/neuter singular'

In (70a), the addition of the neuter singular suffix /t/ to a stressed syllable ending in /sk/ causes the change in order of /sk/ to [ks]; the addition of the same suffix to an unstressed position causes the deletion of /k/. For more details, see § 3.7.

Chilean Spanish: In Chilean Spanish and many other Spanish dialects, /s/ tends to be aspirated or even deleted in syllable-final position. For example, in a word like /despues/ 'later', word-final /s/ will be pronounced [des.'pweh], [des.'pwe], or, less frequently, [des.'pwes]. Deletion of /s/ syllable-finally in Chilean Spanish is more likely in unstressed syllables, and aspiration and to a lesser extent /s/ retention are more likely in stressed syllables (Cid-Hazard 2004).

Old English: Deletion of [l] occurred for the weakly stressed variants of *should* and *would* in Old English (Kabell and Lauridsen 1984: 50). It is also thought that /w/ deleted in onsets of weakly stressed syllables, as in *answer* (Kabell and Lauridsen 1984: 83 and references therein).

Romance: In the development of Romance languages, coda liquids were deleted in unstressed syllables (as in French *pa.te.'nô.tre* from Vulgar French *pa.ter.'nos.ter*) or in onset positions (as in Spanish *a.'ra.do* from *a.'ra.tru*) (Grammont 1933: 289-303). Deferrari (1954: 141) reports that in the development from Vulgar Latin to Italian final consonants generally deleted, especially after unstressed vowels. Some examples are *'mar.mo* from *'mar.mor* 'marble', and *'cor.po* from *'cor.pus* 'body' (Deferrari 1954: 184, 186).

Summary: Featural and segmental consonantal deletion takes place in unstressed syllables and can affect both onsets and codas. In many cases, the features or segments deleted are laryngeal.

3.6.2. Epenthesis

Laryngeal features and consonants are inserted in stressed or strong positions in various languages. Epenthesis of [t] is found in some dialects of English between a sequence [ns] preceding an unstressed vowel.

Table 13
Epenthesis

English	O	[ʔ] phrase-initially and in 'σ /p, t, k/ → [ʔp, ʔt, ʔk]/ 'V._/foot medially [t]/n_sǝ	Germanic
German	O	[ʔ] morpheme-initially and in 'σ	Germanic
Dutch	O	[ʔ] in 'σ	Germanic
Paipai	O	[ʔ] in word-initial 'σ	Hokan
Walapai	O	[ʔ] in 'σ	Hokan
Silacayoapan Mixteco	O	[ʔ] word-initially and foot-initially	Otomangean
Huariapano	C	[h] in strong open σ	Panoan (extinct)
Urarina	C	[h] in strong open σ	Isolate
Popoloca	O	Stops, affricates → [ʔC]/'V._	Otomangean

English: Mompeán and Gómez (2011) and Davidson and Erker (2014) show that glottal stops and glottalization are more likely for vowel sequences across word boundaries if the second vowel in the sequence is stressed, for British and American English, respectively (see also Pierrehumbert and Talkin 1992, Pierrehumbert 1995 and Dilley and Shattuck-Hufnagel 1996).

In some dialects, as in Tyneside and London English, intervocalic voiceless stops pre-glottalize between vowels, especially if the first vowel has primary or secondary stress (Carr 1999).⁷³ Some examples are *clipper* ['klɪ.ʔpɹ], *fitter* ['fi.ʔtɹ], and *hacker* ['hɑ.ʔkɹ]. This pattern also occurs when a sonorant immediately precedes the stop, as in *grumpy* ['gɹɪm.pɹ], *auntie* ['ɑ:n.ʔtɹ], *hankie* ['hɑŋ.ʔki]. Carr 1999 suggests that the relevant context is foot-internal position, parallel to flapping in American English.

In many dialects of English a 'brief transitional stop' is optionally epenthesized between the sequence [ns] followed by an unstressed vowel (Clements 1987, Hayes 1995). One example is *mensa* ['mɛntsə] vs. *insane* [ɪn'seɪn] (from Hayes 1995: 12, 13; IPA).

German: In Standard German, [ʔ] is epenthesized as onset morpheme-initially (71a, b) and in primary-stressed syllables (71c, d; cf. with 71e, f) (Wiese 1996, Alber

⁷³ Tyneside English is spoken around the area of Newcastle-upon-Tyne (Northern England).

2001). Some speakers also epenthesize /ʔ/ in onsetless syllables with secondary stress (71g, h).

(71) Epenthesis of [ʔ] in German (from Alber 2001; IPA)

(a) <i>Oase</i>	[ʔo.'ʔa:.zə]	'oasis'
(b) <i>anerkennen</i>	[ʔan.-ʔer.-'ken.nen]	'to acknowledge'
(c) <i>Poet</i>	[po.'ʔe:t]	'poet'
(d) <i>naiv</i>	[na.'ʔi:f]	'naive'
(e) <i>kreativ</i>	[,kre.a.'ti:f]	'creative'
(f) <i>Joachim</i>	[ʔjo.a.chim]	<i>proper name</i>
(g) <i>Canaan</i>	[ʔka.na.,ʔan]	'Canaan'
(h) <i>Michael</i>	[ʔmi.xa.,ʔel]	<i>proper name</i>

The phonetic study reported in Kohler (1994) shows that stress influences epenthesis morpheme-initially. Epenthesis occurred in morpheme-initial, stressed syllables about 95% of the time, but only about 72% of the time in morpheme-initial unstressed syllables.

Dutch: In Dutch, a sequence of two vowels is broken by a glide or a glottal stop (Jongenburger and van Heuven 1991; Smith 2002, citing Booij 1995). Which glide is inserted depends on the nature of the first vowel (72).

(72) Epenthesis in Dutch (from Smith 2002, citing Booij 1995: 22, 23)

(a) Januari	[ja.ny.'ʎa.ri]	'January'	duo	[ʔdy.ʎo]	'duo'
(b) Diet	[di.'ʎet]	'diet'	Gea	[ʔɛ.ja]	<i>name</i>
(c) Ruanda	[ru.'ʎan.da]	'Ruanda'	Houen	[ʔhəu.ʎən]	'to hold'
(d) Chaos	[ʔxa.əs]	'chaos'	farao	[ʔfa.ra.o]	'pharaoh'
(e) Paella	[pa.'ʔɛ.lja]	'paella'	aorta	[a.'ʔɔr.ta]	'aorta'

If the first vowel is front rounded, [ʎ] is inserted (72a). If the first vowel is front unrounded, [j] is inserted (72b). [v] is inserted after non-low back vowel (72c). Glide insertion is insensitive to stress, unlike /ʔ/ insertion. After /a/, no insertion takes place if the second vowel is unstressed (72d); if the second vowel is stressed, [ʔ] is inserted (72e).⁷⁴

Paipai: Epenthesis of [ʔ] appears to occur in various Yuman languages under stress. In Paipai, [ʔ] is reported to occur word-initially before consonants and vowels. It is obligatory before initial stressed vowels, as in [ʔoʎ] 'cough', and optional before initial consonants followed by a stressed vowel, as in [pa], [ʔpa] 'man, person' (Wares 1968: 43).⁷⁵ Stress in Yuman languages falls on the last syllable of the stem (Wares 1968: 29).

Walapai: Stressed vowels in unextended root forms are always preceded by /ʔ/ or another consonant, while unstressed vowels may occur without a preceding or fol-

⁷⁴ Stress usually falls on the penultimate syllable in Dutch, but there are many exceptional forms with final or antepenultimate stress (Van der Hulst 1984, Kager 1989, Booij 1995, among others).

⁷⁵ [ʎ] corresponds to a 'back velar' voiceless fricative (Wares 1968: 43; cf. 27, 28).

lowing glottal stop. Some examples are *uciʔ* ‘coals’ and *wasʔámi* ‘doorway’ (Wares 1968: 28-29).

Silacayoapan Mixteco: [ʔ] is inserted in onset position word-initially and before stressed vowels, as in /ɪʔ.ní/ [ʔɪʔ.ní] ‘hot’ (North and Shields 1977: 21). See also § 3.3.4.

Huariapano: [h] is epenthesized in codas in odd-numbered syllables from the beginning of the word, provided that the following consonant is voiceless: [yo.muɾah.kə. 'tɪh. kəy] ‘(They) hunted’ (Parker 1994, 1998). This distribution coincides with default secondary stress in this language, which is assigned in syllabic trochees constructed left-to-right. See § 4 for a more detailed discussion.

Urarina: Urarina has a process of coda [h] epenthesis that is very similar to Huariapano. It occurs once per root at most, always in odd-numbered syllables, especially if word-initial (Olawsky 2006: 40-42, 868-873). It is never attested in final syllables, non-high toned syllables, or in two syllables in a row. Compare for example the word [kwɪh.tɪ.ri] ‘head’ with /ka-kwɪtɪ.ri/ [kah.kwɪ.tɪ.ri] ‘My head’ [1sg = head]. Interestingly, Urarina dialects differ in the exact odd-numbered syllable where [h] is epenthesized (Olawsky 2006: 42, 80). For a more detailed analysis of this phenomenon under a metrical perspective, see (González 2011).

Popoloca: Unaspirated stops and affricates are pre-glottalized in onsets after stressed short vowels (73).

(73) Popoloca pre-glottalization (from Veerman-Leichsenring 1984: 43-4)

(a) [ku:.'tʃáʔ.pi]	‘mocking bird’	(d) [ˈnùʔ.ʧsé]	‘star’
(b) [ˈkuʔ.tũ]	‘road-runner’	(e) [ˈnʒiʔ.tʃä]	‘candle’
(c) [ˈtʃäʔ.ku:]	‘face’	(f) [ˈkàʔ.ʧsu:]	‘maguey (pita)’

Fricatives, liquids, approximants and voiced nasals geminate in onsets after stressed vowels. In the same position, pre-nasalized, aspirated, and voiceless nasal consonants are decomposed into a coda and an onset element (§ 3.3.1). Pre-glottalization of unaspirated stops and affricates is a related process; pre-glottalization resyllabifies as the coda of the preceding syllable.

Summary: Epenthesis of laryngeal features and consonants is common in onsets of stressed syllables. Epenthesis of [ʔ] is more common than epenthesis of [h]. For some languages, this distribution is coherent with a foot analysis in which epenthesis takes place foot-initially. Epenthesis of brief transitional elements, as in English, can also be stress-sensitive.

3.7. Metathesis

Metathesis is a reversal in the linear order of adjacent segments or features. It can occur in stressed syllables, in strong footed syllables, or in unstressed syllables.

Table 14
Metathesis⁷⁶

*Cayuga	/CVh, CVʔ/ to /ChV, CʔV/ in non-final weak σ	North Iroquoian
*Mohawk	/CʔV/ to /CVʔ/ in post-tonic (weak) σ	North Iroquoian
Oneida	/CʔV/ to /CVʔ/ in post-tonic (weak) σ	North Iroquoian
Thompson River Salish	/h, ʔ/ onset/coda in pre-tonic σ depending on following segment	Interior Salish
Capanahua	Onset /ʔ/ to coda in strong footed σ	Panoan
Faroese	/skt/ to /kst/ in ' σ	West Scandinavian
*Le Havre French	*rə > ər before non-labial C in ǝ	Romance

Cayuga: /h/ and /ʔ/ in non-final odd-numbered syllables underwent coda-to-onset laryngeal metathesis (74a, b) (Chafe 1977: 175-178, Foster 1982, Michelson 1988: 104, Dougherty 1993, Blevins and Garrett 1998). This had the effect of 'weakening' odd-numbered syllables (Michelson 1988: 104).

(74) Cayuga: laryngeal metathesis (from Chafe 1977: 177-178; IPA)

	<i>Proto-Northern Iroquoian</i>	<i>Cayuga</i>	<i>Gloss</i>
(a)	*o.cih.'sδʔ.taʔ	o.'cih.sʔδ.taʔ	'star' ⁷⁷
(b)	*keh.nyaʔ.'saʔ.keh	kɛ.'nya/.sʔa.keh	'On my neck'
(c)		ke.'ka.haʔ.keh	'my eye'

Metathesis of /ʔ/ did not lead to onset glottalization; /ʔ/ is articulated separately (Chafe 1977: 177). Metathesis of /h/ had the effect of devoicing the preceding vowel (74b). No metathesis of /h/ occurred in even-numbered syllables (74a, b). Metathesis was blocked when the onset is a laryngeal (74c).

According to Chafe 1977, odd-numbered syllables in Cayuga are phonologically weaker and never eligible for main stress, which is usually assigned to the rightmost even-numbered, non-final syllable, unless the original accent in Proto-Northern-Iroquoian fell on a long vowel in an open syllable. Footing is iambic; laryngeal metathesis can be described as occurring in the weak element of the iambic foot. Foster (1982: 61) reports secondary stress for even-numbered syllables that occur before the primary stress.⁷⁸

For Blevins and Garrett (1998) the origin of metathesis in Cayuga is phonetic; they analyze this process as an instance of perceptual metathesis, by which a conso-

⁷⁶ Zoque (Mixe-Zoquean) has onset-to-coda metathesis that achieves a reduction in the number of syllables (Blevins and Garrett 1998). It is unclear if this case is prosodic.

⁷⁷ Penultimate stress from Proto-Northern-Iroquoian is maintained if the penult is long; otherwise stress is placed on the rightmost nonfinal even syllable (Michelson 1988: 98-100 and references therein).

⁷⁸ Dougherty (1993: 162-263), as cited by Blevins and Garrett (1998), did not find any acoustic correlates of secondary stress in Cayuga in spite of the impression of iambic rhythm.

nant in an ambiguous phonetic string is reinterpreted as originating from a non-historical position. They suggest that nuclei of weak syllables in Cayuga were phonetically shortened. Coda /h/ and /ʔ/ overlapped the nuclei of weak syllables; in the case of /h/, the adjacent vowel was devoiced. CV̥ was interpreted as standing for ChV rather than CVh. The same occurs for coda /ʔ/, which overlapped the preceding vowel with creaky voice. Evidence for their analysis comes from conflicting evidence from orthography as to the position the laryngeal is associated with, and from a phonetic experiment by Dougherty (1993) where 'laryngeal spreading' failed to occur when words were read with pauses before each syllable.

Mohawk: Some /CʔV/ sequences appear to have metathesized to [CVʔ] in post-tonic final position in Mohawk (75) (Blevins and Garrett 1998).

(75) Mohawk metathesis (from Michelson 1988: 56; IPA, syllabification mine)

(a) /k-at-itʔa-s/	[ka.'ti.taʔs]	'I get into something' ⁷⁹
(b) /hs-rihw-isʔa-s/	[se.rih.'wi.saʔs]	'You always promise'
(c) /k-ojʔak-s/	['ko.jaʔks]	'I throw'
(d) /wak-nuhs-isʔ(a)-u-hatje/	[wakenuhsisuʔ'hatje]	'I finish the house a little bit at a time'

This case of apparent diachronic metathesis is frequently considered to involve two separate processes of vowel reduplication and subsequent vowel deletion (Lounsbury 1953: 87, Postal 1969, Michelson 1988: 56-8). For discussion see Blevins and Garrett 1998: 524.

Oneida: Diachronic metathesis of /CʔV/ sequences to /CVʔ/ is reported in post-tonic position, as in Mohawk (Blevins and Garrett 1998: 524-5).

Thompson River Salish: Regardless of the underlying position of /h, ʔ/, these segments surface as codas in Thompson River Salish (Nl̥eʔkepmxcín) before tonic syllables starting with a consonant or a cluster beginning with an obstruent (76a, c, e; cf. with 70 b, d). They surface as onsets when preceded by tonic syllables whose onset is null or a cluster beginning with a resonant (76) (Thompson and Thompson 1992, Thompson, Thompson and Edgesdal 1996, Blevins and Garrett 1998).⁸⁰

(76) Thompson River Salish metathesis (from Blevins and Garrett 1998: 513)

Underlyingly prevocalic

(a) /m̥əkʷu-t-éʃ/	[mkʷuʔ.téʃ]	'she wraps it'
(b) /m̥əkʷu-énʔih-n-t-éʃ/	[m̥əkʷuʔénʔinʃ]	'she wraps, covers it up'
(c) /m̥ʔaʃ-újəmʔxʷ/	[maʔ.ʃújmʔxʷ]	'it grows light'
(d) /m̥ʔaʃ-mín-t-fej-me/	[m̥ʔaʃmín.tʃi.me]	'it grows light on me'
(e) /tʃʔo-tʃʔóʒ/	[tʃʔoʔ.tʃʔóʒ]	'it is rather dark'

⁷⁹ Stress in Mohawk falls on the penultimate syllable in inflected words (all verbs and most native nouns) and in some uninflected particles. Other uninflected particles and most borrowings have final stress (Michelson 1988: 53-4).

⁸⁰ Resonants in Thompson River Salish are /m, n, l, z, j, ɾ, w, ʃ, ʃʷ/ (Thompson et al. 1996: 615).

Underlyingly postvocalic

(f) /tʃeh-ʼəme/	[tʃhém]	‘she puts (things) away’
(g) /tʃeh- t-éʃ/	[tʃe.téʃ]	‘he fixes it’
(h) /tʃʔeʔ-ʼəme/	[tʃʔʔʼəm]	‘she lays out (s.t. to sit on)’
(i) /ʃ-naʔz- íʃʔeʔ/	[ʃnaʔ.zí.tʃʔeʔ]	‘mountain-goat-hair blanket’

In (76g, i) the laryngeals are underlyingly postvocalic and surface as codas because they precede a single consonant (/h/ is not pronounced in (76g) because non-pre-vocalic /h/ is deleted). In (76f, h) the laryngeals are intervocalic but pre-morpheme-boundary; they surface as onsets because they precede an onsetless vowel. In (76f, h) the vowels immediately preceding the tonic syllable delete (Thompson and Thompson 1992: 31, 39).

Blevins and Garrett (1998: 513) propose that the origin for metathesis in Thompson River Salish is related to coarticulation between the vowel and a following laryngeal. Before a single consonant or a cluster beginning with an obstruent, a laryngeal will make a preceding vowel fully laryngealized. Coda /h, ʔ/ before a cluster beginning with a resonant will only make the preceding vowel partially laryngealized. Fully laryngealized vowels are interpreted as originating from /Vʔ/, while partially laryngealized vowels are interpreted as originating from /ʔV/. See Blevins and Garrett (1998) for details.

Capanahua: Loos and Loos (1998: 21-2) report onset-to-coda /ʔ/ metathesis in odd-numbered syllables, especially in fast speech. If this syllable already has a coda /ʔ/, the onset /ʔ/ deletes.

(77) Capanahua metathesis of /ʔ/ (Loos and Loos 1998: 21, 22; IPA)

(a) /ketsin-ʔino/	[ke.(ʼtsĩ).(ĩ)ʔ.no]	‘painted tiger’
(b) /toaʔiʔka/	[('to.a.)iʔ.ka]	‘mattress’

Since Capanahua has moraic trochees (Safir 1979, González 2002a), /ʔ/ metathesis occurs in strong footed syllables. In this language, metathesis ‘deletes’ the onset to produce a coda, a position which is cross-linguistically dispreferred. González (2003, 2009) proposes that metathesis creates a rhythmic contrast between strong and weak footed syllables. See also § 3.6.1.

Faroese: The sequence /skt/ after a vowel or nasal metathesizes to [kst] in stressed syllables (78). In unstressed syllables, /k/ deletes from the sequence (§ 3.6.1). These sequences arise from suffixation of /t/.

(78) Faroese metathesis (from Hume 2000)

(a) 'dansk	'dan <u>ks</u> -t	‘Danish-fem. sg./neuter singular’
(b) 'svensk	'sven <u>ks</u> -t	‘Swedish-fem. sg./neuter singular’
(c) 'fesk	'f <u>eks</u> -t	‘fresh-fem. sg./neuter singular’
(d) rø.sʼis.kor	'rø.sʼ <u>is</u> -t	‘Russian-stem/neuter singular’
(e) 'falsk	'fals-t	‘false, stem/neuter singular’
(f) 'ir.kir	'ir.ti	‘write poetry, 2 nd /3 rd p. pres./past sg’

Metathesis occurs in stressed syllables (78a-c); /k/ deletes from the /skt/ cluster in unstressed syllables (78d). /k/ also deletes from a /skt/ (78e) or /kt/ (78f) cluster in a stressed syllable if preceded by a liquid.

Hume (2000) and Hume and Seo (2001) suggest that Faroese metathesis is triggered by perceptual optimization. Moving /k/ to postvocalic or post-sonorant position in a cluster enhances the perceptibility of /k/ due to the availability of a vowel or sonorant transition.

Le Havre French: Diachronically, /^{*}rə/ metathesized to [ər] in unstressed syllables, except when immediately followed by /f, v, m/. Furthermore, in unstressed syllables before /f, v, m/, /^{*}ər/ became [rə] (79) (Grammont 1909, cited by Blevins and Garrett 1998: 516).

(79) Le Havre French metathesis (Blevins and Garrett 1998: 517; syllabification mine)

Unstressed /^{}rə/ to [ər] before consonants other than /f, v, m/*

(a) bretelle	[bər.'dɛl]	'suspenders'
(b) brebis	[bər.'bi]	'ewe'
(c) grenier	[gər.'nje]	'granady'
(d) grésil	[gər.'zi]	'sleet'
(e) écrevisse	[e.krə.'viʃ]	'crayfish'
(f) crevasse	[krə.'vaʃ]	'crack'

Stressed /^{}ər/ to [rə] before /f, v, m/*

(g) épervier	[e.prə.'vie]	'sparrow-hawk'
(h) fermé	[frə.'me]	'closed'
(i) fourmi	[frə.'mi]	'ant'
(j) gargouiller	[gər.du.'je]	'gurgle'

In (79a-d), /rə/ metathesizes to /ər/ in an unstressed syllable. Metathesis does not occur before /v/, as shown in (79e, f). In (79g-i) /ər/ metathesizes to /rə/ before /m, v/; metathesis does not occur before other consonants (79j). One question is why /f, m, v/ are key in this process.

Summary: Metathesis tends to occur in unstressed syllables. It tends to affect features and segments 'whose acoustic or perceptual cues have relatively long durations' (Blevins and Garrett 1998: 511), including laryngeals and rhotics. Metathesis can also occur in stressed syllables. In both cases, the motivation for this process appears to be perceptual. In unstressed syllables, metathesis appears to take place because of perceptual ambiguity as to the original position of the consonant; in stressed syllables, in order to improve the perceptibility of a consonant.

3.8. Assimilation⁸¹

Assimilation refers to featural change that makes a segment more like an adjacent segment. One reported case of stress-sensitive assimilation is the Tupí-Guaraní language Guajajára.

Table 15

Assimilation

Guajajára	O	/ts/ → [tʃ]/_i, _'e	Tupí-Guaraní
-----------	---	---------------------	--------------

Guajajára: In this language, /ts/ always palatalizes to [tʃ] before /i/. It also palatalizes before /e/ in heavily stressed syllables (Bendor-Samuel 1972: 63). For related processes, see § 3.4.1 and 3.3.4.

3.9. Dissimilation

Dissimilation refers to featural change that makes a segment less like an adjacent segment. Reported cases of stress-sensitive dissimilation are diachronic and include Gothic and other Romance languages.

Table 16

Dissimilation

*Gothic	O/C	Voice dissimilates in $\check{\sigma}$	East Germanic
*Romance	O, C	Liquids dissimilate in $\check{\sigma}$	Indo-European

Gothic: Thurneysen’s Law in Gothic refers to the dissimilation in voicing of a consonant from that of a preceding obstruent after an unstressed syllable (Chomsky and Halle 1968, Mossé 1956, Collinge 1985). Dissimilation seems to occur only in three-syllable words (74). Stress in Gothic falls on the first syllable (Wright 1957).

(80) Gothic dissimilation (Chomsky and Halle 1968: 351, Mossé 1956: 68; Collinge 1985: 183; IPA, syllabification mine).

- (a) ['ha.tis] ‘hatred’ ['ha.ti.zis] ‘hatred (gen. sg.)’
- (b) ['a.gis] ‘fright’ ['a.gi.sis] ‘fright (gen. sg.)’
- (c) ['ʔas.tuβ.ni] ‘position’ ['ʔrais.tuβ.ni] ‘temptation’
- (d) ['wal.duϕ.ni] ‘force’ ['wun.duϕ.ni] ‘wound’

In (80a, c), there is dissimilation from a voiceless obstruent. In (80b, d) there is dissimilation from a voiced obstruent. In (80c, d) dissimilation is between coda and onset within the same syllable.

⁸¹ This section was not included in González (2003).

Romance: Stress-sensitive dissimilation is common in Romance languages according to Grammont (1933). These changes have to do mostly with liquid dissimilation, and follow the pattern r-'r → l-'r and 'r-r → 'r-l (Grammont 1933: 276). That is, in a word with two rhotics in adjacent syllables, the rhotic in the unstressed syllable dissimilates to a liquid (or a nasal in some instances) from a stressed syllable. Examples include Vulgar Latin *al'berga* from **arberga*, Spanish *'mármol* from Latin *marmor*, and Italian *pelle'grinu* from Latin *peregrinum* (Grammont 1933: 276-286).

Posner (1961: 101) suggests that changes among liquids are relatively frequent in Romance languages since [l, r] are very similar phonetically and are equally important in the phonemic structure of these languages. She also mentions that in many Romance languages and dialects, [r] deleted or dissimilated in unstressed syllables because of the influence of another [r]. However, dissimilation in stressed syllables is also attested; one example would be *ta'ladro* from Latin *taratru* (Posner 1961: 61, 108).

Summary: Stress-sensitive dissimilation is reported diachronically. In the case of Romance, the dissimilation change tends to occur in unstressed syllables, with the segment triggering dissimilation belonging to a stressed syllable. In the case of Gothic, dissimilation occurs after unstressed syllables. See discussion in section 3.

4. Typological Generalizations and Their Underpinnings

This section describes the typological generalizations that arise from the survey presented in sections 3.3-3.9. These comprise generalizations about the consonantal processes and whether they occur in stressed, unstressed, strong or weak syllables; whether stress or foot structure (or both) are relevant, and whether word-position and morphological structure are related. Additionally, this section examines whether there is a relationship between syllabic position (onset/coda) and these processes, whether these processes are variable or categorical, and which segments and features are more likely to be affected.

Section 4 also examines the factors that underlie stress- and foot-sensitive consonantal phenomena: aerodynamics, duration, perception, and rhythmic prominence. It classifies the phenomena surveyed according to them, and it proposes that these are the factors that are minimally needed in order to provide an adequate characterization of these phenomena.

This section also discusses in detail the role of stress and foot structure in consonantal phenomena. Three main cases are found: processes where stress strictly influences consonantal processes (as in frication in North-Central Peninsular Spanish); processes where stress and foot structure converge in conditioning these processes (as in flapping in American English); and processes where foot structure alone is a conditioning factor (as in deletion in Capanahua). Where each of these processes is found is examined in detail. Importantly, it is shown that strictly foot-sensitive consonantal phenomena are driven by rhythmic considerations, that is, the creation of a prominence contrast between strong and weak syllables within a foot. The creation of a rhythmic contrast can compensate for the lack of persistent stress, or it can go against stress assignment in some cases.

This section reviews previous approaches that can account for certain stress-sensitive consonantal alternations, including Licensing-by-Cue (Steriade 1997) and contrast reduction (Crosswhite 2004) for perceptually-based phenomena, and prominence augmentation (Smith 2000, 2002) for prominence-based phenomena. It is shown that the mechanism of Prominence Alignment (Prince and Smolensky 1993) can account for stress- and foot-sensitive consonantal phenomena involving prominence reduction and augmentation. It is also proposed here that Prominence Alignment can also be extended to account for phenomena where duration and aerodynamics are relevant.

The organization of this section is as follows. § 4.1 states the typological generalizations concerning stress and foot structure in consonantal alternations. § 4.2 discusses the typological generalizations related to syllabic, word and morphemic position, and the type of features and segments affected. § 4.3 discusses the factors underlying consonantal processes: perception, aerodynamics, duration and prominence. § 4.4 and 4.5 describe the consonantal alternations that are predicted not to occur, and what processes are within the grammar, respectively.

Sections 4.6 and 4.7 deal with the separation between stress and footing and the notion of rhythmicity. § 4.8 through 4.11 discuss how prominence-based, durational, aerodynamic and perceptual phenomena can be analyzed in the grammar. Finally, § 4.12 is the conclusion.

4.1. Generalizations on stress and foot structure

This section states the generalizations that arise from the survey of stress- and foot-sensitive consonantal phenomena discussed in § 3.3-3.9. The generalizations regarding the relationship between stress/footing and consonantal processes are listed in (81).

(81) Relationship between stress/footing and consonantal alternations

Stressed/strong-footed position

- Fortition occurs in stressed syllables and in foot-initial syllables.
- Consonantal features and segments are attracted to stressed syllables.
- Stress is attracted by onsetful syllables and by low-sonority onsets.
- Consonantal epenthesis occurs in stressed syllables and in strong-footed syllables.
- In laryngealized consonants, the realization of glottalization and aspiration is timed according to stress: glottalization and aspiration will be realized as close to a stressed vowel as possible.
- In stressed syllables, voiceless consonants become voiced, but voiced consonants do not become voiceless.
- Gemination, pre-aspiration and pre-glottalization occur after stressed syllables.
- Assimilation occurs in stressed syllables.

Unstressed/weak-footed position

- Lenition occurs in unstressed syllables and in foot-medial syllables.
- Flapping occurs word-medially in unstressed syllables.
- Consonantal deletion occurs in unstressed syllables and in weak-footed syllables.
- In unstressed syllables, voiced consonants are devoiced and voiceless consonants are voiced.

All positions

- Consonants are longer in stressed syllables than in unstressed syllables.
- VOT for obstruents is longer in stressed syllables than in unstressed syllables.
- Metathesis and dissimilation can occur in stressed syllables or in unstressed syllables.

An important finding of the survey is that consonantal processes fall into three groups according to whether stress or foot structure condition them (82).

(82) Types of consonantal processes regarding stress and foot structure

(i) Stress only

Consonantal processes can be strictly influenced by stress in the absence of foot structure (as in frication in North-Central Peninsular Spanish).

(ii) Stress and/or foot structure

Consonantal processes can be ambiguous as to whether stress and/or footing condition them since both coincide (as in flapping in American English).

(iii) Foot structure only

Consonantal processes can be strictly influenced by foot structure in the absence of stress (as in deletion in Capanahua).

Strictly stress-sensitive consonantal processes are predicted to potentially occur in languages with only one stress per prosodic word and no evidence for persistent footing (as in Senoufo) and in languages where, even if footing is persistent, a consonantal alternation occurs only in a subset of the stressed syllables in a word, namely, only in main-stressed syllables, or only in secondary-stressed syllables (as in Urubu-Kaapor).

For processes conditioned to some extent by stress, there are three possibilities. The stress of the syllable where the consonant occurs might be relevant, as in epenthesis in German. Alternatively, the lack of stress of the syllable where the consonant occurs might influence its realization, as in flapping in English. Finally, the stress of the immediately preceding syllable might be affecting consonant realization. Gemination in Popoloca exemplifies this last possibility. A summary of the consonantal processes that are attested in each of these contexts is given in (83).

(83) Consonantal processes by stress contexts

Stressed syllables	Unstressed syllables	After stressed syllables
<ul style="list-style-type: none"> — Longer duration — Longer VOT — Fortition — Post-aspiration — Post-glottalization — Voicing — Metathesis — Assimilation — Dissimilation — Epenthesis 	<ul style="list-style-type: none"> — Flapping — Lenition — Voicing and devoicing — Metathesis — Dissimilation — Deletion 	<ul style="list-style-type: none"> — Gemination — Pre-aspiration — Pre-glottalization

In consonantal processes where both stress and foot structure are possible conditioners, consonantal alternations occur in stressed/strong-footed positions or in unstressed/weak-footed positions. The coincidence of stress and footing is typical of trochaic systems, where the head is foot-initial and stressed and the non-head foot-final and unstressed.

Consonantal processes where only foot structure is relevant occur in three cases: (i) systems where not all feet are assigned stress, as in Capanahua; (ii) iambic systems (as Norton Sound Yupik); and (iii) systems with mismatches between stress and foot structure (as in Huariapano). Each of these cases is explored in § 4.6.3.

Finally, some metrically-conditioned consonantal processes are tendencies or optional (frication in North-Central Peninsular Spanish), while others are fully regularized (deletion in Capanahua). The division between these two processes will be connected to the distinction between phonetics and phonology in § 4.5.

Sections 4.3–4.7 discuss the factors behind stress- and foot-sensitive consonantal phenomena, the distinction between strictly stress-sensitive, strictly foot-sensitive and foot/stress-sensitive consonantal processes and the fact that some processes are optional or categorical. § 4.2 discusses other findings from the survey, including the interaction of stress- and foot-sensitive consonantal alternations with syllabic positions, laryngeal features, and word and morphological position.

4.2. Generalizations on position and features and segments affected

4.2.1. Syllabic positions

In most cases consonantal processes that are influenced by stress or foot structure occur in onset position (as in epenthesis in German) or depend on onsets for their occurrence (as in gemination in Popoloca). However, there are a large number of languages in the survey where codas are absent in the language (as in Maori; Bauer 1993) or are seriously restricted as to segmental content (as in Silacayoapan Mixteco; North and Shields 1977). This leaves uncertain whether the correlation between onset position and stress or foot structure is significant.

Table 17 provides examples of processes that do not exclusively occur in onset position. Processes where it is not clear whether onsets and codas are involved in-

clude fortition in Yuman and voicing variation in Wasco-Wisram. Note that glottalization is frequently attracted by coda and nuclei.

Table 17

Consonantal alternations involving codas

<i>Coda only</i>	
— Guayabero	Allophonic variation of /ʔ/ and /d/
— Northern Peninsular Spanish	Frication and devoicing of /b, d, g/
— Capanahua	Deletion of /ʔ/
— Huariapano	Epenthesis of /h/
<i>Coda and onset</i>	
— Spanish	Longer consonant duration
— Guayabero	Allophonic variation /h/, /b/ Secondary articulation
— German	Post-aspiration
— English	Voicing of 'x'
— Gemination	Onset-to-coda (all cases) Coda-to-onset (inverse gemination in Italian)
— Pre-aspiration	All cases
— Pre-glottalization	All cases

4.2.2. Features and segments affected

The majority of the consonantal processes considered in the survey have alternations involving laryngeal segments (/ʔ, h/) or laryngeal features (aspiration, glottalization, and voicing). Stress-sensitive aspiration in the form of longer or stronger VOT, frication, or affrication of voiceless stops occurs in a range of languages for segments that are underlyingly unaspirated. For segments with underlying aspiration, pre-aspiration occurs after stressed syllables, and post-aspiration in stressed syllables. Stress-sensitive deletion and epenthesis of /h/, deletion of aspiration, and stress-sensitive variation between [h] and [ʔ] are also attested. Debuccalization can also produce [h]; metathesis of /h/ is also common.

Glottal stops are frequently deleted, epenthesized, or metathesized in a stress-sensitive fashion. Debuccalization can give rise to [ʔ]. Glottalization is frequently attracted to codas or nuclei of stressed syllables. Non-glottalized consonants are pre-glottalized after stress. Glottalized consonants have variable timing of glottalization according to where stress is assigned. Stronger plosion of /ʔ/ and stronger glottalization in sonorants is also attested in stressed syllables. Glottalization can also delete in unstressed syllables.

Finally, voicing features are involved in various processes, including voicing and devoicing in unstressed syllables and voicing in stressed syllables. Voicing is also in-

volved in flapping; regardless of the underlying voicing of the consonant undergoing flapping, the resulting consonant is voiced. Voicing is also involved in Nganasan rhythmic gradation.

Non-laryngeal processes generally involve sonority and durational properties of segments (as in gemination, fortition, lenition and flapping). Deletion affects a range of consonants and segments, including liquids, /w/, /k/, and nasalization. Stress-sensitive attraction can affect liquids and pharyngeals; metathesis can affect liquids and /k/; dissimilation affects liquids.

Pointing to the pervasiveness of laryngeal features and consonants in stress- and foot-sensitive phenomena is the fact that laryngeals lack supra-laryngeal features. Unless laryngeals co-occur with pharyngeal or uvular consonants in a language, in which case they are pharyngeal, laryngeals have no place of articulation (Rose 1996). Evidence for their lack of place is provided by their phonological behavior cross-linguistically; laryngeals often behave phonologically as if they were placeless in terms of vowel copying, debuccalization, epenthesis, reduplication and other processes (e.g. Steriade 1987, Yip 1991, Stemberger 1993, McCarthy and Prince 1994, Halle 1995, Rose 1996, Ladefoged 1997, Parker 2001). Since there are no supra-laryngeal gestures involved in laryngeal consonants, they are plausibly easier to delete, insert, and relocate.

Another consideration is the close connection between laryngeal features and segments and stress. Variations of suprasegmental features such as pitch and stress are partly due to changes in laryngeal behavior (Ladefoged 1993); it is reasonable that laryngeals are mostly influenced by stress.

4.2.3. *Word-position, phrase and utterance position, and morphemic structure*

This section discusses the interaction between stress and word position, stress and phrase and utterance position, and morphemic structure and stress in consonantal alternations. Roots, root-initial, and word-initial and final syllables are psychologically prominent; they are important for processing and word recognition. This suggests that these positions would be relevant for any type of segmental process taking place. Previous discussion of the interplay between segmental processes and stress and/or word/morpheme position is found in Beckman (1998), Lavoie (2001), Walker (2001) and Alber (2002).

(a) *Word position and stress*

This section examines the interaction of consonantal alternations with word-initial, word-final, word-medial, and intervocalic positions.

- Word-initial syllables are relevant in stress- and foot-sensitive consonantal alternations in five cases: (i) stressed word-initial syllables; (ii) unstressed word-initial syllables; (iii) stressed and word-initial syllables; (iv) foot-initial and word-initial syllables. In some cases it is ambiguous whether stress or word-initial position is relevant (v).

- (i) *Stressed word-initial*: Some consonantal alternations occur in stressed word-initial syllables, as epenthesis in Paipai and German, which is obligatory or more likely if the syllable is stressed. In German, epenthesis also occurs in stressed syllables elsewhere.
 - (ii) *Unstressed word-initial*: Some consonantal alternations occur in unstressed word-initial syllables, as in Farsi, where underlying voiced (lenis) consonants are partially devoiced in onsets in this position but fully voiced in onsets of stressed word-initial syllables or intervocalically (in codas, there is total or partial devoicing).
 - (iii) *Word-initial and stressed syllables*: A process might occur both word-initially and in stressed syllables. Examples include post-glottalization in Gitksan, epenthesis in Silacayoapan Mixteco, deletion blocking in English and Chali Tati, and strong aspiration in English, Pattani and Farsi.
 - (iv) *Word-initial and foot-initial syllables*: Fortition is reported to occur word-initially and foot-initially in Alutiiik Yupik (Van de Vijver 1998). Section 3 argues that word-initial positions in Alutiiik Yupik can be collapsed with foot-initial positions.
 - (v) *Ambiguity between word initial and stressed position*: In languages where word-initial syllables are stressed, it is ambiguous whether stress or word position is relevant for a consonantal alternation. This occurs in Wembawemba and Wergaia, where word-initial syllables are resistant to total devoicing.
- Word-final position is relevant for stress- and foot-sensitive consonantal alternations in two cases: (i) processes occurring in word-final, post-tonic syllables, and (ii) processes occurring in word-final syllables and in unstressed syllables.
- (i) *Word-final post-tonic syllables*: In Mohawk epenthesis occurs in word-final post-tonic (unstressed) syllables. Stress usually falls on the penultimate syllable.
 - (ii) *Unstressed syllables and word final syllables*: Certain phenomena occur in unstressed syllables and in word-final syllables regardless of stress, as in English flapping or in pre-glottalization in Gitksan.
- Word-medial position is relevant for stress- and foot-sensitive alternations in two cases: (i) processes occurring in word-medial unstressed syllables, and (ii) consonantal alternations occurring word-medially after stress.
- (i) *Word-medial unstressed*: Flapping occurs in unstressed word-medial syllables (stress-insensitive flapping generally occurs word-medially). Voicing alternations frequently occur word-medially in unstressed syllables, as in Popoloca.
 - (ii) *Word-medial after stress*: Stress-sensitive pre-aspiration and gemination typically occur word-medially after stress. English pre-glottalization occurs in the same context. In Paamese, voicing of word-medial /nt/ is more common after stress.

— Intervocalic positions are relevant for stress- and foot-sensitive consonantal alternations in two cases: (i) in unstressed syllables, and (ii) after stress.

- (i) *Intervocalic unstressed*: Typically, lenition occurs intervocalically in unstressed syllables (English, Senoufo, Somali, Spanish, Kupia, and Silacayoapan Mixteco). Voicing occurs in this same position in Senoufo.
- (ii) *Intervocalic after stress*: Pre-aspiration occurs in this context in Toreva Hopi.

Summarizing, word position interacts with stress often. Word-initially, and leaving aside ambiguous cases where it is not clear whether word position or stress are relevant, consonantal processes might be more likely (or obligatory) if the word-initial syllable is stressed, or they can occur both in stressed syllables and word initially. Word-finally, consonantal processes might occur in word-final post-tonic syllables or both in unstressed syllables and word-finally regardless of stress. Word-medially and intervocalically consonantal alternations occur in unstressed syllables or after stress. Farsi and Mohawk do not conform to these generalizations.

(b) *Phrase/utterance position and stress*

Phrase- or utterance-initial: Lenition in /b, d, g/ in Spanish—which is stress sensitive in some dialects—is blocked in utterance-initial positions. In English, epenthesis of /ʔ/ occurs phrase-initially, especially under stress.

Utterance-final: In Oneida, /ʔ/ was replaced by [h] utterance-medially in post-tonic syllables preceding a single obstruent. In post-tonic utterance-final position, this process occurred regardless of the number of consonants after /ʔ/.

Summarizing, blocking of lenition and epenthesis occurs utterance or phrase-initially. The case of the influence of utterance-final position in Oneida is not clear.

(c) *Morphemic structure and stress*

Stem/root: In Norton Sound, gemination occurs after a monosyllabic stem so that the stem is closed and can be stressed. In Shuswap, a stressed root attracts glotalization. In Paamese, alternations are found in reduplication; the onset of the reduplicated syllable—which is unstressed—has the weakest consonant, and the syllable from the base—which is generally stressed—the strongest consonant.

Suffix: Contrary to related Shuswap, in Colville a stressed suffix attracts glotalization away from the root.

Morpheme-initially: Epenthesis of [ʔ] occurs morpheme-initially in German, especially under stress, and also in stressed syllables regardless of morphemic structure (Kohler 1994, cited by Alber 2001). In Squamish, deletion of /ʔ/ is reported to occur morpheme-initially in unstressed syllables after a consonant.

Morpheme-finally: Deletion of /ʔ/ is reported to occur morpheme-finally in unstressed syllables in plural reduplication in Squamish (Kuipers 1967).

Summarizing, there are not many cases in the survey where morphological structure interacts with stress or foot structure. Sometimes, stress- or foot-sensitive consonantal processes occur in specific morphemes in the word, as in gemination in Norton Sound, attraction in Shuswap and Colville, fortition in Paamese, and deletion in Squamish. In other cases, a process might occur in a specific morpheme position and in stressed syllables, as in epenthesis of /ʔ/ in German.

4.3. The role of perception, aerodynamics, duration, and prominence

This section discusses the factors that can be seen at work behind stress and/or foot-sensitive consonantal phenomena: aerodynamics, duration, perception, and prominence. These are defined below. In some cases, different factors might be at play at the same time; in other cases, it is unclear what factors are relevant. § 4.3.1-4.3.5 discuss the consonantal alternations falling under each factor.

Perception

A process can occur to improve the perceptibility of features or consonants. One example is Shuswap, where glottalization is attracted to the final sonorant of a stressed syllable. The realization of the glottal feature next to a stressed vowel improves the perceptibility of this feature (Steriade 1997 and references therein). Alternatively, a process can arise in order to avoid features or consonants in perceptually-weak positions. This occurs in Faroese, where /k/ is deleted in the sequence /skt/ in unstressed syllables. /k/ deletes because the unstressed syllable cannot support its cues in this cluster (Hume 2000 and references therein; Hume and Seo 2001).

Last but not least, perceptual ambiguity can motivate consonantal processes. This occurs in certain cases of metathesis, especially in unstressed syllables (Blevins and Garrett 1998). Features or segments with long duration overlap a vowel and possibly other segments, and because of perceptual difficulties in unstressed syllables, speakers might reinterpret the original position of the feature or segment, causing metathesis. One instance is Cayuga, where /h/ and /ʔ/ metathesize from onset to coda in unstressed syllables.

Aerodynamics

The aerodynamics of stress can drive consonantal alternations. Stressed syllables involve increased airflow (Lehiste 1970), which can lead to an increase of aspiration, friction, or affrication. Increased airflow in stressed syllables can also lead to higher subglottal pressure, which in turn would induce more likelihood of voicing.

The aerodynamic effect of stress can also affect voicing in unstressed syllables. Voicing has exact and complex physiological requirements: typically, the vocal cords have to be lightly adducted and there must be enough air passing through them (Ohala 1983). In unstressed syllables, consonantal voicing might be unstable since there is arguably less time to achieve the necessary configuration for voicing. One relevant example from the survey in Silacayoapan Mixteco.

Duration

Stressed syllables are longer than unstressed syllables, and stress can increase the duration of vowels and consonants (Lehiste 1970, Hayes 1995). In unstressed syllables the duration of vowels and consonants is typically reduced. Which segments are affected by stress in this respect depends on the specific language. Both consonants and vowels might be longer in stressed syllables, as in English (Lavoie 2001); only vowels might be longer in this position, as in Swedish (Botinis, Bannert, Fourakis and Pagoni-Tetlow 2002); or only consonants might be longer in stressed syllables, as in Senoufo (Mills 1984).

Apart from being a correlate of stress, duration can also serve to increase prominence. However, in spite of this possible ambiguity, durational processes here are considered to be affected by stress independently of prominence considerations.

Prominence

The term prominence is used frequently in connection to certain positions, including stressed syllables, word-initial syllables and others, which are phonetically or psycholinguistically ‘salient’, that is, they play a role in word-recognition, are longer, and so on (Beckman 1998 and references therein). Prominence is referred here as the presence of a property that makes a syllable phonologically stronger or weaker. When a prominence contrast is created in the foot structure of a language, it is considered here to be *rhythmic*.

Prominence goes beyond perceptual, durational or aerodynamic factors and can potentially create rhythmic contrasts in a language. Prominence causes strengthening of stressed syllables and reduction of unstressed syllables. Sometimes, both of these go hand in hand. Strengthening and reduction have been well-noted for vowels; in unstressed syllables, vowels tend to reduce to [ə] and even delete, while in stressed syllables, vowels tend to lengthen. Consonants can also be affected by prominence. Stress is usually present in prominence-sensitive phenomena, but it does not have to be, as exemplified by strictly foot-sensitive processes like Capanahua.

4.3.1. The role of perception

Perception-driven processes cause improved perceptibility of features and segments in stressed or strong syllables and the avoidance of features and segments in positions where they are only weakly perceptible. It can also drive alternations through ambiguity in perceptually-challenged positions. Perception is important for some types of attraction, metathesis, variable timing of aspiration and glottalization in laryngealized consonants, and deletion. Perception-driven processes might also cause the voicing of voiceless segments in unstressed syllables and aspiration of voiceless obstruents in stressed syllables.

Perception and attraction: Stress-sensitive featural attraction seems to be driven by perceptual motivations. In Shuswap, [constricted glottis] in an unstressed syllable is attracted to the stressed syllable. Feature attraction from unstressed to stressed syllables improves the perceptibility of a feature or the chance that a feature will be per-

ceived. This is because stressed syllables are typically longer, louder and better able to carry perceptual cues (Steriade 1997). For stress-sensitive segmental attraction both perception and prominence might be underlying. See § 4.3.2 for more details.

Perception and metathesis: Perceptually-based metathesis is attested within stressed and unstressed syllables. In unstressed syllables it occurs because of perceptual ambiguity. This type of metathesis is known as *perceptual metathesis* (Blevins and Garrett 1998). In stressed syllables, metathesis occurs in order to improve the perceptibility of a feature or segment.

Perceptual metathesis occurs with features or segments with relatively long acoustic of perceptual duration cues, including aspiration, glottalization, rhoticity, and pharyngealization (Blevins and Garrett 1998). Such features or segments are long enough to overlap vowels. In some cases, they overlap vowels fully, and there is ambiguity as to what the original position of the consonant is. This is more likely in unstressed or weak syllables because vowels are shorter and the consonant can overlap the vowel to a greater extent. Full consonantal overlap in the vowel potentially causes metathesis, since the speaker might reinterpret the consonantal feature or segment as originating from a different position (Blevins and Garrett 1998). One example is laryngeal metathesis in Cayuga.

Faroese is the only language in the survey where metathesis occurs within stressed syllables. In /skt/ clusters in stressed syllables, /k/ and /s/ metathesize, with /k/ being realized immediately after the stressed vowel. This makes the cues for /k/ to be better perceived (Hume 2000, Hume and Seo 2001). In unstressed syllables, /k/ in a /skt/ cluster deletes. At first sight, the case of Faroese might seem to contradict the preferential targeting of unstressed syllables by metathesis. However, the generalization is that /k/ is not supported in a /skt/ cluster in Faroese. Only a stressed syllable can retain the segment at all, which it accomplishes by means of metathesis. The deletion that takes place in unstressed syllables effectively removes the potential for metathesis to occur.

While perceptually-based metathesis occurs both within stressed and unstressed syllables, the specific motivation differs for both cases. Perceptual metathesis in unstressed syllables does not make a segment more easily perceived; this type of metathesis is symmetrical; CV > VC cases coexist with VC > CV cases for all segments undergoing perceptual metathesis. One example is Le Havre French, where both *rɔ > ɔr and *ɔr > rɔ metathesis co-occur (Blevins and Garrett 1998) and references therein). This type of metathesis arises though perceptual ambiguity of a phonetic string, which might lead to phonological reinterpretation of the original position of a feature or segment (Blevins and Garrett 1998). On the contrary, metathesis within stressed syllables improves the perceptibility of salient features or consonants—that is, salient features or consonants occur as close to the stressed syllable as possible. It is up for discussion whether in the last case metathesis also serves to improve ease of articulation.

Perception and variable timing of glottalization and aspiration: Perception-driven processes cause variable timing of glottalization or aspiration in laryngealized segments: glottalization and aspiration surface where they can be best perceived

(Steriade 1997; cf. Howe and Pulleyblank 2001).⁸² For example, intervocalic glottalized stops in Coast Tsimshian are pre-glottalized if the preceding vowel is stressed, and post-glottalized if the following vowel is stressed. Stress conditions where glottalization occurs, overriding the general preference for glottalization to occur after the release of obstruents, that is, as post-glottalization (Sapir 1938, Kingston 1985). The reason is that stressed syllables are longer, louder and better able to carry perceptual cues (Steriade 1997).

Perception and deletion: Consonantal deletion frequently occurs in unstressed syllables, which are shorter and less loud and consequently not ideal for the perception of features. For example, in Faroese /skt/ clusters in unstressed syllables /k/ deletes because the cues for /k/ are not well perceived in this context (Hume 2000, Hume and Seo 2001). In other instances of deletion, durational and prominence factors might play a role (§ 4.3.3, 4.3.4).

Perception and VOT: The occurrence of longer or stronger aspiration in voiceless segments in stressed syllables can be partly attributed to perceptual reasons. Aspiration can be better perceived in perceptually salient syllables, including word-initial and stressed syllables. One example is English, where aspiration is more audible in these more perceptually salient positions. Aerodynamic and durational factors might also be relevant for longer and stronger aspiration for obstruents in stressed syllables.

Perception and voicing: Voicing pattern (1) —voicing of voiceless segments in unstressed syllables— might be perceptually-motivated. Reduced duration of voiceless segments in unstressed syllables might give the percept of voicing, since voiced obstruents are shorter than voiceless ones (Lavoie 2001). One possible example is Senoufo. Alternatively, voicing contrasts might neutralize in unstressed syllables because this position is perceptually weak (Beckman 1998). Voicing alternations might also be caused by aerodynamic factors, as discussed in 4.2.

4.3.2. *The role of aerodynamics*

Aerodynamics as a factor behind stress-sensitive consonantal processes refers to the increase in airflow that occurs in stressed syllables and that might lead to increased aspiration or increased subglottal pressure. It also refers to the complex aerodynamic requirements for voicing that are plausibly more difficult to achieve in unstressed syllables because of their reduced duration.

Aerodynamics and increased airflow: Stressed syllables have increased airflow (Ladefoged 1982), which, depending on the configuration of the supraglottal cavity, and provided the glottal folds are apart, can lead to (post) aspiration, friction, or affrication, or a greater strength or likelihood for their occurrence in this position. Longer and stronger aspiration of voiceless stops and affricates in English, increased

⁸² Howe and Pulleyblank (2001) examine cases where variable timing of glottalization is not perceptually-based.

likelihood of frication of /b, d, g/ in coda in Northern Peninsular Spanish and affrication of voiceless stops in Maori are examples of aerodynamic processes. For English, it has been suggested that /h/ deletion is connected to the lack of aspiration of voiceless stops and affricates in unstressed syllables (Davis 2002). Increased airflow might also increase subglottal pressure and consequently lead to more likelihood of voicing in stressed syllables, as discussed below.

Aerodynamics and voicing: In unstressed syllables both voicing of voiceless segments (voicing pattern 1, as in Senoufo *and* devoicing of voiced segments (voicing pattern 2, as in Djabugai) are attested. However, in stressed syllables only voicing of voiceless consonants is attested (Voicing pattern 3, as in Wasco-Wisram); devoicing of voiced consonants is not attested in stressed syllables.

A number of properties of these patterns are explained through the aerodynamics of stress. First, the occurrence of voicing but not devoicing in stressed syllables can be explained through the fact that stressed syllables involve higher airflow (Lehiste 1970). Higher airflow might induce higher subglottal pressure, which —provided the glottal cords are adducted (Ohala 1983)— would increase the likelihood of consonantal voicing. Second, the occurrence of both voicing and devoicing processes in unstressed syllables also has an aerodynamic motivation. Voicing tends to be unstable, since it is a particularly complex aerodynamic phenomenon in which a precise supraglottal and subglottal configuration has to be achieved. This configuration is particularly difficult to achieve in unstressed syllables, since there is less time available to do so. This would explain the attested processes of voicing and devoicing in unstressed syllables, even within the same language, as in Silacayoapan Mixteco. This does not exclude that perceptual forces might be allied with aerodynamics, causing voicing to occur more readily in unstressed syllables.

Third, some of these processes are optional or occur in free variation, as in Copala Trique, or partial, as in Farsi. Both of these facts are consistent with the phonetic nature of aerodynamics. This will be considered in more detail in § 4.5.

4.3.3. *The role of duration*

Stressed syllables are longer than unstressed syllables, and stress can increase the duration of vowels and consonants (Lehiste 1970, Hayes 1995). In some languages longer duration in stressed syllables (or shorter duration in unstressed syllables) might affect consonants, with or without affecting vowels. Consonantal processes motivated by duration include segmental or featural lengthening, flapping, lenition, deletion, and plausibly fortition and epenthesis.

Lengthening: Since stressed syllables are longer than unstressed syllables, the articulation of consonants can be prolonged. The way in which consonant duration is manifested depends on the specific consonant. It might include longer occlusion (for stops), longer frication (for fricatives), or more taps (for rhotics). Consonantal lengthening and increased aspiration also occur in stressed syllables because of the longer duration of stressed syllables. Ensuring optimal consonantal perception could also influence lengthening and increased aspiration (§ 4.3.1).

Duration and flapping: Flapping consists of the reduction of a gesture, whereby a complete occlusion is aimed for but not achieved. Instead, a fast and/or partial occlusion occurs. The cause for this gestural reduction appears to be that unstressed syllables have reduced duration; in this context, a total occlusion is hard to achieve because there is less time to complete it (Kirchner 1998).

Duration, lenition and fortition: Lenition (including approximantization of stops and fricatives, fricativization of oral stops, debuccalization, and flapping) and fortition (including occlusivization of fricatives and approximants, fricativization of approximants and others) have been proposed to have a durational basis (Lavoie 2001). Reduced duration in unstressed syllables provokes gestural ‘undershoot’, and segments are not realized with complete closure, supraglottal information, appropriate voicing, and so on. In stressed syllables, it has been suggested that there is less gestural overlap in stressed syllables due to hyperarticulation in this position (De Jong, Beckman and Edwards 1993).

Duration, deletion and epenthesis: Since unstressed syllables are shorter than stressed syllables, consonants might delete in this position (but see also 4.1 and 4.4). Epenthesis might take place because of durational factors too, but it is more probably due to prominence considerations, as discussed below.

4.3.4. *The role of prominence*

Prominence makes a syllable ‘stronger’ and non-prominence makes a syllable ‘weaker’. Rhythmicity (i.e. foot-based prominence) achieves a contrast between strong and weak syllables by way of strengthening the strong syllable, reducing the weak syllable, or both. This might be done in connection with durational, aerodynamic and perceptual factors. Prominence is a factor in aspiration, attraction, gemination, pre-aspiration of non-aspirates, pre-glottalization of non-glottalized consonants, fortition, lenition and flapping, epenthesis, and deletion.

Prominence and aspiration: Aspiration or stronger aspiration occurs in stressed syllables. Aspiration makes a consonant less sonorous. Onsets and specifically low-sonority onsets enhance the perceptual prominence of the syllable (Smith 2000). This is supported by the auditory effect of adaptation; with continued exposure to a stimulus, auditory sensitivity gradually drops, and adaptation occurs (Delgutte 1997). Intermingling syllable onsets between vowels provides the auditory system with the opportunity to recover from adaptation to vowels, thus enhancing prominence. Since low-sonority onsets are maximally distinct from vowels, recovery from adaptation is optimal, and thus prominence is maximally enhanced (Smith 2000; see also discussion in Gordon 2002). The absence of aspiration or the occurrence of weaker aspiration in unstressed syllables decreases the prominence of these positions.

Prominence and attraction: While featural attraction might be strictly perceptually-motivated (a feature is realized in the optimal perceptual position), segmental attraction could in principle be motivated by prominence. One relevant example is attraction of a pharyngeal resonant to stressed suffixes in Colville. It could be argued

in this case that attraction increases the prominence of stressed syllables and decreases the prominence of unstressed syllables at the same time.

Prominence and gemination: Gemination generally involves the lengthening of an onset immediately following a stressed syllable so that it is heterosyllabic. Gemination is typically blocked if the stressed syllable has a long vowel or a coda (as in Italian or Guelavía Zapotec). As such, gemination is a way to create a prominence contrast between stressed and unstressed syllables—provided that the coda adds to the overall duration and/or relative strength of the syllable. However, it is plausible that in some languages the coda might make the preceding vowel shorter and the overall duration of the syllable is not altered.

In Italian, an inverse type of gemination is attested whereby a coda in a stressed syllable lengthens and becomes heterosyllabic before an onsetless vowel. Codas in unstressed syllables immediately preceding onsetless syllables resyllabify as onsets and gemination does not apply (Loporcaro 1999, Saltarelli 2003). Prominence also plays a role in this type of gemination, since stressed syllables maintain their codas, unlike unstressed syllables.

Prominence, pre-glottalization and pre-aspiration: As in gemination, pre-aspiration and pre-glottalization split an onset immediately following a stressed syllable into a coda and an onset. This contributes to the prominence of the stressed syllable, especially in segmental cases like Popoloca. In this language, fricatives, liquids, approximants and voiced nasals geminate after a stressed syllable, and complex segments (pre-nasalized, aspirated, and voiceless nasals) are decomposed into a coda and an onset. Additionally, stops and affricates are pre-glottalized in this position. Since all other consonants undergo gemination or ‘desintegration’ into a coda and onset, pre-glottalization also seems to be segmental and have the same motivation as gemination and ‘desintegration’ (Veerman-Leichsenring 1984): the creation of a prominence contrast between stressed and unstressed syllables.

The factors behind featural pre-glottalization and pre-aspiration are not clear. One example of apparent featural pre-glottalization are certain English dialects where obstruents are pre-glottalized immediately after stressed syllables, even if a sonorant intervenes between the obstruent and the stressed syllable, as in *grumpy*. The fact that there is already a coda in the preceding syllable suggests that pre-glottalization is featural. Even so, in this and similar cases glottalization might lengthen the stressed syllable or increase its prominence. In contrast, featural pre-aspiration might overlap with the preceding vowel, potentially causing devoicing and plausibly shortening. This might decrease the duration of the stressed syllable or its prominence, since devoiced vowels are not very sonorous and thus not prominent.

In Faroese pre-aspiration is blocked in the context of high vowels. High vowels are cross-linguistically less sonorous than non-high ones (Prince and Smolensky 1993). It is possible that the blocking of pre-aspiration in this case is related to the potential devoicing of the stressed vowel, which would achieve a non-sonorous nucleus in a stressed syllable. It would be worse to have high devoiced vowels than non-high devoiced vowels, especially in stressed syllables, since the former are not very sonorous. It is plausible that pre-aspiration might contribute to prominence in some

languages, but that in some others it might interfere with prominence by devoicing the preceding vowel.

Prominence and fortition: Less sonorous consonants are more ‘consonantal’ than more sonorous consonants. Less sonorant consonants in onsets increase the prominence of a syllable; the less sonorant the onset consonant is, the more distinct it is from an adjacent vowel, and the more opportunities there are for recovery from adaptation to the vocalic stimulus, thus causing prominence (Smith 2000, Gordon 2002). Since fortition involves a decrease in consonant sonority, in onset position fortition will help to enhance the prominence of the stressed syllable. One example would be West Tarangan. Note that in some cases, as in Norton Sound Yupik and in Alutiik Yupik, fortition serves to distinguish foot boundaries (Leer 1985).

For affrication the situation is slightly different. The relative strength of affricates is not clear (Lavoie 2001). In same languages with stress-sensitive affrication, affrication seems to be a stronger form of aspiration. English and Maori are relevant examples. It is clear that debuccalization consists of the reduction of supra-glottal features, which fail to be pronounced in weak position. Stronger ‘articulation’ or ‘emphatic and vigorous plosion’ of segments, as in Farsi, would also fall in this group.

Prominence, lenition and flapping: Lenition and flapping are also candidates for a prominence analysis. Lenition (and flapping) involves an increase in consonantal sonority, which makes a consonant more vocalic. If less sonorant consonants in onset positions increase prominence, as explained in the previous paragraph, then more sonorant consonants in onsets would decrease syllabic prominence. Durational factors also seem to be behind these two phenomena (§ 4.3.3).

Prominence and epenthesis: Epenthesis can contribute to the creation of prominence contrasts between strong and weak syllables. One example is Huariapano, where [h] is epenthesized in coda of strong footed syllables.

Prominence and deletion: Deletion potentially contributes to the creation of prominence contrasts between strong and weak syllables. One example is Capanahua, where /ʔ/ deletes in coda of weak footed syllables.

4.3.5. Remaining consonantal alternations

The motivation for some types of consonantal alternations remains unclear. These include voicing pattern 4 (voicing alternations conditioned by the stress of the preceding syllable), secondary articulation and voicing dissimilation.

Voicing pattern 4: It has been suggested that aerodynamics and —to a lesser extent— perception are relevant for voicing patterns 1-3. Other voicing alternations are reported where the stress of the preceding syllable is relevant. These include Paamese —where an immediately preceding stressed syllable is conducive to voicing of word-medial /^ht/ (Crowley 1982)— and diachronic alternations in Proto-Germanic and Middle English, where ‘non main stressed’ and ‘weakly stressed’ syllables respectively conditioned voicing of voiceless consonants (Wright 1957, Kabell and Lauridsen 1984). It is unclear whether these environments just include unstressed

syllables or both unstressed and secondary-stressed syllables, and how the stress or lack thereof in the preceding syllable influences consonantal voicing.

Secondary articulation: Stress-sensitive secondary articulation as in Guayabero has an unclear motivation. Secondary articulations might add to the overall duration of stressed syllables, or create a prominence contrast between stressed and unstressed syllables. Alternatively, if stressed vowels cause consonant place assimilation, this would be a case where a vowel in a prominent position triggers a phonological process rather than a consonantal process per se (Beckman 1998).

Voicing dissimilation: Finally, the position of stress and the motivation for dissimilation in Gothic is unclear (Collinge 1985).

4.3.6. Summary

Section 4.3 has considered the main factors underlying stress-sensitive consonantal processes. It has been argued that perception, aerodynamics, duration and prominence are responsible for the majority of stress-sensitive consonantal phenomena from the survey. It has been shown that for some processes various factors might be relevant, and problematic cases where the factors behind them are far from clear have been identified.

Table 18 shows all the stress- and foot-sensitive consonantal phenomena discussed for each factor. An asterisk * appears under the relevant column for the motivation. Parentheses () are placed around the asterisk when more than one motivation is plausible.

Table 18
Factors in stress- and foot-sensitive consonantal phenomena

Alternation	Perception	Aerodynamics	Duration	Prominence
Attraction	(*)			(*)
Stronger/longer aspiration	(*)	(*)		(*)
Variable aspiration	*			
Variable glottalization	*			
Metathesis	*			
Voicing in 'σ (Pattern 1)	(*)	(*)		
Voicing in 'σ (Pattern 3)		*		
Devoicing in 'σ (Pattern 2)		*		
Post-aspiration		*		
Frication		*		
Affrication		*		
Consonant lengthening			*	
Flapping			(*)	(*)
Gemination				*
Pre-aspiration				*
Pre-glottalization				*
Lenition			(*)	(*)
Fortition			(*)	(*)
Deletion	(*)		(*)	(*)
Epenthesis			(*)	(*)
Stress attraction				*
Secondary articulation	Unclear			
Voicing dissimilation				
Voicing after 'σ/σ̃ (Pattern 4)				

4.4. Predictions: unattested consonantal alternations

The stress- and foot-sensitive consonantal phenomena attested and the effect of aerodynamics, perception, duration and prominence predict a series of phenomena which should not occur in stress- or foot-conditioned environments (84).

(84) Predictions: unattested stress- and foot-sensitive consonantal alternations

Durational

- Longer duration of consonants and VOT in unstressed syllables.
- Consonant reduction in stressed syllables.
- Flapping in word-medial stressed syllables.

Prominence-related

- Onset fortition (sonority decrease) in unstressed or in foot-medial syllables in trochees.
- Onset lenition (sonority increase) in stressed or in foot-initial syllables in trochees.
- Flapping in word-medial stressed syllables.
- Attraction of prominence enhancing features to unstressed syllables.
- Stress attraction to syllables without onsets or with high-sonority onsets.
- Feature or consonant deletion in stressed syllables but not in unstressed syllables.
- Gemination, pre-aspiration and pre-glottalization after unstressed syllables.
- Prominence-enhancement in unstressed or weak syllables.
- Prominence-reduction in stressed syllables.
- Alternations that work together to enhance unstressed syllables and reduce stressed syllables.

Aerodynamic

- Longer or stronger frication, aspiration or affrication in unstressed syllables.
- Aerodynamic devoicing of voiced consonants in stressed syllables.

Perceptual

- Perceptual devoicing of voiced consonants in unstressed syllables.
- Feature or consonant deletion in stressed syllables but not in unstressed syllables.
- Salient features in unstressed syllables together with non-salient features in stressed syllables.
- In laryngealized consonants, glottalization and aspiration realized as close to the unstressed syllable as possible.
- Perceptual ambiguity in stressed syllables but not in unstressed syllables.

A case that goes against the predictions in (84) is Lilloet. Glottalized resonants in Lilloet are reported to be post-glottalized in all positions except before stressed vowels, where they are pre-glottalized (Howe and Pulleyblank 2001 and references therein). Glottalization is realized closer to the unstressed vowel in this case, and goes against the general tendency for post-glottalized resonants in this language. To further understand this case it would be necessary to know if sonorants in Lilloet are restricted to post-vocalic or pre-vocalic positions, or whether syllabic structure determines their distribution.

4.5. Phonetics and phonology

Under a modular approach, phonetics will include processes which are optional, gradient or partial, while phonology will include processes which are category-neutralizing, categorical or obligatory (§ 2.3). Discussion on the factors that underlie stress-sensitive consonantal phenomena begs the question of which factors are purely phonetic and which purely phonological. It is proposed that consonantal phenomena with aerodynamic and durational bases are in principle phonetic. This does not exclude that in some cases, aerodynamically- and durationally-based phenomena can be phonologized. Consonantal alternations where perceptual ambiguity is at stake are phonetic, while other perceptually-based consonantal alternations are phonological. Prominence-based consonantal phenomena are always phonological (Figure 2).

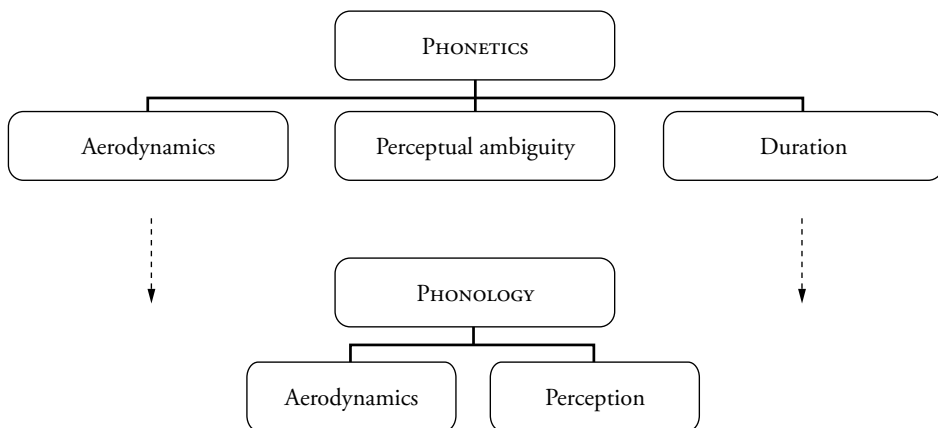

Figure 2

Phonetics and phonology in consonantal phenomena

Aerodynamic and durational factors follow from the articulatory and aerodynamic properties of stress: stress involves longer duration and higher airflow (Lehiste 1970). Aerodynamic and durational consonantal phenomena are frequently variable, as in frication of coda /b, d, g/ in Basque Spanish, and optional, as voicing variation in Silacayoapan Mixteco. Nevertheless, durational and aerodynamically-based consonantal phenomena might be phonologized; one example is flapping and aspiration in voiceless obstruents in English.

Consonantal phenomena where perceptual ambiguity is at stake belong to the phonetics. Phonetic devoicing or glottalization of a vowel by an adjacent laryngealized consonant might be reinterpreted by the speaker in a linguistic community as a different position of the consonant in the phonetic string (see Blevins and Garrett 1998). By contrast, perceptually-based phenomena whereby salient features or segments are avoided in unstressed syllables and preferred in stressed syllables is phonological.

Last but not least, prominence-based phenomena belong to the phonology. Prominence-based phenomena are not caused by stress, unlike aerodynamically- and durationally-based phenomena. Prominence primarily involves phonological weight. Rhythmicity, a type of prominence found in foot-sensitive contexts, creates a contrast between strong and weak syllables, with or without stress.

4.6. The separation between stress and footing

The survey evidences three different types of stress-/foot-sensitive consonantal phenomena: (i) strictly stress-sensitive cases; (ii) phenomena where stress and footing coincide; and (iii) strictly foot-sensitive cases. The discussion below makes explicit in which contexts each occurs and the types of phenomena (aerodynamic, durational, perceptual or prominence-related) involved in each.

4.6.1. *Strictly stress-sensitive consonantal phenomena*

Some consonantal phenomena are influenced only by stress. These include alternations based on aerodynamic and durational factors, especially if optional or variable—like optional voicing alternations in Silacayoapan Mixteco, or variable frication of coda /b, d, g/ in Basque Spanish. The reason is that aerodynamics and duration are consequences of stress, not of abstract foot structure. Perceptual ambiguity seems to be related to stress only; metathesis and plausibly other consonantal alternations caused by perceptual ambiguity are more likely to occur in unstressed syllables due to reduced duration in this position (Blevins and Garrett 1998).

Stress-sensitive consonantal alternations are expected to occur in two specific stress systems: in languages with only one stress per word and no evidence for persistent footing, and in languages with persistent stress and consonantal alternations in a subset of stressed syllables. A plausible candidate for the first case is Senoufo, which has a number of reported stress-sensitive consonantal alternations including lengthening in stressed syllables, lenition in unstressed syllables and second articulation in stressed syllables. Urubu-Kaapor is plausibly a candidate for the second case, if, as reported in Kakumasu (1986), optional onset devoicing occurs in non-primary stressed syllables (i.e. secondary-stressed syllables).

4.6.2. *Stress/foot structure cases*

Most commonly foot structure and stress go hand in hand. Most languages have trochaic rhythms, with stresses falling on the initial syllable of every foot. In such cases it is ambiguous whether stress or foot structure is deterministic since both coincide. This is exemplified by some dialects of English, where /t/ is flapped or debuccalized in unstressed syllables but aspirated in stressed syllables, and where /h/ is not pronounced in unstressed syllables. Since stress and foot structure coincide, it has been proposed that aspiration occurs foot-initially and flapping and debuccalization foot-medially (Hayes 1985, Davis 2002).

Since foot structure has not been studied in all of the languages gathered in the survey some languages are inconclusive as to whether a consonantal process is strictly stress-motivated, or whether stress and footing coincide in motivating it.

4.6.3. *Strictly foot-sensitive consonantal phenomena*

Finally, there are cases where foot structure but not stress is deterministic in a consonantal process. This situation arises at least in three occasions: (i) iambic systems; (ii) languages with persistent footing that do not stress all feet in the prosodic word; and (iii) languages where, even if the rhythm is trochaic, directionality or alignment between stress and foot structure conflict.

(i) *Iambic systems*

Iambic systems are right-headed, which might have potential implications for the relationship between stress and foot structure in consonantal processes involving onsets. Onset phenomena in stressed syllables would occur foot-medially in disyllabic feet, but foot-initially in monosyllabic feet. Onset alternations in unstressed syllables would occur foot-initially in disyllabic feet; they would also occur in unfooted syllables (Figure 3).

Stressed		Unstressed	
Monosyllabic foot	Disyllabic foot	Disyllabic foot	Unfooted
Foot-initial	Foot-medial	Foot-initial	σ
(ʼσ)	(σ . ʼσ)	(σ . ʼσ)	

Figure 3

Iambic footing and stress for onsets

Not many cases of iambic systems are attested (Van de Vijver 1998). In the survey, the only iambic systems examined are Norton Sound Yupik, Alutiik Yupik and Cayuga. Cayuga exemplifies an instance of a synchronic alternation caused by perceptual metathesis; it is phonetic. Norton Sound Yupik and Alutiik Yupik have foot-sensitive fortition which applies foot-initially. Norton Sound Yupik has left-to-right iambs and secondary stresses except on the final syllable of the word (85c). Initial closed syllables are footed on their own (85c). Foot-final syllables are lengthened if open (85a, b).

(85) Norton Sound Yupik stress and foot structure (from Van de Vijver 1998)

- (a) qajani [(qa.ʼjaa) ni] ʼhis own kayakʼ
- (b) qajapigkani [(qa.ʼjaa.) (pix.,kaa.) ni] ʼhis own future authentic kayakʼ
- (c) angjarpangjuguq [(ʼaŋ.) (jax.,paŋ.) (jux.tuq)] ʼhe wants to get a big boatʼ⁸³

⁸³ In (85c), the second and the fourth syllables of [(ʼaŋ.) (jax.,paŋ.) (jux.tuq)] ʼhe wants to get a big boatʼ are transcribed with [j] in the source. This [j] should be fortis [z] because it is following a stressed closed syllable. Plausibly, since these examples illustrate the stress pattern of Norton Sound Yupik rather than the allophonic variants of approximants and fricatives, these are not marked.

Norton Sound Yupik has fortition of /w, j, l/ to fricatives after stressed closed syllables (86a-c). Elsewhere /w, j, l/ are realized as approximants (86d-f).

(86) Norton Sound Yupik /w, l, j/ (from Van de Vijver 1998)

<i>Fricatives</i>	<i>Approximants</i>	<i>Gloss</i>
(a) (ma.'juv) (v̥ik)	(d) ('at.) (xav. wik)	'place to go up/down'
(b) (ma.'juv) (zux.tuq)	(e) ('at.) (xav.,jux.) tuq	'he wants to go up/down'
(c) (ma.'juv) (ɣu.ni)	(f) ('at.) (xav.,lu.) ni	'(he) going up/down'

Fortition of /w, j, l/ is unrelated to stress. In (86a) both [w] and [v] occur in unstressed syllables. Approximants might be found in both stressed and unstressed syllables (second column of (86a-c)). It is unlikely that the stress of the preceding syllable conditions fortition, especially since the immediately preceding stressed syllable has a coda, and no ambisyllabicity can apply. Additionally, fortition cross-linguistically affects stressed syllables, not unstressed syllables.

Leer (1985) and subsequent literature proposes that fortition generally marks foot boundaries in Yupik. Fricative allophones of [w, j, l] occur foot-initially and approximants elsewhere, namely, foot-medially and in unfooted syllables.⁸⁴

(ii) *Feet without stress*

Consonantal processes can be conditioned by foot structure even if stress is not realized in all feet of the prosodic word. One example is Capanahua, a left-to-right, quantity-sensitive trochaic system where only one stress per word has been reported (Loos 1969) (87a). In Capanahua, coda /ʔ/ deletes in the weak syllable of a trochaic foot, regardless of whether stress is realized or not (87b-f).

(87) Capanahua (from Loos 1969; IPA)

(a) [('ʔo.ʂa.)(ka.ʔi.)(niʔ.ki)]	'he falls asleep'
(b) /taʔ/	<i>declarative modal</i>
(c) /raʔ/	'probably'
(d) [('ʔo .tʃi) (ti .ra) (taʔ .ki)]	'it is probably a dog'
(e) [('ʔo .tʃi) (ti .ma) (raʔ. ta) ki]	'it is probably not a dog'
(f) /ʔiʔsap/ [ʔiʔ.(sa)]	'bird'

(87d, e) show that /ʔ/ is deleted from the morphemes /taʔ/, /raʔ/ in the weak syllable of a foot. No deletion occurs in unfooted syllables (87f). González (2003, 2009) argues that /ʔ/ deletion is a way to create a prominence contrast between strong and weak syllables in the foot; this is supported by the lack of deletion in unfooted syllables, and that /ʔ/ deletion achieves persistent footing in the language and compensates for the lack of secondary stresses.

⁸⁴ Unfortunately, I could not find examples of approximants occurring in unfooted positions.

(iii) Conflicting metrical tendencies

In some consonantal processes footing and stress are antagonistic, with consonantal alternations respecting footing but not stress. Two relevant cases from the survey are Huariapano and Nganasan.

- In Huariapano, main and secondary stress have opposite directionalities and quantity-sensitivity (Parker 1998). Main stress is assigned via a moraic trochee at the right edge of the word (88a, b). Default secondary stress is assigned via syllabic trochees starting from the left edge of the word (88c-e).

(88) Huariapano main and secondary stress (from Parker 1998: 2-5; IPA)

(a) ['(hi.wi)]	'branch, stick'
(b) [ka.(no.ti)]	'bow (weapon)'
(c) [(,ku.βjaj.) βa.(si.ki)]	'I cooked'
(d) ['(wa.nu.) ki.(raŋ.) ki]	'they have returned'
(e) [(,jo.mu.) (,raj.βa.) kan.(si.ki)]	'they hunted'

Omitting some details, coda [h] is epenthized in the strong syllable of syllabic trochees constructed left-to-right provided the following onset is voiceless (89a). This distribution generally coincides with default (left-to-right) secondary stress assignment. However, coda [h] epenthesis also occurs in the main stressed foot (89a, c). In other cases, quantity-sensitivity for main stress assignment might lead to [h] epenthesis in unfooted syllables (89b, left column). Last but not least, in words with secondary stress assigned right-to-left from the main stressed foot, coda [h] epenthesis occurs in the weak syllables of trochaic feet (89d, left column). [h] epenthesis always coincides with the strong syllable in a syllabic trochee built from the left edge (9, right column), even if it clashes with main stress and (non-default) secondary stress assignment and the apparent footing for them. Detailed analyses of Huariapano are given in González (2003, 2009) and, more recently, in Bennet (2012, 2013).

(89) Huariapano: footing for main and secondary stress (from Parker 1994)

<i>Main/secondary stress footing</i>	<i>[h] epenthesis footing</i>	<i>Gloss</i>
(a) [(,jo.mu.) (,rah.ka.) ('ti _h .kæ̃)]	[(,jo.mu.) (,rah.ka.) ('ti _h .kæ̃)]	'(they) hunted'
(b) [(,ja.na.) pah. _h ('kwĩŋ)]	[(,ja.na.) (pah. _h 'kwĩŋ)]	'(I) will help'
(c) [(,βo.no.) ('si _h .kæ̃)]	[(,βo.no.) ('si _h .kæ̃)]	'(they) will take'
(d) [βis.(,ma.noh.) (,ko.no.) ('si.ki)]	[(βis.,ma.) (no _h .,ko.) (no.'si.) ki]	'I forgot'

- Nganasan has a process of 'rhythmic gradation', by which intervocalic [h, t, k, s, c] lenite to [b, d/ð, g, z, j] in certain contexts (Vaysman 2002).⁸⁵ Nganasan builds left-to-right syllabic trochees (Helimsky 1998, de Lacy 2002). Main stress tends to fall on the penultimate syllable.⁸⁶ Secondary stresses are reported to occur in words with five or more syllables (Helimsky 1998).⁸⁷ (90) provides examples of stress and footing in this language; the foot structure in (90c) will be questioned later.

⁸⁵ These same segments undergo a different type of gradation related to syllabic weight (see discussion in section 3).

⁸⁶ Stress is optionally assigned to the antepenultimate syllable if this has a mid or low vowel [a, e, o] and the penultimate has a high or central vowel [i, y, u, ə, i] (Helimsky 1998, de Lacy 2002).

⁸⁷ Helimsky (1998) does not mention secondary stress in words of less than five syllables long.

(90) Nganasan stress and footing (from Helimsky 1998: 486-7; IPA)

(a)	(,kə.ru) (,ga.ɭi) ('ti.ni)	'in marches'
(b)	(,kin.tə) (,ləb.tu) ('ku.ciŋ)	'you are smoking'
(c)	(,kə.ru) (,ga.ɭi) (ti.'ni.nə)	'in my marches'
(d)	bə.('lou.kə)	'a kind of movable dwelling on runners'

According to Helimsky (1998), rhythmic gradation is conditioned by foot structure, with [h, t, k, s, c] occurring foot medially—as in [(,rə.ku)] 'similar'—and [b, d/ð, g, z, j] foot-initially—as in (,kə.ru.) (,gə.ɭi.) ('rə.ku) 'similar to a march'. In words with an even number of syllables the distribution of [h, t, k, s, c] and [b, d/ð, g, z, j] is straightforward: voiceless allophones occur foot-medially (91a). However, in words with an odd number of syllables, voiced allophones are also found foot-medially (91b, c).

(91) Rhythmic gradation: All syllabic trochees (from Helimsky 1998: 490)

(a)	('nu.u.tu)	'his wife'	(hu.a).(jə.tu)	'his thumb'
(b)	bu.('nu.ði)	'his rope'	(kə.ru.) gə.('ɭi.ði)	'his march'
(c)	nu.('rə. qu)	'similar to a woman'	(,bu.nu.) ('rə.ku)	'similar to a rope'

I propose an alternative analysis of the stress system of Nganasan based on a prohibition against stressed final syllables. In odd-numbered syllables the last syllable is unparsed to avoid stress. This means that the final foot is iambic and that there are no medial unparsed syllables or feet with more than two syllables. Under this analysis, main penultimate stress is consistent with left-to-right footing, and the distribution of [h, t, k, s, c] and [b, d/ð, g, z, j] is captured. Voiceless allophones correlate with foot-medial position (92a, c), and voiced allophones with either foot-initial or unfooted syllables (92b, c).

(92) Rhythmic gradation: Final iamb (Helimsky 1998: 490)

(a)	('nu.u.tu)	'his wife'	(hu.a).(jə.tu)	'his thumb'
(b)	(bu. 'nu).ði	'his rope'	(kə.ru.) (gə. 'ɭi). ði	'his march'
(c)	(nu. 'rə). qu	'similar to a woman'	(,bu.nu.) ('rə.ku)	'similar to a rope'

A final iambic foot in an otherwise trochaic system is motivated by the avoidance of both final stress and unfooted medial syllables (see Kager 1999, Van de Vijver 1998). It allows the distribution of 'rhythmic gradation' to be equal in all feet in the word. An analysis where all feet are syllabic trochees does not capture these facts.

Rhythmic gradation in Nganasan relates to foot structure rather than stress; voiced allophones would occur both in stressed and unstressed syllables. Regardless of the type of feet in the prosodic word, voiceless allophones are kept in foot-medial position and voiced allophones in foot-initial and unfooted positions.

If rhythmic gradation in Nganasan is an instance of lenition, then this language contradicts one of the predictions in (84). The allophones [b, d/ð, g, z, j] are more sonorous than [h, t, k, s, c]. While the former are found foot-initially and in unfooted positions, the later are found foot-medially. It would be expected that foot-initially the less sonorous allophones would be found, since less sonorous consonants make better onsets and provide the auditory system with recovery from the adapta-

tion to the vocalic stimulus, hence enhancing prominence (Delgutte 1997, Smith 2000). However, the opposite is found.

I speculate that gradation in Nganasan is voicing-based. Recall from § 3.4.1 that four different voicing patterns are attested; in voicing pattern 1, underlying voiceless consonants became voiced in unstressed syllables; in voicing pattern 2, underlying voiced consonants become voiceless in unstressed syllables; in voicing pattern 3, underlying voiceless consonants become voiced in stressed syllables; in voicing pattern 4, the stress of the preceding syllable influences onset voicing. Depending on whether [b, d/ð, g, z, j] or [h, t, k, s, c] are considered to be underlying, Nganasan would exemplify voicing pattern 2 or 3. The fact that the voiced allophones are found in unfooted syllables suggests that these are underlying, and that consequently, Nganasan exemplifies voicing pattern 2: underlying voiced consonants become voiceless in weak syllables. If consonant gradation in Nganasan is voicing-based, this pattern does not contradict the predictions made in (84). Further research on the nature of gradation in this language would help to dilucidate this case.

4.6.4. Summary

Summarizing, neither stress nor foot structure alone are sufficient in order to characterize the range of attested consonantal alternations. Both can coincide in conditioning consonantal phenomena, but they do not have to, as evidenced by strictly stress-sensitive and strictly foot-sensitive phenomena. More research on the foot structure of most languages is needed in order to determine whether the coincidence of stress-footing is a universal tendency, or whether the three possibilities (strictly stress, strictly footing, both) are equally salient in the languages of the world.

4.7. Rhythmicity

Foot-sensitive phenomena seem to be motivated by prominence considerations, in the sense that a prominence contrast is created between strong and weak footed syllables in the absence of or in opposition to stress. This prominence contrast might increase the prominence of the foot head (as in Huariapano) or decrease the prominence of the foot non-head (as in Capanahua).

I would like to use the term *rhythmicity* to refer to the occurrence of a prominence contrast within a foot. Rhythmicity typically involves an alternation among stressed and unstressed syllables. It is often observed in stress placement (Hayes 1995). But stress is not the only way that rhythmicity manifests itself; it can also be expressed through consonantal alternations. These can make strong footed syllables stronger or more prominent through processes like gemination, pre-aspiration, pre-glottalization, fortition and epenthesis. They can make weak footed syllables weaker or less prominent through lenition, flapping and deletion. Rhythmicity can make strong footed syllables more prominent and weak syllables less prominent at the same time. Some attraction processes and metathesis (as in Capanahua) may achieve this effect.

I suggest that rhythmicity achieves a balance between the drives of maximizing perceptibility and minimizing effort. Rhythmicity does not go to infinite; strong syllables are not infinitely strengthened and weak syllables are not infinitely reduced. If they did, reduced syllables would be totally deleted and strong syllables strengthened to a great extent. Consider the following two scenarios. In the first, all syllables in a word or sentence are equally strong. This would mean that perception is maximized, but so is effort. In the second, all syllables in a word are equally reduced. This would mean that effort is minimized, but so is perception. Thus, a language where there is a contrast between strong and weak syllables does the best for minimizing effort and maximizing perception at the same time. This does not exclude that certain other tendencies or pressures in the system might conflict with rhythmicity and obscure it, as discussed for stress systems in Hayes (1995).

Rhythmic contrasts are observed in stress patterns, consonantal processes, vocalic processes and tonal phenomena (93) (see also Hayes 1995). All of these processes can work together to achieve rhythmicity. However, some languages might 'select' some of these patterns over others as better suited to express prominence contrasts. For instance, while stress and foot structure typically correspond to each other, they do not in certain languages, either because of the absence of secondary stress (as in Capanahua), or other considerations, including diachronic change (this plausibly occurs in Huariapano; see González 2003, 2009). Alternatively, some languages might have foot-sensitive vocalic phenomena but not consonantal phenomena, or the other way around.

(93) Examples of rhythmic contrasts

Stress

- Stress in strong syllables but no stress in weak syllables.
- Avoidance of clashes and lapses in stress patterns.

Consonants

- Fortition in strong syllables and lenition in weak syllables.
- Epenthesis in strong syllables and deletion in weak syllables.
- Codas/onsets in stressed syllables and no codas/onsets in weak syllables.

Vowels

- Long vowels in strong syllables and short vowels in weak syllables.
- Deletion of vowels in weak syllables.
- Sonorous vowels in strong syllables and non-sonorous vowels in weak syllables.
- Vocalic feature attraction from weak syllables into strong syllables.

Tone

- Tone in stressed syllables.
- High tone in strong syllables and low tone in weak syllables.

Foot-sensitive consonantal alternations achieve rhythmicity and with it the organization of syllables into groups of strong and weak syllables. These processes are typically categorical and obligatory for all speakers. However, even in cases where they are optional, as in metathesis of /ʔ/ in Capanahua, the fact that these processes achieve the organization of syllables into higher constituents makes them a part of the grammatical knowledge that speakers have. The following section puts forward a proposal to account for foot-sensitive consonantal prominence cases.

4.8. Accounting for prominence-based consonantal alternations

This section proposes an analysis of prominence-based consonantal phenomena for stress-sensitive and foot-sensitive phenomena. Section 4.8.1 reviews previous prominence-type analyses, including prominence augmentation (Smith 2000, 2002) and prominence reduction through prominence alignment (Prince and Smolensky 1993, Crosswhite 2004, among others). Sections 4.8.2 and 4.8.3 show that Prominence Alignment can capture prominence-based foot-sensitive consonantal phenomena. Section 4.8.4 is the conclusion.

4.8.1. Previous analyses

(a) Augmentation in strong positions

Prominent positions —onsets, long vowels, stressed syllables, initial syllables, and roots— are augmented in many languages, achieving enhanced prominence (Smith 2000, 2002). For instance, stressed syllables might become heavy (as in Mohawk), acquire tone (as in Slave), have an epenthetic onset (as in Dutch) or reject high-sonority onsets (as in Niafo'ou). On the other hand, prominent elements may attract stress; stress can be attracted to heavy syllables (as in Aguacatec), to high-toned syllables (as in Golin), to syllables with onsets (Arernte) or to syllables with low-sonority onsets (Piraha) (Smith 2000, 2002).

Both augmentation of stressed syllables and stress attraction phenomena are attested in the survey. Phenomena where augmentation is at stake included gemination, pre-aspiration, pre-glottalization, epenthesis and segmental attraction —the last one possibly hand in hand with prominence reduction— and possibly longer or stronger aspiration. Various instances of stress attraction are also gathered in the survey; some examples are Arernte and Piraha.

One possible approach that captures augmentation phenomena is given in Smith (2000, 2002). Smith (2000, 2002) proposes to capture augmentation cases through the ranking of M/Str(ong) (henceforth M/Str) constraints, that is, markedness constraints that make specific reference to strong positions. Only markedness constraints that enhance prominence can be relativized to a strong position. This is known as the 'prominence condition'. For example, heaviness enhances the prominence of a stressed syllable. This is expressed by the constraint HEAVY σ ' σ (14). If M/Str and stress location constraints outrank faithfulness, augmentation will occur. If M/Str and faithfulness constraints outrank stress location, stress attraction will occur (Smith 2000, 2002).

- (94) HEAVY σ ' σ For all syllables x, if x is a ' σ ', then x is heavy (bimoraic)
'Stressed syllables are heavy' (Smith 2000)

A problem with this approach is that strictly foot-sensitive consonantal processes cannot be captured, since foot heads (independent of stress) are not part of the prominent categories. Additionally, this approach targets augmentation only, not reduction. Prominence Alignment (Prince and Smolensky 1993) is discussed next; it can capture both prominence reduction and augmentation in stress- and foot-related contexts.

(b) *Prominence Alignment*

Prominence-alignment is a mechanism first proposed to account for the preferential alignment of sonorous segments with syllabic nuclei and for the preferential alignment of non-sonorous segments with syllabic margins (Prince and Smolensky 1993). The basic idea behind Prominence Alignment is that two prominence scales can be crossed in order to encode the preference of prominence reduction in non-prominent positions and higher prominence in prominent positions. To give one example, Crosswhite (2004) accounts for stress-sensitive prominence reduction in vowels by means of crossing the accentual prominence scale with the vocalic prominence scale (95) (prominence-reduction applies in cases where loud and long vowel qualities are reduced in unstressed positions, while prominent positions show augmentation or faithfulness to underlying qualities).

- (95) Prominence reduction and augmentation for vowels (Crosswhite 2004)

<i>Scale 1: Accentual prominence</i>	stressed $_{prom}$ > unstressed
<i>Scale 2: Vocalic prominence</i>	$a_{prom} > \varepsilon, \text{ɔ}_{prom} > e, o_{prom} > i, u_{prom} > \text{ə}$
<i>Prominence reduction for vowels: Constraint Hierarchy</i>	
*unstressed/a>>*unstressed/E, >>*unstressed/e,o>>*unstressed/i,u>>*unstressed/	
<i>Prominence faithfulness/augmentation for vowels: Constraint Hierarchy</i>	
*stressed/ >>*stressed/i, u>>*stressed/e,o>>*stressed/E, >>*stressed/a	

The accentual prominence scale expresses the fact that stressed syllables are more prominent than unstressed syllables. The vocalic prominence scale encodes the fact that sonorous vowels are more prominent than non-sonorous vowels. Crossing the unstressed member of the accentual prominence scale with the members of the vocalic prominence scale achieves a hierarchy of constraints prohibiting sonorous (i.e. prominent) vowels in unstressed positions. The ranking among the resulting constraints is fixed and captures the implicational relationship among them. Namely, if a language permits, say, /a/ in unstressed syllables, it also allows for all other vowels in this position.

If the stressed member of the accentual scale is combined with the vocalic sonority scale, the resulting hierarchy of constraints expresses the fact that non-sonorous

(i.e. non-prominent) vowels are dispreferred in stressed syllables. Depending on the relative ranking with markedness and faithfulness constraints, this can account for faithfulness of underlying vowel sonority in this position and/or ‘augmentation’ in the sonority in stressed syllables. Thus, the mechanism of prominence alignment offers a way to capture both prominence reduction and augmentation.

Prominence Alignment has also been employed to account for syllabic prominence (Prince and Smolensky 1993), stress prominence (Kenstowicz 1996), moraic prominence (Crosswhite 1999), and tonal prominence (de Lacy 1999). The following sections show that Prominence Alignment can also be extended to stress-sensitive and foot-sensitive consonantal phenomena involving prominence reduction or augmentation.

4.8.2. *Prominence Alignment and stress-sensitive consonantal prominence*

Prominence-based consonantal phenomena where stress is relevant include augmentation cases (gemination, pre-aspiration, pre-glottalization, fortition, epenthesis, and possibly attraction and longer aspiration) and reduction cases (lenition, flapping, and deletion and possibly attraction). All of these can be analyzed with Prominence Alignment by means of combining the accentual and segmental scales in (96).

(96) Accentual and segmental scales

<i>Accentual prominence</i>	$\sigma_{prom} > \tilde{\sigma}$	(Crosswhite 2004)
<i>Coda prominence</i>	$C]_{\sigma_{prom}} > V]_{\sigma}$	
<i>Moraic prominence</i>	$\mu\mu_{prom} > \mu$	(Crosswhite 1999)
<i>Vocalic prominence</i>	$a_{prom} > e, o_{prom} > i, u$	(Prince and Smolensky 1993)
<i>Consonantal sonority</i>	$w > f > p$	(based on Venneman 1988)

The accentual scale can be combined with the coda prominence and consonant sonority scale. Different instantiations have been proposed for the sonority hierarchy for consonants (see discussion in Crosswhite 2004). Simplifying over the different proposals for this hierarchy, stops are less sonorous than fricatives, and fricatives less sonorous than glides. Onset consonants enhance syllable prominence because they provide the auditory system with recovery from adaptation to a constant vocalic stimulus (Delgutte 1997, Smith 2000). Since less sonorous consonants are maximally different from vowels, they will also help to enhance syllable prominence. This will mean that in stressed syllables, less sonorous onsets will be preferred to more sonorous onsets in order to express prominence (97).

(97) Stress prominence and consonant sonority in onsets: constraint hierarchies

$*\sigma_{\sigma}[w >> * \sigma_{\sigma}[f >> * \sigma_{\sigma}[p$	‘Stressed syllables lack sonorous consonants in onsets’
$\tilde{\sigma}_{\sigma}[p >> * \tilde{\sigma}_{\sigma}[f >> * \tilde{\sigma}_{\sigma}[w$	‘Unstressed syllables lack non-sonorous consonants in onsets’

The constraints in (97) account for onset lenition in unstressed syllables and onset fortition in stressed syllables. For example, West Tarangan has fortition of /w, j/ in onsets of stressed syllables (Nivens 1992). High-ranked $*\sigma/_{\sigma}[w$ outranks the constraint enforcing sonority identity from input to output. As a result, /w, j/ fortify to [g, dz] in stressed syllables (Table 19).

Table 19

Fortition in West Tarangan

/suwakan/ 'elephant tusk'	$*\sigma/_{\sigma}[w$	Ident (sonority)
a. su. 'ga.kən		*
b. su. 'wa.kən	*!	

A partial typology of prominence-based consonantal phenomena in onsets where stress and sonority interact is given in (98). Fortition will take place in onsets if any member of the hierarchy $*\sigma/_{\sigma}[w >> *\sigma/_{\sigma}[f >> *\sigma/_{\sigma}[p$ outranks IDENT (SONORITY). Lenition or flapping will take place in onsets if any member of the hierarchy $*\check{\sigma}/_{\sigma}[p >> *\check{\sigma}/_{\sigma}[f >> *\check{\sigma}/_{\sigma}[w$ outranks IDENT (SONORITY).

(98) Partial typology: Consonant sonority in onsets

Augmentation in ' σ	$*\sigma/_{\sigma}[w >> \text{IDENT (SON)}$	Fortition:	<i>West Tarangan</i>
Reduction in $\check{\sigma}$	$*\check{\sigma}/_{\sigma}[p >> \text{IDENT (SON)}$	Lenition:	<i>Senoufo</i>
Faithfulness in $\check{\sigma}$	$\text{IDENT (SON)} >> *\check{\sigma}/_{\sigma}[p$	Non-sonorous C:	?
Faithfulness in ' σ	$\text{IDENT (SON)} >> *\sigma/_{\sigma}[p$	Sonorous: C	?

The accentual scale can also be combined with the coda prominence scale. The resulting constraints are given in (99).

(99) Coda prominence: constraint hierarchies

$*\sigma/V]_{\sigma} >> *\sigma/C]_{\sigma}$	'Stressed syllables are not open'
$*\check{\sigma}/C]_{\sigma} >> *\check{\sigma}/V]_{\sigma}$	'Unstressed syllables are not closed'

The universal ranking $*\sigma/V]_{\sigma} >> *\sigma/C]_{\sigma}$ expresses the fact that there is a tendency for stressed syllables to achieve prominence by means of having a coda. If $*\sigma/V$ is sufficiently high-ranked, it can drive consonant attraction to the stressed syllable and gemination, pre-aspiration and pre-glottalization immediately following the stressed syllable. The universal ranking $*\check{\sigma}/C]_{\sigma} >> *\check{\sigma}/V]_{\sigma}$ captures the fact that there is a tendency for unstressed syllables to avoid extra prominence from a coda. If $*\check{\sigma}/C]_{\sigma}$ is sufficiently high-ranked, it can drive coda deletion. A partial typology of coda prominence related to stress is given in (100).

(100) Partial typology: coda prominence and stress

Coda augmentation	$*\sigma /V]_{\sigma} >> \text{INTEGRITY}$	<i>Popoloca</i> :	desintegration
Coda reduction	$*\check{\sigma}/C]_{\sigma} >> \text{MAX}$	<i>Oneida</i> :	[ʔ, h] deletion
Faithfulness to underlying coda	$\text{FAITH} >> *\sigma /V]_{\sigma}$	<i>Senoufo</i> :	CV in 'σ
	$\text{FAITH} >> *\check{\sigma}/C]_{\sigma}$	<i>Guayabero</i> :	CVC in ǝ

Other stress-related prominence consonantal phenomena that can be analyzed through Prominence Alignment include onset epenthesis in stressed syllables and segmental attraction to complex onset. The next section discusses the extension of Prominence alignment to foot-sensitive prominence-based consonantal phenomena.

4.8.3. Prominence Alignment and foot-sensitive consonantal prominence

Previous research on the interaction between stress and vocalic sonority and stress and tone has shown that reference to heads in constraints does not capture the full range of cross-linguistic data for certain processes that apply in non-heads (Kenstowicz 1996, de Lacy 1999, Crosswhite 2004). In other words, reference to both heads and non-heads is necessary to account for the attested cross-linguistic patterns. This is also evident from the survey, where some prominence phenomena affect foot heads (as in Huariapano), but others affect foot non-heads (as in Capanahua). The mechanism of Prominence Alignment makes it possible to refer both to foot heads and foot complements for prominence-based phenomena.

Prominence alignment for foot positions is discussed below for coda prominence, consonant prominence and accentual prominence. The scales relevant for this discussion are given in (101).

(101) Prominence and sonority scales

<i>Foot prominence</i>	$\text{Head}_{prom} > \text{Weak}$	(Kenstowicz 1996)
<i>Accentual prominence</i>	$'\sigma_{prom} > \check{\sigma}$	(Crosswhite 2004)
<i>Coda prominence</i>	$C]_{\sigma_{prom}} > C]_{\sigma}$	
<i>Consonantal sonority</i>	$w > f > p$	(based on Venneman 1988)

Note that $\text{Head}_{prom} > \text{Weak}$ is assumed here rather than $\text{Head}_{prom} > \text{non head}$. $\text{Head}_{prom} > \text{Weak}$ means that strong footed syllables are more prominent than weak footed syllables. $\text{Head}_{prom} > \text{non head}$ means that strong footed syllables are more prominent than both weak footed and unfooted syllables. The choice of $\text{Head}_{prom} > \text{Weak}$ is grounded in the aim of contrast within the prosodic constituent. However, the selection of one scale over the other, or the fact of whether a ternary scale that includes heads, weak syllables and unfooted syllables is needed is an empirical question and interacts with the accentual prominence scale. For further discussion, see section 6.

The foot prominence scale can be combined with other prominence scales to capture the full range of prominence phenomena in both foot heads and foot comple-

ments. The constraints that result from combining foot and coda prominence scales are given in (102).

(102) Coda prominence: constraint hierarchies

$*\text{HEAD}/V]_{\sigma} \gg * \text{HEAD}/C]_{\sigma}$	‘Foot heads are not open’
$*\text{WEAK}/C]_{\sigma} \gg * \text{WEAK}/V]_{\sigma}$	‘Foot complements are not closed’

The ranking $*\text{HEAD}/V]_{\sigma} \gg * \text{HEAD}/C]_{\sigma}$ expresses the fact that foot heads want to be prominent by means of having a coda. If $*\text{HEAD}/V]_{\sigma}$ is sufficiently high-ranked, it can drive coda epenthesis and onset-to-coda metathesis in foot heads, as attested in Huariapano and Capanahua. Prominence reduction occurs when $*\text{WEAK}/C]_{\sigma} \gg * \text{WEAK}/V]_{\sigma}$ is visibly active. High-ranked $*\text{WEAK}/C]_{\sigma}$ can result in coda deletion in weak footed syllables, as in Capanahua (Table 20). A partial typology of foot prominence related to codas is given in (103).

Table 20

Coda /ʔ/ deletion in Capanahua

/bitʃiʔ/	‘I grab’	$*\text{WEAK}/C]_{\sigma}$	Max
☞	a. (bi. tʃi)		*
	b. (bi. tʃiʔ)	*!	

(103) Partial typology of foot prominence/codas

CVC head	$*\text{HEAD}/V]_{\sigma} \gg \text{DEP}$	<i>Huariapano</i>
CV head	$\text{NO CODA} \gg * \text{HEAD}/V]_{\sigma}$	<i>Maori</i>
CV weak	$*\text{WEAK}/C]_{\sigma} \gg \text{MAX}$	<i>Capanahua</i>
CVC weak	$\text{MAX} \gg * \text{WEAK}/C]_{\sigma}$	<i>Norton Sound Yupik</i>

Foot prominence can also be combined with consonantal sonority. It is suggested here that, similarly to the case of stressed syllables, less sonorous onsets enhance prominence in foot heads since onsets and especially low-sonority onsets achieve recovery from adaptation to the vocalic stimulus (Delgutte 1997, Smith 2000). For this reason non-sonorous consonants are preferred in onsets of foot heads while sonorous consonants are preferred in onsets of weak footed syllables. The relevant constraints are in (104). From the survey, cases involving onset consonantal sonority relate to stress rather than footing or involve foot boundary marking, as in Norton Sound and Alutiik Yupik. However, a predicted partial typology of foot-related prominence phenomena involving consonantal sonority is given in (105) (for vocalic sonority and foot prominence, see Kenstowicz 1996 and González 2003, 2009 on Shipibo).

(104) Foot prominence and consonant sonority in onsets

*HEAD/ _σ [w >> *HEAD/ _σ [f >> *HEAD/ _σ [p	‘Foot heads lack sonorous consonants’
*WEAK/ _σ [p >> *WEAK/ _σ [f >> *WEAK/ _σ [w	‘Foot complements lack non-sonorous consonants’

(105) Predicted partial typology of foot-sensitive consonantal sonority in onsets

Heads have non-sonorous onsets	*Head/ _σ [w >> IDENT (C)
Heads have sonorous onsets	IDENT (C) >> *Head/ _σ [w
Weak positions have non-sonorous onsets	*Weak/ _σ [p >> IDENT (C)
Weak positions have sonorous onsets	IDENT (C) >> *Weak/ _σ [p

Foot prominence can also be realized through stress. There is a cross-linguistic preference for foot heads to have stress and for foot non-heads to be unstressed. The relevant constraints are given in (106).

(106) Footing and stress prominence

*HEAD/ _{σ̃}	‘Foot heads are not unstressed’
*WEAK/ 'σ	‘Weak footed syllables are not stressed’

To the best of my knowledge, constraints such *HEAD/_{σ̃} and *WEAK/ 'σ have not been proposed before. These constraints express the universal tendency for stress to occur in foot heads. It could be argued that the interaction between GRWD=PRWD, PARSE and ALL-FEET (LEFT/RIGHT) suffices to account for stress systems. If PARSE >> ALL-FEET (L/R), only one foot will be constructed in a prosodic word; where ALL-FEET (L/R) >> PARSE, feet will be persistent in a prosodic word. However, the interaction among GRWD=PRWD, PARSE and ALL-FEET (L/R) does not capture cases where footing is persistent but stress is not (as in Capanahua). Attested foot-sensitive consonantal alternations where stress is not relevant argues for the inclusion of constraints that derive footing independently of stress.

Making *HEAD/_{σ̃} violable has interesting repercussions for stress systems. If *HEAD/_{σ̃} is undominated or sufficiently high-ranked stress will surface in all foot heads. If *HEAD/_{σ̃} is low-ranked or not active not all feet will have stress. One example is Capanahua, where only the initial foot is stressed.

*WEAK/ 'σ expresses the fact that weak syllables tend not to be stressed. This is apparently always the case cross-linguistically, with the possible exception of Huaripapano (see González 2003). Plausibly this is because, unlike for *HEAD/_{σ̃}, few or no constraints at all dominating *WEAK/ 'σ have the effect of driving stress in weak footed syllables. Note that (26) does not include *HEAD/ 'σ or *WEAK/_{σ̃} as possible rankable constraints. The reason for this is that these constraints might not be well-motivated in any grammar.

A partial typology of footing and stress is given in (107). MAX STRESS enforces one and only one stress per prosodic word (González 2002a, 2003). NON-FINALITY prohibits final stress (Kager 1999: 117), and *CLASH prohibits two stresses being realized in adjacent syllables (Kager 1999: 130 and references therein). If any of these constraints outranks *HEAD/σ̄, not all foot heads in the prosodic word will be stressed.

(107) Partial typology of footing and stress

All heads stressed	Undominated * HEAD/σ̄	<i>Icelandic</i>
One head stressed	MAX STRESS>>*HEAD/σ̄	<i>Capanahua</i>
Most heads stressed	NON-FINALITY>>*HEAD/σ̄	<i>Norton Sound Yupik</i>
Weak σ unstressed	Undominated CLASH, *WEAK/σ	<i>Most languages</i>
Weak σ stressed	*HEAD/CV, IDENT (Stress)>>*WEAK/σ	<i>Huariapano</i>

4.8.4. Conclusion

It has been shown that Prominence Alignment can be extended not only for stress-sensitive consonantal phenomena where prominence is at stake, but also for foot-sensitive consonantal processes. Additionally, Prominence Alignment can make reference to stressed and unstressed positions and to strong and weak footed positions for both augmentation and reduction phenomena. This mechanism is independently needed to account for other phenomena (Prince and Smolensky 1993, Kenstowicz 1996, Crosswhite 1999, 2004, de Lacy 1999). Deploying this mechanism is just extending logical properties of the theory.

Languages might enforce prominence through sonority, coda and stress alternations. Other possibilities, like onset prominence, have not been shown in detail to avoid redundancy, and also because other motivations (such as duration) might be involved.

Combining foot prominence with stress and segmental prominence predicts three types of foot-sensitive, prominence-related consonantal phenomena (Figure 4). Prominence enhancement and reduction can take place in two different phenomena in the same language (as in Capanahua); additionally, both can be achieved by the same phenomenon (as in Bagneres-de-Luchon French attraction).

+	-	+ PROMINENCE (heads) & - PROMINENCE (weak footed σ)	
		Same process	Same language
<i>Epenthesis</i> (Huariapano)	<i>Deletion</i> (Capanahua)	<i>Attraction</i> (Bagneres-de-Luchon French)	<i>Metathesis & deletion</i> (Capanahua)

Figure 4

Predictions for foot-based prominence

4.9. Accounting for duration-based consonantal alternations

Stress-sensitive consonantal processes where duration is a factor include consonantal lengthening and shortening, lenition, flapping, and plausibly fortition. For consonantal lengthening and shortening the relationship between stress and duration is straightforward: a consonant will be longer in a stressed syllable than in an unstressed syllable. Stress-sensitive lenition and flapping involve both durational and magnitude reduction in unstressed syllables (Browman and Goldstein 1990, 1992). Stress-sensitive fortition has been shown to occur in stressed syllables through a decrease in articulatory overlap in this position due to hyperarticulation (De Jong, Beckman and Edwards 1993).

Previous formal analyses (Kirchner 1998, Flemming 2001) allow for the incorporation of stress in durational phenomena. Lenition and flapping are captured by the effort-type approach (Kirchner 1998), where perceptual motivations and the drive to maintain contrasts conflict with a general drive to minimize effort. The effort approach does not explicitly discuss stress-sensitive lenition, but it can be extended to capture it. Since unstressed syllables have reduced duration, the target duration and constriction of a segment cannot be as easily achieved as in stressed syllables. This will cause lenition, deletion, and general shortening. Kirchner (1998) suggests that processes where insertion of gestures occurs might be driven by perceptual considerations, i.e., by making clear the relevant contrasts.

In Flemming’s (2001) approach, both categorical and scalar phenomena are formalized through the interaction of (mostly) scalar constraints, with overall constraint weighting rather than strict domination. Flemming (2001) acknowledges the need to incorporate stress-sensitive constraints in this model, including stress-sensitive durational constraints or rhythmic constraints of the Iambic-Trochaic law type (Hayes 1995). However, he does not develop an analysis for stress-sensitive durational phenomena.

Both durational and prominence can be factors for lenition, flapping and fortition phenomena. The previous section proposed an analysis for phonological, prominence-related phenomena that includes these. Phonological consonantal lengthening and shortening also need to be analyzed in the grammar. Prominence Alignment can be extended to account for stress-sensitive durational processes with are obligatory and categorical. The relevant scales and constraints that obtain are given below:

(108) Prominence alignment for duration

<i>Scales</i>	
Accentual prominence	' σ_{prom} >
Consonantal length	C: $_{prom}$ >C: $_{prom}$ >C
Vocalic length	V: $_{prom}$ >V: $_{prom}$ >V
<i>Constraints</i>	
* $\check{\sigma}/C$: >>* $\check{\sigma}/C$:>>* $\check{\sigma}/C$	'Unstressed syllables don't have long consonants'
* σ/C : >>* σ/C :>>* σ/C :	'Stressed syllables don't have short consonants'
* σ/V :>>* σ/V :>>* σ/V :	'Stressed syllables don't have short vowels'
* $\check{\sigma}/V$: >>* $\check{\sigma}/V$: >>* $\check{\sigma}/V$	'Unstressed syllables don't have long vowels'

Focusing on consonantal phenomena, shorter consonants tend to occur in unstressed syllables and longer consonants in stressed syllables crosslinguistically. One example is Urubu-Kaapor, where onsets are lengthened (but not geminated) in main stressed syllables (Kakamasu 1986) (Table 21). A partial typology of stress-related durational phenomena is given in (109).

Tableau 21

Urubu-Kaapor onset lengthening

/katu/ 'it is a good'	*'σ/C	Ident (length)
☞ a. ka.'t:u		*
b. ka.'tu	*!	

(109) Partial typology: stress-related durational phenomena

Shortening in $\check{\sigma}$	* $\check{\sigma}/C \gg * \check{\sigma}/C \gg * \check{\sigma}/C$	<i>American English flapping</i>
Lengthening in 'σ	*'σ/C >> * σ/C >> * σ/C:	<i>Urubu-Kaapor</i>
No length difference	IDENT-(LENGTH) >> *'σ/C IDENT-(LENGTH) >> * $\check{\sigma}/C$:	<i>Swedish</i>

It is predicted that lengthening can also be foot-sensitive. In such cases, the foot prominence scale should be combined with the durational scale.

4.10. Accounting for aerodynamic-based consonantal alternations

Few analyses have been proposed to capture aerodynamic processes (see Davis 2002 for English aspiration and flapping). The reason might be that aerodynamic processes are usually variable and gradient and thus not included in the grammar. However, in some cases aerodynamic phenomena are part of the grammar (as in English aspiration). Prominence Alignment can be extended to capture aerodynamic processes. Focusing on aspiration, the relevant scales and resulting constraints are given below.

(110) Aerodynamic phenomena: scales and constraints

<i>Scales</i>	
Accentual prominence	'σ _{prom} > $\check{\sigma}$
Aspiration	Aspiration _{prom} > No aspiration
<i>Constraints</i>	
*[asp]/ $\check{\sigma}$ >> *No [asp]/ $\check{\sigma}$	'unstressed syllables have no aspiration'
*No [asp]/'σ >> *[asp]/'σ	'stressed syllables don't lack aspiration'

This family of constraints predicts that aspiration will be greater or more likely in stressed syllables than in unstressed syllables. One example involving is English, where /h/ is not pronounced in unstressed syllables (table 22). For aspiration, a partial typology of possible cases is given in (111).

Table 22

/h/ in English

/vɪhɪkl/ 'vehicle'	*σ/[asp]	Max
☞ a. vɪ.ɪ.kl		*
b. vɪ.hɪ.kl	*!	

(111) Partial typology (aspiration)

Aspiration admissible everywhere	IDENT(asp)>>*[asp]/σ, *No [asp]/'σ	<i>Thai</i>
Deletion in σ	*σ/[asp]>> MAX	<i>English</i>
Epenthesis in 'σ	*'σ/no [asp] >>Dep	<i>English</i>
No aspiration anywhere	*[asp], *[asp]/σ >> *No [asp]/'σ	<i>Spanish</i>

4.11. Accounting for perception-based consonantal alternations

Perceptual processes can achieve a better perception of features or segments, avoid features or consonants in positions where they cannot be perceived; or cause perceptual ambiguity in perceptually-challenged positions. Perceptual approaches that take into consideration the role of stress include Licensing-by-cue (Steriade 1997) and contrast reduction (Crosswhite 2004).

Steriade (1997) examines laryngeal neutralization and concludes that neutralization arises due to absent or diminished perceptual cues in certain environments. Perceptual cues include quantity, quality, and duration. For laryngealized consonants, the timing of aspiration and glottalization depends on whether the consonant is a stop or a sonorant. If a stop, aspiration and glottalization will tend to fall on the following vowel; the consonant will be post-aspirated or post-glottalized. Laryngealized sonorants will tend to be pre-aspirated or pre-glottalized. In intervocalic position, the timing of aspiration or glottalization will depend on stress. If the preceding vowel is stressed, the consonant will be pre-aspirated or pre-glottalized. If the following vowel is stressed, the consonant will be post-aspirated or post-glottalized. The reason for this is that cues are better perceived in stressed vowels.

Steriade (1997) suggests fixed perceptibility scales which depend on the environment where a consonant is realized. These perceptibility scales include pre- or post-vocalic environments, before or after a resonant, and so on. These perceptibility scales are formalized as segmental context constraints. These constraints are ranked with faithfulness constraints in a language-specific basis. If faithfulness ('preserve')

constraints outrank the whole hierarchy of segmental context constraints, features are preserved in all contexts. If the perceptual hierarchy outranks the relevant faithfulness constraint a given feature or segment will not surface in the language. However, in many languages features occur in certain positions where cues are relatively perceivable. This is captured through the ranking of the specific perceptual constraint over the relevant faithfulness constraint. Crucially, Steriade claims that syllable positions do not play a role.⁸⁸

This and similar approaches account for variable timing of glottalization and aspiration (Steriade 1997), metathesis in stressed syllables (Hume 2001), and perceptually-based consonant attraction. Licensing-by-Cue cannot obtain perceptually-motivated consonantal processes where perceptual ambiguity is at stake. Since in perceptual metathesis a change arises because of perceptual ambiguity, and since both CV>VC and VC>CV changes are attested for all features or segments undergoing metathesis, it is not possible to invoke the interaction between markedness and improved perception as a driving force (Blevins and Garrett 1998). Moreover, perceptual metathesis is in many cases diachronic (Blevins and Garrett 1998).

Crosswhite (2004) examines vowel reduction processes and distinguishes between prominence-reduction and contrast enhancement cases. In contrast enhancement, perceptually-challenging vowel qualities are limited to stressed positions, while these contrasts are eliminated in unstressed positions. Contrast enhancement processes are formalized through licensing constraints in which marked features are licensed in contexts enhancing correct perception. The range of processes that this approach captures is similar to Licensing-by-Cue.

As an example, let us examine how speech perception-based accounts capture metathesis and deletion in Faroese. The analysis is taken from Hume and Seo (2001). Only the basic analysis distinguishing metathesis and deletion will be presented. For details, see Hume and Seo (2001).

Recall that in Faroese, the cluster [skt] metathesizes to [kst] in stressed syllables, while in unstressed syllables [k] deletes. Hume and Seo (2001) consider that metathesis enhances the perceptibility of [k] in Faroese. The cues for [k] are not well perceived between two consonants, so [k] metathesizes to a position right after the stressed vowel to enhance its cues. In unstressed syllables the cues for [k] are not well perceived, so [k] deletes. The perceptual constraints proposed by Hume and Seo 2001 are given below:

(112) Perceptual constraints in Faroese (from Hume and Seo 2001: 9, 12)

Avoid X/Y (*x/y)	Avoid a segment type X in context Y
*stop/obst__stop	Avoid a stop between an obstruent and a consonant.
*stop/ṽ__c	Avoid a pre-consonantal stop after an unstressed sonorant
*stop/'v__c	Avoid a pre-consonantal stop after a stressed sonorant

⁸⁸ Cf. Howe and Pulleyblank (2001), who argue that in some cases prominent prosodic structure (onsets or moras) licenses features like glottalization regardless of perceptual considerations.

Avoid X/Y are contextual constraints that capture the perceptual factors behind cross-linguistic patterns and that reflect the scale perceptibility of the segments involved. For example, **stop/ṽ_c* >> **stop/'v_c* captures the fact that it is worse for a stop to be pronounced in the vicinity of an unstressed sonorant than after a stressed sonorant, because the cues for the stop will be better enhanced after stress (since stress has increased duration and/or amplitude of cues) (Hume and Seo 2001).

The perceptual constraints proposed by Hume and Seo (2001) interact with Max-C and Linearity in the following way: **stop/obst__stop*, **stop/ṽ_c* >> Max-C. This ranking will trigger [k] deletion in a [skt] cluster: it is better to delete [k] than to have it before a consonant after an unstressed sonorant or between two other consonants (Table 23). Since **stop/'v_c* outranks Linearity, [k] will metathesize in stressed syllables (Table 24).

Table 23

Deletion of [k] in [skt] clusters (from Hume and Seo 2001: 12)

/fØ:ri:sk-t/ 'Faroese'	<i>*stop/obst__stop</i>	<i>*stop/ṽ_c</i>	Max-C	<i>*stop/'v_c</i>	Linear
a. 'fØ:ri:skt	*!				
b. 'fØ:ri:skst		*!			*
☞ c. 'fØ:ri:st			*		

Table 24

Metathesis in [skt] clusters in Faroese (from Hume and Seo 2001: 12)

/fEsk-t/ 'fresh'	<i>*stop/obst__stop</i>	<i>*stop/ṽ_c</i>	Max-C	<i>*stop/'v_c</i>	Linear
a. 'fEskt	*!				
☞ b. 'fEks				*	*
c. 'fE:st			*!		

4.12. Conclusion

This section has summarized the main findings of the survey reported in § 3.3-10. It has discussed the main generalizations by process and position and how these relate. Additionally, it has explored the factors behind stress- and foot-sensitive consonantal phenomena: perception, aerodynamics, duration, and prominence/rhythmicity, classifying the consonantal phenomena in the survey according to these. It has proposed that alternations with durational, aerodynamic or perceptual ambiguity bases are phonetic (but can be phonologized) while prominence-based and perceptually-based alternations (excluding perceptual ambiguity) are phonological.

An important finding is that three different types of consonantal phenomena are attested: strictly stress-sensitive, strictly foot-sensitive, and stress/foot sensitive. Rhythmicity is distinguished from prominence as the drive for the rhythmic organization of syllables within a word. Strictly foot-sensitive consonantal processes are mainly rhythmic (prominence) oriented. Prominence-related approaches to foot structure are not very common; exceptions include Kenstowicz (1996) for vowel sonority and (De Lacy 1999) for tonal phenomena. This section has shown in detail how prominence-related, durational and aerodynamic phenomena can be analyzed by means of Prominence Alignment (Prince and Smolensky 1993). Stress-sensitive perceptual-based phenomena are straightforwardly captured in the grammar via approaches like licensing-by-cue and others, which formalize the notion that cues are avoided in perceptually-challenged positions (Steriade 1997, Hume and Seo 2001, among others).

Case studies on aerodynamically and rhythmically based alternations are provided in González (2003). These demonstrate in more detail how Prominence Alignment works in relation to foot structure and stress. For detailed analyses of stress-related perceptual and durational phenomena see Steriade (1997), Hume and Seo (2001), and Crosswhite (1999).

5. Concluding remarks

This paper has examined stress and foot-sensitive consonantal processes in 78 languages from 37 language families. It has shown that a large number of languages evidence consonantal phenomena which are caused either by stress or by foot structure. The examination of such phenomena suggests four main factors underlying them: aerodynamics, perception, duration, and prominence/rhythmicity.

It is proposed that aerodynamic and durational factors are mostly stress-related and can influence consonantal phenomena in a phonetic (i.e. variable, partial and gradient) way. They can also be phonologized. Perceptual factors related to perceptual ambiguity and reinterpretation are mostly phonetic, while other perceptual considerations concerning the avoidance of salient features or segments in unstressed or weak positions are mostly phonological. Finally, prominence/rhythmicity is phonological.

One of the most important findings of this study is that stress and footing are separate forces that can govern consonantal processes. Strictly stress-sensitive consonantal phenomena and strictly foot-sensitive phenomena coexist with consonantal phenomena where both stress and footing coincide. This is especially true of trochaic languages, where foot heads are typically initial and stressed and foot complements medial and unstressed. Strictly stress-sensitive consonantal phenomena are mostly aerodynamic or durational, as in Basque Spanish.

Strictly foot-sensitive consonantal phenomena are found in three main situations: iambic languages, languages with persistent footing but not stress in all feet, and languages where stress and footing seem to diverge. In iambic languages, stress and foot-based processes are not expected to coincide because foot heads are stressed but medial, and foot complements unstressed but foot initial. Iambic systems evidence consonantal processes that are foot-sensitive rather than stress-sensitive; one example is Norton Sound Yupik, where fortition occurs to signal foot boundaries rather

than to increase the prominence of stressed syllables or as a consequence of stress. In languages with persistent footing where not all feet are stressed, consonantal alternations can create rhythmicity and thus compensate for the absence of secondary stress; one example is Capanahua. In some other cases, footing for stress and for consonantal processes seems to differ; this is the case of Huariapano.

The finding that both strictly foot-sensitive and strictly stress-sensitive phenomena are attested has implications for the current metrical theory, which tends to equate footing with stress. This study proposes that footing does not necessarily depend on stress, and that rhythmicity can be expressed through stress, consonantal or vocalic alternations, and tone.

An important proposal of this paper is that prominence- and rhythmic-based consonantal phenomena can be analyzed with Prominence Alignment (Prince 1993). Prominence Alignment, which is based on the combination of segmental and prosodic scales, derives stress- and foot-sensitive consonantal processes where prominence is at stake. Prominence in a stressed syllable or a foot head can be realized through stress, reduced consonantal sonority, or by the realization of codas, while prominence is reduced in unstressed syllables or foot complements through lack of stress, increased consonantal sonority, or lack of codas. Which option is chosen depends on the individual language considered.

Prominence Alignment also captures the independent nature of stress and foot structure. Foot prominence and stress prominence can be combined into rankable constraints that express the universal tendencies for foot heads to be stressed and for foot complements to be unstressed. The fact that these constraints are rankable allows for situations where these universal tendencies are overridden, causing foot heads not to be stressed, or even (more rarely) foot complements to be stressed. Prominence alignment is also suggested to capture stress-sensitive, phonological consonantal phenomena with aerodynamic and durational basis.

This investigation also bears on the relationship between phonetics and phonology. It has been proposed that aerodynamic and durational processes are phonetic because they follow from the articulatory and aerodynamic properties of stress: stress involves longer duration and higher airflow (Lehiste 1970). Additionally, aerodynamic and durational consonantal phenomena are frequently variable and optional. Consonantal phenomena where perceptual ambiguity is at stake belong to the phonetics; by contrast, perceptually-based phenomena whereby salient features or segments are avoided in unstressed syllables and preferred in stressed syllables is phonological. Finally, prominence-based phenomena belong to the phonology; prominence is not an effect of stress, and it primarily involves phonological weight. Perceptual and prominence-based phenomena are categorical and obligatory.

The fact that durational and aerodynamically-based consonantal phenomena are phonetic does not exclude their possible phonologization. Consonantal processes with a phonetic motivation might be phonologized if they become obligatory and categorical. These cases can be analyzed through the extension of Prominence Alignment to account for categorical or obligatory processes with aerodynamic or durational bases.

Additional findings of this study relate to the factors interacting with stress and footing in consonantal processes: word position, morpheme position, and phrase/utter-

ance position. It is found that word position interacts with stress in most cases, while morpheme and phrase/utterance position are rarely reported to be relevant to stress- or foot-sensitive processes. This study also examines the role of syllabic positions, and it finds that most stress- and foot-sensitive consonantal phenomena occur in onsets or depend on onsets for their occurrence. However, the significance of this finding is not clear, especially since a large number of languages lack or have restrictions on codas.

Furthermore, it is found that a large number of stress- and foot-sensitive phenomena are related to laryngeal segments and features. This is especially true in epenthesis phenomena. Except in one case, all attested epenthesis cases involve laryngeal consonants or features, especially glottalization. It is suggested that laryngeal phenomena are the most sensitive to stress and foot structure because the lack of supra-laryngeal features makes laryngeal segments and features to be deleted, epenthesized and moved around more easily. Also, laryngeal features are related to stress, since variation in laryngeal behavior can produce modifications of stress and pitch.

The following pages discuss some further points that merit further investigation related to the relationship between stress and footing and phonetics and phonology. The first relates to the status of foot heads and the possibility that they are considered prominent categories.

6. Further issues

6.1. Are foot heads prominent categories?

On the one hand, stress and footing are separate entities which can coincide but do not need to. On the other hand, foot-influenced consonantal processes are prominence-related. In other words, foot-sensitive consonantal processes frequently create a rhythmic contrast between strong and weak footed syllables and may do so in the absence of or in spite of stress. The prominence distinction between foot heads and complements has been expressed in the foot prominence scale $\text{Head}_{\text{prom}} > \text{weak}$ (Kenslowicz 1996); however, foot heads—independently of stress—are not considered to be in the set of prominent categories. This set has been shown to include stressed syllables, onsets, word-initial syllables, and roots (Beckman 1998, Smith 2000, 2002).

Prominence-enhancing frequently correlates with foot heads, and prominence-reduction with non-heads. This cannot be expressed by means of making reference to other prominent categories; clearly not to onsets and roots, and neither to word-initial syllables, since foot-sensitive consonantal processes are iterative. Stressed syllables cannot make reference to these processes either, since in many occasions, foot heads are not stressed. One example is Capanahua. This suggests that foot heads should be included in the set of prominent categories.

Footing can have stress as its rhythmic expression, but in the absence of stress other segmental or prosodic material can express rhythm. The data examined in this paper suggests this is the case. Including foot heads in the set of prominent categories would achieve more than to refer to the domain of application of consonantal (or other segmental or prosodic) phenomena. It would also make possible to make direct reference to foot positions for different phenomena. This could include positional faithfulness, positional markedness, and others. Additionally, the inclusion

of foot heads in the set of prominent categories would mean that M/Str constraints (Smith 2000, 2002) could be extended to cases of augmentation in foot heads.

6.2. Consonantal vs. vocalic alternations

This paper concentrates on stress- and foot-conditioned consonantal processes. It shows that many languages undergo these processes. However, in most languages it is vowels that are affected by these prosodic factors. A question to investigate is whether rhythmic alternations of consonants or vowels depend on the correlates of stress that are predominant in the language, or whether there is some other explanation.

Since vowels are mostly affected by stress (Hayes 1995), most phonetic studies concentrate on this effect. If stress has as correlates pitch and duration, and then amplitude, vowels will be more readily affected by stress and better suited to express rhythmicity. More phonetic studies on the influence of stress on consonants could show that actually, many languages evidence stress effects on both vowels and consonants. This is especially true for lesser known languages that have not been widely studied. Rhythmicity has been shown to occur with and without the effect of stress; more study of strictly foot-sensitive consonantal and vocalic processes would add to our understanding of these processes.

6.3. The asymmetry between trochaic and iambic systems revisited

It is well established that trochaic and iambic systems are asymmetric in many respects; for example, iambic systems express a difference in duration and trochaic in intensity (Iambic Law, Hayes 1995); iambic systems are also rarer across languages (see, for instance, Van de Vijver 1998).

An asymmetry in iambic and trochaic systems is also evident in this survey; very few of the languages examined are iambic. Iambic systems are special in that stress and foot position are inverse than in trochaic systems, and thus stress and footing can hardly coincide in conditioning a process. Foot-sensitive processes seem to mark foot boundaries. Additional consonantal phenomena in iambic systems would aid to our knowledge of the drives of consonantal patterns in these systems.

Related to this is the assumption that foot initial position arises from the interaction of stressed syllables and word-initial positions, and that foot medial positions arise from the interaction between unstressed and medial positions (Lavoie 2001). From the examination of stress and position, it is shown that different patterns concerning position and stress exist. In one, consonantal alternations occur in word initial stressed syllables. But in others, a process occurs in stressed syllables and in word-initial syllables regardless of stress. More investigation of these issues is needed.

6.4. The ambiguity of stress and word position

Lavoie's (2001) survey on lenition finds that only a small number of cases mention stress as a conditioning context, while word position is pervasive. However, her phonetic studies find that stress correlates more often than word position with lenition. Lavoie suggests that there is a bias towards considering word position as the rel-

evant factor for lenition processes, and that this arises from the fact that it is easier to see the relationship between segmental distribution and word position than that of segmental distribution and stress. Also, she notes that word position leads to phonologization more often than stress. As shown in this study, in some cases it is ambiguous whether stress or word position is relevant. Word initial positions, for instance, tend to be stressed, and word-final positions unstressed.

6.5. Unfooted syllables

An interesting issue is the patterning of unfooted syllables with respect to foot-sensitive consonantal phenomena. This is decisive in the formulation of prominence scales. For example, there are two possibilities for the prominence scale: $\text{Head}_{\text{prom}} > \text{non Head}$, or $\text{Head}_{\text{prom}} > \text{weak}$. Which one is correct, or whether both are needed separately to account for different languages is an empirical issue. $\text{Head}_{\text{prom}} > \text{non Head}$ would correspond more closely to stress-sensitive phenomena; a process occurs in stressed syllables, or in unstressed syllables. On the contrary, the scale $\text{Head}_{\text{prom}} > \text{weak}$ implies three distinct foot-sensitive elements: head syllables, complements, and unfooted syllables.

There are reasons to suggest that $\text{Head}_{\text{prom}} > \text{weak}$ is correct. There are consonantal processes that affect just weak footed syllables and not unfooted syllables; one example is Capanahua. Further investigation is needed to confirm this conclusion.

It is plausible that unfooted syllables are essential in distinguishing cases of stress sensitive and foot sensitive phenomena. In languages with iterative footing, even in the absence of secondary stress, unfooted syllables should not behave like unstressed, footed syllables. In Capanahua, unfooted syllables do not undergo /ʔ/ deletion. /ʔ/ deletion is a characteristic of weak-footed syllables, not of all unstressed syllables.

6.6. The ‘after’ pattern

Several alternations considered in this article are reported to have a conditioning environment of ‘after’ stressed or unstressed syllables. Examples are gemination, (pre-glottalization), pre-aspiration, some cases of voicing alternations, dissimilation, and others.

In the case of gemination, epenthesis and pre-aspiration the reference to ‘after a stressed syllable’ makes sense; consonants are ‘doubled’ in some sense for prominence reasons. However, in some other cases, the reference to the after context is not clear. Some examples include voicing alternations in Paamese, Middle English, and Proto-Germanic (Verner’s Law). In Paamese, a medial /nt/ is voiced obligatorily after stress; in Middle English and Proto-Germanic, lack of stress was necessary for voicing alternations to arise. Dissimilation in Gothic is another example. In these cases, it is unclear what the ‘after’ pattern means; whether it means that the stress of the preceding syllable is conditioning the process, or that the consonant was/is syllabified as a coda, or whether the preceding stress makes more airflow available, causing more voicing, fortition, or other phenomena. These issues remain to be investigated.

Appendix

Languages mentioned in main text.

Language	Language Family	Alternations	Section	References
Alutiik Yupik	Yupik	Gemination Fortition	§ 3.4.1 § 3.4.3	Van de Vijver 1998
Alyawarra	Arandic	Stress-attraction	§ 3.5.2	Yallop 1977, de Lacy 2001
American English	Indo-European: Germanic	Flapping	§ 3.3.2	Lisker and Abranson 1967, Umeda 1977, Kiparsky 1979, Kahn 1980, Borowsky 1986, Crystal and House 1988, Turk 1992, 1996, Hayes 1995, Davis 2002
Aranda	Arandic	Stress-attraction	§ 3.5.2	Breen & Pensalfini 1999
Bagnères-de-Luchon French	Indo-European: Romance	Attraction	§ 3.5.1	Grammont 1933, Blevins and Garrett 1998
Banawá	Arauan	Stress-attraction	§ 3.5.2	Buller, Buller and Everett 1993, Everett 1996
Basque Spanish	Indo-European: Romance	Aspiration	§ 3.4.2	González 2002b
Canadian English	Indo-European: Germanic	Flapping	§ 3.3.2	De Hasebe Ludt 1987
Capanahua	Panoan	Deletion Metathesis	§ 3.6.1 § 3.7	Loos 1969, 1999, Safir 1973, González 2002a, 2007a, 2009
Cashinawa	Southeastern Panoan	Fortition Sec. articulation	§ 3.3.3 § 3.3.5	Kensinger 1963, 1995, Shell 1975
Cayuga	Northern Iroquoian	Deletion	§ 3.6.1	Chafe 1977, Foster 1982, Michelson 1988, Dougherty 1993, Blevins and Garrett 1998
Chacobo	Southern Panoan	Lenition	§ 3.3.4	Shell 1975
Chali (Tati)	Indo-Iranian	Post-aspiration Deletion	§ 3.4.2 § 3.6.1	Yar-Shater 1969
Cocopa	Hokan	Fortition	§ 3.3.3	Wares 1968
Colville	Interior Salish	Attraction	§ 3.5.1	Mattina 1979
Coast Tshimshian	Penutian	Glottalization Attraction	§ 3.4.3 § 3.5.1	Dunn and Hayes 1983, Dunn 1995, Kehrein 2001, Howe and Pulleyblank 2001
Copala Trique	Otomanguean	Lengthening Lenition Voicing	§ 3.3.1 § 3.3.4 § 3.4.1	Hollenbach 1977

Language	Language Family	Alternations	Section	References
Danish	West Scandinavian	Attraction	§ 3.5.1	Fisher-Jorgensen 1989, Zec 1988
Diegueño	Hokan	Fortition	§ 3.3.3	Wares 1968
Djabugai	Pama-Nyungan	Flapping Voicing	§ 3.3.2 § 3.4.1	Patz 1991
Dutch	Indo-European: Germanic	Epenthesis	§ 3.6.2	Jongenburger and van Heuven 1991, Booij 1995, Smith 2002
English	Indo-European: Germanic	Lengthening Lenition Voicing Post-aspiration Deletion	§ 3.3.1 § 3.3.4 § 3.4.1 § 3.4.2 § 3.6.1	Borowsky 1986, Clements 1987, Hayes 1995, Pierrehumbert 1995, Dillely and Shattuck-Hufnagel 1996, Hammond 1999, Davis 1999, 2002, Lavoie 2001, Mompeán and Gómez 2011, Davidson and Erker 2014
Faroese	West Scandinavian	Pre-aspiration	§ 3.4.2	Petersen et alia 1998
Farsi	Indo-Iranian	Fortition Voicing Post-aspiration	§ 3.3.3 § 3.4.1 § 3.4.2	Samareh 1977
German	Indo-European: Germanic	Post- aspiration Epenthesis	§ 3.4.2 § 3.6.2	Kohler 1977, 1994, Gegerich 1989, Iverson and Salmons 1995, Wiese 1996, Alber 2001
Gitksan	Penutian	Glottalization	§ 3.4.3	Rigsby and Ingram 1990, Kehrein 2001
Gothic	Eastern Germanic	Dissimilation	§ 3.9	Mossé 1956, Collinge 1985, Chomsky and Halle 1968, Wright 1957
Greek	Indo-European: Greek	Lengthening	§ 3.3.1	Botinis, Fourakis and Bannert 2001
Guajajára	Tupí-Guaraní	Lenition Voicing Assimilation	§ 3.3.4 § 3.4.1 § 3.8	Bendor-Samuel 1972
Guayabero	Guahiban	Fortition Lenition Sec. articulation	§ 3.3.3 § 3.3.4 § 3.3.5	Keels 1985
Guelavía Zapotec	Otomanguean	Lengthening	§ 3.3.1	Jones and Knudson 1977
Gundidj	Victorian	Gemination	§ 3.3.1	Hercus 1986
Huariapano	Panoan	Epenthesis	§ 3.6.2	Parker 1994, 1998
Icelandic	West Scandinavian	Pre-aspiration	§ 3.4.2	Thráinsson 1974, Silverman 1997

Language	Language Family	Alternations	Section	References
Ingush	North-East Caucasian	Pre-aspiration	§ 3.4.2	Nichols 1994
Iowa-Oto	Siouan	Stress attraction	§ 3.5.2	Downing 1998
Irish	Celtic	Pre-aspiration	§ 3.4.2	Ni Chasaíde and Docherty 1984
Italian	Indo-European: Romance	Gemination	§ 3.3.1	Chierchia 1982, Loporcaro 1999, Saltarelli 2003
Kiliwa	Hokan	Fortition	§ 3.3.3	Wares 1968
Kupia	Indo-Iranian	Flapping Lenition	§ 3.3.2 § 3.3.4	Christmas and Christmas 1975
Le Havre French	Indo-European: Romance	Metathesis	§ 3.7	Grammont 1909, Blevins and Garrett 1998
Lilloet	Salishan	Glottalization	§ 3.4.3	Howe and Pulleyblank 2001
Maori	Austronesian	Lengthening Fortition Post-aspiration	§ 3.3.1 § 3.3.3 § 3.4.2	Bauer 1993
Maricopa	Hokan	Fortition	§ 3.3.3	Wares 1968
Middle English	Indo-European: Germanic	Voicing	§ 3.4.1	Kabell and Lauridsen 1984
Mohave	Hokan	Fortition	§ 3.3.3	Wares 1968
Mohawk	Northern Iroquoian	Metathesis	§ 3.7	Michelson 1988
Narinari	Victorian	Gemination	§ 3.3.1	Hercus 1986
Nganasan	Uralic	Lenition	§ 3.3.4	Helimsky 1998, Vaysman 2002
North Yuman	Hokan	Fortition	§ 3.3.3	Wares 1968
Northern Faroese	West Scandinavian	Pre-aspiration	§ 3.4.2	Petersen et alia 1998, Kehrein 2001, Ladefoged and Maddieson 1996
Norton Sound Yupik	Central Yupik	Gemination Fortition	§ 3.3.1 § 3.3.3	Jakobson 1985, Leer 1985, Van de Vivjer 1998
Ojibwa	Algonquian	Pre-aspiration	§ 3.4.2	Bloomfield 1956
Old-English	Indo-European: Germanic	Deletion	§ 3.6.1	Kabell and Lauridsen 1984
Oneida	Northern Iroquoian	Deletion Metathesis	§ 3.6.1 § 3.7	Lounsbury 1942, Michelson 1988, Chafe 1977, Blevins and Garrett 1998

Language	Language Family	Alternations	Section	References
Paamese	Austronesian	Lenition Voicing	§ 3.3.4 § 3.4.1	Crowley 1982
Paipai	Hokan	Fortition Epenthesis	§ 3.3.3 § 3.6.2	Wares 1968
Pattani	Sino-Tibetan	Post-aspiration	§ 3.4.2	Sarma 1982
Pirahã	Mura	Stress attraction	§ 3.5.2	Everett and Everett 1984ab, Everett 1988
Popoloca	Otomanguean	Gemination Voicing Glottalization Deletion	§ 3.3.1 §3.4.1 §3.4.3 § 3.6.1	Stark and Machin 1977, Veerman-Leichsenring 1984
Proto-Germanic	Proto-Germanic	Voicing	§ 3.4.1	Wright 1957
Romance	Indo-European	Dissimilation	§ 3.9	Grammont 1933, Posner 1961
Saanich	Salishan	Glottalization	§ 3.4.3	Howe and Pulleyblank 2001
Scots Gaelic	Celtic	Pre-aspiration	§ 3.4.2	Ni Chasáide and Dochartaigh 1984
Senoufo	Niger-Congo	Lengthening Flapping Lenition Sec. articulation Voicing	§ 3.3.1 § 3.3.2 § 3.3.4 § 3.3.5 § 3.4.1	Mills (1984)
Shuswap	Interior Salish	Attraction	§ 3.5	Kuipers 1974, Steriade 1997
Silacayoapan Mixteco	Otomanguean	Gemination Lenition Voicing Post-aspiration	§ 3.3.1 § 3.3.4 § 3.4.1 § 3.4.2	North and Shields 1977
Somali	Cushitic	Gemination Lenition	§ 3.3.1 § 3.3.4	Armstrong (1964)
Spanish	Indo-European: Romance	Lengthening Lenition	§ 3.3.1 § 3.3.4	Quilis 1981
Squamish	Central Salish	Fortition Post-aspiration	§ 3.3.3 § 3.4.2	Kuipers 1967
Standard Faroese	West Scandinavian	Pre-aspiration	§ 3.4.2	Kehrein 2001, Ladefoged and Maddieson 1996
Taipai	Hokan	Fortition	§ 3.3.3	Wares 1968
Tarascan	Tarascan	Pre-aspiration	§ 3.4.2	Foster 1969, Silverman 2002
Thompson River Salish	Interior Salish	Attraction	§ 3.5	Dunn and Hays 1983

Language	Language Family	Alternations	Section	References
Toreva Hopi	Uto-Aztecan	Pre-aspiration	§ 3.4.2	Whorf 1946
Turkish	Altaic	Lengthening	§ 3.3.1	Jonathan Barnes p.c.
Twana	Central Salish	Attraction	§ 3.5	Thompson 1979, Blevins and Garrett 1998
Urarina	Isolate	Epenthesis	§ 3.6.2	Olawski 2006
Urubu-Kaapor	Tupí-Guaraní	Lengthening Voicing	§ 3.3.1 § 3.4.1	Kakamasu 1986
Walapai	Hokan	Fortition	§ 3.3.3	Wares 1968
Wasco-Wisram	Penutian	Voicing	§ 3.4.1	Sapir 1925
Wembawemba	Victorian	Voicing	§ 3.4.1	Hercus 1986
Wergaia	Victorian	Gemination Voicing	§ 3.3.1 § 3.4.1	Hercus 1986
West Tarangan	Austronesian	Fortition	§ 3.3.3	Nivens 1992
Yuman	Hokan	Fortition	§ 3.3.3	Wares 1968

References

- Alber, Birgit, 2001, «Regional variation and edges: glottal stop epenthesis and dissimilation in Standard and Southern varieties of German», *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 20.1.3-41.
- , 2002, «Maximizing first positions», in Caroline Féry, Antony Dubach Green, and Ruben van de Vijver (eds.), *Proceedings of HILP 5*. University of Postdam. 1-19.
- Amastae, Jon, 1986, «A syllable-based analysis of Spanish spirantization», in Osvaldo Jaeggli and Carmen Silva-Corvalán (eds.), *Studies in Romance Linguistics*. Dordrecht: Foris. 3-21.
- Applegate, John, 1972, *Ineseño Chumash Grammar*. Ph.D. Dissertation, University of California at Berkeley.
- Archangeli, Diana & Douglas Pulleyblank, 1994, *Grounded Phonology*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Armstrong, Liliás E., 1964, *The Phonetic Structure of Somali*. Farnborough: Gregg Press Limited (First published in 1934 as part of *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin*, n. 37).
- Baković, Erik, 1996, «Quantitative Adjustments in Yupik», *Proceedings of WCCFL 15*. Stanford: CSLI publications.
- Bauer, Winifred, 1993, *Maori*. London, New York: Routledge.
- Beckman, Jill, 1997, «Positional faithfulness, positional neutralization and Shona height harmony», *Phonology* 14.1, 1-46.
- , 1998, *Positional Faithfulness*. Ph. D. Dissertation, University of Amherst, Massachusetts, GLSA.

- Bendor-Samuel, David, 1972, *Hierarchical structures in Guajajara*. Oklahoma: Summer Institute of Linguistics of the University of Oklahoma.
- Bennet, Ryan T., 2012, *Foot-conditioned phonotactics and prosodic constituency*. Ph. D. dissertation, University of California, Santa Cruz.
- , 2013, «The uniqueness of metrical structure: rhythmic phonotactics in Huariapano», *Phonology* 39, 355-398.
- Bessell, N., 1992, *Towards a phonetic and phonological typology of post-velar articulation*. Vancouver: University of British Columbia dissertation.
- Blevins, Juliette, 2002, «The independent nature of phonotactic constraints: an alternative to syllable-based approaches». In Caroline Féry and Ruben van de Vijver (eds.). *The syllable in Optimality Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 375-403.
- , and Andrew Garrett, 1998. «The origins of consonant-vowel metathesis», *Language* 74. 508-56.
- Bloomsfield, Leonard, 1956, *Eastern Ojibwa*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Booij, Geert, 1995, *The Phonology of Dutch*. Oxford: Clarendon Press.
- Borowsky, Toni, 1986, *Topics in the Lexical Phonology of English*. Ph.D. Dissertation, University of Massachusetts at Amherst: GLSA Publications. 271-4.
- Borzone de Manrique, A. and A. Signorini, 1983, «Segmental Duration and Rhythm in Spanish», *Journal of Phonetics* 11. 117-28.
- Botinis, Antonis, Marios Fourakis and Robert Bannert, 2001, «Prosodic interactions of segmental durations in Greek», *Working Papers of the Department of Linguistics and Phonetics, Lund University* 49. 10-3.
- , R. Bannert, M. Fourakis and S. Pagoni-Tetlow, 2002, «Crosslinguistic segmental durations and prosodic typology», *Proceedings from Fonetik 2002, The Swedish Phonetics Conference. Speech, Music and Hearing Quarterly Progress and Status Report. Stockholm, Sweden, May 2002, vol. 44*. Department of Linguistics, Stockholm University. 77-80.
- Breen, Gavan and Rob Pensalfini, 1999, «Arrernte: a language with no syllable onsets», *Linguistic Inquiry* 30. 1-26.
- Browman, Catherine and Louis Goldstein, 1990, «Tiers in articulatory phonology, with some implications for causal speech», In John Kingston and Mary Beckman (eds.), *Papers in Laboratory Phonology I*. Cambridge: Cambridge University Press. 341-76.
- , and —, 1992, «Articulatory phonology: an overview», *Phonetica* 49. 155-80.
- Buller, Barbara, Ernest Buller and Daniel Everett, 1993, «Stress placement, syllable structure, and minimality in Banawá», *International Journal of American Linguistics* 59. 280-93.
- Byrd, Dani, 1996, «A phase window framework for articulatory timing», *Phonology* 13. 139-69.
- Carr, Philip, 1999, *English phonetics and phonology. An introduction*. Blackwell: Oxford.
- Catford, J., 1977, *Fundamental Problems in Phonetics*. Bloomington, IN: University of Indiana Press.
- Chafe, William, 1977, «Accent and related phenomena in the five nations Iroquois languages». In Larry Hyman (ed.), *Studies in Stress and Accent. Southern California Occasional Papers in Linguistics* 4. Los Angeles: Dept. of Linguistics, University of Southern California.
- Chierchia, Gennaro, 1982, «An autosegmental theory of raddoppiamento». In James Pustejovsky and Peter Sells (eds), *Proceedings of the North East Linguistics Society (NELS)* 12. University of Massachusetts at Amherst: Graduate Linguistic Student Association. 49-62.

- , 1986, «Length, syllabification and the phonological cycle in Italian», *Journal of Italian Linguistics* 8. 5-33.
- Chomsky, Noam and Morris Halle, 1968, *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Christmas, R. and Christmas, J., 1975, *Kupia phonemic summary*. Kathmandu: Summer Institute of Linguistics and Institute of Nepal and Asian Studies, Tribhuvan University.
- Cid-Hazard, Susana, 2004, *Variación socioestilística en el español de Santiago de Chile*. Ph. D. Dissertation, University of Southern California.
- Clements, George, 1987, «Phonological feature representation and the description of epenthetic stops», *Parasession on Autosegmental and Metrical Phonology*, Chicago Linguistics Society. 29-50.
- Cole, John, José Ignacio Hualde and Khalil Iskarous, 1998, «Effects of prosodic and segmental context on /g/ lenition in Spanish». In O. Fujimura, B. Joseph and B. Palek. *Proceedings of LP'98*. Charles University, Prague: Karolinum Press.
- Collinge, N. E., 1985, *The Laws of Indo-European*. Amsterdam: John Benjamins.
- Collins, Beverley and Inger Mees, 1990, «The Phonetics of Cardiff English». In Nikolas Coupland and Alan Thomas (eds.), *English in Wales: Diversity, Conflict and Change*. Clevedon: Multilingual matters Ltd. 87-103.
- Crosswhite, Katherine, 1999, *Vowel reduction in Optimality Theory*, UCLA Ph. D. Dissertation.
- , 2004, «Vowel Reduction». In Bruce Hayes, Robert Kirchner and Donca Steriade (eds.), *Phonetically-Based Phonology*. Cambridge: CUP. 191-231.
- Crowley, Terry, 1982, *The Paamese language of Vanuatu*. Pacific Linguistics Series B, no. 87. Canberra: Australian national University.
- Crystal, Thomas and Arthur House, 1988, «Segmental durations in connected speech signals: Current results», *Journal of the Acoustic Society of America* 83 (4). 1553-73.
- Davidson, Lisa and Daniel Erker, 2014, «Hiatus resolution in American English: The case against glide insertion», *Language* 90, 2, 482-514.
- Davis, Stuart, 1999, «The parallel distribution of aspirated stops and /h/ in American English», *Indiana University Working papers in Linguistics* 1. 1-10.
- , 2002, «The Foot alignment Analysis of the Feature [Spread Glottis] in American English», Handout from the 10th Manchester Phonology Meeting, May 25, 2002.
- and Mi-hui Cho, 2003, «The distribution of aspirated stops and /h/ in American English and Korean. An alignment approach with typological implications», *Linguistics* 41. 607-52.
- De Jong, Kenneth, Mary Beckman and J. Edwards, 1993, «The interplay between prosodic structure and coarticulation», *Language and Speech* 36 (2, 3), 197-212.
- De Lacy, Paul, 1999, «Tone and Prominence» [ROA 333, <http://roa.rutgers.edu>].
- , 2001, «Markedness in Prominent Positions». In Ora Matushansky, Albert Costa, Javier Martin-Gonzalez, Lance Nathan, and Adam Szczegielniak (eds.), *HUMIT 2000, MIT Working Papers in Linguistics* 40. Cambridge, MA: MITWPL. 53-66. ROA 432. <http://roa.rutgers.edu>].
- , 2002, «Conflation and Scales». In Masako Hirotni (ed.), *Proceedings of the North East Linguistics Society (NELS)* 32. University of Massachusetts, Amherst: GLSA. 93-112.
- De Wolf, G. and E. Hasebe-Ludt, 1987, «The relationship of speakers' language attitudes to intervocalic voicing in formal and informal speech», *Proceedings of the 14th International Congress of Linguists II*. Berlin: Akademie-Verlag. 1562-67.

- Deferrari, Harry, 1954, *The phonology of Italian, Spanish and French*. Washington, D.C.: Georgetown University Press.
- Delattre, Pierre, 1969, «An acoustic and articulatory study of vowel reduction in four languages», *International Review of Applied Linguistics* 7. 295-325.
- Delgutte, B., 1997, «Auditory neural processing of speech». In W. Hardcastle and J. Laver (eds.), *The Handbook of Phonetic Sciences*. Oxford: Blackwell. 507-38.
- Dilley, L. and Stephanie Shattuck-Hufnagel, 1996. «Glottalization of word-initial vowels as a function of prosodic structure», *Journal of Phonetics* 24. 423-44.
- Dougherty, B., 1993, *The acoustic phonetic correlates of Cayuga word stress*. Cambridge, MA: Harvard University dissertations.
- Downing, Laura, 1998, «On the prosodic misalignment of onsetless syllables», *Natural Language and Linguistic Theory* 16. 1-52.
- Dumenil, Annie, 1987, «A rule-account of metathesis in Gascon», *Linguisticae Investigationes* XI:1. 81-113.
- Dunn, J., 1995, *Sm'algayax: a reference dictionary and grammar for the Coast Tsimshian language* (Part II, 4). Juneau: Sealaska Heritage Foundation.
- and R. Hays, 1983, «Tsimshian uvular syllables», *International Journal of American Linguistics* 49. 46-63.
- Elías-Ulloa, José, 2006, *Theoretical aspects of Panoan metrical phonology: disyllabic footing and contextual syllable weight*. Ph. D. dissertation, Rutgers University.
- , 2009, «The distribution of laryngeal segments in Capanahua», *International Journal of American Linguistics* 75. 159-206.
- Engstrand, Olle, 1987, «Preaspiration and the voicing contrast in Lule Sami», *Phonetica* 44. 103-16.
- Everett, Daniel, 1988, «On metrical constituent structure in Pirahã phonology», *Natural Language and Linguistic Theory* 6. 207-46.
- , 1996, «Optimality Theory and Arawan Prosodic Systems. Chapter One: Prosodic Levels and Constraints in Banawá and Suruwahá». [ROA 121, <http://roa.rutgers.edu>].
- and Keren Everett, 1984a, «On the relevance of syllable onsets to stress placement», *Linguistic Inquiry* 15. 705-11.
- and —, 1984b, «Syllable onsets and stress placement in Pirahã», *Proceedings of the West Coast Conference on Formal Linguistics* 3, 105-16.
- Fischer-Jørgensen, E., 1987, «A phonetic study of the stød in Standard Danish», *Annual Report of the Institute of Phonetics of the University of Copenhagen* 21. 55-65.
- Flemming, Edward, 1994, «The role of metrical structure in segmental rules». In M. González (ed.), *Proceedings of the North-Eastern Linguistics Society* 24 (vol. 1). Amherst, MA: GLSA. 97-110.
- , 2001, «Scalar and categorical phenomena in a unified model of phonetics and phonology», *Phonology* 18. 7-44.
- Foster, Mary LeCron, 1969, *The Tarascan Language*. University of California Publications in Linguistics 56. Berkeley and Los Angeles.
- Foster, Michael, 1982, «Alternating weak and strong syllables in Cayuga words», *International Journal of American Linguistics* 48. 59-72.
- Fourakis, Marios, 1990, «Tempo, stress and vowel reduction in American English», *JASA* 90. 1816-27.

- Gafos, Adamantios, 1996, *The articulatory Basis of Locality in Phonology*. Ph. D. Dissertation, University of Maryland.
- Giegerich, Heinz, 1989, *Syllable structure and lexical derivation in German*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- González, Carolina, 2002a, «The effect of prosody on glottal stop deletion in Capanahua». In Masako Hirotani (ed.), *Proceedings of the North East Linguistics Society (NELS) 32*. University of Massachusetts, Amherst: GLSA. 133-52.
- , 2002b, «Phonetic variation in voiced obstruents in North-Central Peninsular Spanish», *Journal of the International Phonetic Association* 32.1. Cambridge: Cambridge University Press. 17-31.
- , 2003, *The effect of prosodic structure in consonantal processes*. Ph.D. Dissertation, University of Southern California.
- , 2007a, «Typological evidence for the separation between stress and foot structure». In Matti Miestamo and Bernhard Wälchli (eds.), *New Challenges in Typology: Broadening the Horizons and Redefining the Foundations*. Berlin: Mouton de Gruyter. 55-76.
- , 2007b, «The phonetics and phonology of spirantization in North-Central Peninsular Spanish», In Joseba A. Lakarra and José Ignacio Hualde (eds.), *Studies in Basque and Historical Linguistics in Memory of R. L. Trask. ASJU-International Journal of Basque Linguistics and Philology* 40:1-2. 409-436.
- , 2009, «Rhythmicity in three Panoan languages», *ASJU-International Journal of Basque Linguistics and Philology* 37-1 (2003). 85-137.
- , 2011, «Word length, syllable count and rhythm: Comparing Urarina and Panoan». In Ana Lidia Munguía (ed.), *X Encuentro Internacional de Lingüística en el Noroeste*. Hermosillo, México: Editorial Universidad de Sonora. 73-92.
- Gordon, Matthew, 1996, «Laryngeal phonology of Hupa». Ms., UCLA.
- , 2002, «An auditory basis for onset-sensitive stress», Poster presented at the North East Linguistics Society (NELS) 33. MIT, Cambridge: Massachusetts.
- Grammont, Maurice, 1905-6, «La métathèse dans le parler de Bagnères-de-Luchon», *Mémoires de la Société de linguistique de Paris* 13. 73-90.
- , 1909, «Une loi phonétique générale», *Philologie et linguistique: Mélanges offerts à Louis Havet par ses anciens élèves et ses amis à l'occasion du 60e anniversaire de sa naissance, le 6 janvier 1909*. Paris: Hachette. 179-83.
- , 1933, *Traité de Phonétique*. Paris: Librairie Delagrave.
- Halle, Morris, 1995, «Feature geometry and feature spreading», *Linguistic Inquiry* 26. 1-46.
- and Jean-Roger Vergnaud, 1987, *An Essay on Stress*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Hammond, Michael, 1997, «Optimality Theory and Prosody». In Diana Archangeli and D. T. Langedoen (eds.), *Optimality Theory: An Overview*. Malden, Mass.: Blackwell. 33-42.
- , 1999, *The Phonology of English. A Prosodic Optimality-Theoretic Approach*. Oxford: Oxford University Press.
- Hayes, Bruce, 1980, *A metrical theory of stress rules*. Ph.D. dissertation, MIT. [Published 1985, New York: Garland Press.]
- , 1989, «Compensatory lengthening in moraic phonology», *Linguistic Inquiry* 20. 253-306.
- , 1995, *Metrical stress theory: principles and case studies*. Chicago: University of Chicago Press.

- , 1997, «Phonetically driven phonology: the role of Optimality Theory and Inductive Grounding». *Proceedings of the 1996 Milwaukee Conference of Formalism and Functionalism in Linguistics*.
- Helimsky, Eugene, 1998, «Nganasan». In Daniel Abondolo (ed.), *The Uralic languages*. New York & London: Routledge. 480-515.
- Hercus, Louise, 1986, *Victorian Languages: A Late Survey*. Pacific Linguistics B77, Australian National University, Canberra. [Revised and enlarged version of *The Languages of Victoria: A Late Survey* (in two volumes), Australian Institute of Aboriginal Studies, Canberra, 1969].
- Hollenbach, B., 1977, «Phonetic vs. phonemic correspondence in two Trique dialects». In William Merrifield (ed.), *Studies in Otomanguean Phonology*. Dallas: SIL and University of Texas at Arlington. 35-67.
- Honeybone, Patrick and Kevin Watson, 2002, *Visarga in pausa* in Liverpool English. Poster presented at the 10th Manchester Phonology Meeting, 23-25 May 2002.
- Howe, Darin and Douglas Pulleyblank, 2001, «Patterns and timing of glottalization», *Phonology* 18. 45-80.
- Hulst, Harry van der, 1984, *Syllable Structure and Stress in Dutch*. Foris: Dordrecht.
- Hume, Elizabeth, 2000, *Metathesis website* [www.ling.ohio-state.edu/~ehume/metathesis].
- and Misun Seo, 2001, «A Comparative Account of Metathesis in Faroese and Lithuanian». In Elizabeth Hume, Norval Smith and Jeroen van de Weijer, *Surface Syllable Structure and Segment Sequencing*. HIL Occasional Papers. Leiden, NL: HIL.
- Hyman, Larry, 1985, *A theory of phonological weight*. Dordrecht: Foris.
- Iverson, G. and J. Salmons, 1995, «Aspiration and laryngeal representation in Germanic», *Phonology* 12. 369-96.
- Jacobson, Steven, 1985, «Siberian Yupik and Central Yupik prosody». In M. Krauss (ed.), *Yupik Eskimo Prosodic systems: Descriptive and Comparative Studies*. Alaska Native Language center, Fairbanks, Alaska. 25-46.
- Jones, Ted and Lyle Knudson, 1977, «Guelavía Zapotec phonemes». In William Merrifield (ed.), *Studies in Otomanguean Phonology*. Dallas: SIL and University of Texas at Arlington. 163-80.
- Jongenburger, Willy and Vincent van Heuven, 1991, «The distribution of (word initial) glottal stops in Dutch». *Linguistics in the Netherlands 1991*. 101-110.
- Kabell, Inge and Hanne Lauridsen, 1984, «On the evidence of the earliest Danish works on English pronunciation. Part I: Consonants». In Inge Kabell, Hanne Lauridsen and Arne Zettersten (eds.), *Studies in Early Modern English Pronunciation- A DEMEP Publication*. Copenhagen: University of Copenhagen. 25-87.
- Kager, René, 1993, «Alternatives to the Iambic/Trochaic Law», *Natural Language and Linguistic Theory* 11. 381-432.
- , 1999, *Optimality Theory: A Textbook*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kahn, Daniel, 1980, *Syllable-Based Generalizations in English Phonology*. Garland: New York.
- Kakumasu, James, 1986, «Urubu-Kaapor». In D. Derbyshire and G. Pullum (eds.), *Handbook of Amazonian Languages*, vol. 1. Berlin: Mouton de Gruyter. 326-403.
- Keating, Patricia, 1984, «Phonetic and phonological representation of stop consonant voicing», *Language* 60. 286-319.

- , 1985, «Universal phonetics and the organization of grammars». In Victoria Fromkin (ed.), *Phonetic linguistics: essays in honor of Peter Ladefoged*. New York: Academic Press. 115-32.
- , 1990, «Phonetic representations in a generative grammar». *Journal of Phonetics* 18. 321-34.
- Keels, Jack, 1985, «Guayabero: Phonology and Morphophonemics». In Ruth Brend (ed.), *From Phonology to discourse: Studies in Six Colombian Languages*. Dallas, Texas: Summer Institute of Linguistics.
- Kehrein, Wolfgang, 2001, *The Prosodic Phonology of Laryngeals*. PhD dissertation, Philipps University Marburg.
- Kenstowicz, Michael, 1996, «Sonority-driven Stress» [ROA 33, <http://roa.rutgers.edu>].
- Kim, Christina, 2002, «Spirantization of Voiced Obstruents in Spanish». Ms., MIT (term paper for undergraduate phonology course).
- Kingston, John, 1985, *The Phonetics and Phonology of the Timing of Oral and Glottal Events*. Ph.D. Dissertation, University of California at Berkeley.
- Kiparsky, Paul, 1979, «Metrical Structure Assignment is Cyclic». *Linguistic Inquiry* 10.4. 421-41.
- Kirchner, Robert, 1997, «Contrastiveness and faithfulness», *Phonology* 14. 83-111.
- , 1998, *An Effort-based Approach to Consonant Deletion*. Ph. D. dissertation, UCLA.
- Kohler, K., 1977, *Einführung in die Phonetik des Deutschen*. Berlin: Schmidt.
- , 1994, «Glottal Stops and Glottalization in German», *Phonetica*. 38-51.
- Koopmans-van Beinum, F., 1980, *Vowel contrast reduction: an acoustic and perceptual study of Dutch vowels in various speech conditions*. Amsterdam: Academische Pres.
- Kuipers, Aert, 1967, *The Squamish Language. Grammar, Texts, Dictionary*. The Hague: Mouton.
- , 1974, *The Shuswap Language: Grammar, Texts, Dictionary*. Janua Linguarum, Series Practica 225.
- Ladefoged, Peter, 1967, *Three Areas of Experimental Phonetics*. Oxford: Oxford University Press.
- , 1982, *A Course in Phonetics* (2nd edn.). Chicago: Harcourt Brace [1st edition 1975].
- , 1993, *A Course in Phonetics* (3rd edn.). Chicago: Harcourt Brace [1st edition 1975].
- , 1997, «Linguistic phonetic descriptions». In William J. Hardcastle and John Laver (eds.). *The handbook of phonetic sciences*. Oxford and Cambridge, Mass.: Blackwell. 589-618.
- and Ian Maddieson, 1996, *The Sounds of the World's Languages*. Oxford: Blackwell.
- Lavoie, Lisa, 1996, «Consonant strength: results of a data base development project», *Working Papers of the Cornell Phonetics Laboratory* 11. 269-316.
- , 2001, *Consonant Strength: phonological patterns and phonetic manifestations*. New York: Garland.
- Leer, Jeff, 1985, «Prosody in Alutiiq (The Koniag and Chugach dialects of Alaskan Yupik)». In M. Krauss (ed.), *Yupik Eskimo Prosodic systems: Descriptive and Comparative Studies*. Alaska Native Language center, Fairbanks, Alaska. 77-134.
- , 1989, «Prosody in Chugach Alutiiq». Ms. Alaska native Language Center, Fairbanks, Alaska.
- Lehiste, Ilse, 1970, *Suprasegmentals*. Cambridge, MA: MIT Press.

- Lewis, M. Paul, Gary F. Simons and Charles D. Fennig (eds.), 2014, *Ethnologue: Languages of the World, Seventeenth edition*. Dallas, Texas: SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com>.
- Lieberman, Mark, 1975, *The intonational system of English*. PhD dissertation, MIT.
- and Alan Prince, 1977, «On stress and linguistic rhythm», *Linguistic Inquiry* 8, 249-336.
- Lisker, Leigh and Arthur Abramson, 1967, «Some effects of context on Voice Onset Time in English stops», *Language and Speech* 10, 1-28.
- Lombardi, Linda, 1991, *Laryngeal features and laryngeal neutralization*. Ph. D. Dissertation. University of Massachusetts at Amherst: GLSA.
- Loporcaro, Michele, 1999, *L'origine del raddoppiamento fonosintattico*. Basel: Francke Verlag.
- Loos, Eugene, 1969, *The Phonology of Capanahua and its Grammatical Basis*. Summer Institute of Linguistics, University of Oklahoma.
- , 1999, «Pano». In R. M. W. Dixon and Alexandra Aikhenvald (eds.), *The Amazonian Languages*. Cambridge Language Surveys. Cambridge: CUP. 227-50.
- and Betty Loos, 1998, *Diccionario Capanahua-Castellano*. Serie Lingüística Peruana n. 45. Yarinacocha, Perú: Instituto Lingüístico de Verano.
- Lounsbury, Floyd, 1942, *Phonology of the Oneida Language*. M.A. thesis, University of Wisconsin.
- , 1953, *Oneida Verb Morphology*. Yale University Publications in Anthropology, 48. New Haven: Yale University Press.
- Mattina, A., 1979, «Pharyngeal movement in Colville and related phenomena in the Interior Salish languages», *International Journal of American Linguistics* 45. 17-24.
- McCarthy, John and Alan Prince, 1986, «Prosodic morphology». Ms, University of Massachusetts, Amherst and Brandeis University. [Annotated version 1996, issued as Technical report #32, Rutgers Center for Cognitive Science.]
- and —, 1994, «The emergence of the unmarked: Optimality in Prosodic Morphology». In M. González (ed.), *Proceedings of the North East Linguistic Society* 24. 333-79.
- and —, 1995, «Faithfulness and reduplicative identity». In Jill Beckman, Suzanne Urbanczyk and Laura Walsh Dickey (eds.), *Papers in Optimality Theory*. University of Massachusetts Occasional Papers in Linguistics 18. 249-384 [ROA 216, <http://roa.rutgers.edu>].
- Michelson, Karen, 1988, *A comparative study of Lake-Iroquoian accent*. Dordrecht: Kluwer.
- Mills, Elizabeth, 1984, *Senoufo Phonology. Discourse to Syllable (A prosodic approach)*. Summer Institute of Linguistics and University of Texas at Arlington.
- Mompeán, Jose and F. Alberto Gómez, 2011, «Hiatus resolution strategies in non-rhotic English: the case of /r/-liaison». In W.-S. Lee & E. Ze (eds.), *Proceedings of the 17th International Congress of Phonetic Science (ICPhS)*. Hong Kong. 1414-1417.
- Mossé, Ferdinand, 1956, *Manuel de la langue gotique: grammaire, texts, notes, glossaire*. Paros: Aubier, Éditions Mouton.
- Myers, Scott, 1987, «Vowel shortening in English», *Natural Language and Linguistic Theory* 5. 485-518.
- Nespor, Marina and Irene Vogel, 1979, «Clash avoidance in Italian», *Linguistic Inquiry* 10. 467-82.

- Ni Chasáide, A. and C. O. Dochartaigh, 1984, «Some durational aspects of preaspiration». In J. Higgs and R. Thelwall (eds.), *Topics in Linguistic Phonetics: in Honor of E.T. Ull-dall*. Occasional Papers in Linguistics and Language Learning n. 9, Department of Linguistics: The New University of Ulster. 141-57.
- Nichols, Joanna, 1994, «Ingush». In R. Smeets (ed.), *The Indigenous Languages of the Caucasus, vol. 4. North East Caucasian Languages*, Part 2. New York: Caravan. 79-146.
- Nivens, R., 1992, «A Lexical Phonology of West Tarangan». In Donald Burquest and Wyn Laidig (eds.), *Phonological Studies in Four Languages of Maluku*. Summer Institute of Linguistics, The University of Texas at Arlington, and Pattimura University.
- North, Joanne and Jana Shields, 1977, «Silacayoapan Mixtec Phonology». In William Merrifield (ed.), *Studies in Otomanguean Phonology*. Dallas: SIL and University of Texas, Arlington. 21-33.
- Ohala, John, 1983, «The origin of sound patterns in vocal tract constraints». In P. F. MacNeilage (ed.), *The Production of Speech*. New York: Springer-Verlag. 189-216.
- Olawsky, Knut J., 2006, *A Grammar of Urarina*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Parker, Steve, 1994, «Coda epenthesis in Huariapano», *International Journal of American Linguistics* 60. 95-119.
- , 1998, «Disjoint metrical tiers and positional markedness in Huariapano», General paper, UMass. Published in 2013 in *GIAL Electronic Notes Series*. Dallas, TX: Graduate Institute of Applied Linguistics. http://www.gial.edu/images/gialens/vol7-1/Parker_Huariapano.pdf.
- , 2001, «Non-optimal onsets in Chamicuro: an inventory maximised in coda position», *Phonology* 18, 361-86.
- Patz, Elisabeth, 1991, «Djagung». In R. M. W. Dixon and Barry Blake (eds.), *The Handbook of Australian Languages*, vol. 4. Oxford: Oxford University Press. 250-60.
- Petersen, Hjalmar, Jógvan í Lon Jacobsen, Zakaris Hansen and Höskuldur Thráinsson, 1998, *Faroese. An Overview for Students and Researchers*. Ms., Tórshavn & Reykjavík.
- Pierrehumbert, Janet, 1980, *The phonetics and phonology of English intonation*. Ph.D. dissertation, MIT. Distributed 1987, Indiana University Linguistics Club.
- , 1995, «Prosodic effects on glottal allophones». In O. Fujimura and M. Hirano (eds.), *Vocal fold physiology: voice quality control*. San Diego: Singular Publishing Group. 39-60.
- and D. Talkin, 1992, «Lenition of /h/ and glottal stop». In G. Doherty and D. Ladd (eds.), *Papers in Laboratory Phonology II: gesture segment prosody*. Cambridge: Cambridge University Press. 90-117.
- Posner, Rebeca, 1961, *Consonantal Dissimilation in the Romance Languages*. Oxford: Basil Blackwell.
- Postal, Paul, 1969, «Mohawk vowel doubling». *International Journal of American Linguistics* 35. 291-98.
- Prince, Alan, 1976, «Applying stress». Ms., Department of Linguistics, University of Massachusetts, Amherst.
- and Paul Smolensky, 1993, *Optimality Theory: constraint interaction in generative grammar*. New Brunswick, NJ; Rutgers University Center for Cognitive Science. Technical report RuCCS-TR-2. [ROA-537, <http://roa.rutgers.edu>].
- Quilis, Antonio, 1981, *Fonética acústica de la lengua española*. Madrid: Gredos.
- Riad, Thomas, 1992, *Structures in Germanic Prosody: A Diachronic Study with Special Reference to the Nordic languages*. Ph. D. Dissertation, Stockholm University, Stockholm.

- Rigsby, Bruce and John Ingram, 1990, «Obstruent voicing and glottalic obstruents in Gitksan», *International Journal of American Linguistics* 56. 251-63.
- Ringen, Catherine, 1999, «Aspiration, preaspiration, deaspiration, sonorant devoicing and spirantization in Icelandic», *Nordic Journal of Linguistics* 22. 137-56.
- Roca, Iggy and Wyn Johnson, 1999, *A Course in Phonology*. Oxford: Blackwell.
- Rose, Sharon, 1996, «Variable laryngeals and vowel lowering», *Phonology* 13, 73-117.
- Safir, Ken, 1979, «Metrical Structure in Capanahua». In Ken Safir (ed.), *MIT Working papers in Linguistics, vol. 1. Papers on Syllable Structure, Metrical Structure and Harmony Processes*. Cambridge, Mass: MIT.
- Saltaelli, Mario, 1970, *A phonology of Italian in a generative grammar*. The Hague: Mouton.
- , 2003, «A constraint interaction theory of Italian raddoppiamento». In Rafael Núñez-Cedeño, Luis López and Richard Cameron (eds.), *A Romance Perspective on Language Knowledge and Use: Selected papers from the 31st Linguistic Symposium on Romance Languages (LSRL), Chicago, 19-22 April 2001*. 59-80.
- Samareh, Yadollah, 1977, *Arrangement of segmental phonemes in Farsi*. University of Tehran, Tehran University Publications.
- Sapir, Edward, 1925, «Sound Patterns in Language», *Language* 1. 37-51.
- , 1938, «Glottalized continuants in Navaho, Nootka, and Kwakiutl (with a note on Indo-European)», *Language* 14. 248-74.
- Sarma, D., 1982, *Studies in Tibeto-Himalayan Linguistics: A descriptive analysis of Pattani, a dialect of Lahaul*. Hoshiarpur: Vishveshvaranand Vishva Bandhu Institute of Sanscrit and Indological Studies, Panjab University.
- Schachter, Paul and Fe Otones, 1972, *Tagalog Reference Grammar*. University of California Press, Berkeley.
- Selkirk, Elizabeth, 1980, «The role of prosodic categories in English word stress», *Linguistic Inquiry* 11. 563-605.
- Sharma, Jagdish Chander, 1979, *Gojri Phonetic Reader*. CIIL Phonetic Reader Series 19. Mysore: Central Institute of Indian Languages.
- , 2002, «Gojri and its relationship with Rajasthani, etc.». In M. Thirumalai (ed.), *Language in India*, vol. 2, 2 April 2002 [<http://www.languageinindia.com/april2002/jcsharmagojri.html>]
- Shell, Olive, 1975, *Estudios Panos III: Las Lenguas Pano y su Reconstrucción*. Yarinacocha, Perú: Instituto Lingüístico de Verano. Versión española by Ezequiel Romero Sánchez-Concha.
- Sherer, Tim, 1994, *Prosodic phonotactics*. PhD dissertation, University of Massachusetts, Amherst [ROA 54, <http://roa.rutgers.edu>].
- Silverman, Daniel, 1997, *Phasing and recoverability*. Outstanding Dissertations in Linguistics Series. New York: Garland.
- , 2002, «On the rarity of pre-aspirated stops». Handout presented at the 10th Manchester Phonology Meeting, May 25, 2002.
- Smith, Jennifer, 2000, «Prominence, augmentation and neutralization in phonology». In L. Conathan, J. Good, D. Kavitskaya, A. Wulf and A. Yu (eds.), *Proceedings of the Twenty-Sixth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, Feb 18-21, 2000. General Session and Parasession on aspect*. Berkeley Linguistics society, Berkeley.
- , 2002, *Phonological Augmentation in Prominent Positions*. Ph.D. dissertation, Umass, Amherst [ROA 570, <http://roa.rutgers.edu>].

- Stark, Sharon and Polly Machin, 1977, «Stress and tone in Tlacoyalco Popoloca». In William Merrifield (ed.), *Studies in Otomanguan Phonology*. Dallas: SIL and University of Texas at Arlington. 69-91.
- Stemberger, Joseph Paul, 1993, «Glottal transparency», *Phonology* 10. 107-38.
- Steriade, Donca, 1987. «Locality conditions and feature geometry», *Proceedings of the North East Linguistics Society* 17, vol. 2. 595-617.
- , 1993, «Closure, release, and nasal contours». In Marie Huffman and Rena Krakow (editors), *Phonetics and phonology 5: nasals, nasalization, and the velum*. San Diego: Academic Press. 401-70.
- , 1994, «Complex onsets as single segments: the Mazateco pattern». In Jennifer Cole and Charles Kisseberth (eds.), *Perspectives in Phonology*. Stanford: CSLI Publications. 203-91.
- , 1997, «Phonetics in phonology: the case of laryngeal neutralizations». Unpublished manuscript, UCLA.
- Thráinsson, Höskuldur, 1978, «On the phonology of Icelandic preaspiration», *Nordic Journal of Linguistics* 1. 3-54.
- Thompson, Laurence, 1979, «Salishan and the Northwest». In L. Campbell and M. Mithun (eds.), *The languages of native America: Historical and comparative assessment*. Austin: University of Texas Press. 692-765.
- and M. Thompson, 1992, «Thompson language», *University of Montana Occasional Papers in Linguistics*, 8. Missoula: Linguistics Laboratory, University of Montana.
- , — and S. Edgesdal, 1996, «Sketch of Thompson, a Salishan language». In I. Goddard (ed.), *Handbook of North American Indians, vol. 17, Languages*. Washington: Smithsonian institution. 609-43.
- , — and B. Efrat, 1974, «Some phonological developments in Straits Salish», *International Journal of American Linguistics* 40. 182-96.
- Turk, Alice, 1992, «The American English flapping rule and the effect of stress on stop consonant durations», *Working Papers of the Cornell Phonetics Laboratory* 7. 103-33.
- , 1993, *Effects of Position-in-Syllable and Stress on Consonant Articulation*. Cornell Ph. D. Dissertation.
- Umeda, N., 1977, «Consonant Duration in American English», *Journal of the Acoustical Society of America* 61. 846-58.
- Van de Vijver, Ruben, 1998, *The Iambic Issue. Iambs as a result of constraint interaction* [HIL dissertations 37]. Leiden: Holland Institute of Generative Linguistics.
- Vaysman, Olga, 2002, «Two dialects of Nganasan: what they tell us about prosody», GLOW 25 abstract [<http://www.meertens.knaw.nl/glow2002/vaysman.pdf>].
- Veerman-Leichsenring, Annette, 1984, «El Popoloca de Los Reyes Metzontla», *Revue d'ethnolinguistique amérindienne*, n. 4. Paris: A.E.A.
- Venneman, Theo, 1988, *Preference laws for syllable structure*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Walker, Rachel, 2001, «Positional markedness in vowel harmony». In Caroline Féry, Antony Dubach Green and Ruben Van de Vijver (eds.), *Proceedings of HILP 5. Linguistics in Potsdam. Vol 12*. University of Potsdam. 212-32.
- Wares, Alan Campbell, 1968, *A Comparative Study of Yuman Consonantism*. The Hague: Mouton.
- Whorf, Benjamin, 1946, «The Hopi language, Toreva dialect». In Harry Hoiyer (ed.), *Linguistic Structures of Native America*. Viking Fund publications in Anthropology 6. New York: Viking Fund. 158-83.

- Wiese, Richard, 1996, *The Phonology of German*. Oxford: Clarendon Press.
- Wright, Joseph, 1957, *Grammar of the Gothic Language*. Oxford: Clarendon Press.
- Yallop, C., 1977, *Alyawarra: an Aboriginal Language of Central Australia*. Canberra, Australian Institute of Aboriginal Studies.
- Yar-Shater, E., 1969, *A Grammar of Southern Tati dialects*. Columbia University Publications in Near and Middle Eastern Studies, Series B3. The Hague: Mouton.
- Yip, Moira, 1991, «Coronals, consonant clusters, and the coda condition». In Carole Paradis and Jean-François Prunet (eds.), *The special status of coronals: internal and external evidence*. San Diego: Academic Press.
- Zec, Draga, 1988, *Sonority Constraints on Prosodic Structure*. Ph.D. dissertation, Stanford University.
- Zue, Victor and Marta Laferriere, 1979, «Acoustic Study of medial /t, d/ in American English», *Journal of the Acoustic Society of America* 66(4), 1039-50.

Carolina Gonzalez
Florida State University
DIF 322, 625 University Way, Tallahassee, Florida, USA, 32306-1540
1-840-644-8187
cgonzalez3@fsu.edu

-(K)i hiztegia, eta hiztegiak harantzago*

The suffix -ki in the lexicon and beyond

Beatriz Fernández

Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU

Abstract

A morpheme -(k)i invariably precedes dative clitics in Basque verbal inflection. This morpheme has been analyzed as an applicative marker (Elordieta 2001, Fernández 2012, 2014b among others). In this paper, I will revisit this hypothesis, providing arguments for and against it. It will be shown that, although attractive, the applicative analysis of -(k)i presents some typological problems that can be alternatively solved by assuming -(k)i to be a preposition, as claimed by Trask (1981). Moreover, -(k)i can also appear in non-finite verbal forms of verbs such as atxiki, eutsi ‘hold on’ or jarraiki ‘follow’. Regarding those instances, I will propose -(k)i to be a lexicalized preposition responsible for dative selection. This instance of the applicative preposition is claimed to differ from the quirky -(k)i attested in verbs like eduki ‘(possessive) have’ and jakin ‘know’. Contrary to dative-selecting verbs like jarraiki ‘follow’, neither eduki ‘(possessive) have’ nor jakin ‘know’ select any datives. However, these verbs have been historically attested in both synthetic and analytic ditransitive forms, i.e. forms including datives, and have been also preserved in this configuration in western varieties (Gaminde 2004). In those instances, dative clitics are not introduced by the quirky -(k)i, but by the applicative preposition -(k)i.

Laburpena

-(K)i morfemari aplikatiboa iritzi izan zaio lan batzuetan (Elordieta 2001, Fernández 2012, 2014b beste batzuen artean). Lan honetan, aplikatiboaren hipotesia berrikusiko

* Lan honek “-(K)i” eta “-(K)i eta -ra” izenburuko lanei segida ematen die. Bi morfema hauen inguruko eztabaidan argigarriak izan dira zenbait gogaide kuttunen iritzi, iradokizun eta zuzenketak. Horregatik, eskerrik beroenak eman nahi dizkiet Beñat Oihartzabal, Patxi Goenaga, Jon Ortiz de Urbina, Richard S. Kayne, Ibon Sarasola, Ane Berro, Ane Odria eta José Ignacio Hualderi. Ibon Sarasolari zor dizkior, bestalde, lan honetako zenbait adibide klasikoren inguruko argibideak eta estilo aldetiko zuzenketak. Lanaren erantzukizuna, ordea, onerako zein txarrerako, nirea da bakarrik. Emaizta hauetara ekarri gaituen ikerketak Europar Batasunaren ikerketarako, teknologia garatu eta erakusteko Zazpigarren Esparru Programaren laguntza jaso du 613465 diru-laguntza hitzarmenaren bitartez. Gainerakoan, lan hau ondoko instituzio eta ikerketa proiektuek babestu dute: Eusko Jaurlaritzak (IT665-13); Espainiako Ekonomia eta Lehiakortasun Ministerioak (FFI2011-26906) eta Frantziako Agence Nationale de la Recherche delakoak (RDKR 2012-16 eta TSABL (2008-2011: ANR 07 CORP 033)).

dut, berez izan ditzakeen zenbait eragozpen tipologiko eztabaidatuz, eta Traski (1981) jarraituz, beste hipotesi berri bat jorratuko dut, hots, -(k)i preposizio bat dela. Bestalde, aditz inflexioan ez, ez bada zenbait aditzen partizipioetan ageri diren beste bi -(k)i morfema ere aztertuko ditut: bat atxiki, eutsi eta jarraiki aditzetan ageri da eta zerikusi estua du -(k)i aplikatibo/preposizioarekin, zeren konfigurazio datibodunetan agertzen da nagusiki, hau da, egiturara datibo bat gaineratuz eta ondorioz, datibo komunztadura ere sartuz. -(K)i hori lexikalizaturik dago, eta horrek azal dezake aditz hauek datiboa hautatzea. Aldiz, bada beste -(k)i izun bat, aditzaren oinarri morfologikoan agertu arren, datibo kasuaren eta komunztaduraren ezarketarekin batera zerikusirik ez duena. -(K)i izunekoak dira eduki zein jakin aditzak, zeinak nagusiki iragankorrak diren eta testu historikoetan, salbuespenak salbuespen (Axular edo Pouvreau adibidez), konfigurazio datibodunetan nekez aurki daitezkeen, batez ere forma sintetikoetan. Alabaina, salbuespenak badira. Horiexek zein mendebaldeko hizkera batzuetan (Gaminde 2004) oraindik ere jaso daitezkeen daukatzut edo dakitzut bezalako forma datibodunak aztertuko ditut lan honetan.

0. Hastapenak

-(K)i morfemaz hitz egiten denean, nagusiki aditz inflexioarekin lotu izan da delako morfema. Izan ere, -(k)i, Traski (1977) jarraituz *datibo ikurra* (ingelesez *dativ flag*) deitu izan duguna, aditz inflexioaren barruan jasotzen da, datibo komunztadura hizkiaren ezkerretara. Morfema horrek eta bere izaera morfologikoak batez ere hizkuntzalari diakroniazaleen arreta bereganatu dute urtetan, eta Trasken zenbait lanez gain —(1977) eta (1982) besteren artean—, Lafonenak (1980 [1944], 1999 [1961]) ere badira arreta horren lekuko bikainak. Sintaktikoki, berriz, morfema aplikatibotzat jo dute zenbait hizkuntzalarik (Elordieta 2001, Rezac 2006, Fernández 2012, 2014b). Aplikatiboak argumentuak perpausera gaineratzeko mekanismoak dira (Polinsky 2013), eta -(k)i morfemak horixe bera egiten duela dirudi, hots, datibo argumentuak perpausera gaineratu. Ormazabal eta Romero (1988), Albizu (2001), Arregi (2003) eta Arregi eta Ormazabal (2003) izan dira beste batzuen artean Bakerrri (1988) jarraituz, hipotesi hori euskarara ekarri duten hizkuntzalariai.

Lan honetan, aplikatiboaren hipotesia berretsi egingo dut, nahiz eta hipotesi horrek badituen euskaraz eztabaidagarriak diren eragozpen tipologiko batzuk. Horiexk gauditu nahian, -(k)i aplikatiboa ez, ez bada preposizio bat delako hipotesia arakatu dut, Trasken (1981), aldeak alde, iradokitzen duen bezala.

Bestalde, hiztegi isuritako -(k)i morfema izango dut aztergai. -(K)i morfema hori zenbait aditzen partizipio eta gainerako forma jokatu gabeetan agertzen da, adibidez, *atxiki, ekin, eutsi eta jarraiki* aditzetan, eta harremanetan jarri dute hizkuntzalari diakroniazale batzuek (Schuchardt 1972 [1893], Lafon 1980 [1944]) aditz inflexioan datibo komunztaduraren ezkerretara agertzen denekin. Bada, lan honetan proposatuko dudanez, hiztegi ale hauetan jasotzen den -(k)i hori sintaxiko morfema bera da, baina lexikalizaturik. Izan ere, aditz horiek guztiak duten ezaugarri komuna da datibo sintagma ezinbestean hautatzea, eta itxura guztiaren arabera, datibo kasua aditz lexiko horien -(k)i iri zor zaio. Horregatik, inakusatibo datibodunen artean sailkatu dira *atxiki, ekin* eta *jarraiki* aditzak. Adibidez, *Euskal Herria euskarari atxikiko zaio* diogunean, argumentuetatik bat absolutiboz markaturik dago (*Euskal Herria*) eta datiboz markaturik bestea (*euskarari*). Horrelakoak dira konfigurazio inakusatibo

datibodunak. Bestalde, inergatibo datibodunen artean sailka daiteke *etsi*. Esate baterako, *Euskal Herriak euskarari etsiko dio* perpausean, bi argumentu daude, baina lehengo perpausean ez bezala, subjektuari ergatiboa ezarri zaio absolutiboaren orde (Euskal Herriak). Horregatik da inergatiboa. Horretaz aparte, ergatiboari datiboa (*euskarari*) gaineratu zaio, eta horri esker sortu da konfigurazio datiboduna —ikus xehetasunetarako, Etxepare 2003 edo Fernández eta Ortiz de Urbina 2010—. Nolanahi ere den, perpaus batean zein bestean, datiboa ageri da, eta horixe da, hain zuzen, azpimarratu beharrekoa: datiboa hautatzen dutela aipatutako aditzek. Bestalde, aditz horiek guztiek forma sintetikoak erakutsi dituzte inoiz hizkuntzaren historian, eta gaur egun ere, bakanak izan arren, hizkera jasoetan aurki daitezke euren erakusgarriak. Bada, oso litekeena da partizipio horietan agertzen den *-(k)i* lexikalizatu hori, adizki jokatu sintetikoetatik etorri izana. Bilakaera historikoaren norabidea zeinahi delarik ere, *-(k)i* lexikalizatuak datiboaren hautaketa zehazten du. Ondoren dator sintaxia eta sintaxian erabakiko da kasuaren zilegiztapena. Fernández eta Ortiz de Urbinak (2012) bi kasu zilegiztapen mekanismo proposatu dituzte, bat *-(k)i* aplikatibo/preposizioarekin lotzen dena, *atxiki* eta *jarraiki* bezalako aditzetan, eta beste bat *ekin* bezalako aditzetan, kasu lexikal batekin lotzen dena à la Woolford (2006). Ez dira hauek, jakina, mekanismo horietan parte hartzen duten aditz guztiak, ez bada aditz batzuen artean, *-(k)i* lexikalizatua erakusten dutenak.

Bestalde, badira euren partizipioan *-(k)i* morfema erakusten duten beste zenbait aditz, adibidez, *eduki*, *ukan* eta *jakin*. Schuchardtek (1972 [1893]) eta Lafonek (1980 [1944]) argi bereizi dituzte *eduki*, *ukan* eta beste zenbait aditz (*jalgi*, *jaurtiki*...), *atxiki* eta abarretatik, egile hauen ustez, *-(k)i* honek ez baitu zerikusirik datibo komunztadurarekin harremanetan dagoen *-(k)i* sintaktikoarekin. Honi dagokionez, bat egingo dut bi egileon ustearekin, *atxiki* eta abarrek ez bezala, *edukik*-eta ez baitute datiborik hautatzen (Euskaltzaindia 1987, 1993, Hualde 2003), eta nagusiki ez baitira konfigurazio datibodunetan agertzen, datibogabeetan baino. *-(K)i izuna* deituko diot horregatik. Lan honetan, hauetariko bi aditz aztertuko ditut bereziki, *eduki* eta *jakin*. Biak dira aditz iragankorrak, baina, bakanak izan arren, konfigurazio datibodunak ere badituzte, eta badira euren leku-kotasun idatziak, hala nola, Axularren *Geroko Aita batek bere semeari diadukon amorioa* edo Moguelen *Peru Abarkako Euskereari ezakio inok arrezkero etorrerarik* (Azkue 1969). Bestalde, mendebaldeko hizkera batzuek gorde dituzte beste eremu dialektaletan ia ezezagunak diren forma datibodunak bi aditzekin, eta *daukatzut* edo *dakitzut* bezalako formak sortzen dituzte gaur egungo hiztunek eurek ere (Gaminde 2007). Forma horiek, proposatuko dudanez, bi *-(k)i* morfema dituzte, bata oinarri morfologikoaren berezko morfema eta bestetik sintaxian indarrean dagoen *-(ts)i* aplikatibo/preposizioa, datibo argumentuak gaineratzeko aukera ematen duena, ohi duen bezala.

Lan hau ondoko atal hauetan banatuko dut. Lehen atalean, aditz inflexioan ageri den *-(k)i* morfemari buruz hitz egingo dut zertzelada orokor batzuk emanez. Bigarrenik, *-(k)i* hiztegian aztertuko dut, datiboa hautatzen duten aditz lexikoei (*atxiki*, *ekin*, *etsi*, *ihardetsi* eta *jarraiki* aditzei) erreparatuz. Hirugarrenik, *-(k)i* aplikatiboaren hipotesia eta *-(k)i* preposizioarena arakatuko ditut xehetasunez. Laugarrenik, *-(k)i*, *eduki* eta *jakin* aditz lexikoak aztertuko ditut, bereziki (mendebaldeko) forma datibodunei begiratuz. Lanaren amaieran, ondorio nagusiak laburbilduko ditut.

1. *-(k)i* sintaxian

Lan honen atarikoan esan dudan bezala, *-(k)i* morfema aditz inflexioan datibo komunztaduraren ezkerretara ageri den morfemarekin identifikatu ohi dugu. Morfema hori orotarikoa da euskaraz: baldin eta adizkiak datibo komunztadura jasotzen badu, orduan beti eta salbuespenik gabe, *-(k)i* morfema dago bere ezkerretara. Edo beharbada, bestela adierazi beharko nuke, *-(k)i* morfema agertzeak baitakar datibo komunztadura bera ere agertzea, eta ez alderantziz. Beraz, (1a) gramatikala da, biak, *-(k)i* eta datibo komunztadura barnebiltzen dituelako; aldiz, (1b) eta (1c) ezgramatikalak dira, lehenak *-(k)i* jasotzen duelako datibo komunztadurarik gabe, eta bigarrenak kontrako arrazoiarengatik, hots, datibo komunztadura biltzeagatik, *-(k)i* izan gabe.

(1) a. d-a-tor-ki-o ¹
DM-DM-etorri-KI-3sgDAT	b. *d-a-tor-ki
DM-DM-etorri-KI
c. *d-a-torr-o
DM-DM-etorri-KI-3sgDAT	

Diodan hau, ikuspuntu sinkroniko zein diakronikotik egin daitekeen baieztapena da, euskararen lehen testigantza idatzietatik jasotzen den gertaera bat baita hau.²

Bestalde, morfema horren agerpenak ez du mugarik adizkiaren beraren izaerari dagokionez: izan adizki sintetiko izan analitiko, izan adizki iragangaitz izan iragan-kor, delako morfema ageri da beti.

(2) a. d-a-tor-ki-o
DM-DM-etorri-KI-3sgDAT	b. d-a-kar-ki-o
DM-DM-ekarri-KI-3sgDAT
(3) a. z-a-i-o
DM-DM-(izan)-KI-3sgDAT	b. d-i-zu-t
DM-(edun)-KI-3sgDAT

Azkenik, hizkeretara begira gaudela, ez dago honi dagokionez inolako aldea sintaktiko esanguratsurik zeren hizkera guztiek jasotzen baitute delako morfema, diferezntzia morfologikoak gora behera.

(4) a. z-a-i-o
DM-DM-(izan)-KI-3sgDAT	b. j-a-k-o
DM-DM-(izan)-KI-3sgDAT
(5) a. d-i-zu-t
DM-(edun)-KI-3sgDAT	b. d-eu-ts-(z)u-t
DM-DM-(izan)-KI-3sgDAT
(6) a. d-a-tor-ki-o
DM-DM-(izan)-KI-3sgDAT	b. j-a-tor-k-o
DM-DM-(izan)-KI-3sgDAT

¹ Lanean zehar ondoko laburdura hauek erabiliko ditut: ABS = absolutiboa; ALO = alokutiboa; bok = bokala; APL = aplikatiboa; ASP = aspektua; DAT = datiboa; DM = denbora/modua; ERG = ergatiboa; FAM = familiarra; IRGN = iragana; MAS = maskulinoa; P = preposizioa; pl = plurala; sg = singularra; 1-2-3 = lehen, bigarren eta hirugarren pertsona.

² Salbuespen historiko bakarra (1c)-ren erako zenbait adizkitan aurki daiteke. Horien inguruko eztabaida saihestuko dut oraingo honetan. Ikus xehetasunetarako, Lafon (1999 [1961]), eta bere ildotik Fernández (2012).

Diferentzia morfologiko horietako batzuk morfemaren beraren itxurari dagozkio: -(k)i hori izatez -ki, -i, -k, -tsi edo -ts gisa burutu baitaiteke morfologikoki. Esate batera, erdialdeko eta ekialdeko *zaio* adizkiaren mendebaldeko lagunak, hots, *jako* adizkiak -k du eta ez -i. Edo *dizut* adizkiaren mendebaldeko ordainak, hau da, *deutsut* adizkiak -ts du -i morfemaren orde, eta abar.³ Dena dela, antzaldatze morfologiko hori ez da nahitaez hizkeratik hizkerara gertatzen den fenomeno, hizkera berean burutzapen bat baino gehiago izan baititzake delako morfemak —ikus (2) eta (3) adibideetako adizkiak, adibidez, -ki ez ezik, -i morfema ere jasotzen dituztenak hizkera berean—.

-(K)i morfema horri aplikatiboa iritzi izan zaio literaturan (Elordieta 2001, Rezac 2006, Fernández 2012, 2014b), 3. atalean aztertuko dugun bezala. Ordura bitartean, deitura horretaz baliatuko naiz delako morfema aipatzerakoan.

2. -(K)i hiztegia: -(k)i lexikalizatua vs. -(k)i izuna

Orain arte deskribatu dudana inflexiozko -(k)i morfemarekin batera, bi dira hiztegiari isuri diren -(k)i morfemak, bat -(k)i *lexikalizatua* deituko dudana, eta bestea -(k)i *izuna*. Lehenak zerikusi estua du (1) atalean aipatu dudana -(k)i sintaktikoarekin. *Atxiki*, *ekin*, *eutsi*, *ihardetsi* eta *jarraiki* bezalako aditzek -(k)i hori erakusten dute. Bigarrenak, -(k)i izunak, aldiz, ez du zerikusirik -(k)i sintaktikoarekin, eta bata bestetik bereizi izan dituzte baita hizkuntzalari diakroniazaleek, hala nola, Schuchardtek (1972 [1893]) eta Lafonek (1980 [1944]: 14-18). Lanaren amaieran aztertuko ditudan *eduki* eta *jakin* aditzek -(k)i izun hori dute, baina baita *iharduki*, *jaurtiki* iragan-korrek edo are gehiago, -gi⁴ morfemako *jalgi* iragangaitzak ere, beste batzuen artean.

Printzipioz, ezaugarri batek biltzen ditu denak, hots, -(k)i morfema edo bere alomorfoetako bat, adibidez -k edo -tsi erakusteak. Bestalde, guztiak salbuespenik gabe aditzak dira, baina hortik aurrera, diferentziak nagusitzen dira. Lehenik eta behin, -(k)i lexikalizatuko aditz guztiek salbuespenik gabe izan dituzte inoiz adizki sintetikoak, kasuan kasuan, gaur egunera arte iraun dutenak.⁵

- (7) a. d-a-txe-ki-o (atxiki)
DM-DM-atxeki-KI-3sgDAT
- b. h-a-ki-o (ekin)
2FAM.ABS-DM-ekin-KI-3sgDAT

³ *Jako* eta *jatorko* mendebaldeko adizkien hastapenean ageri den *j-* morfemak ere beste -i bat ere ez ote duen ezkututzen eztabaida genezake (*j < di*), baina oraingo honetan, ez dut eztabaidaren ildo hori jorratuko. Adizkiaren bigarren gunean ager daitekeen -i morfemarako, ikus Fernández (2014b) eta bertan jasotzen diren aipamenak.

⁴ Lan honetan eta gaiarekin zerikusia duten nire beste azken bi lanetan, ez dut -gi morfemaren aipamenik egin. Itxura guztiaren arabera, -gi, -(k)i morfemaren beste burutzapen morfologikoetako bat da. Izango da halako batean -gi honetaz jarduteko aukera.

⁵ Ez dut adizki sintetikoek buruzko xehetasunik emateko asmorik. Izatez, (7) adibideetako formen testigantzak aurki daitezke klasikoetan, baina oso bakanak dira gaur egun, eta klasikoetan bertan ere, paradigma sintetikoetan murriztasun nahikoa handiak dituzte, irakurleak ondo dakien bezala. Adibidez, *ihardetsi* aipatu dut -(ts)i duen aditza delako, baina forma sintetiko bakanen bat baino ez du historikoki erakutsi: Leizarragaren aginterazko *ihardestazue* (Lafon (1980 [1944]: 337-338). OEhk (IX: 87) bere aldetik, Leizarragarena ez ezik, Oihenarten *zinhardetsana* ere aipatzen du. Hortik aurrera, batere ez.

- c. h-a-u-ts-o (eutsi)
2FAM.ABS-DM-eutsi-KI-3sgDAT
- d. b-e-rra-i-ki-o (jarraiki)
DM-DM-jarraiki-KI-3sgDAT

Bigarrenik, berebiziko garrantzia duen diferentzia bat antzematen da *-(k)i* morfemaren ondorioz sortzen den konfigurazio sintaktikoan. Izan ere, (7) sortako adizkietako *-(k)i* morfemak datibo komunztadura hizkia erakusten du bere ondotik —3. singularreko *-o* morfema adibide hauetan guztietan—, eta hori da, hain zuzen, *-(k)i* morfematik espero daitekeena, datibo komunztadurarekin batera agertzea. Hirugarren eta azkenik, (7) sortako adizkiak perpaus oso batean sartuz gero, orduan, datibo sintagma bat ageri da perpaus horretan esplizituki, beheko adibideetan bezala, edo isildurik:

- (8) a. Sinesmenari baino gehiago maitasunari datzekio fede mota hori
(*De re publica edo politikaz*, P. Xarriton, 174)
- b. Adin onari akio (RG A 8)
- c. Autso, Txordon, artz orri eta nik inñes daida (RS 422)⁶
- d. Ene borondatea berraikio zureari (SP *Imit* III 15, 1)⁷

Aldiz, *-(k)i* izuna duten aditzetatik batzuek badituzte adizki sintetikoak,⁸ baina ez nahitaez, eta inportanteagoa dena, *-(k)i* morfemaren agerpenak ez du ondorio bera perpausaren konfigurazioan, batetik, *-(k)i* morfemak ez dakarrelako berarekin batera datibo komunztadurarik (9), eta bestetik, sortzen den konfigurazio sintaktikoan, datiboz markatutako sintagmarik ageri ez delako (10).

- (9) a. d-a-u-k-a (eduki)
DM-DM-eduki-KI-bok-3sgERG
- b. d-ihardu-k-a (iharduki)
DM-iharduki-KI-bok-3sgERG
- c. d-a-ki (jakin)
DM-DM-jakin/KI-3sgERG
- (10) a. Zer maila dauka musikak arteetan? (MEIG I)
- b. Orai hamar bekhaturekin dihardukazu, gero ehunekin iharduki beharko duzu (Ax 84 (V 57))
- c. Dakienak badaki, ez dakienak baleki

Adibide sorta honetan ikus daitekeenez, perpaus hauek guztiak iragankor soilak dira eta ez datibodunak. Ez dirudi, beraz, *-(k)i* morfemak, kasu hauetan, ez da-

⁶ Adibide hauetatik gehienak Fernández eta Ortiz de Urbinaren (2010) liburutik jaso ditut. Liburu horretako adibide historiko guztiak, bestalde, Mitxelena eta Sarasolaren (1989-2005) *Orotariko Euskal Hiztegitik* (OEH) jaso genituen egile biok eta egungo euskararenak *Ereduzko Prosa Gaur* (EPG) corpusetik (Sarasola, Salaburu, Landa eta Zabaleta 2007).

⁷ *Jarraikiven* kasuan sarri askotan ez da *-(k)i* morfema ageri, adibidez, *Inurriari arraio* (RS 183) —ikus baita 2 oin-oharra—. *-(K)i* isilekoak dira halakoak (Fernández 2012).

⁸ (9) sortako adizkiei dagokienez, sarri aurki daitezke forma sintetikoak *eduki* eta *jakin* en kasuan. Aldiz, *ihardukik* ez du gaur egun forma sintetikorik —ikus Lafon (1980 [1944]: 633) eta OEH (IX: 90)—.

tibo sintagmarik gaineratzen duenik perpausera ez datibo horrekiko komunztadurarik dakarrenik adizkira. -(*k*)i hau, beraz, ez dirudi *atxiki* eta abarren -(*k*)i bera denik. Erroaren ostean dator eta aditzaren oinarri morfologikoa osatzen du (berriagoa den erro bat osatuz beharbada), baina ez du datiboarekin lotu daitekeen inolako zeregin sintaktikorik betetzen ez gaur egun ezta beharbada lehenago ere. Horregatik, *eduki* eta *jakin* bezalako aditzekin, badirudi beste -(*k*)i benetako (sintaktiko) baten bitartekaritza behar dela, konfigurazio datibodunak sortzen diren adibide bakanetan. Ondoko ataletan (2.1) eta (2.2) datiboa hautatzen duen -(*k*)i lexikalizatuaz hitz egingo dut, hots, *atxiki* eta abarrenaz, eta -(*k*)i izuneko *eduki* eta *jakinen* konfigurazio datibodunak (4) atalean izango ditut mintzagai.

2.1. -(*K*)i, *atxiki*, *jarraiki* eta *ekin*

Gorago esan dudan bezala, partizipioan -(*k*)i lexikalizatuak erakusten duten aditz guztiek forma sintetikoak dituzte, eta oso litekeena da morfema hori partizipiora heldu izana, hain zuzen, inflexiozko -(*k*)i beretik eta forma sintetikoen eskutik —horren inguruko argibideak euskararen historiak emango dizkigu—. Sorburuaren inguruko hipotesiak alde batera utzita, aditz hauek guztiek badute ezaugarri komun garrantzitsu bat lehenago ere aipatu dudana, hots, datibo sintagma bat ezinbestean hautatzen duten aditzak dira. Forma sintetiko datibodunak izatea da horren adierazgarri historikorik garbiena. De Rijckek (2008: 346), *jarraiki*, *jario* eta *atxiki* aipatzen zituen datiboa ezinbestean hautatzen duten aditzen artean, eta Fernández eta Ortiz de Urbina (2010)⁹ lanean, *ekin* bera ere datiboa hautatzen duten aditzen artean sailkatu genuen. Ez dira izatez izaera berekoak, gure liburuan erakutsi genuen bezala, baina datiboari dagokionez, konfigurazio nagusi bera erakusten dute guztiek, hots, datiboduna. Aditz hauek, bestalde, forma analitikoak ere erakusten dituzte:

- (11) a. Bederatzi urte hautan jarraiki zauzkigun irakurtzaileetarik zenbeiti (HU Zez 80)
- b. Bekatu agerrian itendiren guziei itxeki dakiokete eskandaloaren zirkuntantzia (LE-Ir. 153)
- c. Deabruak ere [...] hemendik ekin zitzaioen Eba gure lehenbiziko Ama hari (ES 175)

Adibide hauetako formak analitikoak izateaz gain, inakusatibo datibodunak dira, hots, absolutiboa eta datiboa erakusten dituzte. Jakina, forma sintetikoez ari garela, izatez -(*k*)i morfema bat bakarra dago, gorago aplikatiboa deitu duguna, eta morfema hori sintaktikoki indarrean dago, hau da, zeregin sintaktiko bat du (datiboa gaineratzea eta abar). Alabaina, forma analitikoetan, ez da -(*k*)i morfema bakarra agertzen, bi baino: bat -(*k*)i lexikalizatuak eta bestea aplikatiboa, adibidez, (11a) adibidean *jarraiki* partizipioak eta *zauzkigun* adizkiko -(*k*)i morfema.

⁹ Ortiz de Urbina eta bion liburu hartan, aditz hauen guztien azterketa xehea egin genuen eta bertara jotzea gomendatzen diot irakurleari eztabaida hura ezagutu nahi badu. Hona eztabaida haren ildo nagusiak baino ez ditut ekarriko aditzei buruzko xehetasunak liburu hartarako eta biltzen dituen aipamenetarako utziz.

Ez ditut orain aztertuko datibo kasuaren zilegiztapen mekanismo sintaktikoak —lanaren ildo nagusitik aterako baininduke—, baina mekanismo horietatik bat *-(k)i* aplikatiboa izan liteke *jarraiki* edo *atxiki* bezalako aditzak ditugunean eta hortaz, berzko datiboa izango genuke kasu horietan. Bestalde, *ekinen* kasuan, datibo lexikala genuke (Woolford 2006) eta hortaz, aditzak berak zilegiztaturikoa, Fernández eta Ortiz de Urbina (2012) lanean proposatu genuen bezala.

Gainerakoan, aditz hauek bestelako konfigurazioak erakusten dituzte eta alternantzia erakusten dute kasu batean baino gehiagotan, sarri askotan konfigurazio iragankor soilak (ergatibo eta absolutiboa) eta baita inergatibo datibodunak ere (ergatibo eta datiboa) —alternantzia horien inguruko xehetasunetarako, ikus Fernández eta Ortiz de Urbina (2010) eta Mounole (2011) azterbide historiko baterako—. Iragankor soilak dira ondokoak (12a,b) eta inergatibo datiboduna (12c):

- (12) a. ildo beretik jarraikiko du hemendik aintzina ere (*Herria*, 2003-07-03, 3)
 b. Datxikagun beti gora eta zut eta oso gure euskalduntasuna (HU *Zez* 80)
 c. Asko da berbarik, ta ekin dajogun aurrian daukagun oni (Mg *PAb* 56)

Idea bat bakarra da honetan guztian azpimarratu beharrekoa: *-(k)i* lexikalizatua datiboarekin loturik dago. Nolanahi ere den, sintaxiak erabakiko du, dena delako aditzak azkenean erakusten duen konfigurazioa zein izango den.

2.2. *-(Ts)i* eta *eutsi*

Eutsi aditza aipatu dut dagoeneko *atxiki* eta abarren artean, formarik zaharrenean konfigurazio inakusatibo datiboduna erakusten zuelako (9c), gainerako aditzek bezalaxe.¹⁰ Alabaina, gaur egun, nagusiki aditz inergatibo datiboduna da, hots, ergatibo eta datibo sintagmak erakusten dituena (Etxepare 2003, Fernández eta Ortiz de Urbina 2010), ondoko adibidean bezala.

- (13) Euskal Herriak euskarari eutsiko dio

Antzeko adibide klasiko bi dakartzat ondoren:

- (14) a. Ilko ezpada, euskerak eutsi bear dio Euskalerruari ta euskalduntasunari (Or *SCruz* 8)
 b. Gu gera iru probintzi, / lengo legerik ez utzi; / oieri firme eutsi, / naiz hanka bana autsi (Xe 411)

Subjektuaren kasua ergatiboa izan zein absolutiboa, *eutsi* aditzak nagusiki (nahiz eta ez bakarrik) datiboz markatutako sintagma bat hautatzen du, (13) eta (14) adibideetan erakusten den bezala. Adibide bakarrari begiratu gero, (13) perpausean, *euskarari eutsi* ageri da (ez **euskara eutsi*), eta osagarri horrek datiboa jasotzen du. Hortaz, *eutsi* aditzak bere sarrera lexikoan datiboa hautatzen du eta datiboaren hautaketa *-(ts)i* morfema lexikalizatuari zor zaio, nire ustez. Jakina, morfema hori ez da *conditio sine qua non*, bai baitira, morfema hori izan gabe ere, datiboa hautatzen du-

¹⁰ *Eutsiri* buruzko xehetasunetarako, ikus (OEH VII: 577) eta Fernández eta Ortiz de Urbina (2010: 121-123).

ten beste aditz batzuk, adibidez, *eutsi* aditzetik semantikoki zein sintaktikoki oso gertu dagoen *heldu* aditza. *Helduk* izatez ez du halako morfemarik barnebiltzen, baina *eutsik* bezalaxe datiboa hautatzen du (*Euskal Herriak euskarari helduko dio*). Alabaina, -(*k*)i/-(*ts*)i morfema lexikoki barnebiltzeak dakar dena delako aditzak datiboa hautatzea, eta sintaxiak egingo du gainerakoa, *atxiki* eta abarrei dagokienez, azaldu dudana bezala.

Bestalde, datiboekin oro har zerikusia duen beste arrazoi batengatik ere bada interesgarria *eutsi* aditza. Izan ere, euskal aditz laguntzaileen artean sarri aipatu izan da **edutsi* aditza mendebaldeko adizki iragankor datibodunei edo nahiago bada ditransitiboetarako dagokienez (*deutsut* eta abarrei dagokienez) —ikus adibidez Euskaltzaindia (1987)—. **Edusi* izatez forma berreraikia da, baina begi-bistakoa da *eutsi*rekin duen antzekotasuna. Eta *eutsiri* berari ere egotzi izan zaio inoiz (Trask 1995: 288) mendebaldeko adizki horien oinarrian egotea.

Lehenago ere (Fernández 2012, 2014b) esan izan dut ez dudala uste aditz laguntzaile ditransitiborik dagoenik, hots, *-*i* (Lakarra 2008), **edutsi* (Euskaltzaindia 1987b) edo **eradun* (Gómez eta Sainz 1995) bezalakorik, datibo sintagmak gaineratzen dituzten buru sintaktiko beregainak baino. Buru sintaktiko horietako bat da orain artean mintzagai nagusia izan dudana -(*k*)i morfema, bere alomorfo guztiekin batera, hots, -(*ts*)i eta beste. Bada, -(*ts*)i buru hori bera da baina lexikalizaturik, *eutsi* aditzean ere ageri dena eta datibo sintagma hautatzeko bidea ematen diona.

2.3. Laburbilduz

Orain arteko lerroetan, -(*k*)i morfema izan dut mintzagai. Morfema hori aditz inflexioan jasotzen da datibo komunztadura ageri denean. Kasu horretan, buru sintaktiko beregain bat da. Buru hori zer ote den eta zein izaera sintaktiko ote duen ebatzea ez da beharbada horren erraza. Helduko gara eztabaida horretara berehalakoan. Bestetik, -(*k*)i morfema hiztegian ere aurki daiteke zenbait aditzetan lexikalizaturik. Horri esker, aditz horiek euren sarrera lexikoan zehaztua dute datiboaren hautaketa, eta ondorioz, aditz horien konfigurazio nagusia datiboduna da. Azkenik, datiboa bera ere badago. Morfologikoki, -*i* morfemarekin burutzen da datiboa euskaraz, eta begi-bistakoa da -*i* morfema horrek -(*k*)i morfemarekin eta batez ere bere burutzapen morfologikoetako batekin, -*irekin* alegia, duen zerikusi estua. Sintaktikoki batasun morfologiko hori zenbateraino den esanguratsua, neronek behintzat momentuz ez dakit. Nolanahi ere, oso litekeena da zorizkoa ez izatea itxura morfologiko bera edo bertsua erakustea. Momentuz esanenezake -*i* hori kasu marka bat dela eta -(*k*)i buru sintaktikoari esker ezartzen dela perpausan. Are gehiago, -(*k*)i buru horren ondorioz datiboz markatutako sintagmaz gain, datibo komunztadura bera ere agertzen da adizki jokatueta. Halaxe sortzen dira ondoko (15) bezalako perpausak euskaraz, zeinetan -(*k*)i buru sintaktikoa ageri den adizki jokatueta, -(*k*)i lexikalizatua *jarraiki* aditzean, eta -*i* datibo kasu marka *Mitxelena*ri sintagman, dagokion datibo komunztadura hizkiarekin batera.

- (15) Mitxelena-ri jarraiki z-a-i-o
Mixelena.I jarrai.KI DM-DM-izan-KI-3sgDAT

-(*k*)i buru sintaktikoaren inguruko eztabaidarako osagai guztiak ditugu jada eskura.

3. *-(k)i* aplikatiboa edo beharbada besterik gabe preposizioa?

Zer da, bada, *-(k)i*? Galdera erantzuten hasi aurretik, iruzkin terminologiko bat egin nahi nuke. Jo dezagun *jarraiki zaio* bezalako aditz forma jokatu batera. Aditz jokatu horretan, bi atal bereizi izan ditugu euskal hizkuntzalaritzan, aditz nagusia (*jarraiki*) eta aditz laguntzailea deitu izan duguna (*zaio*). Alabaina, aditz laguntzailea ez da izatez *zaio* adizkia bera, ez bada adizki horren azpian datzan aditza, zeina *izan* aditza den. Hortik aurrerakoa ez da jada aditz laguntzailea, oso bestelakoak diren gauzak baino. Gauza horien artean, *z-*, *a-*, *i-* eta *-o* daude besteak beste. Eta aditz nagusiarri dagokionez ere, zero morfema genuke, *jarrai-ki* aditz erroa gehi *-ki* lexikalizatuaren ostean. Gauza horiei morfema deritzegu, morfemak direlako azken batean, baina askotariko morfemak dira eta ez dute, gainera, estatus sintaktiko bera. Batzuk denborari dagozkio (*z- < *d-*¹¹ morfemari halaxe iritzi izan zaio, adibidez), aspektuari besteak (*jarraiki* oinarriaren osteko zero marka); moduarekin ere badute zerikusia beste batzuek (adizki horretan agerikoa izan ez arren), komuntadurarekin (*-o*, adibidez), eta azkenik, badira, analisiak analisi, lainoan dauden beste morfema batzuk, hala nola, *a-* morfema. Morfema horietako beste bat da *-(k)i*, gure aztergaia. Label beraren azpian horren diferenteak diren osagai morfologiko eta sintaktikoak egoteak pentsarazi beharko liguke aditz laguntzaile deitzen dugun horretan benetan zer dagoen jakiteko modu bakarra dela aditz inflexioa deseraikez joatea, beharbada, *ñabardurak ñabardura*, Lakaren (1988) aspaldiko lanaren ildotik. Ideia hau ez zaie arrotza egingo sintaxi gaitan lanean diharduten hizkuntzalariei, baina beharbada ez da horren begi-bistakoa beste eremu batzuetako hizkuntzalarientzat. Oso urruti dago lan hau aditz inflexioa benetan zer den argitzetik, baina bide horretan pausu bat gehiago izan nahi luke *-(k)i*ri buruzko hausnarketa honek.¹² Itzul gaitezen, beraz, galdera nagusira.

Sintaxiaren eremuan, galdera nagusi horri beharbada zeharbidez erantzun zaio datiboaren inguruko hausnarketa garatu denean. Izan ere, euskal hizkuntzalaritzan aplikatiboaren hipotesia aldarrikatu eta garatu dute Ormazabal eta Romerok (1998), Albizuk (2001), Arregik (2003) eta Arregi eta Ormazabalek (2003), lan horietan zein euren beste lan batzuetan.¹³ Bestalde, Elordietak (2001) bere doktorego tesian iradoki zuen delako morfema hori aplikatiboa zela, eta uste hori jaso du Rezacek (2006) eta baita neronek ere nire azken bi lanetan (Fernández 2012, 2014b) —lan hauetatik bigarreneira jo daiteke xehetasunetarako—. Dena dela, labur-labur edo ingelesez dioten bezala, *intxaur oskol batean*¹⁴ esan genezake morfema aplikatiboei esker gaineratzen direla argumentuak perpausera. Tipologoen bantutik hizkuntzak aipatzen dituzte sarrien aplikatiboez ari direnean, erruandera adibidez (Dryer 1983), baina munduko beste hizkuntza batzuetan ere jasotzen dira, hala nola, austronesiar hizkuntzetan edo hizkuntza uto-aztekarretan. Afrika, mendebaldeko Pazifikoa, Iparraldeko eta Erdial-

¹¹ Badirudi *z-* hori *d-* morfemaren sabaikaritzeaz erator litekeela historikoki, baldin eta bere ondotik beste *-i* morfema bat badela uste bada (Hualde 2003: 214). Hala balitz, izatez *zaio* bezalako adizkietan, *-i* bikoitzak izango genituzke morfologikoki (Fernández 2014b).

¹² Ikus Ariztimuño (2014) azalpen diakroniko baterako.

¹³ Ikus Fernández (2010b) aplikatiboaren hipotesiarekin zerikusia duten lan hauen eta beste batzuen berrikusketa labur baterako.

¹⁴ Ingelesez, *in a nutshell*.

deko Amerika dira aplikatiboen eremu geografiko nagusiak —ikus Polinsky (2013) laburpen tipologiko baterako—.

Aplikatiboek askotariko argumentuak gaineratu ditzakete, adibidez, onuradunak (*Jonentzat*), lokatiboak (*uretan*), instrumentalak (*eskuaz*) eta komitatiboak (*Jonekin*). Perpausera argumentuak gaineratzen direla diodanean esan nahi dudana da printzipioz periferikoak diren osagaiak, hots, sintaxilariok adjunktua deritzegun horiek argumentu estatusa jasotzen dutela perpausera aplikatiboari esker eta osagarriak balira bezalako ezaugarriak jasotzen dituztela. Adibide bat (16) ekarriko dut berehala.

Ildo horretan, -(*k*)i morfema aplikatibo bat delako hipotesia ikuspuntu askotatik da interesgarria. Lehenik eta behin, -(*k*)i iri estatus teorikoa ematen dio behingoz, datibo ikurra eta bestelako deiturek delako morfema identifikatzeko bai, baina hortik aurrera ezer gutxirako balio baitute. Bigarrenik, bere estatus teorikoa aitortuaz batera, unibertso tipologikoan ere kokatzen du -(*k*)i morfema, eta horrek, eragozpenak eragozpen, euskararen izari tipologiko orokorrak zehazten laguntzen du. Hirugarrenik, morfema horrek, aplikatiboak oro har bezala, ezinbestean dakar argumentu berri bat gaineratzea, eta euskaraz -(*k*)i jasotzen duen oinarritzko aditza iragankor zein iragangaitza izan daiteke, egitura aplikatiboetan izan daitekeen bezala. Intuitiboki, edozein euskaldunek oinarritzko konfigurazio bati gaineratutako zerbait ikus dezake datiboaz ari denean. Adibidez, *dator* jokaturako aditz iragangaitz bat da, baina horri datiboa gaineratu dakioke, eta orduan *datorkio* sortu (iragangaitz datiboduna). Eta gauza bera esan genezake *dakar* eta *dakarkio* adizkiez, lehena iragankorra da eta bigarrena lehenengoari datiboa gaineratzearen ondorioz sortu da (iragankor datiboduna edo ditransitiboa). Laugarren eta azkenik, argumentu bat gaineratzeaz aparte, argumentu horren kasua, hots, datiboa zer buru sintaktikok ezartzen duen argitu dezake: -(*k*)i hori izan daiteke, hain zuzen, datiboaren ezarlea perpausera.¹⁵

Hipotesia onestea zilegi da, beraz, eta ondo lotzen zaio aspaldion sintaxian garatu diren ildo teoriko batzuei, adibidez, Pylkkäneni (2002/2008), gure artera Oihartzabalek (2007) ekarri duen hipotesiari. Sintaxiaren eremuko hipotesi horrek zein beste askok, ñabardurak ñabardura, jasotzen dute gaur egun aplikatiboa.¹⁶ Beraz, hipotesi horri jarraitzen dianak aplikatibo burutzat har lezake -(*k*)i.

Aplikatiboaren hipotesiak, baina, beste hipotesi batera eraman gaitzake modu natural samarrean. Izan ere, aplikatiboak *stricto sensu* dauden hizkuntzetan, sarri asko-

¹⁵ Badira -(*k*)irik gabeko datiboak ere eta horiek dira, hain zuzen ere, datibo komunztadura galera erakusten dutenak. Hizkeretz ari gabela, ipar-ekialdeko hizkeretako kasuan pentsa daiteke: hango hiztunek *Mitxelena*ri *jarraiki da* esan (eta idatz) dezakete (eta *ez nahitaez jarraiki zaio*). Hau bezalako kasuetan, -(*k*)i morfemarik ez da, datibo sintagma bat dagoen arren. Halako datiboak beste kupel bateko ardoa dira eta beste baterako utziko ditut, gaiarekin zerikusia duten arren. Edozelan ere, -(*k*)iz ari gabela, ondo dago azpimarratzea datibo komunztadurarik ez dagoenean -(*k*)irik ere ez dagoela.

¹⁶ Esan gabe doa sintaxian oro har aplikatiboaz hitz egiten denean, aplikatibo horrek soberan gaintzen dituela hizkuntza tipologian ematen zaizkion ezaugarriak, hainbestearino non egitura aplikatibotzat jotzen den tipologo batek inola ere aplikatibotzat joko ez lukeena. Adibidez, tipologoez berebiziko garrantzia ematen diote aplikatiboa morfologikoki agerikoa izateari. Horregatik, ingeleszko *John baked a cake to Mary / John baked Mary a cake* 'Jonek Mireni goxopil bat egin zion' perpaus parean, bigarrena ez dute aplikatibotzat hartzen, osagarri bikoitzeko egituratzat baino (Polinsky 2013). Euskararen kasuan, printzipioz, baldin eta -(*k*)i aplikatiboa balitz, orduan morfologikoki agerikoa litzateke, eta ezaugarri hori, behintzat, ondo lotuko litzaioket tipologoez aplikatiboari irizten diotenarekin. Nekezago onartuko litzukete tipologoez aplikatibo isilak (Fernández 2012) —ikus orobat 2 eta 7 oin-oharrak—.

tarna bat baino zerbait gehiago; ea ez ote den gaur egun ere sintaktikoki indarrean dagoen zerbait. Ni neu, bederen, baiezkoan nago: -(*k*)i ez da iraganeko sintaxiaren aztarna, euskararen egungo sintaxiaren lekuko bizia baino, gorago ere esan dudana bezala. -(*K*)i buru sintaktiko bat da, datibo kasua ezartzea dagokio eta berari esker eta bere bitartez jasotzen da baita datibo komunztadura ere. Xehetasun teknikoak argitu behar dira, noski, baina inplementazio teknikoa baino lehenagoko intuizioa garbia da.

Zailagoa da -(*k*)i hori gaur egun ere preposizio bat dela ziurtasunez baieztatzea, Traskek berak dioten bezala postposizioak dituen hizkuntza baita euskara, eta halako hizkuntza batean ez baitugu, beraz, preposizio bat espero. Alabaina, Trasken beraren argudioak erabil daitezke gaur egun ere -(*k*)i morfemaz ari garela: batetik komunztadura hizkiaren ezkerretara lerratzen dela (eta hortaz, ez da postposizio bat, preposizio bat baino), eta bestetik datiboa gobernatzen duela, preposizioek, hain zuzen, erakusten duten jokabidea, bi alderdietatik begiratuta. Argudio gehiago ere badira.

Lehenik, -(*k*)i horrek perpausera gaineratzen dituen datibo sintagmen rol prototipikoak gaztelaniazko *a* preposizioa buru duten sintagmek dituzten berberak dira, hots, helburua, onuraduna, iturburua, esperimenezkoak eta jabe datiboa beste batzuen artean. Alde horretatik, beharbada, -(*k*)i hurbilago egon liteke hizkuntza erromantzeetako preposizio soiletatik bantu hizkuntzetako aplikatiboetatik baino. Gogoan izan, erruanderaren (16) adibidearekin batera esan dudana bezala, onuradunetz gain, lokatiboa, instrumentala eta komitatiboa bezalako rola dituzten adjunktuek bihurtzen direla osagarri bantu hizkuntzetan eta, oro har, aplikatiboak dituzten hizkuntzetan. Rol tematiko orokortuena eta arruntena onuraduna izaten da, baina onuraduna ez beste rola ere izan daitezke egitura aplikatiboetan. Onuradunaren ostean, lokatiboa eta instrumentala dira sarrien aurkitzen diren rol tematikoak eta euren ondorioz, komitatiboa edo bestelakoak —ikus Polinsky (2013) xehetasunetarako—. ¹⁹

Euskaraz ere, onuraduna izan ohi da -(*k*)i gaineratzen duena, eta alde horretatik bat egiten dute -(*k*)i eta aplikatiboak, baina lokatibo eta instrumentalaren testigantzarik ez dago ez eta komitatiboarenik. Diferentzia hau esanguratsua izan daiteke edo ez, hipotesia zein den, baina hipotesia gora behera, tipologikoki esanguratsua da rol tematikoaren zehaztapena. Printzipioz, beraz, rol tematikoen ikuspuntutik -(*k*)i morfemak gaztelaniazko *a* preposizioaren antz handiagoa du aplikatibo batena baino.

Bestalde, rol tematikoez ari garela, euskal hizkera batzuetan jasotzen diren *osagarriaren markapen bereizgarriko* datiboak ere aintzat har genitzake, hots, *zuri ikusi dizut* bezalakoak (Fernández eta Rezac 2010-2016, Odria 2012). Datibo sintagma hauen rol tematiko nagusia gaia da, harrizkekoa dena aplikatiboak gaineratutako osagarri batean. Aldiz, gaztelaniarekiko harremanak arakatu direnean, *a* markapena eta *leísmo* ere aipatu izan dira, eta ezin ukatuzkoak dira euskal datibo hauen eta gaztelaniako *a* markapenaren arteko harreman sintaktikoak. Aplikatiboaren hipotesia nekez erabil daiteke halako datiboetarako, -(*k*)i azaldu arren. Preposizioak, ordea, bide zuzenean jar gintzake beharbada.

Bigarrenik, aplikatiboen eremu geografiko nagusietara begira (lehen esan dudana bezala, Afrika, mendebaldeko Pazifikoa, eta Iparraldeko eta Erdialdeko Amerikara begira),

¹⁹ Polinsky (2013) jabea, egoera/gertaera (denbora) eta ordezkia aipatzen ditu.

Polinskyk (2013) dio aplikatiboak erakusten dituzten hizkuntzek kasu markapen morfologiko urria izaten dutela edo kasu morfologikorik eza, aditz morfologia aberatsa izan arren. Horregatik, Eurasian aplikatiborik ia ezin aurkitzea nagusiki kasu morfologia aberatseko hizkuntzak egoteari egotzen dio egileak. Izan ere, azken eremu honetan aplikatiboak dituzten hizkuntzak dira, hain zuzen, kasu morfologikorik batere edo ia batere ez duten hizkuntzak, hala nola, abkhazera edo abazera, Kaukasoko hizkuntzak biak.

Euskara, oso bestela, kasu morfologiko aberatseko hizkuntza da, aditz morfologia aberatsekoa izateaz gain, eta alderdi horretatik, *-(k)i* aplikatiboa balitz, orduan Polinskyk aipatzen duen orokortasun tipologikoan nolabaiteko salbuespena izango litzateke. Euskarari dagokionez, gure eremu geografikoan salbuespen tipologikoa izatera ohiturik gauden arren, kasu honetan beharbada, gauzei okerreko ikuspuntutik begiratzearen ondorioa izan liteke bakardade tipologikoa, hau da, aplikatibotzat jotzearen ondorio, aplikatiboa izan gabe. Besterik da ea hau bezalako eragozpen tipologikoen aplikatiboaren hipotesitik urrunduaz batera, *-(k)i* preposizioa delako hipotesira hurreratuko ote gintuzketen, azken honek ere eragozpen tipologiko handi samarrak sor ditzakeelako, adibidez, preposizio bat izatea hizkuntza postposiziodun batean. Nolanahi ere den, preposizioak egon badaude kasu morfologia aberatseko hizkuntzetan ere, eta ikuspuntu honetatik begira, preposizioaren hipotesia ere defenda liteke.

Hirugarrenik, aplikatiboen sintaxiari begira, dagoeneko eman ditudan argudioetara edo argudio berrietara begira, bada zer argiturik. Alde batetik, gorago dagoeneko esan dudan bezala, tipologikoki aplikatiboak aditz iragankor zein iragangaitzen gainean sortu daitezke, eta alderdi horretatik, euskarak bietarik dauka. Horregatik hitz egin dut testuan zehar inakusatibo datibodunez, inergatibo datibodunez eta iragankor datibodunez, euskaraz ez baitago inongo mugarik horri dagokionez. Alabaina, oinarri iragangaitz baten gainean sortutako aplikatiboak askozaz ere urriagoak dira munduko hizkuntzetan iragankorrak baino, eta batzuetan, inakusatiboekin ezinezkoak (Baker 1998). Horri dagokionez, euskara joera tipologiko nagusi horren kontrakoa litzateke. Preposiziotzat hartzeak, berriz, ez luke inongo murriztapenik izango: aditza iragangaitz edo iragankor izan, preposizioa nonahi ager liteke. Beste alde batetik, baldin eta Bakerren edo euskararako Albizuren ustea zuzena balitz eta egitura aplikatiboak egitura preposiziodunetatik eratorriko balira, orduan ez genuke espero *Jonek Mireni gozopila egin dio bezalakorik, ez bada Jonek Miren gozopila egin dio bezalakoak*, hots, *-i* aplikatiboa edo inkorporatutako preposizioa duen perpaus bat, *-i* marka hori bera izen sintagman agertu gabe.²⁰ Hala litzateke, baldin eta *-(k)i* aplikatiboa sortzezko *-i* preposizio/postposizio batekin harremanetan balego, bederen.²¹ Alabaina, perpaus hori euskaraz ezgramatikala da —ikus Fernández (2014a,b)—. Hor-taz, preposizioaren inkorporazioaren hipotesiak *Mireni* izen sintagmaren *-i* marka nolabait azaldu beharko luke. Gainerakoan, *-(k)i* aplikatiboa *-i* ez den sortzezko beste

²⁰ Marka hori bera diot eta badakit teiltatuaren hegira hurbiltzen hasia naizena, zeren zeharbidez, *Mireni* izen sintagmaren *-i* morfemari postposizio estatusa aitortzen ari bainaiz, datibo marka bat dela ondo jakin arren eta datibo hori, behintzat, kasu marka deritzadan arren, hots, preposizio/postposizioa ez, kontrakoa baino. Lan honetan, ez dut ildo teoriko hau azkenera arte eramango.

²¹ Exteparek eta Oihartzabalek (2009), adibidez, biak jarri dituzte harremanetan, eta *Jonek Mireni gozopila egin du bezalako datibo komunztadurarik gabeko egiturak egitura postposizioduntzat hartu dituzte.*

preposizio/postposizio batekin harremanetan balego, adibidez, onuraduna adierazi ohi duen *-(ren)tzat* postposizioarekin, orduan azaldu beharko litzateke zergatik diruditen beregainak *Jonek Mireni gozopila egin dio* eta *Jonek gozopila egin du Mirenentzat* egiturek. Izatez, euskaraz egitura aplikatiborik ba ote dagoen eztabaida genezake, baina iritzi nagusia da egitura aplikatiboak (izatekotan) eta egitura postposiziodunak beregainak direlako hipotesia, hots, bata bestetik eratoritzen ez direlako ustea (Elordieta 2003, Oihartzabal 2007, Fernández eta Ortiz de Urbina 2010 vs. Albizu 2001, Arregi 2003 eta Arregi eta Ormazabal 2003). *-(K)i* preposizio hutsa delako hipotesiak hau guztia argitzen lagunduko lukeen ez dakit. Ikusi beharra dago.

Laugarren eta azkenik, lan honetako mintzagai nagusira itzuliz, erraz jarri liteke harremanetan *atxiki* eta abarretan agertzen den *-(k)i* lexikalizatua, gaztelaniaz (eta beste hizkuntza askotan) semantikoki antzekoak diren aditzetan, hots, *adherirse a, seguir a* eta abarretan ere hiztegitik datozen preposizioekin (Fernández eta Ortiz de Urbina 2010, 2012). Kasu hauetan, *-(k)i* lexikalizatua aplikatiboa dela baieztatzeak ez du funts handirik. Preposiziotzat jotzeak, berriz, argitu lezake beharbada aditz hauen jokabidea eta beste hizkuntza askotako aditzekiko antzekotasun formalak bera ere.

Hortaz, xehetasunez arakatu beharra dago *-(k)i* preposizio bat delako hipotesia. Hipotesi hori ziur aski ezin daiteke behar bezala garatu, harik eta aditz inflexioaren inguruko hipotesi oso bat izan arte, baina zerbaiten abiapuntua izan liteke. Edozelan ere, hipotesi horrek ere galdera berriak erantzun beharko litzuzke, horretan dudarik ez da. Berehalakoena, beharbada, ea nolatan preposizio bat postposizioduna den hizkuntza batean. Edo gaztelaniarekiko konparazioan, zergatik dauden *a* preposiziodun sintagma eta dagozkien klitiko datiboak, baina klitiko horren ezkerretara *-(k)i* balizko preposizioaren parekorik ez ordea, eta abar.

4. *-(K)i, eduki, jakin* eta (mendebaldeko) konfigurazio datibodunak

-(K)i morfema erakusten duten aditz guztiek ez dute *-(k)i* aplikatibo/preposizioa lexikalizaturik. Badira erroaren ostean, oinarria osatuz *-(k)i* morfema erakusten duten aditzak, baina izatez *-(k)i* horrek ez du zerikusirik datiboak gaineratzen dituen *-(k)i* sintaktikoarekin, eta ondorioz, datibo komunztadurari sarbidea ematen dion morfema berarekin. Schuchardt (1972 [1893]) eta Lafon (1980 [1944]) izan dira, besteak beste, ñabardura esanguratsu horretaz ohartu direnak. Neronek oinarri morfologikoan *-(k)i* morfema erakusten duten aditzetatik bi baino ez ditut aztertuko, hots, *eduki* eta *jakin*.

Aditz hauekin nagusiki konfigurazio iragankor soilak baino ez daude eta ez datibodunak —ikus adibidez Euskaltzaindia (1987: 47) eta (1993: 205, 215) *jakin* aditzterako edo Hualde (2003: 235) *eduki* zein *jakin* aditzetarako—. Horrek, jakina, ez du esan nahi inoiz konfigurazio datibodunik erakutsi ez duenik ezta gaur egun ere erakusten ez duenik, berehala ikusiko dugun bezala.

Oinarriko *-(k)i* morfemak *-(k)i* lexikalizatuaren itxura bera du. Adibidez, *etsi* aditzak bezalaxe, zeinak *-(k)i* lexikala duen, *-u-* erroaren gainean eraikitzen dira bai *eduki* bai *ukan*, eta ikuspuntu morfologiko huts batetik begira, aditz hauetan *u+ki* eta *u+k* segidak ditugu, hurrenez hurren, *etsi* aditzean *u+tsi* dugun bezala. *-K* ere *-(k)i* morfemaren burutzapen morfologikoetako bat da, (1) atalean esan dudana bezala —ikus Fernández (2012) eta bertako aipamenak—. Burutzapenak burutzapen, hiru aditzetan *izan* iragankorraren edo nahiago bada, **edumen* *-u-* erroa jasotzen da batetik

eta bestetik *-(k)i* morfema. Alabaina, *eutsi* aditzean ez bezala, *-(k)i* ez da aplikatibo/ preposizioa *eduki* zein *ukan* aditzetan. Kasu honetan, erroaren osteko oinarri morfologikoari dagokio morfema, eta ez du ez datiborik gaineratzen ez datibo komunztadura hizkirik sartzen. Bi aditz hauek iragankorrek dira nagusiki eta horregatik, ergatibo/absolutibo argumentuekin ageri dira, dagozkien komunztadura hizkiekin batera.

Ostean, esanahiari dagokionez, bai *eduki* bai *ukan* jabetza adierazteko erabiltzen dira hizkera batzuetan, *izan* iragankorraren ordez (17b): *eduki* mendebaldeko hizkeretan (Hualde 2003: 221, Arregi 2004, de Rijk 2008: 307) eta *ukan* ipar-ekialdekoetan (Hualde 2003: 221, Euskaltzaindia 1987: 122-123) —(17c) eta (17d), hurrenez hurren—. Kontuan izan **edun* deitu izan dugunak, salbuespenak salbuespen, ez duela forma jokaturagaberik.²² *Eduki* zein *ukan* aditzek forma jokatu sintetiko berberetatik sortuak diruditen bi aditz lexikoren forma jokaturagabeak dira, eta hortaz, ez dugu espero jokabide sintetiko bat bera izatea besterik (17a).

- (17) a. (Nik) seme bat daukat
 b. (Nik) seme bat izan/izango dut
 c. (Nik) seme bat eduki/edukiko dut
 d. (Nik) seme bat ukan/ukanen dut

Forma sintetiko bakarrak bere aldetik, *izan* iragankorra, *eduki* edo *ukan* erakusten ditu forma jokaturagabeetarako, ez baitago euskaraz **seme bat edun/edungo dut* bezalakorik.

Azkenik, *jakin* aditza dugu. *Jakin* aditzak ere itxura guztiaren arabera, oinarriko *-ki* morfema bera erakusten du, *eduki* aditzak bezalaxe. *Jakin* ere iragankorra da, eta hortaz, *dakit* bezalako adizki batean, *-kiren* ostean datorren komunztadura hizkia ergatiboarena da eta ez datiboarena.

Gatozen orain aditz hauen konfigurazio datibodunetara, bakanak izan arren, bai baitira aditz hauen konfigurazio datibodunen testigantza idatziak. Testigantza horietatik batzuk *jakin* aditzarekin aurki daitezke, OEHk (X: 46) jasotzen dituen hauek adibidez:

- (18) a. Baldin eta nere proximoak ez **badiakit** niri zer juizio [...] edo ausentzia gaizto egin diodan beraren kontra (OA 170)
 b. Iñok **eztakiola** seiña egin dabela [urlia neskatilak] (CrIc 95)
 c. Ziur **jakin deusat** gordetan dabela sarri bere gosariya (Mg PAb 106)
 d. Saulek au ere **jakin zion**, eta eskua ezarri naiez, egunoro zerraikion (Lard 172)
 e. **Jakin baneutsan** nor zan, beragaz neu batu? Ez beintzat, bai lenago mutil zar igartu (AB AmE 273)
 f. Ezta arazotu ere ezpaitzera egiten zuk **iaikin diozuna** esaten (Zait Plat 137)

²² **Edunen* forma jokaturagabeetarako, euskararen historiari jo beharra dago —ikus OEH (VI: 386) eta Mounole (2011: 25 oin-oharra)—. Esate baterako: *Daquianac bildur ytuten daquique giçon yzayte* (RS 375) ‘Quien sabe tener miedo sabrá ser hombre’. *Ytuten* (*eduten*) forma, euskara batuko eta erdialdeko hizkeretako *izaten* partizipio inperfektiboko formari dagokio —ikus orobat Irigoien (1971: 469), Mitxelena (1977b: 270) eta Gómez eta Sainz (1995: 240)—.

Adibide hauetara begira, zenbait alderdi formal nabarmendu genitzake. Batetik, *jakinek* forma sintetiko datibodunak ditu, hots, *badiakit* (18a) eta (*d*)*akiola* (18b). Forma batean zein bestean, morfologikoki *-ki* gisa burutzen den morfema, *-k(i)* erroaren eta *-k(i)* aplikatibo/preposizioaren laburdura izan daiteke, haplologia bitartez.²³ Bestetik, forma analitikoak ere erakusten ditu, hots, *jakin deusat* (18c), *jakin zion* (18d), *jakin neutsan* (18e), *iakin diozu* (18f). Idazleei eta hizkera eremura begira, Moguelen *Peru Abarkakoa* da (18c) eta baita Azkuek (1969: 510) harriduraz jasotzen duen *Euskereari ezakio inok arrezkero etorrerarik* ere. Baldin eta *Cristaubaren icasbidea edo doctrina cristiania* Moguelena ere bada, orduan (18b) ere Moguelen adibidea da. Hortaz, OEHko testigantzei, Azkuek jasotakoa gaineratuz gero, zazpi agerraldietatik hiru idazle berarenak dira eta bizkaierazko formak. Arrese Beitiarena ere (18e) hizkera berekoa da. Otxoa de Arinena (18a), Lardizabalena (18d) eta Zaitegirena (18f), berriz, gipuzkerakoak.²⁴

Bestalde, gramatika lanetara joz gero, Azkueren aipamenaz gain, Añibarrok (1969: 72) *jakin* aditzeko hainbat forma sintetiko jasotzen ditu, itxuraz behintzat, inongo mugarik ez dutenak datibo komunztadura jasotzen duten pertsoneri dagokienez (singularreko lehena *daquidazu*, singularreko hirugarrena *badaquiot*, singularreko bigarrena *badaquizut*, eta abar). Orainaldiko zein iraganeko formak jasotzen ditu. Añibarrok flexioa bera dakar, baina ez adibiderik ez inongo idazleren aipamenik. Adibiderik ez ekartzean, nekez jakin daiteke zein izaerako datiboak diren halako formek ezkutatzen dituztenak. Euskaltzaindia (1979) lanean, Txillardegik paratutako aditz taulei dagokienez ere egiten da *jakin* datibodunaren aipamena, *Refranes y Sentenciaseko* ondoko adibide hau emanez: *Ire auçoac eztequian gacha ona da* (RS 431). Horiexek dira gramatika lan nagusietan aurki daitezkeen apurrak, asko ere ez.

Izan badiren arren, are urriagoak dirudite *eduki* datibodunaren testigantza idatziek, gramatiketako eta hiztegietakoa aipamenetara begira beti ere.²⁵ Lehenik eta behin, OEHk (VI: 383-385), *jakin* aditzarekin ez bezala, ez dakar adibide sorta bereziturik *edukiren* forma datibodunetarako. Hala ere, han eta hemen adibide bat edo beste atara daitezke adibide gutzien artetik:

- (19) a. Beotibar, Beotibar, hik **diadutak**²⁶ Martin de Oibar (Cantar de Beotibar)
b. Respetoa **edugiten deustenak** (Cap 44)

Dena dela, OEH hiztegi bat da, ez gramatika bat, eta hori izan daiteke besterik gabe, forma horiek ez jasotzeko arrazoia. Bestalde, gramatiketan ere ahalegin handia egin beharra dago, handik eta hemendik forma hauen berri jasotzeko. Añibarro (1969: 54) salbuespena da berriro ere, *jakin* aditzarekin bezalaxe, askotariko forma sintektikoak (zein analitikoak) ematen baititu baita *eduki* aditzerako ere (*daucadazu*, *daucatzut*, *daucagutzu*, *daucatzuet* eta abar).

²³ *Badiakit* forman, bestalde, adizkiaren bigarren guneko *-i* morfema ere badago, gaineratzen den datiboarekin eta bere komunztadurarekin zerikusia duena, dudarik gabe —ikus Fernández (2014b)—.

²⁴ OEHk (X: 48) ‘informer, faire savoir’ zentzuko *jakin* bat ere jasotzen du, datiboduna dena: *jakin diot etzela ontsa* ‘je lui ai fait dire que ce n’était pas bien’ Lh. Datibo sintagma hau zehar osagarri peto bat da.

²⁵ Bilaketa sistematiko baten beharra dago, ezer baieztatu aurretik. Bitartean, hemen diodana oso behin-behinean hartu beharra dago.

²⁶ *Diadutak* formarekin batera, parentesi artean *me lo tienes* itzulpena dakar OEHk (VI: 384).

Lafittek (1978 [1944]: 319), bere aldetik, dio autore klasikoetan bazirela *badaukot* ‘je le lui tiens’ edo *bazaukon* ‘il le lui tenait’ bezalako formak —ez du idazleen xehetasunik ematen—, nahiz eta bere garaian jada erabiltzen ez ziren.

Lafonek (1980 [1944]: 204), ostean, Etxepareengandik jasotzen duen *dadutac* adizkiaren interpretazioan ez datoz bat aditu guztiak, eta interpretazioaren arabera forma datiboduna da edo *ez*. Etxeparek *Amore gogorraren despita* XII. kantako 37. bertsoan halaxe dio: *Iauna guerthuz hic daducat porfidia handia. Daducat* forma hori bietara zuzendu dute filologoek, *hic* subjektua esplizituki izaki, okerretara idatzitako forma izan behar delako; batetik *dadutac* gisa —Lafonek berak Schuchardti jarraituz—, eta bestetik *daducac* gisa (Altuna 1980: 323). Bigarren formarekin ageri da Altunaren edizioan (Etxepare 1995 [1545]: 112). *Dadutac* forma datiboduna da; *daducac*, berriz, forma datibogabea eta hortaz, kontuan hartu ezin dena, Altuna zuzen egonez gero, behintzat.

Beharbada, Ithurri (1979 [1895]: 289) da gramatikari guztien artean daturik-eta zehatzenak ematen dituen²⁷ eta datu horiei segika, Axularren²⁸ *Gerora* eta Pouvreauren *Philoteara* jo dut eta bertan jaso ditudan adibideetatik ia guztiak egitura berbera erakusten dute: *amorioa eduki*.

- (20) a. Aita batek bere semeari **diadukon** amorioa, delarik handia eta naturala, guztiarekin ere, amorio desordenatuak hain flakatzen eta kordokatzen du amorio natural haur, non batzuetan erroetarik erauzten eta atheratzen baitu (Ax 201 (V 234))
- b. zeren gure buruari **diadukogun** amorioak bethi erraiten derauku gure atsekabeak gure atsekabeak handiago direla diren baino (SP *Phil* 110)

Erabilerak, beraz, oso mugatua dirudi, zeren *amodioa dio* formaren kideko *diaduko* bezalakoak dira nagusi eta ia aukera bakarrak, askotariko forma sintetikoak jasotzen diren arren (*diaduko*, *diadukogu*, *diadukozu*, *diadukote*).²⁹ Bestalde, *amodioa eduki* edo bestelakorik eduki, egitura bera da (21a) adibidekoa ere: datiboarekin markatutako sintagma zehar osagarri arrunt samar bat da. Ostera, egitura horretatik apur bat aldentzen den adibidea da (21b): datiboa ez da zehar osagarri arrunt bat, beharbada erreferentzia puntu bat adierazten duen sintagma bat baino, *berarekiko*-edo gisa interpreta litekeena.

- (21) a. baldin barrenean nehoi herratik, hegigoarik, gorroturik edo borondate gaixtorik **badiadukozu** (Ax 192 (V 223))
- b. zeren ezta, soberaniak gainez eragin eztiatzaionik, ezta bere neurria baiño gehiago **dadukaionik** (Ax 65 (V 77))

²⁷ «Règle. Même règle qu’au nota de la p. 248, sauf que le thème verbal est ADUKA au présent et EDUKA aux autres temps. Ex: *Daduko* Axular il le lui tient. (Harizm, 136; Ax, 336; e. 103; SP *Phil* 209, 269, disent *Diaduko*); *Zedukon* il le lui tenait: (Ax, 489, *Ziadukon*): *Dadukeo* il peut te lui tenir (Ax, 119 dit *Dadukaio*).» (Ithurri 1979 [1895]: 289).

²⁸ Axularren aipamena Euskaltzaindiak (1979: 113) ere egiten du.

²⁹ Goian dauden (20) eta (21) adibideez gain, hauexek dira bi lanetako agerraldi guztiak ustez: *Nola gizonak emazteari diadukon amorioa, bere egitez baita, natural* (...) (Ax 220 (V 251)); (...) zeren maitze baitzuen, amorio baitziadukon (Ax 278 (V 315)); (...) azturari eta nagitasunari diadukoten amorioa humiltasunaren aitzakiaz estali eta bernizatu (SP *Phil* 118); *Ordea nola nihork bere buruari diadukon amudioa, amudioa bortitza, nahasgarria eta khexatua baita* (...) (SP *Phil* 147); *Iankoari diadukon amorioa gatik* (SP *Phil* 240); *Zer utzi duzu bada honerainokoan Iankoari diadukozun amorioa gatik?* (SP *Phil* 267).

Dena dela, hau lagin txiki bat baino ez da, eta arretaz aztertu beharreko gaia da bai bi autore hauetan bai beste autore klasiko batzuetan, egongo baitira ziur aski beste nonbait halako formen testigantzak, baina momentuz esan dezakedana da ez dirudiela zorizkoa denik gramatiketan halako formen aipamenik ia ez jasotzea. Gabezia horrek zerikusi estua izan dezake besterik gabe formak urriak izatearekin. Bestalde, halako formak jasotzen dituen ereduazko egilea Axular bada, orduan ikusi dugunez, adizkion erabilera guztiz murrizta da, ia predikatze bidean doan *amodioa eduki* segidara mugatzen baita. Azterketa sakonago batek bakarrik argitu lezake hau guztia.

Gauzak oso bestelakoak dira herri hizkeretara jotzen denean, Gamindek (2007) erakutsi duen bezala. Izan ere, mendebaldeko herri hizkera batzuetan, bai baitira *jakin* zein *edukiren* forma sintetiko datibodunak —*edukirako*, ikus adibidez Arretxe (1994: 261) Basauriko euskaraz, eta *jakin* zein *eduki* aditzetarako, Uriarte (2004: 97, 98) Fruizeko euskaraz—. ³⁰

Gamindek (2007), orotara, hamasei adibide ematen ditu bere zenbait lanetatik jasotakoak. Hamasei adibide horietatik bederatzi, *entzute dekotzet* ‘entzuna diet’/ *iminte dekotzu* ‘ipinia diozu’ ereduak dira (22). ³¹

(22) Nik entzute **dekotzet**, e, gurean amari te, ui! (Derio, Gaminde et al. 2005)

Ez dut halako datiboen ezta geroago aipatuko ditudanen azterketa zehatzik egiteko asmorik oraingo honetan. Alabaina, zertzelada bat edo beste aipa liteke. Adibidez, datibo hauek izatez ez dagozkio perpaus nagusiari, adizkira begira kontrakoa irudi lezakeen arren. Intuitiboki erraz uler daiteke diodana. (22) adibidean, *nik zerbait daukat*, horixe da perpaus nagusia. Perpaus horrek, baina, badu bere barruan partizipiozko egitura bat, hots, *amari entzunda*. Bada, mendeko egitura horretatik ateratzen da datibo sintagma eta goiko perpaus nagusira igotzen da. Horren ondorioz jasotzen da adizki nagusian datibo komunztadura [*amari [entzunda] diot*]. Izatez, datiboak gora egin duen egitura horrek badu kideko beste egitura bat igoerarik ez duena: *amari entzunda daukat* (edo *amari entzuna dut*, *amari entzuna dioten* orde) [[*amari entzunda*] *daukat*]. Datibo komunztaduraz, oro har, hitz egin beharrean, klitikoek hitz egingo bagenu, aldeak alde, hizkuntza erromantzeetan gertatzen den *klitikoaren igoera* (ingelesez, *clitic climbing*) ³² dirudien egitura bat da Gamindek jaso duen hau.

³⁰ Lan hauetan bietan, inflexioa bera ikus daiteke aditz tauletan, baina ez adibiderik.

³¹ (*Orrek iminte dekotzu* (Derio, Gaminde et al. 2005); (*Nik amari entzunte dekotzet* (Berango, Gaminde 2006); (*Nik entzute dekotzet... (gurean amari te)* (Derio, Gaminde et al. 2005); (*Entzunde dekotzat (aitxeri)* (Arrieta, Gaminde 1999); (*Nire gixonan aitteri entzute dekotzet* (Lezama, Gaminde 2006); (*Nik aitteri*) *esetute dekotzet* (Jatabe, Gaminde 2001); (*Seme gasteai au beko pisuau...*) *emonta dekotzu* (Derio, Gaminde et al. 2005); *entzunte dekotzet (aitteri tte oneri)* (Berango, Gaminde 2006); (*Niri konteta dekostesu* (Derio, Gaminde et al. 2005). Bada zalantzatakoa izan litekeen kasu bat: *Gure ama defunteari dekotzet nik atxine gastañe sopea ite seuela* (Derio, Gaminde et al. 2005). Hamargarren adibide honetan, ez da partizipioa esplizituki agertzen, baina esango nuke beste adibideak bezalakoxea dela, partizipioa isiltzen duen arren.

³² *Quiero besarte / Te quiero besar* bezalakoez ari naiz klitikoaren igoera aipatzen dudanean (frantsesez ez da halakorik). *Te* klitikoa lehen egituran infinitibozko egituraren barruan dago; bigarrean, berriaz, klitiko horrek gora egin du egituran eta aditz nagusiari gaineratu zaio. Bigarren egitura hau da klitikoaren igoera erakusten duena, eta aztergai dugun egiturarekin, aldeak alde, konpara daitekeena.

Bestalde, gainerako adibideetatik bostek datibo etiko baten itxura dute, eta kasu bakan hauetan beharbada etikoak izan litezke (Jaeggli 1982, Borer eta Grodzinsky 1986, Jouitteau eta Rezac 2007 Fernández 2010a beste batzuen artean):

- (23) a. Orrek belarriko miñe **dekotzu**, Mari (Mungia, Gaminde 1999)
 b. Orrek **estekotzue** erremediorik (Mungia, Gaminde 1999)
 c. Orre pai oingoa pere **dakakituzes** (Mungia, Gaminde 1999)
 d. Erresue ba ta, ni(k) **takitzut** (Mungia, Gaminde 1999)

Adibide hauek guztiak herri bakarrean jaso ditu Gamindek, hiztun berarenak izan litezke eta hortaz, idiolektalak, edo beharbada ez. Ez dakit. Hori bai, *eduki* zein *jakin* biak ageri dira, ustez izaera bereko datiboekin. Etikoak direla esatea, askotxo esatea da horren lagin txikiarekin. Printzipioz ez dirudi datibo argumentalak direnik, hau da, ez dira aditzak adierazten duen gertaeran edo dena delakon inolako partaidetza duten argumentuak. *Horrek belarriko mina dauka* badiogu (23a), argumentuak *horrek* eta *belarriko mina* dira, hortik aurrerako zerbait ager daiteke egitura, eta *de facto* datibo komunztadura marka agertzen da, baina marka horrek ez du argumenturik adierazten. Argumentuak ez diren datiboak izatea datibo etikoaren aldeko argudioa izan liteke. Bestalde, inongo kasutan ez da ageri datibo sintagma espliziturik, hots, *zurizuei*, eta printzipioz ez dugu espero inongo datibo sintagma esplizitua agertzerik, datiboa argumentala ez bada. Honek ere etikoaren aldera eraman gaitzake. Horretaz gain, bigarren pertsonakoak dira guztiak salbuespenik gabe, eta etikoaren inguruko literaturan erabateko adostasunik ez dagoen arren, nagusiki (ez bakarrik) datibo etikoak bigarren pertsona singularrarekin lotu izan dira, hots, mintzakidearekin. Mintzakide hori da, beraz, datibo komunztadura adierazten duena, eta mintzakidearekiko hurbiltasunez erabiltzen dela dirudi, etikoarekin ohi den bezala.

Zer esanik ez da datibo etikoak ez dagozkiola hizkera jaso bati. Estandarrean, beraz, ez ditugu espero, Gaminderen iritzia gorabehera. Horren adierazgarria da, besteak beste, halakorik printzipioz ez aurkitzea testigantza idatzi apurretan (nahiz eta berriro ere diodan ikerketa sakonago bat beharrezkoa den), eta bai, ordea, herri hizkeretatik jasotako ahozko agerraldietan.

Bi datibo egitura hauez gain, adibide bat bakarra dago Gaminderen lanean, Axular eta Pouvreurenak bezalakoxea dena:

- (24) Marti kakatzu oiñ artien billur ixte natzu, bañe oiñ, emetik aurrera **estakitzut** (Zaldibar, Gaminde 1999)

(*Norbaiti*) *beldur eduki* jasotzen da adibide honetan, lehenago *amodioa eduki* jaso dugun bezala. Zehar osagarria da, goiko kasuetan bezala, datiboarekin markatutako argumentua. Kasu nolabait prototipikoa ere badago, beraz, Gamindek emandako datuetan dialektalki zein pragmatikoki askozaz ere markatuagoak diren kasu periferikoekin batera.

Azkenik, Fernández eta Rezacek (2016) Dimako euskararako jasotako ondokoak bezalako adibideak ere izan genitzake kontuan:

- (25) a. Ondoan **edukiko dostezu** beti
 b. Abertzalea **edukiko dostezu** beti
 c. Abertzalea **dekostezu**

Gogoan izan Dimako euskaraz, ezinbestekoa dela osagarriaren markapen bereizgarria (*ikus* *nauzuren* ordez *ikus* *dostezu*) lehen eta bigarren pertsonekin. Horretatik datoz, hain zuzen, azken adibide hauek. Hirurak dira predikazio iragankorreko egiturak, eta hiruretan *eduki* ageri da dagokion inflexioarekin, *izan* iragankorraren (**edunen*) ordez (*ondoan izango nauzu betilabertzalea izango nauzu betilabertzalea nauzu*).

Honaino helduta sor daitekeen galdera da ea nondik ote datorren *eduki* eta *jakin* aditzen forma sintetiko zein analitikoetan han eta hemen ageri zaizkigun konfigurazio datibodunak. Datiboa bi kasu hauetan ezin zaie egotzi, *atxiki* eta abarretako *-(k)i* lexikalizatuari, *eduki* eta *jakin* aditzak, dagoeneko esan eta erakutsi dudana bezala, nagusiki aditz iragankor datibogabeak direlako. Beraz, datiboa eta datibo komunztadura ohiko *-(k)i* aplikatibo/preposizio bati egotzi behar zaio. Morfologikoki, ekialdeko hizkeretako adibide klasikoetan, *diaduko* edo *diadukogu* bezalakoetan, adibidez, *eduki* aditzak berez oinarri morfologikoan duen *-(k)i* izunari *-(k)i* aplikatibo/preposizioa gaineraturik, forma laburtu bat sortzen da, haplologiaren bitartez, hau da, ez da *-(k)i* morfema birritan agertzen, behin baino, eta morfologikoki *-k* morfema soil batez burutzen da, gainera. Modu berean interpretatu behar dira, nire ustez, *badiakit* edo *eztakio* (18a,b): *-(k)i* izuna dago aditzaren oinarrian eta horri *-(k)i* aplikatibo/preposizioa gaineratzen zaio sintaxian. Alabaina, forma morfologikoak *-(k)i* bakarria erakusten du, haplologiari esker.

Azkenik, morfologikoki bestela burutzen bada ere, mendebaldeko hizkeretako forma guztiak, aldeak alde, oinarriko *-(k)i* morfemari *-ts* burutzapen morfologikoa duen aplikatibo/preposizioa gaineratzearen ondorioz sortzen dira: *dekotzut*, *dakitzut* dira horren adibideak.

5. Ondorioak

Lan honetan erakutsi dudanez, *-(k)i* aplikatibo/preposizioaz gain, bada beste *-(k)i* bat, zenbait aditzetako partizipioan ageri dena eta aditz horien hautaketa lexikoan datiboari sarrera ematen diona. Aditz horien konfigurazio nagusiak datibodunak dira eta hala erakusten dute euren forma sintetikoetan. *-(K)i* lexikalizatu horretaz gain, bada beste bat izuna dena, ez baitu inongo zerikusirik datibo kasuarekin, itxuraz hala irudi lezakeen arren. *-(K)i* hori *eduki* edo *jakin* bezalako aditzetan jasotzen da. Aditz hauek iragankorrak dira nagusiki, baina beste edozein aditzi bezala, *-(k)i* aplikatibo/preposizioa gaineratuz gero, konfigurazio datibodunetan ere ager daitezke, zenbait lekukotasun historikok ez ezik, gaur egungo mendebaldeko hizkera batzuek erakusten duten bezala.

Aipamenak

- Albizu, Pablo, 2001, «Datibo sintagmen izaera sintaktikoaren inguruan: eztabaidarako oinarriko zenbait datu». In Beatriz Fernández eta Pablo Albizu (arg.), *Kasu eta komunztaduraren gainean. On case and agreement*. Bilbo: UPV/EHU, 49-69.
- Altuna, Patxi, 1980, «Etxeparerenak nahas mahas», *Euskera* XXVI (2. aldia), 323-327.
- Añibarro, Pedro Antonio de, 1969, *Gramática Bascongada para el uso, y alivio de Párrocos, y Predicadores Bizcaynos, Guipuzcoanos, y Navarros*. (= ASJU III).
- Ariztimuño, Borja, 2014, «Euskal aditz jokatuaren osaeraz eta jatorriaz zenbait ohar». In Ricardo Gómez, Joaquín Gorrochategui, Joseba A. Lakarra eta Céline Mounole (arg.),

- 3rd Conference of the Luis Michelena Chair - Koldo Mitxelena Katedraren III. Biltzarra - III Congreso de la Cátedra Luis Michelena («Koldo Mitxelena» Katedraren Argitalpenak, 5). Vitoria-Gasteiz: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua, 41-60.
- Arregi, Eurídice, 2003, «On Dative Alternations in Basque». Eskuizkribua, UPV/EHU.
- eta Javier Ormazabal, 2003, «Aditz ditransitiboen barne-egitura». In Jose Mari Makazaga eta Bernard Oyharçabal (arg.), *Euskal gramatikari eta literaturari buruzko ikerketak XXI. mendearen atarian. Gramatika gaiak*. Iker-14 (I). Bilbo: Euskaltzaindia, 119-136.
- Arregi, Karlos, 2004, «The *havel/be* alternation in Basque». Eskuizkribua, Urbana-Champaign: University of Illinois.
- Arretxe, Jon, 1994, *Basauriko euskararen azterketa linguistikoa*. Basauri: Basauriko Udala.
- Axular, Pedro de, 1643, *Gero*. Bordel. [Klasikoen gordailua, Susa <http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/A/AxularGero.htm>]
- Azkue, Resurrección María, 1969, *Morfología vasca*. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Baker, Mark, 1988, *Incorporation: A theory of grammatical function changing*. Chicago: University of Chicago Press.
- Borer, Hagit eta Yosef Grodzinsky, 1986, «Syntactic Cliticization and Lexical Cliticization: The Case of Hebrew Dative Clitics». In Hagit Borer (arg.), *Syntax and Semantics* 19. New York: Academic Press, 175-215.
- De Rijk, Rudolf. P.G., 2008, *Standard Basque. A progressive grammar*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Dryer, Matthew S., «Indirect objects in Kinyarwanda revisited». In David M. Perlmutter (arg.), *Studies in Relational Grammar* 1. Chicago: The University of Chicago Press, 129-140.
- Elordieta, Arantzazu, 2001, *Verb Movement and Constituent Permutation in Basque*. Utrecht: LOT.
- Etxepare, Bernard, 1545, *Linguae Vasconum Primitiae*. [Berrarg. 1995. Bilbo: Euskaltzaindia].
- Etxepare, Ricardo, 2003, «Valency and argument structure in the Basque Verb». In José Ignacio Hualde eta Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter, 363-425.
- eta Beñat Oihartzabal, 2009, «Bi datibo egitura ifar-ekialdeko hizkeretan». *Lapurdum* XIII, 145-158.
- Euskaltzaindia (Txillardeggi), 1979, *Euskal Aditz Batua*. Donostia: Euskaltzaindia.
- , 1987, *Euskal gramatika. Lehen urratsak II*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 1993, *Euskal gramatika laburra: perpaus bakuna*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Fernández, Beatriz, 2010a, «Goi datiboak eta goragokoak euskaraz: jabe datiboak eta datibo hunkituak vs. datibo etikoak». *Gogoa* 10 (1 eta 2), 1-20.
- , 2010b, «Goi- eta behe-datiboak eta Datibo komunztaduraren murriztapena: ipar-ekialdeko hizkerak eta euskara estandarra». In Irantzu Epelde (arg.), *Euskal dialektologia: lehena eta oraina. 'Julio Urkixo' Euskal Filologi Mintegiaren Urtekariaren Gehigarriak (ASJU)*, LXIX. UPV/EHU, 37-63.
- , 2012, «-(K)i eta -ra», *ASJU* 46, 257-270.
- , 2014a, «-i edo adikzio baten anatomia». *Gogoa*. Bilbo: UPV/EHU, 27-71.
- , 2014b, «-(K)i». In Beatriz Fernández eta Pello Salaburu (arg.), *Ibon Sarasola, Gorazarre. Homenatge, Homenaje*. Bilbo: UPV/EHU, 213-228.
- eta Jon Ortiz de Urbina, 2010, *Datiboa hiztegian*. Bilbo: UPV/EHUko Argitalpen Zerbitzua.

- eta —, 2012, «Dative (first) complements in Basque». In Ernestina Carrilho eta Beatriz Fernández (arg.), *Syntactic microvariation in Westmost European Languages. Journal of Portuguese Linguistics (Special Issue)*, 11-1. Edições Colibri - Universidade de Lisboa, 83-98.
- eta Milan Rezac, 2010, «Datibo osagarri bitxiak eta Datiboaren Lekualdatzea: *ari nai di-yot* eta *kanta egin nazu* bidegurutzean». In Beatriz Fernandez, Pablo Albizu eta Ricardo Etxepare (arg.), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai. ASJUren Gehigarriak*, LII. UPV/EHU, 113-149.
- eta —, 2016, «Differential Object Marking in Basque varieties». In Beatriz Fernández eta Jon Ortiz de Urbina (arg.), *Microparameters in the Grammar of Basque*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 93-137.
- Gaminde, Iñaki, 1999, *Zaldibar berbarik berba*. Zaldibarko Udala.
- , 2001, *Arrieta berbarik Berba*. Bilbo: Arrietako Udala.
- , 2001, *Jatabe berbarik Berba*. Jatabeko Udala.
- , 2001, *Mungia berbarik Berba*. Mungiako Udala.
- , 2004, *Berango berbarik Berba*. Bilbo: Berangoko Udala.
- , 2006, *Lezama berbarik berba*. Lezama: Zorritzketan Kultura Alkartea.
- , 2007, «Datibodun adizkiak *jakin* eta *eduki* aditzekin Bizkaian». *Euskalingua* 10. Mendelbalde Kultura Alkartea, 53-64.
- , Atotz Goikoetxea, Ziortza Sanz, Oihana Astobieta, Esther Elgoibar eta Jon Gaminde, 2005, *Derioztarren Euskara*. Derio: Derioko Udala.
- Gómez, Ricardo eta Koldo Sainz, 1995, «On the origin of the finite forms of the Basque verb». In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra eta Robert L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque language*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 235-274.
- Hualde, José Ignacio, 2003, «Verbs. Finite forms». In José Ignacio Hualde eta Jon Ortiz de Urbina (arg.), *A grammar of Basque*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 205-246.
- Irigoién, Alfonso, 1971, «Estudio de un texto arcaico del vizcaíno antiguo». *Iª Semana de Antropología Vasca*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca, 455-474.
- Ithurri, Abbé, 1895, *Grammaire Basque. Dialecte Labourdin*. [Berrarg. 1979. Donostia: Lur].
- Jaeggli, Osvaldo A., 1986, «Three issues in the theory of clitics: case, doubled NPs and extraction». In Hagit Borer (arg.), *Syntax and Semantics* 19. New York: Academic Press, 15-42.
- Jouitteau, Mélanie eta Milan Rezac, 2007, «The French ethical dative, 13 syntactic tests», *Bucharest Working Papers in Linguistics* IX (1), 97-108.
- Lafitte, Pierre, 1944, *Grammaire Basque (Navarro-Labourdin Littéraire)*. [Berrarg. 1978. Donostia: Elkar].
- Lafon, René, 1944, *Le système du verbe basque au XVIIe siècle*, Bordele. [Berrarg. 1980. Donostia: Elkar].
- , 1961, «Sur les forms verbales basques qui contiennent un indice datif», *BSL* 56-1, 139-162. [Berrarg. 1999. In Jean Haritschelhar eta Piarres Xarriton (arg.), *Vasconiana. IKER* 11. Bilbo: Euskaltzaindia, 411-430].
- Laka, Itziar, 1988, «Configurational heads in inflectional morphology: The structure of the inflected forms in Basque», *ASJU* XXII-2: 343-365.
- Lakarra, Joseba A., 2008, «Aitzineuskararen gramatizarantz (malkar eta osinetan zehar)». In Xabier Artiagoitia eta Joseba A. Lakarra (arg.), *Gramatika jaietan: Patxi Goenagaren omenez*. Bilbo: UPV/EHU, 451-490.

- Mitxelena, Koldo, 1981, «Lengua común y dialectos vascos». In Joseba A. Lakarra eta Iñigo Ruiz Arzalluz (arg.), 2011, *Luis Michelena. Obras Completas. VII. Fonética y Fonología, Morfosintaxis y Dialectología*, 517-543.
- Mitxelena, Koldo eta Ibon Sarasola, 1989-2005, *Diccionario General Vasco. Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Mounole, Céline, 2011, *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique*. Doktore tesia, UPV/EHU eta Michel de Montaigne - Bordeaux III.
- Odria, Ane, 2012, «What lies behind differential object marking: a survey in Basque dialects». Master Tesia, UPV/EHU.
- Oihartzabal, Beñat, 2007, *Basque Ditransitives*. Eskuizkribua, IKER, CNRS.
- Ormazabal, Javier eta Juan Romero, 1998, «On the syntactic nature of the *me-lui* and the Person-Case Constraint». *ASJU* XXXII-2, 415-433.
- Polinsky, Maria, 2013, «Applicative constructions». In Matthew S. Dyer eta Martin Haspelmath (arg.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. [<http://wals.info/chapter/109>]
- Pouvreau, Silvain, 1664, *San Frances de Sales Genevaco ipizpicuaren Philotea*. Paris. [Klasikoan gordailua, Susa <http://klasikoak.armiarma.com/idazlanak/P/PouvreauFilotea.htm>]
- Pylkkänen, Lisa, 2002/2008, *Introducing arguments*. Cambridge (Mass.): The MIT Press.
- Sarasola, Ibon, Pello Salaburu, Josu Landa eta Josu Zabaleta, 2007, *Ereduzko prosa gaur*. [<http://www.ehu.es/euskara-orria/euskara/ereduzkoa/>]
- Schuchardt, Hugo, 1972 [1893], «Sobre la formación de las flexiones de relación del verbo vasco», *BAP* 28, 2-3, 217-337.
- Rezac, Milan, 2006, *Basque morphosyntax*. Eskuizkribua, University of Nantes/CNRS.
- Trask, Robert L., 1981, «Basque Verbal Morphology». In *Euskalarien Nazioarteko Jardunaldiak. IKER 1*. Bilbao: Euskaltzaindia, 285-304.
- Trask, Robert. L., 1995, «On the history of the non-finite forms in Basque». In José Ignacio Hualde, Joseba A. Lakarra eta Robert L. Trask (arg.), *Towards a history of the Basque language*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 207-234.
- , 1997, *The history of Basque*. Londres: Routledge.
- Uriarte, Jon, 2004, *Fruiztarrak berbetan*. Fruizko Udala.
- Woolford, Ellen, 2006, «Lexical case, inherent case, and argument structure», *Linguistic Inquiry* 37 (1), 111-130.

Beatriz Fernández Fernández
 Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketak Saila
 Letren Fakultatea, UPV/EHU
 Unibertsitateko ibilbidea 5
 01006 Vitoria-Gasteiz, Araba
 Euskal Herria
 Tel: 945013654
beatriz.fernandezf@ehu.eus

Cross-generational syntactic variation in Mundaka Basque: the influence of the language of instruction

Ager Gondra
SUNY-Purchase

Abstract

This article examines syntactic variation in relative clause (RC) constructions in Mundaka Basque among two groups of Mundaka Basque speakers. The language of instruction the Mundaka Basque speakers had in school draws the line that separates the two populations: the first group (Mundaka Basque I) had Spanish as the language of instruction and no Basque as a subject, while the second one (Mundaka Basque II) had Standard Basque as the language of instruction and Spanish as a subject. The results of an experiment involving a cloze test show that differences in production between these populations depends on the grammaticality of RCs with an indirect object or adjunct gap and a subject or direct object RC head: for Mundaka Basque I relativization under this configuration is grammatical, while for Mundaka Basque II, it is not. This variation is due to simplification of relativization accessibility in Mundaka Basque II caused by Standard Basque.

Keywords: *Sociolinguistics, relative clause, syntactic variation, cloze test, educational system, simplification.*

1. Introduction*

Sociolinguists and other scholars of Basque (Bonaparte 1863, Michelena 1954, 1977, Tovar 1959, Irizar 1992, Trask 1997, Zuazo 1997, 1998a,b, 2010, Amorrortu 2000, Olano 2000, Zubiri 2000, Haddican 2005) have long identified regional variation in Basque, but little work has been carried out to identify how varieties of this language are changing over time, particularly under the influence of contact with Standard Basque. This article examines syntactic change in relative clause (RC) constructions within Mundaka Basque and identifies two cross-generational varieties: Mundaka I and Mundaka II (henceforth, MB I and MB II respectively). The difference between these

* I gratefully acknowledge the help I obtained from Elena Benedicto, Elaine Francis and Jon Franco.

varieties relies on the grammaticality of RCs with an indirect object and adjunct gap and a subject or direct object RC head. In MB I, this configuration is grammatical (1a-b). The head of the RC shows the Case¹ assigned within the embedded clause: *mutileri* ‘to the boy’ in (1a) and *mutilekaz* ‘with the boys’ in (1b). Furthermore, the main auxiliary verb shows number agreement with the head: singular in (1a) and plural in (1b).

(1) Mundaka Basque I

- a. [[e_i Sagarra emon dotsaten] mutileri_i] jeusi ein da.
 ∅.DAT apple.D.ABS give aux.A3SD3SE1s-C boy.D.DAT fall do aux.A3s
 ‘The boy that I gave the apple to has fallen down’
- b. [[e_i Etorri nintzen] mutilekaz_i] etxie erosi dabe.
 ∅.SOC come aux.A1s-C boy.D.SOC house.D buy aux.A3SE3pl
 ‘The boys that I came with has bought the house’

In MB II, on the other hand, relativization under this configuration is not allowed (2a-b). The head of the RC can neither carry the Case assigned within the embedded clause nor the Case assigned in the main clause.

(2) Mundaka Basque II

- a. [[e_i Sagarra emon dotsaten] *mutileri_i/ *mutile_i] jeusi
 ∅.DAT apple.D.ABS give aux.A3SD3SE1s-C boy.D.DAT/ boy.D.ABS fall
 ein da.
 do aux.A3s
 ‘The boy that I gave the apple to has fallen down’
- b. [[e_i Etorri nintzen] *mutilegaz_i/*mutilek_i] etxie erosi
 ∅.SOC come aux.A1s-C boy.D.SOC/ boy.D.ERG house.D buy
 dabe.
 aux.A3SE3pl
 ‘The boy that I came with has bought the house’

This article is structured into four sections: Section 2 describes the socio-historical situation of Basque and the educational system in the Basque Autonomous Community. Section 3 runs two experiments in order to identify two Mundaka Basque varieties and their speakers. Section 4 discusses the similarities and differences between MB I and MB II and provides an explanation to the existence of these two varieties. Section 5 concludes the main points established in this article.

2. Basque and its status

Basque is a minority language, which is in contact with its neighbors: French in the Northern Basque Country and Spanish in the Southern Basque Country. The situation of Basque is related to the specific context of the Basque language and it is the result of a large number of social, historical and economical factors. This sec-

¹ Erg - Ergative; Abs - Absolutive; Dat - Dative; Ine - Inesive; Soc - Sociative; Ela - Elative; Bef - Benefactive.

tion provides a brief description of the socio-cultural situation of Basque during the Spanish dictatorship together with the present day democracy in Spain and the present educational system in the Basque Autonomous Community.

2.1. The socio-political situation of Basque

According to Zalbide and Cenoz (2009) Basque and Spanish have been in contact in the Basque Autonomous Community (henceforth BAC) for centuries, during which Basque suffered from diglossia. The most critical stage for the Basque language came during Franco's dictatorship (1939-1975), in which it was prohibited to use the Basque language; therefore it was also excluded from the public domain, including education. For all these reasons, the largest part of the population in BAC shifted from being mainly Basque dominant bilinguals to Spanish dominant bilinguals or even just Spanish monolinguals.

At the end of the dictatorship, the Spanish Constitution (1978) declared Spanish the nationwide official language and guaranteed the rights of Spanish speakers to use their language but also raised the possibility of recognizing other languages as co-official in their own territories. Finally, after important political changes and strong social movements to support Basque, The Basque Autonomous Community Statute of Autonomy (1979) states that Basque has, like Spanish, the status of an official language in the Basque Autonomous Community. Thus, Basque citizens have the right to know and use both languages in this territory.

2.2. The educational system

In 1982, a bilingual educational system was created, which is currently the main domain of social functioning for the Basquization and bilingualization of the inhabitants throughout the BAC (Azurmendi et al. 2006, 2008, Cenoz et al. 2006, Etxebarria et al. 2008, EUSTAT 2004, Gardner 2000, Gardner et al. 2005, Grin et al. 1999, Luque 2004, Martínez de Luna et al. 2000). Regarding the language instruction, there are three models of education in the Basque Autonomous Community, traditionally referred to as models A, B and D in ascending order of exposure to Basque (Zalbide and Cenoz 2009). It is important to highlight that the variety of Basque used in education is none of the main five dialects (Biscayan, Gipuzkoan, Upper Navarrese, Navarrese-Lapurdian and Zuberoan; cf. Zuazo 1998a), but a variety called *Batua*, which is considered nowadays Standard Basque. This standard version of Basque was created in the 1970s by the Euskaltzaindia (Academy of the Basque Language), mainly based on the central Basque dialect, that is, Gipuzkoan, and on the written tradition (Zuazo 2010).

Model A

Spanish is the language of instruction in this model and Standard Basque is taught as a second language for three to five hours a week. Sierra (2009) explains that even though according to the legal framework students are expected to be competent

in both official languages by the end of compulsory education, the results indicate that the proficiency in Basque achieved by students is far from native-like.

Model B

Both Standard Basque and Spanish are used as languages of instruction for approximately 50% of school time, although there is considerable variation from school to school.

Model D

Standard Basque is the language of instruction in this model and Spanish is taught as a subject for four to five hours a week. This can be regarded as both total immersion programs for native Spanish speaking students as well as first language maintenance programs for native Basque speakers (Zalbide and Cenoz 2009). In addition, Azurmendi, Larrañaga and Apalategi (2008) claim that this Basque immersion model is the one that really guarantees basquization and bilingualization.

3. Syntactic variations within Mundaka Basque

This section identifies two varieties among Mundaka Basque speakers. In addition, by doing so it recognizes the speakers of these varieties. In order to achieve these goals, two experiments involving a cloze test (Hadley and Naaykens 1997) were conducted.

First, this section introduces the participants of both experiments. Second, it describes the procedure for both cloze tests. Third and last, it presents the material and the results of each test.

3.1. Participants

Thirty-two participants were recruited in Mundaka. The participants had to answer an oral questionnaire before the experiments began. All of them were self-reported both *euskadun zaharrak* of Mundaka Basque (native speakers of Mundaka Basque) as well as native speakers of Spanish, and to have lived their whole life in Mundaka. Nevertheless, the language of instruction the participants had in school draws the line that separates the two populations. Since the participants of group A (8 male / 8 female) went to school before the bilingual system was created, they had Spanish as the language of instruction and no Standard Basque as a subject. Hence, the only Basque input group A had was Mundaka Basque and this input was all from non-instructional environments. Group B (8 male / 8 female), on the other hand, went to school after the bilingual system was created. Additionally, since they were in Model D, they had Standard Basque as the language of instruction and Spanish as a subject for four to five hours a week. Thus, group B had non-instructional input of Mundaka Basque and instructional input of Standard Basque.

3.2. Procedure for experiments I-II

A cloze test was used in both experiments (Hadley and Naaykens 1997). Participants saw a sentence with a blank in it and a picture. This picture created the context that helped the participants to fill the blank. The blank was always the position in which the head of the relative construction was going to be. See Figure 1 for an example. The English gloss and translation were added into this Figure to help the reader understand the example:

Sagarra neskieri emon dotson _____ ezagutzen dot.
apple.D.Abs girl.D.Dat give aux.A3sD3sE3s-C know aux.A3sE3s
'I know [the boy] that gave the apple to the girl'

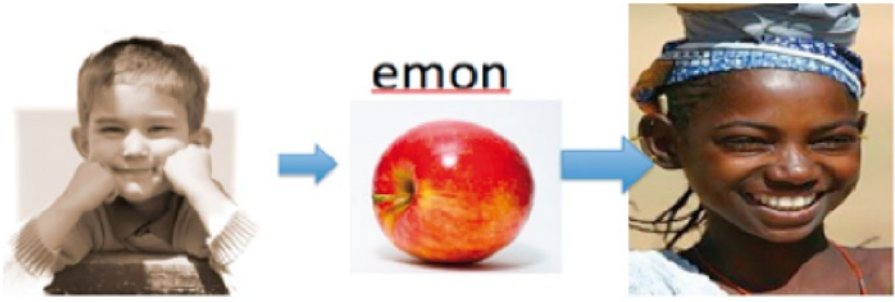

Figure 1²

Cloze test

The 32 participants (16 from group A and 16 from group B) were asked in Mundaka Basque to try to fill the blank using the picture as a guide. There is no time constraint: participants can choose when to move on to the next sentence. Both sessions are audio recorded and the data is transcribed and coded in The Language Archive (henceforth ELAN). ELAN is a software tool for the creation of complex annotations on video and audio resources. Three tiers are created in ELAN: in the first one the output is transcribed in Basque, in the second one the output is translated into English, and in the third one the output is coded. Then the transcribed and coded data are aggregated in interlinearized text format and exported to a spreadsheet. Finally, all data are subjected to statistical tests applying an analysis of variance (ANOVA).

² Pictures courtesy of Wikipedia.

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Felicidade_A_very_happy_boy_2.jpg

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Red_Apple.jpg

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Young_Peul_girl_in_Mali.jpg

3.3. Experiment I: type of gap: ergative and absolutive Case

3.3.1. Sentence materials

In the first elicitation task two types of gaps were tested: ergative and absolutive Case gaps. Three types of RC head function: (i) subject or direct object with the opposite structural Case³ (ergative or absolutive Case), (ii) indirect object and (iii) adjunct (sociative, elative or benefactive). Example sentences for each possible combination are given in (3a-f):

- (3) a. e_i Sagarra erosi dauen _____ ezagutzen dot.
 ∅.ERG apple.D.ABS buy aux.A3SE3S-C know aux.A3SE1s
 'I know [the boy] that bought the apple'⁴
- b. e_i Sagarra erosi dauen _____ etortzeko esan dotsat.
 ∅.ABS apple.D.ABS buy aux.A3SE3S-C to come say aux.A3SD3SE1s
 'I told [the child] that bought the apple to come'
- c. e_i Sagarra erosi dauen _____ etorri nai.
 ∅.ABS apple.D.ABS buy aux.A3SE3S-C come aux.A1s.
 'I came [with the boy] that bought the apple'
- d. Mutilek e_i erosi dauen _____ apurtu doste hagine.
 boy.D.ERG ∅.ABS buy aux.A3SE3S-C break aux.A3SD3SE1s tooth.D.ABS
 'I broke my tooth [with the apple] that the boy bought'
 (Lit: '[The apple] that the boy bought broke my tooth')
- e. Mutilek e_i erosi dauen _____ azala kendu dotsat.
 boy.D.ERG ∅.ABS buy aux.A3SE3S-C skin.D.ABS peel aux.A3SD3SE1s
 'I skinned [the apple] that the boy bought'
 (Lit: 'I take out the skin [to the apple] that the boy bought')
- f. Mutilek e_i erosi dauen _____ ein dot pastela.
 boy.D.ERG ∅.ABS buy aux.A3SE3S-C make aux.A3SE1s cake.D.ABS
 'I made the cake [with the apple] that the boy bought'

Thus, the design crossed the following factors: type of gap (ergative or absolutive Case), and function of the RC head (subject/direct object with the opposite structural Case, indirect object and adjunct). This resulted in gap type × RC head function = 2 × 3 = 6 items per set. Each set repeats 4 times: 6 × 4 = 24 items. As controls, 24 simple sentences with one random blank (e.g. subject, direct object, or the auxiliary verb) in each of them were included, yielding a total of 48 stimuli. These stimuli were randomized and counterbalanced. After explaining to the participants the instructions, they proceeded to the practice phase, in which each participant completed four sentences. Right after, they started with the stimuli to be analyzed.

³ The head of the RC is in absolutive Case position when the gap is in ergative Case position, and vice versa.

⁴ The material in square brackets corresponds to the intended filler of the gap in each sentence item.

3.3.2. Results

Figure 2 and Figure 3 graph the proportion of target sentences produced by group A and group B respectively.

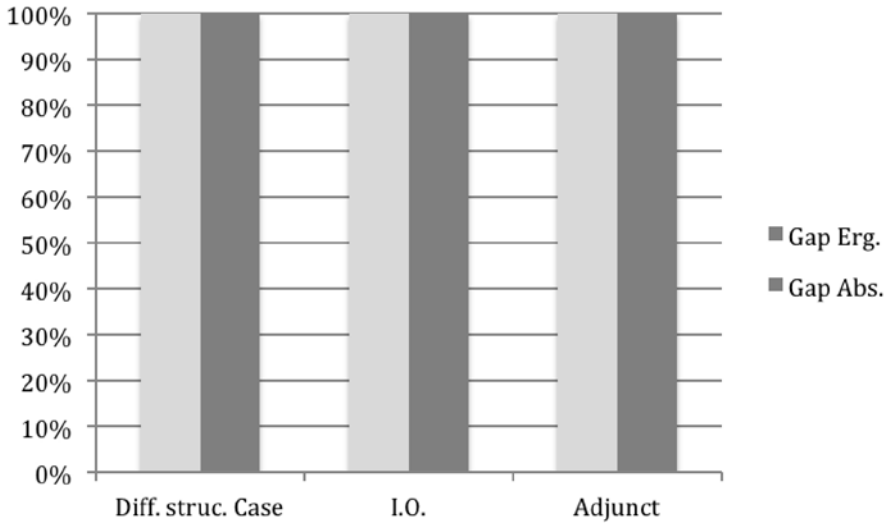

Figure 2

Percentage of target responses produced by group A

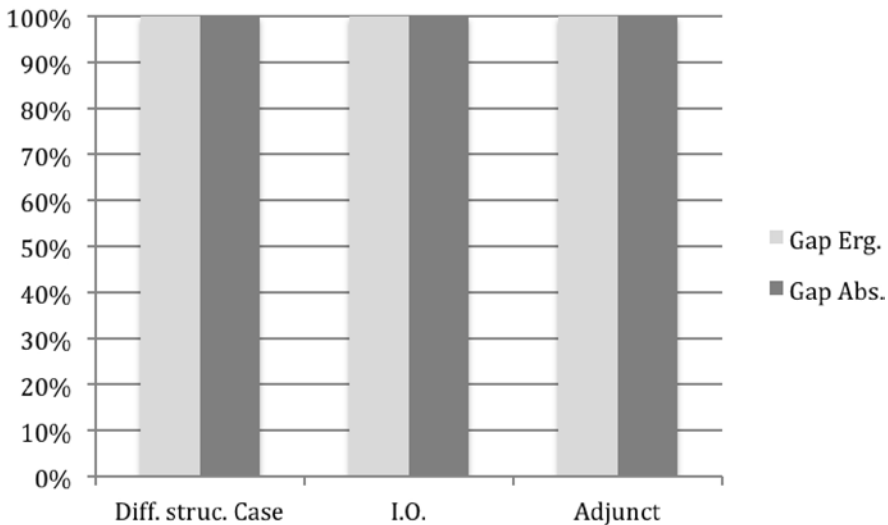

Figure 3

Percentage of target responses produced by group B

A two-way ANOVA was run to test the effects of gap type and RC head function in both groups. The ANOVA did not yield significant main effects (< 0.05)⁵ of gap type, that being ergative or absolutive Case, RC head function, and interaction of these two in any of the two groups. In other words, both groups showed no restriction constructing RC with any external DP (subject/direct object, indirect object or adjunct) and with any type of gap (ergative or absolutive Case).

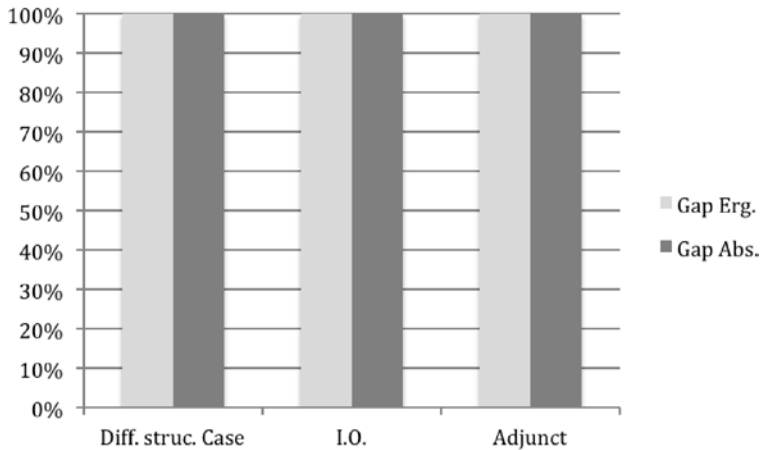

Figure 4

Percentage of target responses with external Case by group A

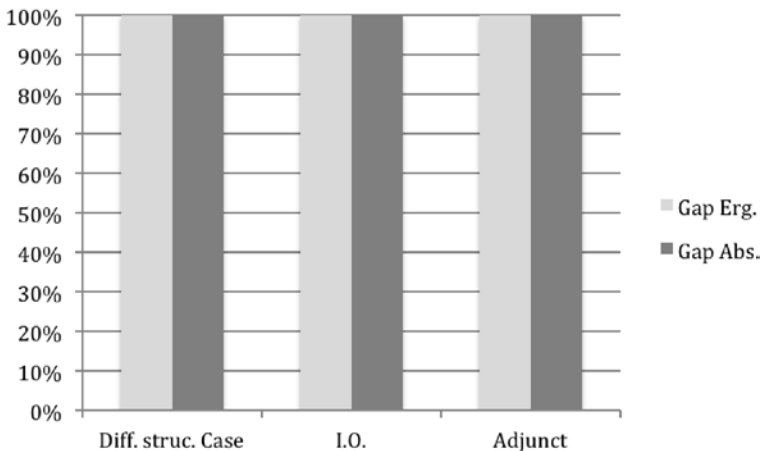

Figure 5

Percentage of target responses with external Case by group B

⁵ ANOVA stopped because of infinite likelihood.

Figure 4 and Figure 5 show the proportion of target responses with the external Case of group A and B respectively. For the sake of simplification, I call *internal Case* to the Case assigned within the RC, while *external Case* to the Case assigned outside the RC.

Given the type of RC head function for the external Case dependent variable, there is no significant difference between groups ($F(1, 183) = 0.06$; $p = 0.81$), gap type ($F(1, 183) = 0.28$; $p = 0.59$), RC head function ($F(1, 183) = 0$; $p = 1$), interaction of group and RC head function ($F(1, 183) = 0$; $p = 1$), gap type and RC head function ($F(1, 183) = 0$; $p = 1$), group and gap type ($F(1, 183) = 0.14$; $p = 0.70$) and group, gap type and RC head function ($F(1, 183) = 0$; $p = 1$). Hence, the head of the RCs with an ergative or absolutive Case gap always showed the external Case no matter its function.

3.4. Experiment II: type of gap: adjunct and indirect object

3.4.1. Sentence materials

In the second elicitation task four types of gaps were tested: indirect object, sociative, relative and benefactive Case. Three types of RC head functions: subject/direct object, I.O. or adjunct with a different Case from that of the gap, and I.O. or adjunct with a Case matching the one of the gap. Example sentences for each possible combination are given in (4a-l):

- (4) a. Farmazeutikiek e_i aspirinie emon dotson _____ nire
 pharmacist.D.ERG \emptyset .DAT aspirin.D.ABS give aux.A3SD3SE3s-C my
 aitsitse da.
 grandfather be.3s
 '[The man] that the pharmacist gave the aspirin to is my grandfather'
- b. Sagarra e_i emon dotsaten _____ etorri nai.
 apple.D.ABS \emptyset .DAT give aux.A3SE1s-C come aux.A3s
 'I came [with the kid] that I gave the apple to'
- c. Farmazeutikiek e_i aspirinie saldu dotson _____ emon
 pharmacist.D.ERG \emptyset .DAT aspirin.D.ABS sell aux.A3SE3s-C give
 dotsat dirue.
 aux.A3SD3SE3s money.D
 'I gave money [to the man] that the pharmacist sold the aspirin to'
- d. e_i Etorri nintzen _____ etxie erosi deu.
 \emptyset .SOC come aux.A1s-C house.D.ABS buy aux.A3SE3s
 '[The girl] that I came with bought the house'
- e. Mutile e_i korrikan dabilen _____ jatekoa emon
 boy.D.ABS \emptyset .SOC run be.A3s-C food.D.ABS give
 dotsat.
 aux.A3SD3SE3s
 'I gave the food [to the dog] that the boy is running with'

- f. Mutile e_i korrikan dabilen _____ joaten nai hondartzara.
 boy.D.ABS \emptyset .SOC run be.A3s-C go aux.A1s beach.D.ALL
 ‘I go to the beach [with the dog] that the boy runs with’
- g. e_i Urten naien _____ pizza onak eitzen deuz.
 \emptyset .INE leave be.A3s-C pizza good.D.pl do aux.A3plE3ps
 ‘[The pizzeria] I left makes good pizzas’
- h. Andrak e_i pase diren _____ galdetu deu Mariak.
 woman.D.pl.ERG \emptyset .ELA pass aux.A3pl-C ask aux.A3s3s Maria.ERG
 ‘Maria asked [about the plaza] that the women passed by’
- i. e_i Urten naien _____ dator Antxon.
 \emptyset .ELA leave be.A3s-C come.A3s Antxon.ABS
 ‘Antxon is coming [from the bar] that I left’
- j. Baloie e_i erosi doten _____ eitzen deuz urtiak
 ball.D.ABS \emptyset .BEN buy aux.A3SE1s-C do aux.A3plE3s year.D.pl.A
 ‘It is the birthday of [the boy] I bought the ball for’
 (Lit: ‘The boy that I bought the ball for makes years’)
- k. Aitorrek dirue e_i eskatu dauen _____ berba eitzen
 Aitor.ERG money.D.ABS \emptyset .BEN ask aux.A3SE3s-C talk.ABS do
 dot.
 aux.3s1s
 ‘I am speaking [with the man] that Aitor requested money for’
- l. Baloie e_i erosi doten _____ dire futboleko zapatak.
 ball.D.ABS \emptyset .BEN buy aux.A3SE1s-C be.A3pl football.GEN shoe.D.pl.ABS
 ‘The cleats are [for the girl] that I bought the ball for’

The factors of the design are the following: type of gap (indirect object, sociative, elative or benefactive Case), and function of the RC head (subject/object, I.O. or different Case adjunct and matching Case I.O. or adjunct). This resulted in gap type \times RC head function = $4 \times 3 = 12$ items per set. Each set repeats 4 times: $12 \times 4 = 48$ items. As controls, I included 42 simple sentences with a random blank in each, yielding 90 stimuli in total. These stimuli were randomized and counterbalanced. After explaining to the participants the instructions in Mundaka Basque, each participant completed four sentences as practice. The data to be analyzed started from the fifth sentence.

3.4.2. Results

Figure 6 graphs the percentage of target sentence production of both groups with the head of the RC in subject or direct object position.

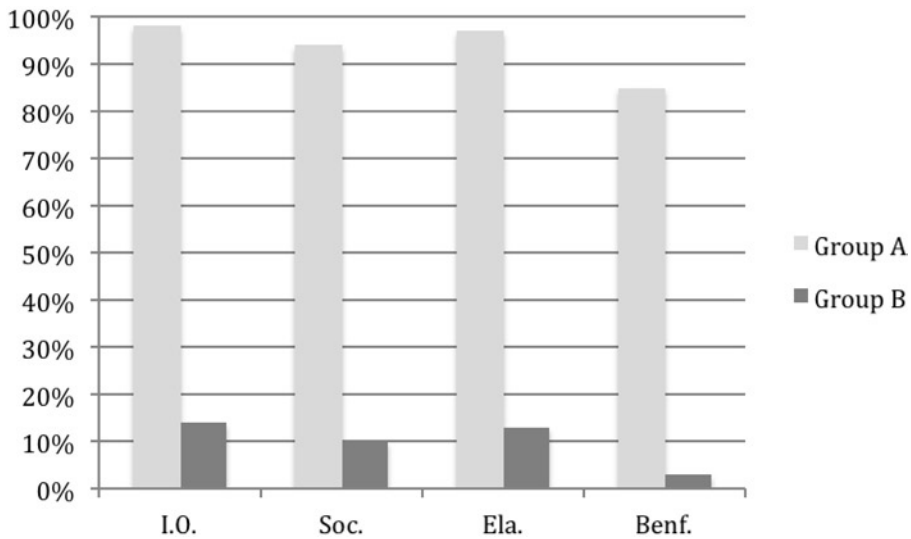

Figure 6

Percentage of target sentences produced

First, measuring target sentences produced (Figure 6), a one-way ANOVA was run to test the effects of gap type and group for all cases in which the RC Head functions as a subject or object. There was a significant difference in group ($F(1, 120) = 157.97$; $p < .0001$) type of gap ($F(4, 120) = 12.98$; $p < .0001$), and interaction between group and gap ($F(4, 120) = 6.28$; $p < .0001$). Hence, group A completed sentences such (5a-d) while group B did not.

- (5) a. Farmazeutikiek e_i aspirinie emon dotson _____ nire
 pharmacist.D.ERG \emptyset .DAT aspirin.D.ABS give aux.A3SD3SE3s-C my
 aitsitse da.
 grandfather be.3s
 '[The man] that the pharmacist gave the aspirin to is my grandfather'
- b. e_i Etorri nintzen _____ etxie erosi deu.
 \emptyset .SOC come aux.A1s-C house.D.ABS buy aux.A3SE3s
 '[The girl] that I came with bought the house'
- c. e_i Urten naien _____ pizza onak eitzen deuz.
 \emptyset .INE leave be.A3s-C pizza good.D.pl do aux.A3ple3ps
 '[The pizzeria] I left makes good pizzas'
- d. Baloie e_i erosi doten _____ eitzen deuz urtiiek
 ball.D.ABS \emptyset .BEN buy aux.A3SE1s-C do aux.A3ple3s year.D.pl.A
 'It is the birthday of [the boy] I bought the ball for'
 (Lit: 'The boy that I bought the ball for makes years')

Figure 7 graphs the target responses with internal Case of both groups with the head of the RC in subject or direct object position.

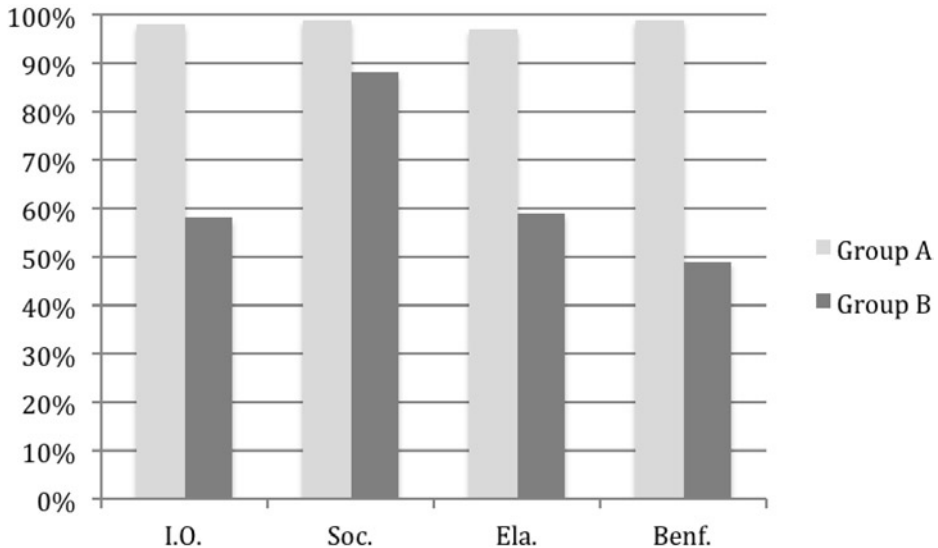

Figure 7

Percentage of target responses with internal Case

Measuring participants' choice of Case marking (Figure 7), a one-way ANOVA was run to test the effects of gap type and group for all cases in which the RC head functions as a subject or object. There was a significant main effect of group ($F(1, 120) = 157.97$; $p < .0001$), a significant main effect of gap ($F(4, 120) = 12.98$; $p = .0001$) and a significant interaction of group and gap ($F(4, 120) = 6.28$; $p < .0001$). Thus, the participants of group B did not show a clear preference for either internal or external Case while building the sentences. On the contrary, participants of group A showed a clear preference for internal Case.

Figure 8 graphs the proportion of target responses produced with RC of I.O. or different adjunct type by group A and group B.

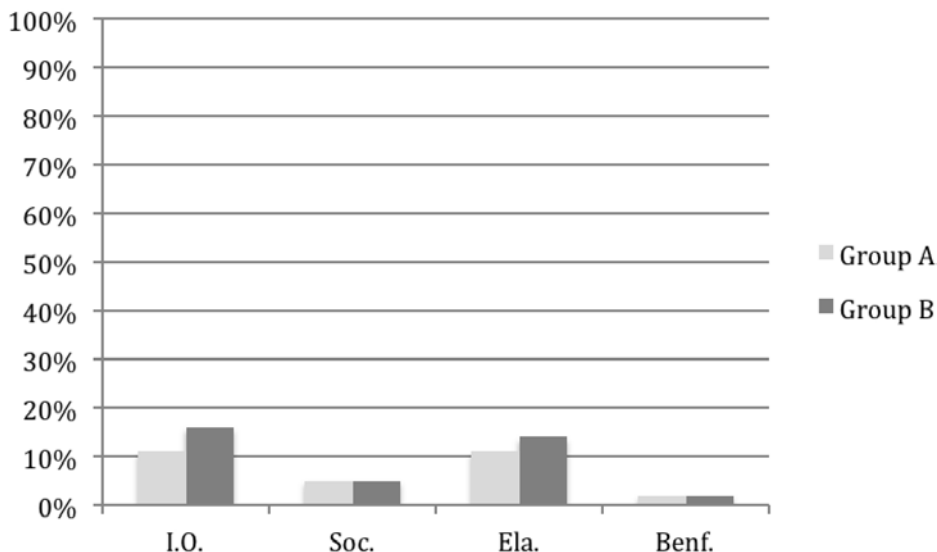

Figure 8

Percentage of target responses produced with RCs of non-matching I.O. and adjunct type

Measuring target sentences produced, a one-way ANOVA was run to test the effects of gap type and group for all cases in which the RC head functions as an I.O. or adjunct with a different case requirement than the gap (non-matching I.O. or adjunct). As shown in Figure 8, given different adjunct RC head for produced sentence, there is significant difference among gaps ($F(4, 120) = 120.63$; $p < .0001$), yet not among groups ($F(1, 120) = 0.52$; $p = 0.47$), and interaction of group and gap ($F(4, 120) = 1.42$; $p = 0.23$). Therefore, neither the participants of group A nor the participants of group B completed sentences such as (6a-d):

- (6) a. Sagarra e_i emon dotsaten _____ etorri nai.
 apple.D.ABS \emptyset .DAT give aux.A3SE1s-C come aux.A3s
 'I came [with the kid] that I gave the apple to'
- b. Mutile e_i korrikan dabilen _____ jatekoa emon
 boy.D.ABS \emptyset .SOC run be.A3s-C food.D.ABS give
 dotsat.
 aux.A3SD3SE3s
 'I gave the food [to the dog] that the boy is running with'
- c. Andrak e_i pase diren _____ galdetu deu Mariak.
 woman.D.pl.ERG \emptyset .ELA pass aux.A3pl-C ask aux.A3s3s Maria.ERG
 'Maria asked [about the plaza] that the women passed by'

- d. Aitorrek dirue e_i eskatu dauen _____ berba eitzen
 Aitor.ERG money.D.ABS Ø.BEN ask aux.A3sE3s-C talk.ABS do
 dot.
 aux.3s1s
 'I am speaking [with the man] that Aitor requested money for'

Figure 9, on the contrary, projects the proportion of target responses produced with RC of matching I.O. or adjunct type produced by both groups.

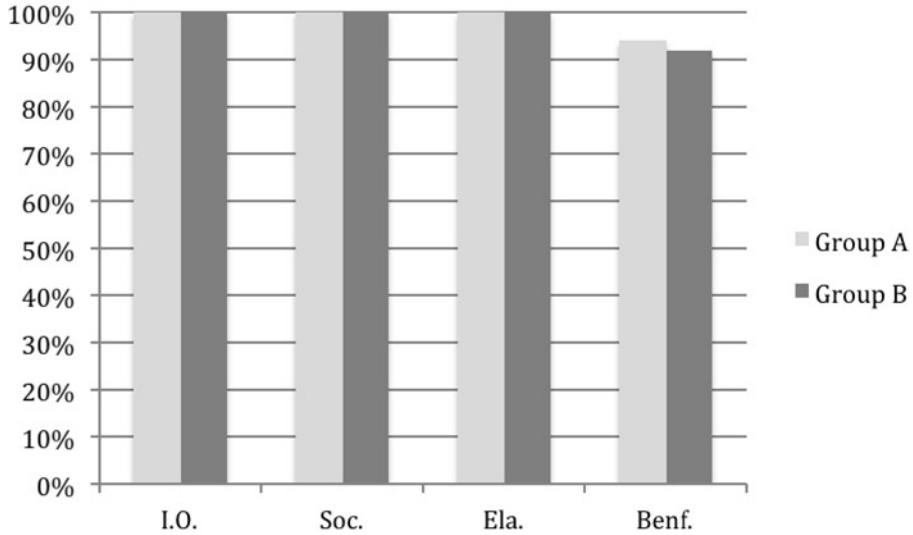

Figure 9

Percentage of target responses produced with RCs of matching I.O. and adjunct type

A one-way ANOVA was run to test the effects of gap type and group for the cases in which the I.O. or adjunct type in the relative clause matched that of the main clause (matching adjunct). As shown in Figure 9, there is no significant difference between groups ($F(1, 120) = 0.48$; $p = 0.49$), no significant effect of gap type ($F(4, 120) = 0.62$; $p = 0.93$), and no significant interaction of group and gap ($F(4, 120) = 0.48$; $p = 0.75$). Hence, the participants of both groups built sentences such as (7a-d)

- (7) a. Farmazeutikiek e_i aspirinie saldu dotson _____ emon
 pharmacist.D.ERG Ø.DAT aspirin.D.ABS sell aux.A3sE3s-C give
 dotsat dirue.
 aux. A3SD3sE3s money.D
 'I gave money [to the man] that the pharmacist sold the aspirin to'
- b. Mutila e_i korrikan dabilen _____ joaten nai hondartzara.
 boy.D.ABS Ø.SOC run be.A3s-C go aux.A1s beach.D.ALL
 'I go to the beach [with the dog] that the boy runs with'

- c. e_i Urten naién _____ dator Antxon.
 Ø.ELA leave be.A.3s-C come.A3s Antxon.ABS
 'Antxon is coming [from the bar] that I left'
- d. Baloie e_i erosi doten _____ dire futboleko zapatak.
 ball.D.ABS Ø.BEN buy aux.A3SE1s-C be.A3pl football.GEN shoe.D.pl.ABS
 'The cleats are [for the girl] that I bought the ball for'

4. Discussion and analysis

The results obtained from the first cloze test show that both Mundaka Basque varieties can always construct RCs with the gap in ergative (8a-c) or absolutive Case (8d-f). These examples show that the head of the RC carries the Case required by the main verb.

- (8) a. [[e_i Sagarra erosi dauen] mutile_i] ezetzen dot.
 Ø.ERG apple.D.ABS buy aux.A3SE3s-C boy.D.ABS know aux.A3SE1s
 'I know the boy that bought the apple'
- b. [[e_i Sagarra erosi dauen] mutiler_i] emon dotsat
 Ø.ERG apple.D.ABS buy aux.A3SE3s-C boy.D.DAT give aux.A3SD3SE3s
 etxie.
 house.D.ABS
 'I gave the house to the boy that bought the apple.'
- c. [[e_i Sagarra erosi dauen] mutilegaz_i] etorri nai.
 Ø.ERG apple.D.ABS buy aux.A3SE3s-C boy.D.SOC come aux.ABS1s.
 'I came with the boy that bought the apple'
- d. [[Mutilek e_i erosi dauen] sagarra_i] jan dot
 boy.ERG Ø.ABS buy aux.A3SE3s-C apple.ABS eat aux.A3SE1s
 'I ate the apple that the boy bought'
- e. [[Mutilek e_i erosi dauen] sagarrari_i] ipini dotsat
 boy.ERG Ø.ABS buy aux.A3SE3s-C apple.D.DAT put aux.A3SD3SE1s
 prezidxa.
 price.D.ABS
 'I put the price on the apple that the boy bought'
- f. [[Mutilek e_i erosi dauen] sagarragaz_i] ein dot
 boy.ERG Ø.ABS buy aux.A3SE3s-C apple.D.INSTR make aux.A3SE1s
 pastela.
 cake.D.ABS
 'I made the cake with the apple that the boy bought'

The results of the second cloze test shows that when the gap is an indirect object or an adjunct, the two groups allow relativization under Case matching, that is, when the Case of the head within the main clause matches the Case of the gap within the relative clause (9a-d). For example, both *mutiler_i* 'boy' and the gap have dative Case (9a).

- (9) a. $[[e_i$ Sagarra emon dotzaten] mutileri_i] eskatu
 ∅.DAT apple.D.ABS give aux.A3SD3SE1s-C boy.D.DAT ask
 dotsat etortzeko
 aux.A3SD3SE1s to come
 'I have asked the boy that I gave the apple to to come'
- b. $[[$ Atzo e_i etorri nintzen] mutilegaz_i] etorri da Idure geur.
 yesterday ∅.SOC come aux.A1s-C boy.D.SOC come aux.A3s Idure today
 'Idure came today with the boy I came with yesterday'
- c. $[[e_i$ Urten nai] etxetik_i] dator Antxon.
 ∅.ELA leave be.A1s-C house.D.INE come.A3s Antxon
 'Antxon is coming from the house that I just left'
- d. $[[e_i$ Baloie erosi doten] mutilentzako_i] dire futboleko
 ∅.BEN ball.D.ABS buy aux.A3SE1s-C boy.D.BEN be.A3pl football.
 zapatak.
 GEN shoe.D.pl
 'The cleats are for the boy that I bought the ball for'

Additionally, both groups rule out the RCs in which the RC head carries a different postposition to the one that the gap carries (i.e. there is no Case matching). These are some examples (10a-d):

- (10) a. $[[e_i$ Sagarra emon dotsaten *mutileri_i/ *mutilegaz_i
 ∅.DAT apple.D.ABS give aux.A3SD3SE1s-C boy.D.DAT/boy.D.SOC
 korritzen dot.
 run aux.A3SE3s
 'I run with the boy that I gave the apple to'
- b. $[[e_i$ Baloie ekarri dotsaten] *mutileri_i/ *mutilegaitzik_i]
 ∅.DAT ball.D.ABS bring aux.A3SD3SE1s-C boy.D.DAT/boy.D.MOT
 etorri nai.
 come aux.A1s
 'I came because of the boy that I gave the apple to'
- c. $[[e_i$ Etorri nintzen] *mutilegaz_i/ *mutilentzako_i] da sagarra.
 ∅.SOC come aux.A1s-C boy.D.SOC/ boy.D.BEN be.A1s apple.D.ABS
 'The apple is for the boy that I came with'
- d. $[[e_i$ Joan nintzen] *etxera_i/ *etxiegaitzik_i] galdetu deu
 ∅.ALL go aux.A1s-C house.D.SOC/house.D.MOT ask aux.A3E3s.
 Bitorrek.
 Bitor.ERG
 'Bitor asked about the house I went to'

Variations between the two groups arise when the RC has an indirect object or adjunct gap and the RC head functions as the subject or object of the main clause. MB I allows RCs with indirect object and adjunct gap and the RC head as the subject or direct object of the main clause (11a-d), while MB II does not (12a-d). In addition, as shown in (11a-d), the head carries the postposition that is required by the

relative clause rather than carrying the ergative or absolutive Case that would normally be required by the main clause. Also notice in (12a-d) that the main auxiliary verb agrees in number with the head of the RC.

(11) Mundaka Basque I

- a. [[e_i Sagarra emon dotsaten] neskier_i] etxie
 ∅.DAT apple.D.ABS give aux.A3SD3SE1s-C girl.D.DAT house.D.ABS
 erosi deu.
 buy aux.A3SE3s
 'The girl that I gave the apple to bought the house'
- b. [[Mutilek e_i erosi dauen] sagarrari_i] erosi ein dot.
 boy.ERG ∅.ABS buy aux.A3SE3s-C apple.D.DAT buy do aux.A3SE1s
 'I have bought the apple that the boy put the price on'
- c. [[e_i Etorri nintzen] neskiegaz_i] etxie erosi deu.
 ∅.SOC come aux.A1s-C girl.D.SOC house.D.ABS buy aux.A3SE3s
 'The girl that I came with bought the house'
- d. [[Mikel e_i jolasten dabilen] baloigaz_i] amak ekarri
 Mikel. ABS ∅.SOC playing aux.A1s-C ball. D SOC mom.ERG buy
 deu.
 aux.A3SE3s
 'Mom has brought the ball that Mikel is playing with'

(12) Mundaka Basque II

- a. [[e_i Sagarra emon dotsaten] *neskier_i / *neskiek_i]
 ∅.DAT apple.D.ABS give aux.A3SD3SE1s-C girl.D.DAT / girl.D.ERG
 etxie erosi deu.
 house.D.ABS buy aux.A3SE3s
 'The girl that I gave the apple to bought the house'
- b. [[Mutilek e_i erosi dauen] *sagarrari_i / *sagarra_i] erosi ein
 boy.ERG ∅.ABS buy aux.A3SE3s-C apple.D.DAT/apple.D.ABS buy do
 dot.
 aux.A3SE1s
 'I have bought the apple that the boy put the price on'
- c. [[e_i Etorri nintzen] *neskiegaz_i / *neskiek_i] etxie erosi
 ∅.SOC come aux.A1s-C girl.D.SOC / girl.D.ERG house.D.ABS buy
 deu.
 aux.A3SE3s
 'The girl that I came with bought the house'
- d. [[Mikel e_i jolasten dabilen] *baloiegaz_i / *baloie_i] amak
 Mikel. ABS ∅.SOC playing aux.A1s-C ball.D.SOC / ball.D.ABS mom.ERG
 ekarri deu.
 bring aux.A3SE3s
 'Mom has bought the ball that Mikel is playing with'

When a phrase can be relativized in a clause, it is said to be accessible to relative-clause formation. Accessibility to relativization is understood according to the morphosyntactic features of the relativized phrase. It is generally admitted that relativization accessibility displays the following syntactic hierarchy (Keenan & Comrie 1977):

- (13) subject > direct object > indirect object > adverbial (adjunct)

No superiority regarding accessibility appear in both Mundaka Basque varieties between subjects and objects. Nonetheless, while MB II shows accessibility only until the direct object, MB I shows a wider relativization spectrum: MB I allows relativization of indirect objects and adjuncts when the head of the RC is in subject or object position.

Languages in contact may lend one language to the reduced or incomplete feature development frequently described in terms of *simplification* (Andersen 1982, Dorian 1989, Ferguson 1977, 1982, Guitart 1982, Silva-Corvalán 1994, 1995). Mundaka Basque is in contact with Spanish. In this last language, relativization of an indirect object and any type of adjunct is always possible. This is illustrated in examples (14a-d) and (15a-d).

- (14) a. [La chica [a quien di e la manzana]] compró la casa
the girl.NOM to whom give.3s \emptyset .DAT the apple.ABS buy.3s the house.
'The girl that I gave the apple to bought the house'
- b. Conoces a [las chicas [con las que he venido e]]?
know.2s the girls.ACC with the that have.3s come.part \emptyset .SOC
'Do you know the girls I came with?'
- c. [La pizzeria [de donde estoy saliendo e]] hace pizzas
the pizzeria.NOM from which be.1s leaving \emptyset .INE make.3s pizzas
buenas
good
'The pizzeria that I'm leaving from makes good pizzas'
- d. No ves [al chico [para quien he comprado el balón e]]
no see.2s the boy.ACC for whom have.1s buy.part. the ball
'You don't see the boy that I bought the apple for'
- (15) a. Paseo con [la chica [a quien di e la manzana]]
walk.1s with the girl to whom give.3s \emptyset .DAT the apple
'I walk with the girl that I gave the apple to'
- b. Me preguntas por [las chicas [con las que he venido e]]?
me ask.2s about the girls with the that have.3s come.part
 \emptyset .SOC
'Do you ask about the girls I came with?'
- c. Me preguntas por [la pizzeria [de donde estoy saliendo e]]
me ask.2s about the pizzeria from which be.1s leaving \emptyset .INE
'Do you ask me about the pizzeria that I'm leaving from?'

- d. Jon está hablando con el chico para quien he comprado el balón
 Jon be.3s speaking with the boy for whom have.1s buy.part. the ball
 'Jon is speaking with that boy that I bought the ball for'

In (14a-d) the gap is in dative or adjunct position and the head of the RC is in subject or object position. In (15a-d) the gap is also in dative or adjunct position but the head of the RC is in adjunct position. As mentioned above, as opposed to MB II, in MB I the syntactic configuration of (14a-d) is grammatical. However, direct influence of Spanish cannot justify this grammaticality because if it did, MB I would also allow RCs with the gap in dative or adjunct position and the head of the RC in adjunct position (15a-d), but it does not.

On the contrary, the variety that shows simplification is MB II as it has a narrower relativization spectrum than MB I. Furthermore, given the fact that group B was in Model D in school and, therefore, had Standard Basque as the language of instruction, MB II shows *simplification* due to its contact with Standard Basque. Evidence for this comes from relativization accessibility of Standard Basque, which shows the same relativization accessibility as MB II: the indirect object shows restrictions and adjuncts resist relativization regardless the position of the RC head (Oyharçabal 2003). Thus, it appears reasonable to conclude that Standard Basque caused simplification of the accessibility hierarchy in MB II RCs as MB II, as opposed to MB I, has relativization accessibility only until direct object, too.

5. Conclusion

In this article two varieties within Mundaka Basque have been identified among two different generations from Mundaka. The difference between these two Mundaka Basque varieties was detected through the RC construction: MB I allows RCs with indirect object and adjunct gap and the RC head as the subject or direct object of the main clause, while MB II does not. A summary of possible relativization in MB I and in MB II is shown in Table 1 and Table 2 respectively. Superiority regarding accessibility appears in both varieties in indirect objects and adjuncts but in different levels. Concretely, MB II has a narrower relativization spectrum than MB I, which is the result of *simplification* of relativization accessibility in MB II caused by Standard Basque.

Table 1
 Grammaticality of Relativization in Mundaka Basque I

<i>FG gap</i>	<i>FG RC</i>	Subject	Direct Object	Adjunct	Matching
Subject		✓	✓	✓	
Direct Object		✓	✓	✓	
Indirect Object		✓	✓	✗	✓
Adjunct		✓	✓	✗	✓

Table 2
Grammaticality of Relativization in Mundaka Basque II

FG gap	FG RC	Subject	Direct Object	Adjunct	Matching
Subject		✓	✓	✓	
Direct Object		✓	✓	✓	
Indirect Object		✗	✗	✗	✓
Adjunct		✗	✗	✗	✓

References

- Amorrortu, E., 2000, *Linguistic attitudes in the Basque Country: The social acceptance of a new variety*. Doctoral dissertation, University of Southern California.
- Andersen, R. W., 1982, *Gramática de la lengua castellana*. Madrid: Edaf.
- Artiagoitia, X., 1992, «Why Basque Doesn't Relativise Everything». *Syntax Theory and Basque Syntax*, ed. by Lakarra & Ortiz de Urbina, 11-35. Diputación Foral de Gipuzkoa, San Sebastián.
- Azurmendi, M. J., N. Larrañaga and J. Apalategi, 2008, «Bilingualism, identity and citizenship in the Basque Country». *Bilingualism and Identity*, ed. by Niño-Murcia, Mercedes and Jason Rothman. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Azurmendi, M. J. and Martínez de Luna, I., 2006, *The Case of Basque: Past, Present and Future*. Andoain: Soziolinguistika Klusterra.
- Bonaparte, L. L., 1863, *Carte des sept provinces basques montrant la delimitation actuelle de l'Euskara et sa division en dialectes et variétés*. London
- Cenoz, J., 2006, *Mapping regional minority languages in Europe: Basque in Spain*. http://www.ebos.com.cy/susdiv/uploadfiles/D17_ResearchPaper_1.pdf. Spain: UPV/EHU.
- Dorian, N., 1989, *Investigation obsolescence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Etxeberria, F. and Elozegi, K., 2008, «Basque, Spanish and Immigrant Minority Languages in Basque Schools». *Teaching through Basque: achievements and challenges*, ed. by Jasone Cenoz, 69-84. Great Britain: Cromwell Press Ltd.
- EUSTAT (Basque Statistics Office). 2004.
- Ferguson, C. A., 1977, «Absence of copula and the notion of simplicity: A study of normal speech, baby talk, foreigner talk and pidgin». In Dell Hymes ed., *Pidginization and creolization of language*. Cambridge: Cambridge University Press. 141-150.
- , 1982, Simplified register and linguistic theory. In L. Obler & L. Menn ed., *Exceptional language and linguistics*. New York: Academic. 49-66.
- Gardner, N., 2000, *Basque in Education in the Basque Autonomous Community*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Jaurlaritza/Gobierno Vasco.
- Gardner, N. and M. Zalvide, 2005, «Basque acquisition planning». In Azurmendi & Martínez de Luna (eds.), 55-72. Berlin: Mouton de Guyter.
- Grin, F. and F. Vaillancourt, 1999, *The Cost-effectiveness Evaluation of Minority Language Policies: Case Studies on Wales, Ireland and the Basque Country*. Flensburg: European Centre for Minority Issues (ECMI).

- Guitart, J. M., 1982, «On the use of the Subjunctive among Spanish-English bilinguals». *Words* 33:59-67.
- Haddican, B., 2005, «Standardization, Functional Shift and Language Change in Basque», *Estudios de Sociolingüística*, 5(2).
- Hadley, G. S. and Naaykens, J. E., 1997, «An investigation of the selective deletion cloze test as a valid measure of grammar-based proficiency in second language learning». *Niigata Studies in Foreign Languages and Cultures* 3, 111-118.
- Irizar, P., 1992, *Morfología del verbo auxiliar alto navarro septentrional* (vol. 2). Navarran Government and Basque Language Academy.
- Keenan, E. and B. Comrie, 1977, «Noun Phrase Accessibility and Universal Grammar», *Linguistic Inquiry* 8, 63-99.
- Luque, M.-L., 2004, *Adquisición - aprendizaje del Euskara a través de la Inmersión Total Precoz (2-4 años): Análisis psico-socio-lingüístico-pedagógico*. Bilbao, Bizkaia: UPV/EHU dissertation.
- Martinez de Luna, I. and K. Berrío-Otxoa, 2000, *Etorkizuna aurreikusten 99: Euskal herriko gaztetoak eta Euskara*. Donostia-San Sebastián: I. Martínez de Luna.
- Michelena, L., 1954/2011, «La posición fonética del dialecto vasco del Roncal». In J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (eds.), *Luis Michelena. Obras completas* (vol. 7, pp. 661-647). Donostia-San Sebastián, Vitoria-Gasteiz: Diputación Foral de Guipúzcoa, University of the Basque Country. (Reprinted from *Via Domitia*, 1, pp. 123-157)
- , 1977/2011, *Fonética histórica vasca* (Publicaciones del Seminario «Julio de Urquijo»). In J. A. Lakarra & I. Ruiz Arzalluz (eds.), *Luis Michelena. Obras completas* (vol. 6). Donostia-San Sebastián, Vitoria-Gasteiz: Diputación Foral de Guipúzcoa, University of the Basque Country. (Reprinted from *Fonética histórica vasca* [Publicaciones del Seminario «Julio de Urquijo»], 2nd. ed., Donostia-San Sebastián: Diputación Foral de Guipúzcoa).
- Olano, M., 2000, «Gipuzkoa ondoko bi hizkera nafar: Areso et Leitzako paradoxa». In Koldo Zuazo, ed., *Dialektologia Gaiak*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia. 123-147.
- Oyharçabal, B., 2003, «Relative clauses». *A Grammar of Basque*, ed. by J. I. Hualde and J. Ortiz de Urbina, 762-823. Mouton de Gruyter: Berlin.
- Sierra, J., 2009, «Assessment of Bilingual Education in the Basque Country». *Teaching through Basque: achievements and challenges*, ed. by J. Cenoz, 39-47. Great Britain: Cromwell Press Ltd.
- Silva-Corvalán, C., 1994, *Language Contact and Language Change: Spanish in Los Angeles*. Oxford: Clarendon Press.
- , 1995, «The gradual loss of mood distinctions in Los Angeles». *Language Variation and Change*, 6.
- Tovar, A., 1959, *El euskera y sus parientes*. Madrid: Minotauro.
- Trask, R. L., 1997, *The history of Basque*. London: Routledge.
- Vicente, L., 2002, *Prenominal Relatives in Basque and Antisymmetry*. Bilbao, Bizkaia: University of Deusto BA dissertation.
- Zalbide, M. and J. Cenoz, 2009, «Bilingual Education in the Basque Autonomous Community: Achievements and Challenges». *Teaching through Basque: achievements and challenges*, ed. by J. Cenoz, 5-20. Great Britain: Cromwell Press Ltd.
- Zuazo, K., 1997, «Oiartzungo hizkeraren kokagunea». *Fontes Linguae Vasconum*, 76, 397-425.
- , 1998a, «Euskalkiak, gaur». *Fontes Linguae Vasconum*, 78, 191-233.

- , 1998b, «Nafarroako euskal hizkerak». In Iñaki Camino (ed.), *Nafarroako hizkenak*. Bilbo: Udako Euskal Unibertsitatea, 1-21.
- , 2010, *El euskera y sus dialectos*. Alberdania.
- Zubiri, J. J., 2000, «Arano eta Goizuetako hizkera». In K. Zuazo (ed.), *Dialektologia Gaiak*. Gasteiz: Arabako Foru Aldundia. 85-120.

Ager Gondra
SUNY-Purchase
735 Anderson Hill Road, Purchase, NY 10577, USA
(914) 251-6000
ager.gondra@purchase.edu

Ekialdeko /o/-ren igoeraren testuinguru fonologikoaren bila¹

Looking for the phonological context of /o/-raising in Eastern Basque

Ander Egurtzegi
Universidad Complutense de Madrid

Abstract

In this paper I analyze the raising of the mid back vowel /o/ in Basque. This sound pattern is primarily found in Zuberoan and Roncalese, although it is present, to a lesser degree, in other eastern Basque dialects. After compiling examples of this process and specifying its context, I will propose that this process is more accurately described as raising of phonetically nasalized [ō]. This sound change is accounted for by means of the phonetic ambiguity in vowel height inherent to nasalization. This ambiguity is caused by the addition of «nasal formants» to the F1 space. In short, this paper analyzes a sound pattern that cannot be easily accounted for by means of phonological description but is straightforwardly explained in phonetic terms, emphasizing the importance of phonetics in historical and phonological research.

Keywords: *Vowel Raising, Vowel Nasalization, Basque, Sound Change, Phonology, Phonetics.*

Laburpena

Lan honetan euskarazko /o/ erdiko atzeko bokalaren igoera aztertzen da. Hots-eredu hau batez ere zubereraren eta erronkarieraren garatu zen, nahiz eta ekialdeko beste euskalkietan ere aurki daitekeen. Bilakabide honen adibideak batu eta horien testuingurua zehaztu ostean, fonetikoki sudurkarituriko [ō]-ren igoera bezala deskriba daitekeela proposatuko da. Hots aldaketa hau sudurkaritasunaren berezko anbiguotasun fonetikoaren bitartez azaltzea proposatuko da, anbigutasun hau F1-en eremuan «formante sudurkariak» gehitzeak eragiten duela. Laburbilduz, lan honek deskribapen fonologikoak erraz

¹ Lan hau Egurtzegi (2014)-tik eratorritzen da. Lan honek Eusko Jaurlaritzako ikertzaileen prestakuntza programaren (2010-385), «Historia de la Lengua Vasca y Lingüística Histórico-Comparada» (IT698-13) eta Ministeritzako «Monumenta Linguae Vasconum (IV): Textos Arcaicos Vascos y Euskera Antiguo» (FFI2012-37696) ikerketa egitasmoen eta UPV/EHU-ko UFI 11/14-aren diru-lagunatza jaso du. Juliette Blevins, Joseba Lakarra, José Ignacio Hualde eta Aritz Irurtzuni eskerrak ematen dizkiet aurreko bertsio bati egindako iruzkinengatik. Geratu diren akatsak nireak dira, noski.

azaltzen ez duen baina fonetikoki arazorik gabe azal daitekeen hots-eredu bat aurkezten du, fonetikaren garrantzia ikerketa historiko eta fonologikoan azpimarratzen delarik.

Hitz gakoak: *bokal igoera, bokalen sudurkaritasuna, euskara, hots aldaketa, fonologia, fonetika.*

1. Sarrera

Euskalki moderno guztiek 5 bokal «kardinalak» /a, e, i, o, u/ dituzte, hauei zubereran seigarren bokal kualitate kontrastibo bat —/y/ goiko bokal biribildu aitzinatua, alegia— gehitu behar zaiela. Bokal hau beste euskalkietako /u/-ri dagokio sistematikoki eta segmentu horretatik erator daiteke konparazio dialektalaren bidez. Hala ere, /u/-tik ezberdin daiteke, testuinguru fonologiko zenbaitek aitzineratzea eragotzi zutelako (cf. Egurtzegi 2014, 2015a). Aintzineratze prozesu horrek /u/-ren presentzia asko murriztu zuen zubereran, gutxienez zenbait /o/-ren igoeraren ondorioz /u/ berriak sortu ziren arte.

Esan bezala, /o/ orokorraren zenbait adibide /u/ bihurtu ziren zubereraz. Bokal igoera hau ekialdeko gainontzeko euskalkietan ezaguna da, gehienetan oso esporadikoa izan arren. Nahiz eta zubereraz igoera prozesu hau askoz emankorrago izan, ez zen sistematikoa izan euskalki horretan ere. Hedapen lexikoaren (Labov 1994: 542) ondorioz, prozesuak salbuespenak ditu, bai igoera jasan ez duten item lexikoetan eta baita hizkera zenbaitetan baino igo ez diren hitzetan (cf. *kompasionea, gizon* vs. *gizon*, etab.).

Hots aldaketa hau bibliografian ezaguna da (cf. Mitxelena 1977 [2011]: 43; Martínez-Areta 2013: 62; Zuazo 2008: 44-45, etab.), baina aurreko autoreek bilakabide honen testuinguru fonologikoak guztiz zehaztu gabe utzi dituzte. Mitxelenari jarraikiz,² aurreko autoreek zuberera modernoak /o/-ren ordezkotako /u/ erakusten duen testuinguru fonologikoak /n/ aurretik eta «zehazteko zailak diren beste zenbait testuinguruetan» kokatu izan dituzte (cf. Egurtzegi 2013: 132; Martínez-Areta 2013: 62; Zuazo 2008: 44-45, etab.). Prozesu hau baldintzatu zuen testuinguru fonetikoaren beraz, ez da bibliografian orain arte nahi genukeen punturaino zehaztua izan.

Lan honen helburu nagusia zubereraren /o/-ren igoerari eta bilakabide honen testuinguruei dagozkien deskribapenak berrikusi eta sendotzea da. Horretarako, aurreko bibliografia berrikustarekin batera, autore eta garai ezberdinetako testu zuberotarretan dagozkigun hots-ereduen adibideak identifikatu eta analizatu dira. Honakoa modu aleatorioan hautatutako *Orotariko Euskal Hiztegiaren* (Euskaltzaindia 1987-2005) 500 orrialde baino gehiago ikuskatu ostean eraman da aurrera. Ikerketa horren ondorioz sortutako korpusetik hartutako hitz zerrenda 2. atalean aurkezten da. Atal berean, bilakabide hau baldintzatu zuen testuinguru fonologikoaren analisi berri eta zehatzago bat proposatzen da.

Analisi berri bat aurkeztearekin batera, lan honek deskripzioetik haratago joatea du helburu, azalpenerako ahalegin bat aurkeztuaz. 3. atalean landuko da hori, ikertutako bokal igoeraren paralelo tipologiko zenbait zerrendatu ostean prozesuaren eragilea bilatzeko proposamen bat garatuko baita bertan, hots-eredu honen sorburua fonetikoki beha daitezkeen fenomenoetan oinarrituko delarik.

Azkenik, 4. atalean ondorio garrantzitsuenak labur aurkeztuko dira.

² «Las condiciones del cierre de *o en u [...] no pueden precisarse tanto como las de *u > ü» (Mitxelena 1977 [2011]: 43).

2. /o/-ren igoeraren testuinguruaren analisi berria: [õ] fonetikoki sudurkarituaren igoera

Prozesu fonologiko baten izaera hobeto ulertzeko ezinbestekoa da ikertu nahi den bilakabidea erakusten duten hitzen bilduma ahal bezain handi bat prestatzea. Nahiz eta bilakabide hau ekialdeko euskalki guztietan aurki daitekeen, ikerketa honetan hautatutako *Orotariko Euskal Hiztegi*ko laginean agertzen diren zubereraren adibideak erabili dira, dagokigun prozesua euskalki horretan besteetan baino emankorrago izan zelako.

Bilakabide hau jasan duten hitzen analisiaren ondoren, aurreko autoreek (Mixelena 1977 [2011]: 43; Zuazo 2008: 44-45; Martínez-Areta 2013: 62; Egurtzegi 2013: 132, etab.) proposaturiko testuinguru fonologikoak baino adibide gehiago barne hartzen dituen testuinguru fonologiko zehatzago bat proposatuko da fonetikan oinarrituriko bilakabide honen analisi berri baten bidez.

Aurreko lanetan /o/ > /u/ batez ere /n/ aurrean gertatu zela proposatu zen (Mixelena 1977 [2011]: 43), beste testuinguruak (ikus §2.1) zehaztu gabe geratu zirelarik. Lan honetan proposaturiko analisi berriaren arabera, /o/-ren igoera esporadikoak fonetikoki sudurkaritua den edozein /o/ erasan dezake. Hau da, /o/ > /u/ igoerak kontsonante sudurkari baten inguruan egotearen ondorioz fonetikoki sudurkariturik dauden /o/-ak eragiten ditu, fonologikoki /o/ > /u/ emaitza duen [õ] > [ũ] aldaketa fonetiko simple bat proposatzeko aukera ematen digularik.

Atal honetan kontsonante sudurkari ezberdinen alboan gertatutako igoerak zerrendatzen dira. Esan bezala, zubereraz [õ] > [ũ] igoera gertatu zela proposatuko da lan honetan. Honek esan nahi du /o/-ren igoera bokal hau edozein kontsonante sudurkariarekin kontaktuan egonda gerta zitekeela (edozein sudurkariarekin kontaktuan egoteak fonetikoki sudurkaritu baitezake edozein bokal euskaraz) eta baita bokala bera kontrastiboki sudurkaritua zenean ere (/õ/, cf. Egurtzegi 2014, 2015b). Bi testuinguru talde hauek oinarritzat hartuta (i.e. kontsonante sudurkariaren presentzia dagoen edo bokala bera sudurkaria den), lotutako bi bokal igoera prozesu deskribatuko ditugu.

2.1. /o/-ren igoera kontsonante sudurkari batekin kontaktuan

Aurretik adierazitakoaren arabera, /o/-ren igoeraren testuinguru fonologikoak kontsonante sudurkari guztiekiko kontaktua hartzen du barne, kontsonante hauek bai bokalaren aurretik bai ostean izan daitezkeela. Bilakabide hau, zubereraz indar gehien izan duen arren, iparraldeko beste euskalkietan ere aurki daiteke.

(1) [n]ren inguruan:

- a) _n.: *hun* ‘on’, *gizon* ‘gizon’.
- b) _n: *hunən* ‘honen’, *hunat* ‘hona’, *bunet* ‘bonet’, *unesta* ‘onest, zintzo’, *persuna* ‘pertsonea’, *estunatu* ‘estonatu, harritu’.
- c) .n_: *nurk* ‘nork’, *nurbait* ‘nor bait’, *nula* ‘nola’, *nuble* ‘noble’.

(2) [m]ren inguruan:

- a) _m.: *zunbait* ‘zenbait’, *trunpa* ‘tronpa’.

- b) $_m$: *erresuma* ‘erresuma’.³
 c) $_m$: *amurio* ‘amodio’, *amure* ‘amore’, *musde* ‘musde’, *muda* ‘moda’,
mulde ‘moldé’, *muldatü* ‘moldatu’, *mutz* ‘motz’.

(3) [ɲ]ren inguruan:

- a) $_ɲ$: *su(i)ñ* ‘soin’, *zu(i)ñ* ‘zein’ (cf. *zoin*), *hu(i)ñ* ‘oin’, *amuin* ‘amoina’,
limosna, *uñhu* ‘tipula’.
 b) $_ɲ$: *-ño* > *-ñu*: *libürüñu* ‘liburutxo’, *gaxoñu* ‘gaixotxo’.

(4) Sudurkariaren alofono ezberdinen aurrean:

- a) $_ɲ$: *arrunt* ‘arrunt’ (cf. *arrant*), *kuntre* ‘kontra’, *khuntatü* ‘kontatu’,
kunte ‘konde’, *huntü* ‘ondu’, *khuntü* ‘kontu’, *kuntent* ‘kontent’,
huntaz ‘hontaz’, *ezkuntü* ‘ezkondu’, *hundar* ‘hondar’.
 b) $_ɲ$: *untsa* ‘ontsa, ondo’, *kuntserbatü* ‘kontserbatu’, *munstra* ‘itxura,
 lagina’ (cf. *monstra*, *mostra*).
 c) $_ɲ$: *untzi* ‘ontzi’, (*h*)*untza* ‘hontz’.
 d) $_ɲ$: *espunja* ‘esponja’.
 e) $_ɲ$: *hunki* ‘ongi’, *hunkallü* ‘ongailu’.

(5) [h̃]ren inguruan:

- a) $_h̃$: *uh̃u(r)e* ‘ohore’, *uh̃uiñ* ‘ohoin’.
 b) $_h̃$: *ih̃ur* ‘inor’, *ih̃un* ‘inon’, *ih̃ula* ‘inola’, *ih̃uiz* ‘inoiz’, *anh̃ua* ‘anoa’.

Azken adibide taldeak igoera trabari sudurkariet lotzen ez zaiela erakusten du, sudurkaritasunari berari baizik, edozein [ð] igo daitekeelarik. Honen adibide den (5) adibide taldeak /h̃/ laringal sudurkarituarekin (cf. Egurtzegi 2014) kontaktuan dau-den bokalak batzen ditu.

2.2. /'ð/-ren igoera sistematikoa zubereran

Azkenik, /'ð/-ren igoera sistematikoaren adibideak ere ematen dira. Igoera hau bokal azentudunean baino ez zen gertatu, bokal fonologikoki sudurkaritu guztiak azentudunak baitira zubereraz, kasu gehienetan hitzaren amaieran daudelarik (Egurtzegi 2014, 2015b). (6) adibide taldeak fonologikoki sudurkarituak diren bokalen igoerak erakusten ditu.

(6)-ko adibideek interes berezia dute, /ð/ eta /ũ/ fonemak /ũ/-ren alde neutralizaztea ekarri duen hots aldaketa erregular bat erakusten dutelako (cf. Egurtzegi 2014, 2015b). /ð/ kontrastiboki sudurkarituak garatu zituzten euskal hitzetaz gain, /ð/ > /ũ/ gaskoieratik hartutako hitzetan ere sistematikoa izan zen. Bilakabide hau zubereraz baino ez zen gertatu.

- (6) Hitz amaierako /ð/ azentudunen igoera erregularra:
ardü ‘ardo’, *salü* ‘saloi’, *arratü* ‘arratoi’, *lehü* ‘lehoi’, *arrazü* ‘arrazoi’.

³ Zihurrenik hitz hau ez da igoera honen adibidea izango, baina cf. hala ere zubereraz idatzitako *erresoma*.

Aurkeztu berri diren [ð] > [ũ] bokal igoeraren adibideek ez dute /u/ > /y/ aitzineratzea (cf. Egurtzegi 2014, 2015) jasan. Honek pentsarazten du /u/ > /y/ igoera prozesua gertatu zenean hitz hauetako bokalak oraindik erdiko bokalak zirela. Hau da, zubererazko /u/ gehienak /y/ bihurtu zirenean hitz hauetako bokalak /o/ zirela eta ez /u/. Azken adierazpen hau aintzat hartuta, /o/ bokalaren igoera /u/-ren aitzineratzearen ostekoa dela esan genezake, agian zubereraz /u/-dun item lexiko gutxi egoteak igoera bilakabide hau erraztu edo bere frekuentzia handiagoa baldintzatu zezakeelarik. Espero genezakeen bezala, testuinguru sudurkarian kokaturiko *u etimologikoa beste edozein /u/-ren modu berean aitzineratu zen, cf. *lagin*, *egin*, *zordün*, *nüzü*, *mündü*, *müga*, *lüma*, etab.

2.3. Sudurkaritasunaren ondorio ez diren /o/-igoerak

Hala eta guztiz ere, badago testuinguruak sudurkaritutako bokalik gabeko beste zenbait /o/ igoera. Horietako batzuk (7) eta (8)n aurkezten dira:

(7) /o/-ren igoera testuinguru ez sudurkarituetan:

- a) *espusatül/espusa* ‘ezkondu/emazte’, *kuskal/kuzka*.
- b) *hazkurdiñ* ‘azkordin’.
- c) *igurtzil/igurzpen* ‘igurtzi’ (cf. *igortzi*).

(8) *-us* atzizkidunak:

- irus* ‘uros, zorientsu’, *malerus* ‘malurus, zorigaiztoko’ (cf. *maleros*, *maluros*), *balius* ‘balios, baliotsu’, *kürius* ‘kurius, ikusgarri’, *prezius* ‘baliotsu’.

(7)ko adibide guztiak dira arazodunak eta arrazoi ezberdinengatik bazter daitezke: *espusa* mailegua *esposa* /*espuzal*/ gaskoieratik hartua izan daiteke, *kuska* hitza fonosimbolikoa da, *hazkurdin* (*hatz* + *gordin*) *urdiñ* oinarri duen herri etimologiak baldintzatzen du eta *igortzi* : *igurtzi* bikotearen bariazio dialektala Bizkai mendebalderaino heltzen da, hedapen honek kronologia zaharrago bat erakusten duela. (7-8)ko adibide asko mailegatuak dira eta hauen /o/-igoera bilakabideak hizkuntza emailan ere gertatu izan litezke. (8)n bilduriko *-os* / *-us* atzizki erromantzeadunak honen adibide dira, gaskoieratik zuzenean hartuak izan baitira, gaskoieran erakusten duten /u/-a eta azentuera oxitonoarekin.

Aipatu behar da (7-8) adibideetan bildutako /o/ igoera gehienak /u/-ren aitzineratzea eragotzi duten testuinguru berean gertatu direla —i.e. txistukari apikariaren eta dardarkariaren aurrean (ikusi Egurtzegi 2015a)—. Oso posible da, beraz, igoera esporadiko hauen /u/ zenbait (1-6) adibideetan zerrendatutakoak baino zaharragoak izatea, (7-8) adibideak ez baitaude aitzineratzearen menpe haien testuinguruan gertatu ez zelako. Ondorioz, (7-8) adibideak —*espusa*, *kuska*, *igurtzi*, *hazkurdiñ* eta mailegatutako *-us* atzizkia— arrazoi ezberdinen bidez azal daitezkeen bilakabide esporadikoak dira eta gainontzeko igoerak baino zaharragoak izan daitezke, ez baitaude u > y aitzineratzearen menpe haien testuinguru fonologikoen ondorioz.

Azkenik, Zuazok (2008: 45) o > u honen adibidetza dituen *phastual* ‘pastoral’ eta *labuai* ‘laborari’ bezalakoek XIX. mendean gertatutako dardarkari bakunaren galera-oren ostean sortutako irrastariak erakusten dituzte eta ez bokal silabikoak. Bilakabide hau [ð]-ren igoera baino modernoagoa da eta beste arrazoiengatik garaturikoa —hiato

moldaketa, hain zuzen. Testu zaharragoetan *phastoral* eta *laborari* formak aurki daitezke horien ordez.

3. Bokalen sudurkaritasuna eta bokalen altuera

Atal honetan bokal sudurkarituen igoera prozesuaren paralelo tipologikoak aurkeztuko dira, bilakabide hau lotura genetiko zein geografikorik ez duten munduko hainbat hizkuntzatan agertzen dela erakusteko. Bokal sudurkarituen igoeraren adibideak anitz direla erakutsi ostean, bilakabide honen eragileak fonetikoak direla argudiatuko da.

3.1. Bokal sudurkarituen altuera aldaketa munduan zehar

Bai bokal sudurkarituen igoera eta baita jaitsiera ere hots-eredu tipologikoki ezagunak dira. Beste hizkuntza askoren artean hurrengoetan aurki daitezke: frantses eta portugés hizkuntza erromantzeetan, irlandera eta bretoi zeltiarretan, bengali, maithili eta hindi indo-arioetan, eta beste zenbait hizkuntza indoeuroparretan armeniera eta holandesa kasu. Hizkuntza indoeuroparretatik kanpo, swahili bantu hizkuntzan, ewe bezalako beste Niger-Congo hizkuntzetan, havigannada (havyaka kannada) dravidikoan, mixtekiar eta zapotekiar oto-mangeetan, shiriana eta asháninka arawaka hizkuntzetan, seneca irokesean, Ginea Berriko fore eta gadsup hizkuntzetan, kiowa-apatxe athabaskarrean, inuit eskimo-aleutean eta Ipar Amerikako yuchi eta haida isolatueta gertatzen dira bokal sudurkarituen igoera zein jaitsierak (Beddor et al. 1986: 198-199, ikusi Beddor 1982 hizkuntza bakoitzaren erreferentziatarako). Beddor-ek (1982) bokal oral eta nasalen arteko altuera ezberdintasunak erakusten dituzten 75 hizkuntza zerrendatzen ditu. Bhat (1975), Foley (1975), Ruhlen (1978) eta Schourup-en (1973) ere antzeko ikerketak aurki daitezke.

Zehatzago, holandesean (germaniarra), batak-ean (malayo-polinesiarra), eta khoekhoe edo nama khoe hizkuntzan testuinguruak sudurkarituriko /o/ eta /ɔ/ atzeko erdiko bokalak igo ziren edozein kontsonante sudurkariren inguruan zeudenean (Beddor et al. 1986: 199). Bilakabide hau gorago ekialdeko euskalkientzako deskribatu dudana berbera da.

Bokal altu sudurkarituak jaitsi eta bokal baxu sudurkarituak igotzen diren bitartean, azterketa tipologikoak bi hots-eredu erakusten ditu erdiko bokal sudurkarituentzat (Beddor et al. 1986: 199, cf. Beddor 1982 eta Maddieson 1984), sudurkaritasunaren jatorria beste segmentu bat den edo ez emaitzan eragina izan dezakeela. Erdiko bokal sudurkarituak jaitsi ohi dira inguruan segmentu sudurkaririk ez dagoenean, baina segmentu sudurkariekin kontaktuan daudenean igo egiten dira.

Oharpen honen ondorio izan daiteke (1-5)ko /o/ sudurkarituaren igoera orokorra eta (6)ko hitz amaierako /ð/ azentudunaren igoera sistematikoa bilakabide ezberdinak direla, erlazonaturik dauden arren. Honakoa prozesuen distribuzio dialektalari lot dakioke, /o/-ren igoera orokorra ekialdean hedatua dagoen bitartean /ð/-ren igoera zubereraz baino ez baita gertatzen (cf. Egurtzegi 2013: 126-127).

Badago azterketa tipologikoetatik atera daitekeen erdiko bokal sudurkarituei dagokien aipatu beharreko beste asimetria bat: aitzineko erdiko bokalak jaitsi ohi dira

atzeko erdiko bokalak igo ohi diren bitartean. Ekialdeko euskalkien kasuan ere, /o/ atzeko erdiko bokala igotzen da, aitzineko /e/ bere horretan geratzen delarik.

3.2. Bokal sudurkarituen altueraren anbiguotasun fonetiko

Munduko hizkuntza askotan aurki daitekeen bilakabidea izanda, hots-eredu honentzako azalpen fonetikoki natural bat dagoela pentsa daiteke. Bibliografian murrizketa artikulatorio, akustiko eta hautematezkoak aipatzen dira bilakabide honentzako (ikus Beddor et al. 1986 ikuspuntu bakoitzaren inguruko bibliografiarentzako).

Akustikoki, altuera anbiguotasuna ahokatze sudurkariari egotzi ohi zaio. Bi trak-tuen ahokatzeak polo-zero bikote bat gehitzen dio espektru bokalikoaren frekuentzia baxuenei (cf. Fant 1960). Polo sudurkariak (formante sudurkaria) eta zero sudurkariak batak bestea ezeztatzen dute ahokatze maila txikiarekin, baina bokalei sudurkaritasunaren polo-zero bikotea gehitzerakoan lehenengo formantea ($F1 > F1'$) aldatu egiten da (cf. Beddor et al. 1986: 200). Aldaketa hau handitu egiten da produkzioan izandako ahokatze mailarekin batera, ahokatze maila igotzearekin batera formante sudurkaria gailenduz baitoa. Beddor et al.-ek (1986) $F1$ -en frekuentziaren aldaketa hau bokal ezberdinetan irudikatzen duten grafikoak ematen dituzte. Formante sudurkariaren frekuentzia $F1$ -ena baino baxuagoa da beheko bokaletan eta $F1$ baino altuagoa goiko bokaletan, honakoa azterketa tipologikotik ateratako deskribapen orokorreari egokitzen zaiela: bai goiko eta baita beheko bokal sudurkarituak erdikotzat hautematen dira (Wright 1980, cf. Beddor et al. 1986: 202).

Aipatu diren erdiko bokalen asimetriei dagokienez, Beddor-ek (1982) hizkuntza ezberdinetako bokal sudurkari eta ahokariaren astuntasun zentroak⁴ neurtu zituen, [õ]-ren astuntasun zentroa [o]-rena baino baxuagoa dela eta [ẽ]-ren astuntasun zentroa [e]-rena baino altuagoa dela ikusi zuelarik. Honakoa [õ] sudurkarituen igotzeko joera eta [ẽ] sudurkarituen jaisteko joerarekin bat dator (cf. Beddor et al. 1986).

Bokal sudurkarituen altuera anbiguotasuna erakusten duten hautemate esperimentuak egin dira. Krakow et al.-ek (1988) ingelesa ama hizkuntzatzat zuten entzuleek bokal sudurkarituak haien ordain ahokariaren altuera ezberdinekin hautematen zituztela erakutsi zuten, bokalak /n/-ren aurrean zeudenean izan ezik; kokapen horretan sudurkaritasuna testuinguru fonologikoari egozten zitelako, pentsatzekoa denez. Esperimentu honek entzuleek, sudurkaritasunaren iturria aurkitzeko ezintasunaren aurrean, bokalen sudurkaritasuna bokal ahokariaren altuera ezberdintasun bezala interpretatu dezaketela erakusten du, bokal sudurkari fonemikorik ez duten hizkuntzetan batez ere. Hautemate anbiguotasun honek sudurkaritze kontrastiboaren sorreran garrantzia izan dezake:

⁴ Chistovich et al.-en arabera (Bedrov et al. 1978; Chistovich & Lublinskaya 1979; Chistovich et al. 1979), bokal ahokariaren hauteman daitekeen altuerak astuntasun zentru bat erakusten du. Astuntasun zentru hau $F1$ - $F2$ eremuan kokatutako gailentasun espektralaren maiztasunak eta anplitudeak zehazten dute. Beddor et al.-en arabera (1986: 203), ahokatze sudurkariaren efektu akustiko konplexuek bokalen espektroaren astuntasun zentruaren mugimendua eragin dezakete, lehenabiziko gailur espektralaren mugimenduari nahitaez egokitu behar ez zaiona.

One account of phonemicisation of vowel nasalisation with concomitant nasal consonant loss is that the perceptual salience of vowel nasality increased as the perceptual salience of the conditioning nasal consonant decreased (see Kawasaki 1986). However, at the transition stage, distinctive vowel nasalisation is not fully integrated into the language. If listeners do not expect non-contextual nasal vowels but also do not perceive the now weakened nasal consonant, then they might attribute the acoustic effects of vowel nasalisation to either (a) nasal coupling, (b) change in tongue configuration, or (c) both nasal coupling and change in tongue configuration. Under these conditions, we would expect /VN/ or /NV/ to result historically in (a) / \tilde{V} / with nasalisation but no height change, (b) / \tilde{V} / with height change but no nasalisation, or (c) / \tilde{V} / with height change and nasalisation (Beddor et al. 1986: 211).

Nahiz eta autoreek azkenengo aukera tipologikoki ez ohikoagotzat aurkezten duten, frantsesaren kasua aipatzen dute, zeinetan beheko bokal sudurkarituak testuinguruak sudurkarituriko erdiko bokaletatik garatzen diren. Beddor et al.-ek (1986: 211) jaitsiera eta sudurkaritze kontrastiboaren arteko kronologia erlatiboan kontsentsurik ez dagoela aipatzen dute (cf. Entenman 1977; Haden eta Bell 1964; Martinet 1965; Pope 1934). Kontsentsu falta hau ikusita, bi aldaketak batera gertatu ahal izan zirela iradokitzen dute.

Zubereraren gertatutako hitz amaierako / $\tilde{o}\#$ / sudurkaritu azentudunaren garapena antzerakoa dela proposatzen dugu. Nahiz eta lotuta egon daitezkeen, / $\tilde{o}\#$ / > / $\tilde{u}\#$ / igoera eta [\tilde{o}] > [\tilde{u}] orokorrakoa prozesu ezberdinak dira. Literatura fonetikoak testuinguruak sudurkarituriko bokalen igoera eta inguruko kontsonante sudurkaririk gabeko bokal sudurkariena bereizten ditu (cf. Beddor et al. 1986), eta bi igoera prozesuek isoglosa ezberdinak erakusten dituzte ekialdeko euskalkietan: [\tilde{o}]-ren igoera ekialde zabalean aurki daitekeen bitartean, / \tilde{o} /-ren igoera zubereraz baino ez zen gertatu (cf. Mitxelena 1977 [2011]: 38, 43-45; Egurtzegi 2014, 2015b). Krakow et al.-en (1988) hautemate esperimentuak sudurkaritasun kontrastiborik ez duten hizkuntzetan testuinguru ahokarietan dauden bokal sudurkarituen anbiguotasuna handia dela iradokitzen du, eta honakoa zubereraren sudurkaritasun fonemikoaren izaera mugatuari lot dakiok (Egurtzegi 2015b). / $\tilde{o}\#$ / > / $\tilde{u}\#$ / igoeraren izaera sistematikoa bere kontsonante sudurkaririk gabeko testuinguruaren berrinterpretazio ez-etimologikorako joera handiagoaren ondorio izan daiteke (Krakow et al. 1988). Gogoan izan behar da bai egun eta, batez ere, bilakabide hau garatu zenean, zubereraz aurkitzen den bokal kontrastiboki sudurkarituen kopurua oso murrizta dela.

Erdiko atzeko bokalen igoerak bi prozesu ezberdinetan bereizi ditugu: [\tilde{o}] > [\tilde{u}] igoera orokorrakoa, ekialdeko euskalki askotan aurki daitekeena, eta / $\tilde{o}\#$ / > / $\tilde{u}\#$ / hitz amaierako (fonemikoki) sudurkarituriko erdiko atzeko bokalaren igoera sistematikoa. Bokal sudurkarituen igoera F1-en eremuan gehitzen den sudurkaritasunaren ondoriozko polo-zero bikotearen gehiketarik sorturiko anbiguotasunaren ondorioa dela aldeztu da, honek bokalen altueran aldaketak ekar ditzakeelako (Beddor et al. 1986), batez ere bokalen sudurkaritasun kontrastiborik ez duten hizkuntzetan. Hots-eredu honen orokortzeetan ikus daitezkeen hots aldaketaren norabidea bokalen astuntasun zentroen neurketekin bat dator (Beddor 1982). / $\tilde{o}\#$ / > / $\tilde{u}\#$ / aldaketaren izaera sistematikoa hots-eredu honen testuinguruan kontsonante sudurkaririk ez egotearen ondorio izan daiteke, honek bokalen sudurkaritasun kontrastiborik ez duten —edo, zubereraz bezala, oso oposizio mugatua duten— hizkuntzetan entzuleak sudurkaritasunaren ondoriozko bariazio fonetiko ahoari balegokio bezala berranalizatzea errazten baitu (Krakow et al. 1988).

4. Ondorioak

Lan honetan ekialdeko euskalkietako /o/ atzeko erdiko bokalaren igoera landu da, eta [ø] fonetikoki sudurkarituaren igoera bezala analizatu behar dela proposatu da. [ø]-ren igoerak bi azpi-prozesu ezberdinetan bereizi dira: ekialdeko zenbait euskalkitara zabalduak [ø] > [ũ] eta zubereraz baino gertatu ez zen hitz amaierako /'õ#/ > /'ũ#/.

Bokal sudurkarituaren igoera F1-en eremuan gehitzen den sudurkaritasunaren ondoriozko polo-zero bikotearen gehiketarik sorturiko anbiguotasunaren ondorioa dela aldeztu da, anbiguotasun honek entzulearen berrinterpretazioaren ostean bokalaren altxeraren aldaketak ekar ditzakeelako (Beddor et al. 1986). Aldaketa hauek batez ere euskararen kasuan bezala bokaletan sudurkaritasun oposaketa indartsurik ez duten hizkuntzetan gertatzen dira. Hots-eredu honen orokortzeetan ikus daitekeen hots aldaketaren norabidea bokalaren astuntasun zentroen neurketekin bat dator (Beddor 1982).

/'õ#/ > /'ũ#/ aldaketaren izaera sistematikoa hots-eredu honetan testuinguru sudurkari kontsonantikorik ez egotearen ondorio izan daiteke, honek entzuleak sudurkaritasunaren ondoriozko bariazio fonetiko ahoari balegokio bezala berranalizatzea errazten baitu bokalaren sudurkaritasun kontrastiboaren presentzia handirik ez duten hizkuntzetan (Krakow et al. 1988). Zubereraren sudurkaritasunaren domeinu mugatuak, aurretik gertatutako /u/ > /y/ aitzineratzeak (Egurtzegi 2014, 2015a) /u/-ren eremuan utzitako lekuarekin batera, [ø] bokal sudurkarituaren igoera indartu zuen zubereraz.

Honenbestez, aurreko lanetan guztiz azaldu gabe geratu zen bilakabide fonologiko bat ikerketa fonetikoaren bidez hobeto uler daitekeela erakutsi nahi izan dugu.

Erreferentziak

- Beddor, P.S., 1982, *Phonological and phonetic effects of nasalization on vowel height*, doktorego tesia, Minnesota: University of Minnesota [Indiana University Linguistics Club-ak berrargitaratua].
- , R.A. Krakow eta L.M. Goldstein, 1986, «Perceptual constraints and phonological change», *Phonology* 3, 197-217.
- Bedrov, Ya.A., L.A. Chistovich eta R.L. Sheikin, 1978, «Frequency position of the ‘center of gravity’ of formants as a useful feature in vowel perception», *Soviet Physics Acoustics* 24, 275-278.
- Bhat, D.N.S., 1975, «Two studies on nasalization», in Ferguson, Hyman eta Ohala (arg.), 27-48.
- Chistovich, L.A. eta V.V. Lublinskaya, 1979, «The center of gravity effect in vowel spectra and critical distance between the formants», *Hearing Research* 1, 185-195.
- , R.L. Sheikin eta V.V. Lublinskaya, 1979, «‘Centers of gravity’ and the spectral peaks as the determinants of vowel quality», in B. Lindblom & S. Ohman (arg.): *Frontiers of speech communication research*, London: Academic Press, 143-158.
- Egurtzegi, A., 2013, «Phonetics and phonology», in Martínez-Areta (arg.), 119-172.
- , 2014, *Towards a phonetically grounded diachronic phonology of Basque*, doktorego tesia, Gasteiz: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- , 2015a, «Zubereraren /y/: bere sorrera eta hedapenaren inguruan», in R. Gómez eta M.J. Ezeizabarrena (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta. Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*, Bilbo: UPV/EHUren Argitalpen Zerbitzua.

- , 2015b, «Different distributions of contrastive vowel nasalization in Basque», *Loquens* 2(1), e017.
- Entenman, G., 1977, *The development of nasal vowels*, doktorego tesia, Austin: University of Texas at Austin.
- Euskaltzaindia, 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia* (16 liburuki), Bilbo: Euskaltzaindia [http://www.euskaltzaindia.net/oeh].
- Fant, G., 1960, *Acoustic theory of speech production*, The Hague: Mouton.
- Ferguson, C.A., L.M. Hyman eta J.J. Ohala (arg.), 1975, *Nasálfest: Papers from a symposium on nasals and nasalization*, Standford: Standford University Press.
- Foley, J., 1975, «Nasalization as universal phonological process», in Ferguson, Hyman eta Ohala (arg.), 197-212.
- Haden, E.F. eta E.A. Bell, Jr., 1964, «Nasal vowel phonemes in French», *Lingua* 13, 62-69.
- Kawasaki, H., 1986, «Phonetic explanation for phonological universals: the case of distinctive vowel nasalization», in J.J. Ohala (arg.), *Experimental phonology*, New York: Academic Press, 81-103.
- Krakow, R.A., P.S. Beddor, L.M. Goldstein eta C.A. Fowler, 1988, «Coarticulatory influences on the perceived height of nasal vowels», *Journal of the Acoustical Society of America* 83, 1146-1158.
- Labov, W., 1994, *Principles of linguistic change. Vol. 1: Internal factors*, Oxford: Blackwell.
- Maddieson, I., 1984, *Patterns of sounds*, New York: Cambridge University Press.
- Martinet, A., 1965, «Les voyelles nasales du français», *Linguistique* 2, 117-122.
- Martínez-Areta, M., 2013, «Basque dialects», in Martínez-Areta (arg.), 31-87.
- (arg.), 2013, *Basque and Proto-Basque. Language-internal and typological approaches to linguistic reconstruction [Mikroglottika 5]*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Mitxelena, K., 1977 [2011], *Fonética histórica vasca (Luis Michelena. Obras Completas VI [ASJUren gehigarriak 59])*, Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Pope, M.K., 1934, *From Latin to Modern French*, Manchester: Manchester University Press.
- Ruhlen, M., 1978, «Nasal vowels», in J.H. Greenberg, C.A. Ferguson eta E.A. Moravcsik (arg.), *Universals of Human Language, Vol. 2: Phonology*, Standford: Standford University Press, 203-242.
- Schourup, L., 1973, «A cross-language study of vowel nasalization», *Ohio State working papers in linguistics* 15, 190-221.
- Wright, J., 1980, «The behavior of nasalized vowels in the perceptual vowel space», *Report of the Phonology Laboratory (University of California Berkeley)* 5, 127-163.
- Zuazo, K., 2008, *Euskalkiak. Euskararen dialektok*, Donostia-San Sebastián: Elkar.

Ander Egurtzegi
 Institut für Phonetik und Sprachverarbeitung (LMU)
 Schellingstr. 3, Büro 249
 München, Bayern 80799
 egurtzegi@phonetik.uni-muenchen.de
 +49 (0) 89 / 2180 - 2812

Pradoluengo y Paderluengo.
¿Un híbrido vascorrománico camuflado?
Pradoluengo and Paderluengo.
A hidden Romano-Basque hybrid?

David Peterson

Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU

Abstract¹

Pradoluengo would seem to be one of the most transparently Romance place-names in the province of Burgos, from the Latin etyma pratum and longus. However, all the medieval references to the town, from various sources, insist on quite different forms —essentially Paderluengo— which it is difficult to derive from pratum, obliging us to consider alternatives. Within the context of the Sierra de la Demanda, an area teeming with Basque place-names, a Basque origin seems a plausible alternative, and in fact the name would appear to be a hybrid, formed from Basque padur(a) ‘water-meadow’ and Latin longus. Hybrids of this type are useful in that they allow us to understand and potentially even contextualise in chronological terms the period of Basque-Romance bilingualism in this area.

Keywords: *hybrid, bilingualism, Basque, Romance, place-names, Pradoluengo, early medieval.*

Resumen

Pradoluengo parece ser uno de los topónimos más transparentes de toda la provincia de Burgos, a partir de los étimos latinos pratum y longus. Sin embargo, las referencias medievales a la villa en diversas fuentes insisten en unas formas —esencialmente Paderluengo— que difícilmente se deriven de pratum, lo cual nos obliga a contemplar etimologías alternativas. En el contexto de la Sierra de la Demanda, una comarca profusa en toponimia vasca, un origen euskérico es una posibilidad a tener en cuenta, y parece verosímil que en realidad se trata de un topónimo híbrido vascorrománico, compuesto del

¹ Este trabajo se ha realizado dentro del marco del proyecto de investigación «Escribir el espacio en la alta Edad Media: una aproximación comparada a la relación entre escritura y acceso a la tierra» (HAR2013-44576-P), financiado por el Ministerio de Ciencia e Innovación. Quiero agradecer la ayuda de la profesora Emiliana Ramos en la preparación de este trabajo.

étimo vasco padur(a) 'vega' y el latino longus. Este tipo de híbrido nos ayuda a entender e incluso contextualizar cronológicamente un periodo de bilingüismo vascorrománico en la comarca.

Palabras clave: *híbrido, bilingüismo, vascorrománico, Pradoluengo, toponimia vasca, altomedieval.*

Pradoluengo es una villa burgalesa situada en la estribaciones septentrionales de la Sierra de la Demanda. Su nombre, a primera vista, parece ser uno de los más transparentes de toda la provincia, a partir de los étimos latinos y después romances *pratum* y *longus*. Tampoco desentona la diáfana etimología resultante de 'prado alargado' en el contexto de un estrecho valle inserto en un espacio de gran tradición ganadera. Si esta realidad topográfica está ahora algo sepultada por el posterior éxito industrial del núcleo y la consecuente urbanización del fondo del valle, esto de nuevo se debe a la feliz coyuntura de un valle estrecho con un aprovechable corriente de agua en un espacio idóneo para la ganadería lanar. En resumen, la topografía parece apoyar la etimología obvia, y si a esto se añade el hecho de que ninguno de los dos étimos romances contemplados (*pratum* y *longus*) desentone en la toponimia de la región,² se consolida aún más una etimología ampliamente aceptada.

El problema surge cuando se consulta la documentación medieval. Una etimología que parecía obvia y topográficamente coherente choca con las formas adoptadas por el topónimo en la documentación medieval: *Paterlongo* y *Paderlongo* en el siglo XI, y después *Padrelongo* en los siglos XIII-XIV. Evidentemente el segundo elemento (*longo* < lat. *longus*) no presenta ningún problema, pero las formas primitivas *Pater* o *Pader*, así como su heredero bajomedieval *Padre*, muy difícilmente se hacen derivar de lat. *pratum*. Si antes hemos comentado la gran acepción de este étimo latino en la toponimia del entorno, es llamativa también su inalterabilidad morfológica en esas múltiples fosilizaciones toponímicas, al margen de la sonorización de la con-

² Para *pratum* los ejemplos microtoponímicos son innumerables, pero restringiéndonos a la macrotoponimia más inmediata tenemos *Pradilla*, unos siete kilómetros al este en línea recta. El adjetivo *longus* ha prosperado menos en la toponimia mayor, pero está representado en *Solduengo* (primitivamente *Soto Longo* BGD #230, 1003) en la Bureba, 35 kilómetros al norte. En referencia a las diferentes fuentes medievales que se manejan en este trabajo se emplean las siguientes abreviaturas:

- BGD = *Becerro Galicano Digital* [de San Millán de la Cogolla] <http://www.ehu.es/galicano>, consultado 11/212/2014;
- Bujedo = *El Libro Becerro de Santa María de Bujedo de Candepajares (1168-1240)*, ed. S. Ruiz De Loizaga, Miranda de Ebro, 2000;
- Cardaña = *Colección documental del Monasterio de San Pedro de Cardaña*, ed. G. Martínez Díez, Burgos, 1998;
- Froncea = *Cartulario de San Miguel de Froncea* (inédito), Biblioteca de la Univ. de Oviedo (sig. #456) – manejamos una transcripción preparada por la profesora Josefa Sanz;
- Oña = *Colección Diplomática de San Salvador de Oña (822-1284)*, ed. J. del Alamo, Madrid, 1950;
- Valvanera = *Documentación medieval del monasterio de Valvanera, siglos XI a XIII*, ed. Francisco Javier García Turza, Zaragoza, 1985.

sonante interna ($T > d$) y algún caso de variación de género;³ y ahora es precisamente esa facilidad con que *pratum* se asimila inalteradamente en la toponimia el mayor argumento en contra de que *Pater* / *Pader* haya derivado de ello.

A esto debemos añadir que la problemática forma no aparece una sola vez ni en una sola fuente, sino en diferentes fuentes no interrelacionadas entre sí, pero cuyos testimonios en este punto coinciden. Para ilustrar esto, antes de explorar posibles explicaciones para la problemática forma primitiva, conviene examinar las menciones del asentamiento en la documentación medieval.

Pradoluengo en la documentación medieval

1. Las primeras dos referencias a la villa de Pradoluengo aparecen en dos redacciones diferentes —aunque firmadas por el mismo amanuense (Tello Muñoz)— de un texto de 1090, ambas copiadas en el *Becerro Galicano* emilianense pero provenientes originalmente del monasterio de San Miguel de Pedroso (convertido en priorato de San Millán a mediados del siglo xi):

- *terra inter Villagalisso et Paderluengo in illis padulibus* (BGD332, fol. 98v);
- *terra inter Villa Alisso et Paderlongo innas padules* (BGD353, fol. 107).

Observamos la perfecta contextualización comarcal (Villagalijo se sitúa tres kilómetros al norte de Pradoluengo), a lo cual podemos añadir que el origen del texto fue San Miguel, en sí apenas ocho kilómetros al norte y el centro jerarquizante de toda la comarca. Si añadimos el hecho de que hayan sobrevivido dos redacciones del texto, no puede quedar ninguna duda de que, al margen de la diptongación de la $õ > ue$, la forma del topónimo en 1090 fuera efectivamente *Paderlongo*. En otras palabras, esta forma no es el resultado de una errata, producida ni por *lapsus calami* ni por desconocimiento del entorno. Antes de abandonar el ejemplo, notemos también la voluntad latinizante del escribano de la versión en el folio 98v (*innas padules > illis padulibus*), quien no obstante, no corrige *Pader-* a *Prato-* o *Prado-*. También notemos, para posterior referencia, el género femenino de *padules*.

2. Las tres siguientes apariciones del nombre, todas ellas en un mismo texto del año 1095 (BGD653), también se han conservado en el *Becerro Galicano* de San Millán, pero ahora en otra parte del códice que desvela una transmisión archivística diferente a la de las dos versiones del texto de 1090. Aparece hacia el final del códice, en su folio 210, fuera ya de la estructura geográfica imperante en la primera parte del cartulario, en una sección estructurada, en cambio, alrededor de la memoria de los individuos donantes. En esta ocasión no disponemos

³ Ejemplos tomados de diferentes fuentes de la incorporación inalterada del étimo *pratum* en la topografía y toponimia del entorno de Pradoluengo: *illo prato de Lazar* (Oña27, 1035); *Pratiella* (BGD472, 1044); *pratello de Sorripa* (Cardaña265, 1050); *Prato* (Cardaña293, 1062); *Pratiella* (Valvanera46, 1068); *Pratiello* (BGD252, 1076); *Prato Mediano* (BGD109, 1086); *Prato* (BGD272, 1091); *pratum de Spina* (Oña107, 1096); *barrium quod dicitur de Prato* (Oña259, 1177); *Prato* (Froncea53, 1202); *Prado longo* (Bujedo131, 1209); *Pradiello* (Bujedo139, 1211).

del nombre del escribano, ni tampoco de una referencia explícita a su factura en el priorato de San Miguel de Pedroso, pero la inclusión en la lista de testigos de diversos representantes del entorno inmediato de Pradoluengo (Valle de San Vicente, Villagalijo, Fresneda) de nuevo indica una redacción local. A las dos referencias del cuerpo del texto podemos añadir la rúbrica, plausiblemente la obra del monje que hacia 1115 recopiló la documentación para el perdido *Becerro Gótico* que parece haber servido de fuente para el *Becerro Galicano*. De todos modos, al margen de la falta de sonorización $t > d$, la forma del topónimo, repetido tres veces, es consistente con lo que hemos visto arriba:

- *De divisa in Paterlongo cum solare* (BGD653, fol. 210 - en rúbrica)
- *in Paterlongo, uno solare cum sua divisa* (BGD653, fol. 210)
- *et concilium de Paterluengo, testis* (BGD653, fol. 210).

3. Para la siguiente aparición del nombre debemos esperar hasta mediados del siglo XIII. No obstante, el ejemplo es valioso porque nos aleja del archivo de San Millán, cuando vemos cómo en el inédito *Cartulario de Froncea*⁴ el nombre del pueblo, de nuevo en un contexto claramente demandés,⁵ se ha convertido en *Padreluengo: De Padreluengo: Pascual e Pedro Ezquiedo* (Froncea105, 1254). Si bien supone un cambio desde la forma vista a finales del siglo XI, se trata de un cambio asumible dentro de la fonética, con toda probabilidad influenciado por el análogo cambio en el léxico común de *pater > padre*, y que nos deja una forma igualmente problemática hacer derivar del putativo pero inmutable étimo *pratum*. En otras palabras, todo indica que el *Padre-* del siglo XII derivase del *Pader-* del siglo XI.

4. Por último, toda la sierra de la Demanda es destacada en el *Libro de Montería* (LM) de Alfonso XI por la excelencia de sus montes para la caza del oso, y los folios 97 y 98 de esta fuente del siglo XIV nos proporcionan otras tres menciones de la villa serrana.⁶ Consistente con lo que hemos visto en Froncea, encontramos de nuevo la forma *Padre Longo* en dos ocasiones, y en otra ocasión *Had Luengo*, lo que sí parece ser una errata, quizás influenciada por la referencia al hayedo (*Haedo*) que precede los otros ejemplos. La estructura geográfica de la obra no deja lugar a dudas de que se está hablando de nuevo de nuestro Pradoluengo, y por si acaso disponemos también de una referencia al pueblo vecino de Santa Cruz (tres kilómetros al oeste):

- *el Haedo de Padre Longo et Monte Agudo es todo un monte* (LM, fol. 97)
- *entre el Haedo de Padre Longo et la Garganta de Sancta Cruz* (LM, fol. 97)
- *Val de Cabrones, et Had Luengo es todo un monte* (LM, fol. 98).

⁴ Es un cartulario del siglo XIV que contiene textos de los siglos X a XIII. Manejamos una transcripción preparada por la profesora Josefa Sanz con visos a su futura edición. Actualmente, el cartulario se halla en la Biblioteca de la Universidad de Oviedo, y el fragmento que citamos a continuación se halla en su fol. 30r^o.

⁵ En la lista de testigos, además de Pradoluengo, aparecen referencias a Alarcía, Arlanzón, Herramel, Pineda, el Valle de San Vicente y Villorobe.

⁶ Seniff, Dennis P. (ed.), *Alfonso XI. "Libro de la montería."* Based on Escorial MS Y.II.19. Madison: Hispanic Seminary of Medieval Studies, 1983.

Para complementar esta nómina de referencias tempranas a Pradoluengo, ahora pasaremos a contemplar otros dos casos que tradicionalmente se han considerado referentes a la villa. Aunque ahora sabemos que no es así, nos aportan datos valiosos sobre el comportamiento toponímico de diferentes voces que nos interesan.

El primer caso aparece en otro texto procedente del *Becerro Galicano* de San Millán, en el cual aparece la secuencia *de alia pars Heterna latus Paterlongo* (BGD392, 1084). Tradicionalmente se ha considerado ésta como la primera mención del pueblo, pero en realidad se refiere al entorno de Cerezo unos veinte kilómetros al norte.⁷ Pero, lejos de ser una irrelevancia por no referirse a nuestro Pradoluengo, el hecho de que *pader* (aquí *pater*) y *longo* coincidan una segunda vez en una construcción toponímica sugiere que dicha combinación no es fortuita o errónea, sino que la voz *pader*, sea cuál sea su significado, fuera un elemento vivo del léxico comarcal de finales del siglo XI.

El segundo caso anómalo pero instructivo es la aparición en el *Fuero de Cerezo* del topónimo *Pradolongo*, y que también se ha entendido tradicionalmente como una referencia a la villa serrana que nos ocupa.⁸ El texto del fuero incorpora una fecha de 1151, pero sólo nos es conocido a partir de la copia hecha por Llorente hacia 1807 y que contiene anacronismos manifiestos, como sería la mención de San Juan de Ortega como asentamiento.⁹ El fuero se estructura geográficamente: primero una lista de pueblos de los Montes de Oca, luego los del alto Tirón, la Riojilla, el entorno de Belorado, la Bureba, el valle del río Oca, los Montes Obarenes, el curso inferior del Tirón, y a final varios pueblos de la Cuenca de Miranda y Valdegobía. En esta rigurosa estructura espacial sólo hay un asentamiento que parece desentonar: el que lleva el nombre *Pradolongo*,¹⁰ alejado de los asentamientos del alto Tirón y situado entre Treviana y Pancorbo, unos 32 kilómetros al noreste. Pero, lejos de estar ‘fuera de lugar’, este *Pradolongo* está perfectamente ubicado, pues no hace referencia a nuestro Pradoluengo sino a una pequeña aldea altomedieval, situada entre Treviana y Pancorbo¹¹ y llamada *Paduluenga* (BGD596, 1128), *Padul longa* (BGD180, 1088) o *Pauleja* en la documentación medieval, ésta última la forma dominante aunque no por ello necesariamente la original.¹² Hoy abandonado el lugar, el primitivo asentamiento es recordado en el hidrónimo *Pradoluenga* (cerca de Villaseca) cuya discordancia de género desvela el origen del primer elemento en *padul* < lat. *palus*, *paludis* y no *pratum*. La similitud de esta forma con el nombre de la villa burgalesa que nos ocupa es llamativa y explicaría cómo,

⁷ La toponimia (tanto micro- como macro-) del documento no deja lugar a dudas: *Summas Ventanas* (Quintanilla de las Dueñas, Cerezo), *Valle de Fratres* (Valdefrades, Cerezo), *Palatio* (Los Palacios, Cerezo), *Arto* (río Arto), *costa de civitate* (Campo Ciudad, Cerezo), *Carrasketo* (Carrasquedo, Redecilla del Campo), *Ibrielos* (Ibrillos), *Sancti Mames* (ermita de Redecilla del Campo), *Tolmantos* (Tormantos), *VII Finiestras* (Quintanilla de las Dueñas, Cerezo), *Quintaniella* (Quintanilla de las Dueñas, Cerezo).

⁸ ed. G. Martínez Díez, *Fueros Locales en el territorio de la provincia de Burgos*, 1982.

⁹ El religioso que se convertiría en santo no murió hasta 1163, mientras el asentamiento hospitalario que fundó, primitivamente conocido como de San Nicolás, no llevaría su nombre hasta el siglo XIII.

¹⁰ «El único caso que se encuentra fuera de lugar es el de Pradolongo, identificado con Pradoluengo, que debería estar incluido con los pueblos del valle alto del Tirón, y que aparece en solitario, tras los del valle bajo del Tirón», Pérez Avellaneda, *Cerezo de Río Tirón*, p. 187.

¹¹ Como la propia secuencia del fuero indica: *Quintanilla de las Duennas*, *Arto*, *Trepeana*, *Pradolongo*, *Pancorvo*, *Encio*, *Ameiucus* [por Ameyugo].

¹² *Padulella* (BGD1776, 1070), *Paduleia* (BGD166, 1095), y *Padulegga* (BGD20, 1098; BGD736, 1163; BGD178, 1168).

en algún momento indeterminado del bajomedievo —o incluso más tarde— cuando se hizo la copia del fuero que conocemos y que incorpora la referencia a San Juan de Ortega, con la aldea altorriojana ya abandonada y medio olvidada, se cambió el hipotético *Paduluenga* o *Pradoluenga* en *Pradolongo*.

En resumen, en diferentes fuentes a lo largo de tres siglos, todas las referencias a Pradolongo nos alejan del, por lo demás inalterable, étimo *pratum* y nos indican que la etimología original fuera otra. Las formas que presenta el nombre no son el resultado de una serie de erratas aleatorias, pues son coherentes entre sí, ni de desconocimiento del entorno, y tampoco parecen ser el resultado de contaminación textual al aparecer en fuente diversas. ¿Cómo, entonces, explicar estas formas?

- *Paderluengo* (1090, BGD332)
- *Paderlongo* (1090, BGD353)
- *Paterlongo* (1095, BGD653)
- *Paterluengo* (1095, BGD653)
- *Paterlongo* (1095, BGD653 [rúbrica])
- *Padreluengo* (1254, Froncea105)
- *Padre Longo* (s. XIV, *Libro de Montería*)
- *Padre Longo* (s. XIV, *Libro de Montería*)
- *Had Luengo* (s. XIV, *Libro de Montería*)

La toponimia vasca de la Sierra de la Demanda

Lo que no hemos mencionado hasta ahora es que la comarca de Pradolongo dista de ser toponímicamente monolingüe, pues la villa se sitúa dentro de la zona de mayor concentración de toponimia vasca fuera del actual País Vasco o Navarra. Son centenares los topónimos vascos del entorno, estudiados primero por Merino Urrutia,¹³ y más recientemente por otros como Mujica Urdangarín¹⁴ o Gómez Villar,¹⁵ y cuyo origen parece remontar al altomedievo (Peterson).¹⁶ En Pradolongo también abundan topónimos vascos (*Basardia*, *Bizkarra*, *Gutillarana*, *Ordokia*, *Regoluna*, *Remendia*, *Zarracaturria* ...), de los cuales Mujica recoge unos 200 ejemplos más o menos claros. En este contexto, y a pesar de la transparencia romance del segundo elemento de *Paderluengo*, parece lógico por lo menos contemplar que el léxico o la fonética vascos hayan influido en el desarrollo del topónimo problemático.

Para el primer elemento de *Padregutia*, un microtopónimo de Valgañón en el cercano valle de Ezcaray con un segundo elemento claramente vasco, Henrike Knörr propuso la etimología *padre* [*< *pader?*] *< padura* *< bajo lat. padul* *< lat. palus, paludis*.¹⁷ En euskera el significado de *padura* habría evolucionado desde el significado original de ‘la-

¹³ Merino Urrutia, Jose J. Bautista, *La Lengua Vasca en La Rioja y Burgos*, Logroño, 1978.

¹⁴ Mújica, Luis María, «Toponimia vasca en Burgos (nuevos testimonios)», *11º Congreso de Estudios Vascos*: San Sebastián (1991), 423-433.

¹⁵ Gómez Villar, Rufino, «Toponimia vasca en la comarca de Belorado (Burgos)», *FLV* 92 (2003), 179-197.

¹⁶ Peterson, David, *Frontera y Lengua en el Alto Ebro (ss. VIII-XI)*, Logroño, 2009.

¹⁷ Knörr, Henrike, «El euskera en tierras del romance: Rioja Alavesa, La Rioja, Burgos, Encartaciones», en *Vascuence y Romance: Ebro – Garona. Un espacio de comunicación*: Pamplona (2004), 41-50.

guna, humedal' del latino *palus*, para extenderse a la tierra próxima al metonímico humedal y Michelena sugiere 'vega' como una segunda acepción,¹⁸ propuesta acogida por Knörr en referencia a *Padregutia*, que así significaría 'vega pequeña'.¹⁹

Padura es un elemento muy productivo en la toponimia vasca, estudiado primero por Knörr y más recientemente por Zuazo como uno de media docena de marcadores diferenciales entre los dos dialectos primitivos del euskera alavés.²⁰ Así la toponimia de Álava nos aporta ejemplos interesantes que documentan el progresivo adelantamiento de la *r* en algunos topónimos: *Padrugucheta* en Eribe, o *Padruquelu* en Oreitia, y *Praduzuya* en Urarte.²¹ Conviene puntualizar que el recurso a ejemplos alaveses no es gratuito dada la contrastada similitud entre el euskera demandés y el alavés, observable ya en la documentación medieval con las formas occidentales *-uri* y *baltza*,²² y ampliamente comentada por todos los estudiosos del tema.²³

No obstante, hay una clara diferencia entre *Padregutia* y *Paderluengo*: el elemento adjetival es vasco en Ezcaray, pero romance en Pradoluengo. Si aceptamos que *pader* / *padre*, a pesar de su remoto origen latino, es aquí un vasquismo, ¿es factible este tipo de híbrido vascorrománico?

Parece probable que el topónimo burgalés *Solduengo* recorriera un camino parecido, pues a pesar de la forma medieval y quizás culta *Sotoluengo* (Cogolla123, 1003), tanto la *l* como la *d* actuales se explican mejor a partir del vasco *zald* que del equivalente romance *soto*, que no conserva rastro alguno de la *l* latina en la toponimia romance medieval.²⁴ Ambas voces derivan del latín *saltus*, pero sólo en vasco se preserva la *l*, asimismo la sonorización de la oclusiva (*t* > *d*, lat. *saltus* > *zald*) es también característica del euskera. Hay dos explicaciones posibles: la vasconización parcial de un topónimo puramente romance (*Soto luengo*) después de su aparición en 1003; o la latinización más o menos culta (y quizás únicamente en el registro escrito, puesto que la forma actual del topónimo atestigua la supervivencia de la forma vasca en el registro popular) de un híbrido vascorrománico. Nos parece más probable la segunda solución, ya que la dinámica de castellanización de topónimos vascos es un hecho

¹⁸ Michelena, Luis, «Apellidos vascos», en *Obras Completas, IX Onomástica*, eds. J. A. Lakarra & Í. Ruiz Arzalluz, San Sebastián y Vitoria, 2011, 1-236, aquí p. 136 (#514).

¹⁹ Otra posible aparición de *padura* de la documentación medieval referente a la Sierra de la Demanda es el nombre *Paderey* (Valvanera205, 1110).

²⁰ Knörr, «Para una delimitación etno-lingüística de la Álava antigua. Ensayo de cartografía a partir de pruebas toponímicas», en *La Formación de Alava: Vitoria-Gasteiz* (1984), 489-541. Zuazo, Koldo, *El Euskera de Álava*, Vitoria-Gasteiz, 2013, 15.

²¹ Knörr, «Para una delimitación etno-lingüística ...», 511.

²² *-uri* es más frecuente en el curso inferior del río Tirón con los topónimos actuales *Ciburi*, *Herramelluri*, *Ochánduri* todos ellos profusamente documentados en el *Becerro Galicano* (por ejemplo, BGD419, 1111), pero también observable aguas arriba, cf. *Villagariguri* (BGD13*, 1129), en referencia al ya mencionado Villagalijo. Por su parte, *baltza* aparece en el topónimo *Valle de Balza* (BGD303, 1049), en San Miguel de Pedroso.

²³ Alarcos Llorach, Emilio, «Apuntaciones sobre toponimia riojana», *Berceo* 16 (1950), 492; Michelena, «Onomástica y Población en el antiguo reino de Navarra» (1976) y «Sobre la lengua vasca en Alava durante la Edad Media» (1982), ambos en *Obras Completas V*.

²⁴ Ejemplos del romance *soto* (< lat. *saltus*) sin indicios de la *l* latina en la documentación emiliana: *Soto* (BGD340, 979), *Sauto* / *Soto* (BGD701, 1028), *Saucto* (BGD351, 1037), *Saucto* (BGD352, 1045), *Sotello* (BGD402, 1073), *Sotiello* (BGD160, 1102), *Soto* (BGD255, 1108), *Sotello* (BGD403, 1109), *Sotello* (BGD404, 1109), *Soto* (BGD732, 1116).

ampliamente observado en espacios de contacto entre las dos lenguas,²⁵ mientras la dinámica inversa de vasconización parcial parece mucho menos verosímil.

¿Cómo deberíamos considerar el étimo *padre*, cómo un vasquismo propiamente dicho o cómo una voz romance que haya sido alterada fonéticamente? ¿No podría ser *Paderlongo* simplemente un derivado a partir de *padul* + *longus* sin intervención vasca, solución que nos evitaría el problema del hibridismo? Pesan varios argumentos en contra de esta solución. En tal caso se esperaría la pérdida de la *d* intervocálica, como ha ocurrido en los numerosos microtopónimos castellanos de tipo *Paúl*, *Paúles*, *Pauleja* etc. Una evolución exclusivamente romance tampoco explicaría la aparición de la *r*. Se esperaría, además, que se hubiera mantenido el género femenino que corresponde al sustantivo original, tal y como fue el caso con el *Padul longa* (BGD180, 1088) entre Treviana y Pancorbo que confundió al copista bajomedieval del *Fuero de Cerezo* y que todavía hoy se recuerda hidronímicamente como *Pradoluenga*. Y, por último, semánticamente el significado de ‘vega’ que Michelena atribuye a *padura* con toda probabilidad coincidiría mejor con la topografía preurbana del valle que el significado romance de ‘laguna, humedal’, si tenemos en cuenta la pronunciada pendiente que después hizo que el pueblo fuera tan apto para el desarrollo de la industria textil.

El resultado final supone un largo viaje desde el latino *palus*, *paludis* vía *padul*, *padur*, *pader* y *padre* hasta *prado*, y quizás parezca innecesariamente complejo, sobre todo si se tiene en cuenta que el postulado significado primitivo ‘vega larga’ es prácticamente el mismo que el significado moderno ‘prado largo’. Sin embargo, por muy compleja que parezca la cadena, prácticamente todos sus eslabones están documentados. Tampoco suponen contravención alguna de las reglas fonéticas, salvo el último paso de *pader* > *prado* que se debería al bien conocido fenómeno de la etimología popular. Pero, sobre todo, una solución compleja es preferible a otra altamente improbable para no decir imposible, como sería la de *pratum* > *pader* > *prado*, que contradice el tan bien documentado y regular comportamiento toponímico de *pratum* en todos los demás casos observados. Si los significados son cercanos es precisamente porque describen una misma realidad topográfica: la orografía del valle. Lo que es paradigmático es que en el altomedievo se recurriera a una voz influenciada por la fonética vasca para hacer esto, mientras que unos siglos más tarde, con el significado de *pader* ya olvidado, se recurriera al étimo romance *prado*. Por lo tanto, este ejemplo retrata y hasta cierto punto contextualiza cronológicamente primero la vitalidad y después la decadencia del sustrato vasco en la Demanda y su posible influencia en el léxico local.

Por último, debemos contemplar las implicaciones sociolingüísticas de este tipo de topónimo híbrido. En la comarca es indudable la presencia de toponimia vasca, tanto en la actualidad como en la documentación medieval, y en este sentido el descubrimiento de un posible caso más entre centenares aporta poco. Observamos la toponimia vasca en la Sierra de la Demanda en gran abundancia y en diferentes estadios. En la mayoría de los casos sólo disponemos del testimonio de la toponimia actual, lo

²⁵ Casi todos los autores que se han acercado al tema comentan ejemplos de castellanización de topónimos vascos en Burgos. Algunos de los casos más diáfonos y frecuentes son la consideración de una *La-* inicial en, por ejemplo, *Larrea* o *Larramendi* como el artículo definido romance, dejando formas como *La Rea* y *Remendia*; o la pérdida de la *i* inicial en compuestos con *iturri* para dar *Turrioz*, *Tordeluna* de unos hipotéticos *Iturrioz* e *Iturri-iluna*.

cual limita enormemente las posibilidades analíticas de contextualización cronológica, aunque algunas formas delatan la influencia del romance (*Regoluna* < **Erreka Iluna*, *Remendia* < **Larremendia* y *Turrioza* < **Iturrioza*), e híbridos como *Molinazar* o *Bolincalze*²⁶ sugieren una población bilingüe en el (desconocido) momento del nombramiento. En este contexto las escasas pistas que nos ofrece la documentación medieval resultan preciosas por su capacidad de aproximarnos a la cronología de esa fase de bilingüismo. Es el caso de la convivencia de topónimos traducidos (*Elhorzaba* – *Espinosa*, *Lizarraga* – *Fresneda*)²⁷ o la aparición de híbridos tautológicos (*Fuente Lamiturri*, BGD318, 945), que parecen indicar respectivamente conocimiento de las dos lenguas o desconocimiento de una de ellas (aunque quizás sólo por parte del escribano). El valor del posible híbrido *Padreluengo* es que complementa estos ejemplos, matizando la situación sociolingüística al documentar una fase de convivencia bilingüística: cuando una fértil ribera, lo que en alavés sería *padura*, pero *pader* en el dialecto local, se calificaba como *luengo*. No *Padurluzea*, que habría sido menos interesante, sino *Paderluengo*, y además no en un solo lugar, sino también veinte kilómetros aguas abajo del actual Pradoluengo donde se observa la misma forma en 1084. La repetición del híbrido sugiere que el vasquismo *pader* había sido plenamente absorbido en el dialecto romance comarcal en algún momento antes de las últimas décadas del siglo XI.

David Peterson
 Universidad de Burgos
 Facultad de Humanidades y Comunicación
 Paseo de Comendadores, s/n (Hospital Militar)
 09001 Burgos, España
 +34 618168305
 dpeterson@ubu.es

²⁶ Elorza, Sanz Elorza, Mario, «Toponomástica molinológica de la provincia de Burgos», *Revista de Folklore*, 361 (2012), 4-33.

²⁷ *Elhorzaba* (BGD13*, 1129) y *Espinosa* (BGD328, 945); *Lizarraga* (BGD307, 1028) y *Fresneda* (BGD340, 979).

Landucciren hiztegiko bosgarren eskua*

The fifth hand of Landucci's dictionary

Mikel Babiano, Iker Basterrika, Iker Echeverria eta Ageda Galarraga

Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU

Abstract

In the present work the preliminary results of our investigation to establish the external history of Landucci's dictionary are reported. The aim of this research was twofold: to clarify the process the manuscript went through before reaching the National Library and to analyse the notes which appear on the last pages, which were not part of the dictionary. We believed that this could lead us to determine the origin of the book. In order to reach these aims, we transcribed the notes. We discovered that in the 17th century the dictionary was in the library of Philip IV and that the notes were made by a doctor who worked at Aguilar de Campoo (Palencia) between 1604 and 1607. The doctor was in contact with the marquisate's authorities, as well as with the marquis himself. It should be taken into account that in the 16th century the marquises of Aguilar were close collaborators of the kings Charles V and Philip II and that they performed numerous services in Italy, among others, in Lucca. Therefore, it is possible that Landucci himself and the origin of the dictionary could be linked to them.

Keywords: *Landucci, dictionary, Philip IV, library, doctor, the marquisate of Aguilar de Campoo.*

Laburpena

Lan hau Landucciren hiztegiaren kanpo historia finkatzeko hasi berri dugun ikerketaren lehen emaitza da. Bi helburu nagusi izan ditugu: eskuizkribuak Liburutegi Nazionalera heldu bitartean egin zuen bidea argitzea eta azken orrietan dauden hiztegiak kanpoko oharak aztertzea, liburuaren jatorria zehazte aldera. Horretarako, ohar horien transkrip-

* Lan honen jatorria EHUk eskaintzen duen Euskal Filologia eta Hizkuntzalaritzako graduondokoa da, bertatik abiatu baitzen Landucciren hiztegiaren kanpo historia berreraikitzeako proiektua. Eskerrak eman nahi dizkiegu «Monumenta Linguae Vasconum» ikerketa-taldeari eta, bereziki, bertako kide den Blanca Urgelli, hasiera-hasieratik eta ikerketa-prozesu guztian zehar laguntzeagatik. Eskerririk asko, halaber, EHUko Jose Antonio Munita Loinaz irakasleari, testuaren transkripzioa zuzentzen eta bermatzen laguntzeagatik, eta Biblioteka Nazionaleko eskuizkribuen saileko arduraduna den Maria José Rucio Zamoranoi, aurrera egin ahala suertatu zaizkigun zalantzei erantzuteagatik. Esan gabe doa irakurleak topa litzakeen akats guztiak gureak direla.

zioa egin dugu. Orain badakigu hiztegia XVII. mendean Felipe IV.aren liburutegian egon zela, eta oharrak Aguilar de Campoon (Palentzia) 1604 eta 1607 bitartean beharrean aritu zen sendagile batek idatzitakoak direla. Medikua bertako markeserriko agintariekin harremanetan egon zen, baita garai hartako markesarekin ere. Aintzat hartzekoa da XVI. mendean Aguilarreko markesak Karlos V.a eta Felipe II.a erregeen hurbileko kolaboratzaileak izan zirela eta zenbait zerbitzu bete zutela Italian, Luccan besteak beste. Beraz, litekeena da Landucci bera eta hiztegiaren jatorria haiekin lotu behar izatea.

Hitz gakoak: *Landucci, hiztegia, Felipe IV.a, liburutegia, medikua, Aguilar de Campooko markeserria.*

0. Sarrera

Ez dago gogorarazi beharrik zenbait testuren kanpo historia ezagutzeak duen garrantzia. Hala ere, gutxitan eskaintzen digu kanpo historiaren ezagutza txikiak ere arazo zahar bati begi berriekin so egiteko aukera.

Horren erakusgarri izan daiteke Landuccik 1562. urtean idatzi zuen hiztegia, Araban behinola berezko sena zuen euskal hizkeraren lehen lekukoa. Galdera ugari dira testu horrek historian zehar eragin dizkigunak, neurri batean ondorengo aurkikuntza eta ikerketek ase dituztenak; beste asko, aldiz, erantzunaren zain daude oraindik.

Lan honen helburua hiztegi horren osaera eta ibilbidea hobeto ezagutzeko orain arte burutu dugun azterketaren emaitza aurkeztea da; alegia, hastapenetan legokeen bilaketaren emaitza plazaratzea. Zein izan zen Nicolao Landucci? Zertarako egin ote zuen bitxikeriatzat dugun hiztegia? Zeinentzat egin zuen? Nola heldu zen liburua Liburutegi Nazionalera? Zergatik heldu zen hara liburutegia sortu bezain laster edo oso gutxira? Azken finean, noren eskuetan egon zen?

Galdera eta hipotesien anabasan aurrera egiteko, ikerketa bideratzen lagunduko diguten hari sendo eta emankorrak bilatzen ahalegindu gara. Bi dira topatu eta jorrratu ditugunak: alde batetik, Landucciren lanak Liburutegi Nazionalera heltzeko egin zuen bidea finkatzen saiatu gara; bestetik, eskuizkribuaren bukaera aldean dauden eta orain arte inork landu ez dituen oharrak irakurri ditugu, haien transkripzioa egin dugu eta balizko egileak —edo egileek— hiztegiarekin izan zituen —zituzten— hartu-emanak zehazten ahalegindu gara. Horretarako, hiztegiaren erabilera bigarrenkarian oinarritu gara uneoro.

Ikertu ahala agertu zaizkigun datu berriak modu koherente eta osagarrian erabili ditugu. Horrela, koherentzi eta osagarritasun-irizpideetara hobekien egokitzen diren aukerak lehenetsi ditugu, burura etorri zaizkigun hamaika hipotesiren artean. Arian-arian lortu dugun informazioari esker, pertsonaiak eta tokiak identifikatzen eta izen horiek testuan aipatzeko arrazoiak ulertzen saiatu gara.

Era berean, gailentzen diren hipotesietatik abiatu gara, euren artean osatzen duten balizko narrazioaren bidez testuaren osaera berreraikitzeo.

Gure ustez, emaitzak emankorrak izan dira, bilaketa honetan —bai masterrean eta baita hemendik aurrera ere— gogotsu hasi eta jarraitzeko lain, bederen. Hori da, hain zuzen ere, gure asmoa: bilaketa-proiektuan aintzinatzea.

Izan bedi lan hau gure ekimen eta ikerketen lehen isla.

1. Landucciren hiztegia

Landucciren lana «hiztegi» izena merezi duen euskarazko lehen hitz-bilduma da. Nicolao Landucci italiarrak idatzi zuen 1562an. Hortaz, testu arkaikoa dugu; XVI. mende bukaerako Arabako euskara arkaikoa islatzen duena, hain zuzen.

Eskuizkribu argitaragabea Madrilgo Biblioteka Nazionalean dago gaur egun. 328 orriko hiztegia da eta hiru atalek osatzen dute: *Dictionarium Lingue Toscanæ* (gaztelania-italiera), *Dictionarium Lingue Franconie* (gaztelania-frantsesa) eta *Dictionarium Lingue Cantabrice* (gaztelania-euskara) izenekoek, hurrenez hurren. Luzera antzekoa dute hirurek; izan ere, 1. orritik 107.era bitarteko tartea biltzen du lehenengoak; 114.etik 220.erakoa, berriz, bigarrenak eta 226.etik 328.erakoa, azkenik, euskarazkoak.

Euskarazko atalaren lehen argitalpena, *Bocabulariua ezkeraz jakiteko, ezkeraz berba egiteko* izenekoak, Agud eta Mitxelenaren eskutik heldu zitzaigun 1958an —Ruiz Arzalluz eta Lakarrak 2011n berrargitaratu zuten—. Bigarrena, berriz, Knörr eta Zuazok plazaratu zuten 1998an. Erreparatu Urgellen (2013) hitzei:

La edición de Agud & Michelena (1958) ha tenido dos reediciones, y ambas han mejorado el texto: la de Knörr & Zuazo (1998) incluye una página del original (238r) excluida inadvertidamente en la primera edición, es decir, las 31 entradas comprendidas entre *atormentar* y *aventura*, ambas inclusive. Ruiz Arzalluz & Lakarra (2011), por su parte, han corregido a partir del manuscrito algunas lecturas erróneas de la edición de 1958 (Urgell 2013: 210).

328. orritik aurrera hiztegia idatzi eta gero erabilitako zenbait orrialde daude. XVII. mende hasierako ohar batzuk ageri dira horietan: 329v-tik 330r-ra neska batzuen jaiotza eta bataioei buruzko informazioa eta 330v-tik 332v-ra bitartean konutuak, guztiak ere Landuccirena nahiz berriemaileena ez den esku bakarrak idatzita-koak. Azaldu berri dugunagatik eta ikusiko dugunez, ondoriozta dezakegu hiztegia Liburutegi Nazionalera ez zela heldu XVIII. mende hasierarako.

Gaztelaniazko nomenklatura zehazteko Nebrixaren latina-gaztelania hiztegia (*Vocabulario de Romance en Latín*, c. 1495) izan zuen eredu Landuccik (Urgell 2008: 806-807 eta 813) eta hala erakutsi zuen Gallinak (1959: 129) lehenengoz gaztelania-italiera hiztegitirako. Hiztegi horrek argitalpen ugari izan bazituen ere, Urgellen ustez (2013: 212, 3. oh.) Granadako edizioetako bat erabili zuen, 1536ekoa edo geroagoko bat; izan ere, Nebrixaren ondorengoek erantsi zituzten ikurdun hitzak agertzen dira italiarrarenean. Ikertzaile berak proposatu du (Urgell 2013: 212), halaber, Nebrixarenetik italierazko bertsioa sortu zuela; hori erabili omen zuen frantsesaren iturritzat eta azkena baliatu bide zuen euskarazkoa idazteko. Uste horri eusten dion frogarik nabarmenena hiru hiztegiatan forma berak agertzea da; hots, euskarazkoan azaltzen diren hitzak aurrekoetan ere ageri dira. Hiztegien tamainak ere hipotesi horren alde egiten du; izan ere, batetik bestera sarreraren kopurua murriztu zuen Landuccik. Italiarazko, frantseseko nahiz euskarazko hiztegiek partekatzen dituzten huts bateratzaile eta berrikuntzek ere iturri komuna iradokitzen dute. Dena den, hiru hiztegiak ez dutoz beti bat; hots, frantsesekoak eta euskarazkoak sarrera berak dituzte batzuetan, baina italierazkoa desberdina da. Azkenik, sarreretako informazioa murriztu egiten da hiztegi batetik bestera eta euskarazkoa da sarrerarik soilenak dituenak (zehaztasun gehiagorako, ik. Urgell 2013: 212-215).

Nabarmentzekoa da hizpide dugun hiztegiko euskal ordainen osaeran hiru eskuk parte hartu zutela, eta letrakerak ez ezik hizkuntza ezaugarriek ere hala erakusten dute. Lehenengoak —aurrerantzean A deituko diogu, ohi denez— sarreraren %96,5a bete zuten. Bigarren eta hirugarren eskuen parte hartzea, ostera, askoz ere urriagoa izan zen. C eskua A eskuak hutsik utzitako sarrerak betetzeaz arduratu zen eta B eskuak, berriz, A eskuak zuriz utzitako sarrerak osatzeaz gain Aren akats batzuk zuzentzeko eginkizuna ere bere gain hartu zuen (zehaztasun gehiagorako ik. Mitxelena 1958: 17).

Gogora ditzagun hiru eskuen arteko desberdintasun nagusiak. Mitxelena (1958: 18-22) konturatu zenez, A eta C eskuak antzekoak dira eta B, aldiz, aurrekoen desberdina. A eskuak idatzitako *estrellea* eta *musloa* bezalako euskal ordainek eta zenbait joskerak —besteak beste— iradokitzen dutenez, bere euskara «zabarra» zen eta erromantzearen eragin handia zuen toki batekoa zela baieztatu zuen Mitxelenak (1958: 39-41); Gasteizkoa, hain zuzen.

Horretarako, hainbat argudio baliatu zituen. Batetik, baserriko lexikoari dagokion jakintza urria du eta hala adierazten du *enzina* hitzaren ordaina eman ez izanak, baita *pagua* «roble» eta *arecha* «haya» errakuntzek ere. Hiriko lexikoaren oparotasuna ageri da, ordea, eta horren adibide dira *amauia* «jurado de ciudad», *tenientea* «delegado» eta *florin gorria* «florin de florençia», besteak beste. Horren alde letozke bidaiariaren lekukotasunak; Andrea Navaggierek, esaterako, Gasteizen erdaraz hitz egin arren euskaraz ulertzen zutela adierazi zuen 1528an (García Mercadal 1917: 122). 1571n, berriz, Venturinok handikiek erdaraz egiten zutela azaldu zuen eta behe mailakoek, ostera, euskaraz (ik. Mitxelena 1958: 46-48):

E Vittoria capo d'Alava, vicina a Vipusca, et a Biscaglia..., e si vede che le persone plebee in essa parlano Biscaino o Bascongado, come dicono, ch'è. difficilissima lingua d'apprendere, se ben li nobili parlano chiaramente castigliano (Tellechea 1955).

«Realia» deritzonak ere A eskua Gasteizkoa zela argitzen du; izan ere, hiri horretan *çiuadadeâ cerquea* «muro de ciudad», *çamarguinâ calea* «pellegeria», *çapatari calea* «çapateria» eta *juducastea* «advenedizo» egon litezke. C eskua ere ingurukotzat jo zuen Mitxelenak (1958: 48).

B eskuari, ostera, jatorragoa eta garbiagoa zeritzon: «En primer lugar, conocía bien la lengua que A no dominaba» (Mitxelena 1958: 18). Horren adierazle dira esku horrek A-ren mailegu gordinen ordeztatik *ıçarra* eta *izterra* ordainak. Horrez gain, *illea*, *uzzi*, *orçac* eta *eliçea* —A eskuak *ulea*, *echi*, *aguinac* eta *elexea* biltzen ditu horien ordeztatik— lekukotasunek salatzen dutenez, B eskua A eta C baino ekialderagoa zela adierazi zuen Mitxelenak. Hortaz, Gipuzkoako barnealdekoa —Urola nahiz Goierri— edo Arabako ipar-ekialdekoa behar zuela zehaztu zuen Urgellek (2014).

Hiztegiaren ezaugarri orokorretara bueltatuz, eta nolakotasunari erreparatzen badiogu, gaitasun hiztegia dela konturatuko gara (Urgell 2008: 822-823). Kontzeptu hori Lakarrak sortu zuen (Lakarra 1993, 1994 eta 1995) eta mota horretako hiztegiek, erabiltzen dena ez ezik, hiztegiaren hizkuntz ahalmenaren arabera —uler bedi hizkuntzaren hitz sorbitzek dakiaren arabera— erabil daitekeena edo litekeena ere jasotzen dute, hizkuntzaren gaitasun sortzailea ahal edo nahi beste garatuz. Gaitasun hiztegiak lexikoa finkatu gabe dagoen edota aberastu beharra dagoela uste den garai eta hizkuntzetan agertzen dira, baina Landucciren hiztegiak frogatzen du hiztegi elebidunak egiteko prozedurak berak hiztegi-gilea (edo berriemailea, gure kasuan) behartzen duela gaitasuna lantzerako, hots, erdal sarreraren ordainak nola edo hala aurkitzera eskura dituen baliabideen bitartez (Urgell 2008).

Aztergai dugun hiztegiaren garaian aldaketa kultural nabarmen bat gauzatzen ari zen. Latinak Errenazimenduan oso betebeharrak garrantzizkoa izan bazuen ere, idatziz eta maila jasoan hizkuntza arruntak hedatzen hasi ziren. Estatu modernoak finkatzen ari zirenez, hizkuntza botere-tresna bihurtu zen, kanpora begira bereizgarri, barnera begira bateratzaile. Latinak kultur hizkuntza gisa beherakada nabarmena izan zuen eta, horrekin batera, hizkuntza arruntan erabilerak gora egin zuen arlo gehienetan. Ondorioz, Europako hizkuntza askoren lehen gramatikak eta hiztegiak egiteari ekin zioten. Horrez gain, nazioarteko harremanak iraganean baino iraunkor eta garrantzizkoagoak bilakatu ziren. Hortaz, hizkuntza modernoak ikasi beharra areagotu zen, nazio modernoen artean sortzen ari ziren harreman komertzial, kultural eta soziopolitikoak bideratzeko. Xede horrekin oinarritzko gramatikak eta hizkuntz eskuliburuak ugari ekotzi ziren (ik. Urgell 2002: lviii).

Ez genuke aipatu gabe utzi nahi hizpide dugun hiztegia garai hartan ez zela batere ohikoa. Berpizkundean hitz-bilduma alfabetiko elebidunak ugaritu ziren, hiztegi-gileek norberaren hizkuntzari zegokion lexikoa latinarena bezain aberatsa zela frogatu eta hizkuntza horren pareko bihurtzeko bidea urratu nahi izan zuten eta. Latina eta goraiatu nahi zuten hizkuntza arrunta biltzen zituzten horrelako hiztegiek, Nebrixarenak, Estienne-renak eta Cardosorenak, besteak beste. Gurea, oster, bestelakoa da; izan ere, bi hizkuntza arrunt jasotzen ditu eta latina erabat zokoratzen du.

Zentzu horretan, nabarmentzekoa da Landucciren hiztegiek garaiko besteekin erkatuz duten bereizgarria. Latina jorratu ordez, gaztelaniazko sarreretan hiru hizkuntza arrunti dagozkion ordainak ematen ditu. Gure ustez, horrek hiztegiaren bitxitasuna areagotzen du. Aipatu berri duguna bat etorriko litzateke Landuccik idatzitako hiztegiaren ibilbidearen hurrengo geltokiarekin: Felipe IV.aren liburutegia, alegia.¹

2. Liburuaren ibilbideaz

Urgellek (2002b) adierazi bezala, Landucciren hiztegiaren kokapenari buruzko lehen aipamena Mayansek 1737an *Origenes de la lengua española* liburuan² egindakoa izan da. Hark zehatz-mehatz dioenez, urte horretan hiztegia Liburutegi Nazionalean zegoen.

¹ «Con un aplastante dominio de impresos en castellano, italiano, francés y portugués, esta biblioteca de un monarca que no dominaba el latín no está puesta bajo el signo de la erudición humanística, sino bajo el, más moderno, de la traducción» (Bouza 2005: 63).

² «Esto se ve claramente si se cotejan entrambas lenguas, española i vascongada, pudiéndose asegurar que la mayor parte del vascuence, si se observan bien las raíces de sus vocablos, tiene origen del latín, como lo he observado en el vocabulario manuscrito que se compuso en el año MDXXXII (sic), el qual se halla en esta Real Bibliotheca. I aunque es verdad que el Autor de dicho vocabulario muchas veces no puso las palabras puramente vascongadas correspondientes a las voces españolas, también es cierto que el vascuence ha recibido de otras lenguas los vocablos de las artes, de sus instrumentos i hechuras, i los de las ciencias i muchos de sus obgetos, que son innumerables, los de la religión, empleos i cosas estrañas del País, como árboles, yervas, animales, piedras, trages; cosas propias de la vanidad, totalmente ajenas de la esterilidad i pobreza de su País; i las que son propias de la ingeniosa gula de estos tiempos (...). Que es lo mismo que decir que, si uno toma en las manos los diccionarios mas copiosos de las lenguas de hoi, no hallará en el vascuence voces correspondientes a muchísimas otras; i las que hallará, si se observan sus raíces, unas seran latinas, otras españolas, otras francesas, otras de otras lenguas, i poquíssimas puramente vascongadas. Si esta lengua tuviera impreso algún diccionario, que lo deseo mucho, me parece que si fuera cumplido, combinándole con otros, se avía de observar i ver lo que digo. Ni puede ser de otra suerte; porque el vascuence no se sabe que aya tenido libros, los quales es cierto que son los únicos conservadores de la mayor parte del language» (Mayans 1737: I, 47-48).

Hala ere, berriki jakin ahal izan dugunez, 1637an, erregearen liburuzaina zela, Francisco de Riojak *Índice de los libros que tiene Su Magestad en la torre Alta deste Alcázar de Madrid* izeneko aurkibidea idatzi zuen. Aurkibide hori Felipe IV.aren liburutegian egon zen, Bouzak (2005) esaten digun bezala.³

Halaber, erregearen liburutegian latinez idatzitako ale batzuk zeuden arren, liburu gehienak hizkuntza arruntetan idatziak ziren.⁴

Liburu jakin batzuen ibilbidea argi dagoen arren, momentuz ezin azal dezakegu guzti-guztiak Felipe IV.aren liburutegira nola iritsi ziren. Bouzaren (2005: 58) aburuz, haien jatorriak, oro har, ez zuen Felipe II.a eta III.a erregeen liburutegiekin zerikusirik izan. Haatik, liburutegiko zenbait liburu erregeari egindako opariak izan ziren (kasu batzuetan autoreen beren eskutik), edota aurretiaz existitzen ziren beste liburutegi batzuetakoak. Liburutegi horiek pertsona partikularren eskuetan zeuden edo egonak ziren gehienetan.

Horrez gain, badirudi Felipe IV.aren liburutegia osatzen zuten aleek erabilgarritasun handia zutela. Hala frogatzen dute liburuen gaiek, horiek idazteko bitarteko diren hizkuntzek —arruntak, guztiak— eta argitaratutako lanen erabateko nagusitasunak, besteak beste.⁵

Bouzak Felipe IV.aren liburutegian egon ziren lanen helburu praktikoa nabarmentzen du. Ikerlariaren iritiz, liburuzale amorratu baten asmoetatik urrun daude erregearen bilduma osatzen duten idazkiak:

Aunque Francisco de Rioja no fue Gabriel Naudé ni su librería la de Mazarino, la Torre Alta ocupa un lugar importante en la historia de las bibliotecas hispanas. Con su carácter utilitario, centrado en las necesidades de información y entretenimiento del Príncipe, alejada de usos bibliofílicos y dominada por las traducciones, marca un hito entre la utopía del saber universal que define la Regia Laurentina Escorialense y la ilustrada Real Biblioteca Pública de los Borbones en la que sus fondos se integraron a comienzos del siglo XVIII. La simbiosis de erudición y política que entonces se reclama o se programa podría encontrar un referente en los avatares de este conjunto librario que alcanzó su esplendor en la década de 1630 (Bouza 2005: 16).

³ «Como ya se ha indicado, los manuscritos procedentes de la Torre Alta fueron, además de las rarezas que suponen el atlas de Sgrooten y el libro chino ya citados, auténticas piezas de *wunderkammern* libraria, junto al vocabulario vasco-italo-francés de Nicolo Landuchio [33-30], entre los manuscritos de la Torre encontramos, de un lado, obras genealógicas, como el difundidísimo *Nobiliario* de Pedro de Barcelos [15-7] o los *Linajes* de Jerónimo de Aponte [15-7], y algún título relacionado con las órdenes militares de San Juan [17-12] y Toisón [17-21]...» (Bouza 2005: 59).

«Por el portugués habla la *Ortografía* de Duarte Nunes de Leão [33-21], cuyo *Origem da lingua portuguesa* aparecía entre las historias de Portugal [6-57], y por el vasco el rarísimo manuscrito de Nicolo Landuchio «Vocabulario de tres Lenguas Toscana, Francesa y Vizcaína» [33-30]» (Bouza 2005: 126).

⁴ «Castellano e italiano reinan sobre el conjunto de manera incontestable, seguidos de las obras en portugués y en francés, no en vano el conocimiento de las lenguas clásicas por parte de Felipe II no parece haber sido muy grande. Aunque, antes de nada, habrá que reconocer que también se dejaba oír algún latino en este *sancta sanctorum* de la lengua vulgar» (Bouza 2005: 62).

⁵ «Frente a su abuelo en San Lorenzo, Felipe IV reunió en el Alcázar un conjunto de libros de marcado carácter utilitario, tanto en su materialidad física que ahora podemos analizar gracias a los ejemplares localizados, como por su lengua, principalmente obras en castellano, italiano, francés y portugués, por el dominio absoluto de los impresos frente a los manuscritos y, en suma, por el abandono de cualquier intención universalista en cuanto a la materia de sus fondos. De hecho, Historia y Poesía se adueñan de la mitad del conjunto, dejando un espacio singular para libros de carácter técnico relativos a Milicia, Cosmografía, Esfera o Navegación» (Bouza 2005: 14-15).

Liburuen jatorriari dagokionez, ezer zehaztea zaila da. Garbi dago, dena den, dohaintza eta beste liburutegi batzuetan —pribatuak, batik bat— zeuden aleez hornitu zela Felipe IV.aren bilduma (Bouza 2005: 57); eta maisu honi esker liburuak Felipe IV.aren liburutegitik Biblioteca Nazionalera nola heldu ziren ere azal dezakegu; gure hiztegia barne (Bouza 2005: 39-40):

Seguir el proceso por el que los libros fueron llegando a la librería no es posible, aunque sí puede asegurarse que, como cabe imaginar, se nutrió tanto de regalos como de otras bibliotecas anteriores, siendo éstas, ante todo, librerías de particulares. Gracias a los ejemplares conservados es posible conocer los nombres de algunos de los antiguos propietarios de libros que acabaron en la Torre Alta (Bouza 2005: 57).

Después de pasar a poder de Carlos II, en cuya testamentaría la relación de libros coincide en buena medida con el citado *Índice* de 1637, lo que permite concluir que el incremento de los fondos librarios del Alcázar fue comparativamente menor durante la segunda mitad del reinado de Felipe IV y a lo largo del de su hijo, los libros de la Torre Alta se integraron en el núcleo fundacional de la Biblioteca Real Pública borbónica a comienzos del siglo XVIII, quedando desde entonces unidos al futuro de la Biblioteca Nacional (*ib.* 39-40).

Liburutegi Nazionala sortzerakoan, Felipe V.aren agindupean, liburutegiko eskuizkribuak modu dotorean azalezatu zituzten; Landucciren hiztegia, besteak beste (Bouza 2005: 41). Hortaz, Mitxelena ez zebilen batere oker 1562ko hitz-bildumari azaleztapena beranduago ezarri ziotela zehaztu zuenean:

Desde luego, Felipe V procedió a reencuadernar un buen número de los manuscritos procedentes de la Torre Alta, que han pasado hoy a tener una encuadernación en tafilete rojo con doble filete dorado en los planos, pero con tejuelos grabados en los lomos con adornos en oro mucho más ricos. Así sucedió, por poner dos únicos ejemplos, con el códice de la *Coronación y pronósticos de los sueños morales* de Diego Xaramillo [31-98]; o con el manuscrito que en el *Índice* de 1637 figura como «Vocabularios de tres Lenguas Toscana, Francesa y Vizcayna», que corresponde al *Dictionarium linguae cantabricae* de Nicolo Landuchio fechado en 1562 [33-30] (Bouza 2005: 41).

3. Transkripzioa

3.1. Sarrera

Landucciren eskuizkribuaren azken orrialdeetako gaztelaniazko idatzien lehen edizioa dugu hau. 229. orrialdetik amaierara arte dauden orrialdeen transkripzio erdi paleografikoa da.

Testuak, berez, izaera pribatua du eta balio literario gabekoa dela onartu behar dugu. Hala ere, eskuizkribua garai zehatz batean, leku zehatz batean eta pertsona zehatz baten eskuetan kokatzeko erabilgarria delakoan egin dugu edizio hau, hots, haren kanpo historia zehazteko baliagarria izango delakoan. Kanpo historia ezagutzea barne historia eta liburu bera hobeto ulertzeko lagungarria izan daitekeenez gero, lanaren izaera azaltzen duten bestelako hipotesiak ere agertuko zaizkigu.

Osaerari dagokionez, gure testuak hiztegiaren egitura bera du; hau da, bi zutabetan idatzita dago.

Edizioa egiteko orduan arazo gehienak konpontzeko euskal tradizioari atxiki batzaizkio ere, Rafael Cano Aguilar-en *Comentario Filológico de textos medievales no literarios* lana oso erabilgarria izan zaigu eta zenbait arazo konpontzen lagundu digu.

3.2. Edizioa egiteko irizpideak

Lehenik eta behin, testuaren transkripzio erdi paleografikoa egin dugu. Beraz, testuaren grafia bere horretan utzi dugu, oro har. Hori bete ez dugunean edo arazotsua suertatu zaigun kasuetan oin-oharrak txertatu ditugu.

Testuaren izaera dela eta egileak tatxatutako zenbait kontu testuan tatxatu gabe agertzea erabaki dugu. Testu zati horiek oin-ohar batek lagundurik agertzen dira eta beren ustezko esanahia azaldu dugu bertan. Esan behar da tatxatutako testu zati gehienek kontuak ordaindu zirela adierazten dutela.

Testua atzetik aurrera idatzia izan zela pentsatzeko uste sendoa badugu ere (ikus lan honetako 8. atala), gure idatzien izaera dela-eta obraren jatorrizko hurrenkerari eustea erabaki dugu.

Jatorrizko testu lerroen amaiera adierazteko [/] ikurra erabili dugu; jatorrizko testuaren hutsuneak adierazteko, berriz, [***] ikurra. Beraz, paleografian ohikoak diren ikurrak erabili ditugu.

Azkenik, testua zutabeka antolatu beharrean paragrafoka egituratzea erabaki dugu. Jatorrizkoan, kontuen aldamenen, eta horrelakoetan ohienez, diru-kopuruei dagozkien zenbakiak agertzen dira eskuinetara, zutabe antzeko bat osatuz. Edizioan, berriz, testuari atxikita jarri ditugu.

3.3. Edizioa

<329v>

(gurutzea) / Nació mi hija Doro- / thea. /

<330r>

(gurutzea) / Nació mi hija Estebana. / Año de mil y seiscientos / y çinco, a dos días del mes de / enero, en la villa de Aguilar / de Campó, en la casa de / Francisco de Isla. Fue su padri- / no el dicho Francisco de Isla / y madrina Dª María, mujer / de Juan de Castro, y el cura que / la bauticó se llamaba / [***]

Nació en domingo, entre la una / y las dos del día. /

(gurutzea) / Nació mi hija Magda- / lena. Año de 1606, en / diez días del mes de / julio, lunes, entre / las diez y las onze / de la noche. Fue su / madrina D.ª Luisa gra- / nadina⁶ / y el abad / de la Collegial fue⁷ / y Francisco de Castañeda / padrino. Bautiçóse / el día de la Magdalena / en la v[illa] de Aguilar, / digo otro día después / de la Magdalena. /

⁶ Ezizena izan daiteke.

⁷ y el abad de la Collegial fue tatxaturik dago jatorrizko testuan.

<330v>

(gurutzea) / Débeme la villa del traer / de la casa çien reales || 100 / y çiento⁸ y cinquenta de lo que / faltó en el⁹ primer || 150 / terçio. / El cobrador Juan de Vedoya¹⁰ me deve / duçientos / y treinta y nueve.¹¹ || 239 / En 27 de marzo de 1606 / || 489 / Por otra par[te] /

Débanseme en Spinosa / siete cargas y media de pan / y tres ducados de la viña. / Entre Francisco de Sando- / bal y Gonzalo, mis cuñados, / de las rentas de las eredas / de los años pasados están / executados por ello. / Más me deben las monjas / de Sanct Andrés de Arroyo / otras siete cargas de pan / de mi salario. / Más están dos cargas en / Padilla de Arriba de trigo,¹² / en cassa del cura Juan de Gonçal[ez]. /¹³

<331r>

(gurutzea) / Memorial de lo que / debo: /¹⁴

A Fernando de Isla cien reales / que me prestó. Pagáronse. || 100 / A Juan Martín, procurador, || 50 / y por otra parte de un tonel / de vino que cupo diez cántaras. / A Juan Martín ochenta reales, a ocho reales la cántara son || 080 / Más un carro de yerva. / Más a Andrés Pérez beinte / y quatro reales. || 024 / Más a Da^a Juliana por / una parte cinquenta y por / otra beinte y por otra / ciento, que son çiento y se- / tenta. || 170 /¹⁵

Digo || 158. / Más se deben a Francisco de Cas- / tañeda duçientos reales. Está / empeñado en su poder un bestido / de fustania¹⁶ viva. || 200 / Más se deben a Bartolomé / Gutiérrez ciento y sesenta / reales de cuentas atrasadas / y doce que ha dado en dinero / y lo que fuere dando de mer- / cadurías. Pagáronsele doçe || 172 / || 796 /

Más se deven a la villa doce fane- / gas de trigo. Débansele. / Más se deven a Andrés de / Balmaseda 28 reales. || 28 / Débansele. Están librados. /¹⁷

<331v>

8 Más a Francisco de / Isla çien reales. || 100 / Pagáronse / 9 Más a Noriega duçientos. || 200 / Tiene cédula. / Pagáronse. / 10 Más me prestó Juan Sánchez / Cal-

⁸ -to: gainean gehituta ageri da.

⁹ el: jatorrizko testuan letra larriz dago.

¹⁰ Vedya ere izan litekeen arren, Vedoya familia handia Aguilarrekoa da.

¹¹ El cobrador Juan de Vedoya me deve / duçientos / y treinta y nueve tatxaturik dago.

¹² de trigo hurrengo lerroan agertu arren goiko lerroan behar luke, ziur asko, eta dos cargas-i bide dago.

¹³ Más están dos cargas en / Padilla de Arriba de trigo, / en cassa del cura Juan de González tatxaturik dago. Juan de Gonzalo ere izan liteke.

¹⁴ Badirudi lehenik eta behin de lo que se deve idatzi zuela, eta geroago se tatxatu eta de lo que debo idatzi zuela.

¹⁵ Jatorrizko testuan paragrafo osoa tatxaturik dago.

¹⁶ Fustania birritan baino ez da CORDEn agertzen. Lehenengoa Nafarroako foruan. Hitz hori Yanguas y Mirandaren *Diccionario de las palabras anticuadas que contienen los documentos existentes en los archivos de Navarra y de su correspondencia con el lenguaje actual*-en ageri da eta erabilera arruntekoa zen chun mota bezala definitzen dute.

¹⁷ Más se deven a Andrés de / Balmaseda 28 reales. || 28 / Débansele. Están librados tatxaturik dago.

derón 24 reales. || 24 / Tiene cédula. Débansele. / Más debo a Noriega ducien- / -tos reales. Tiene cédula. / 11-. Más debo a Juan de Castro / çien reales. Pagáronsele. /¹⁸

Más se deben a Pedro Bélez / quarenta y ocho reales. / A Rodrigo de Isla 50 / reales que me prestó / en siete de octubre de / 1606. /

Más la taça está enpe- / ñada por 50 reales / en casa de la suegra / de Alonso de Sobremonte / y el salero en doçe reales / en casa de Mantilla. / La paja para a Pedro de Dueñas.¹⁹ / Un carro tiene recibidos. / Diez reales anse de [qui]tar.²⁰ / quatro de como los pagare / la marquesa. /

<332r>

Débansele cincuenta / a Francisco de Isla. || 50²¹ / Más se deben al canó- / nigo Buelna chantre / beinte reales. || 24 || 18 / Más al mayorazgo Her- / nán González cincuenta reales. / Más a Juan de Castro / beinte y quatro reales. / Más a Francisco González / beinte reales. / || 48 /

Más a Francisco Rodrí- / guez doce reales. / Más [a] Bartholomé / Gutiérrez diez reales. /

Tiene cédula de doce. / Más [a] Andrés Pérez / doce reales.²² / Pagóse. /

<332v>

82 / 42 / || 124 / Comencé a servir a esta / villa de Aguilar de Canpo²³ / desde 17 de diciembre / de 1604. Obliguéme por / dos años y medio. /

Juanica entró en casa / a seis días de enero deste / año de 1605. Ha de servir asta / el San Juan²⁴ y se le a de pagar lo que / en esta villa de Aguilar se acos- / tumbra dar a las moças. /²⁵

Ásele dado a Cathali- / na antes que entrase / en cassa por una parte / 5 || cinco reales. / 2 || Por otra dos / de la vala.²⁶ / Por otra tres de una hechura / 3 || de un sayuelo. /

4. Transkripzioaren edukia

Atal honetan, eskuizkribuko hamar orrialde izango ditugu aztergai: zazpi idatziak (329v, 330r, 330v, 331r, 331v, 332r eta 332v) eta hizki bat ere ez duten beste hiru (329r, 333r eta 333v), nahiz eta 333 zenbakitik aurrera testurik gabeko orrialde gehiago egon.

¹⁸ Jatorrizko testuan paragrafo osoa tatxaturik dago.

¹⁹ San Pedro de Dueñas Sahagún-eko monasterioaren erreferentzia izan daiteke (ikus lan honetako 5.2.2. atala).

²⁰ Interpretazio arazoak izan ditugu; hona hemen beste irakurketa posiblea: «Diez reales anse de [qui]tar. / Quatro de como las pagare / la marquesa».

²¹ *Débansele cincuenta / a Francisco de Isla. || 50* jatorrizko testuan tatxaturik dago.

²² *Más Andrés Pérez / doce reales* jatorrizko testuan tatxaturik dago.

²³ *de Aguilar de Canpo* gainean agertzen da, lerroz kanpo.

²⁴ *asta el San Juan*: CORDEren adibideen arabera (bilaketa: *el san juan*), 'San Juan (eguna) arte' ulertu behar dugu.

²⁵ Jatorrizko testuan paragrafo osoa tatxaturik dago.

²⁶ *vala*: *vara*-ren aldaera; hots, jantzietan erabiltzen den neurria.

Hasteko, eta azterketaren oinarri gisa, derrigorrezkoa zaigu oharren atzean esku bakarra egon ote zen argitzea. Zentzu horretan, testua homogeneoa iruditzen zaigu maila guztietan. Lehen argudioa letra bera litzateke. Dena idazkera berari dagokiola iruditzen zaigu, hots, egile bakar baten lana dela. Bestetik, testuaren edukia eta osaera trinkoak direla esan genezake. Azkenik, testuko datak epe labur baten baitakoak dira (lehen 1604ko abenduaren 17a, eta azkena 1606ko urriaren 7a), are laburragoa liburuaren ia bostehun urteko bizitza kontuan hartzen badugu.

Idatzitakoa aztertze aldera, testua hiru zati zeharo ezberdinetan banatu dugu: 1) 329v eta 330r orrialdeetan idazlearen hiru alaben jaiotza jasotzen da. 329v orrialdean neska baten izena baino ez dugu, 330r orrialdean, aldiz, beste bien bataio data eta ingurukoak; 2) 330v, 331r, 331v eta 332r orrialdeetan idazleak hartzekodun eta zordun bezala zituen zenbateko batzuk daude; 3) 332v orrialdean egilearen lehen oharrak diruditenak azaltzen dira, Aguilar de Campoora heldu eta gutxira egindakoak.

Atal horietan zenbait izen, data eta egitate ageri dira.

Hori guztia urratsez urrats aztertu dugu, ahal izan dugun heinean, behintzat. Hasteko, testuko leku- eta pertsona-izenei buruz jardungo dugu, balizko idazlearen ingurura hurbiltzeko. Ondoren, data eta epeei erreparatuko diegu, hau da, testuaren ekoizpen garaiei, tarte labur horretan liburuak izandako ibilbidea finkatzeko asmoz. Hurrena, testuak erakusten dizkigun egitateak aztertuko ditugu. Amaitzeko, testuaren osaera nola gauzatu zen zehazten saiatuko gara.

Helburua agerikoa da: testuaren egileak liburuarekin oro har eta hiztegiarekin zehazki zuen harremana ezagutzea. Uste dugu lotura horrek hiztegiari berari eta hiztegi A, B eta C euskal eskuen hizkerari buruzko ezagutza hobea ahalbidetu diezagukeela.

Hastapenetan dagoen ikerketa izanik, aurkitu ditugun datu zehatzez gain, hemen landuko ditugun hipotesiak eta ideiak behin-behinekoak dira. Jarraian egingo ditugun proposamenak orain arte kontsultatu artxibategietan eta eskura eduki liburu eta agirietan oinarrituta daude. Esan gabe doa nolabaiteko ziurtasuna izateko iturri ezagunak astiroago aztertu beharko ditugula eta, era berean, berrietan murgildu beharko dugula.

Azkenik, hurrengo orrietan gauza garrantzitsuenak besterik ez ditugu aipatuko, proiektuarekin lotutako material eta informazio gehiago izan arren.

5. Onomastika

Idatzitako lau orrialdeetan izen asko ageri dira. Oharren egilearen nortasuna eza-gutzeko arestian aipatu bataioek interes berezia badute ere, testuko izenek idazlearen berri eman diezagukete. Izen guztiek osa dezakete azken *amanuenseari* buruzko *collagea*. Ez bakarrik izenek, baita lanbide eta giza-inguruek ere. Haiei guztiei esker, idazlearen testuingurura gertura gaitzke ia 450 urte geroago.

5.1. Jaiotzak (329v eta 330r)

Lehenengo orrialdeak alaba baten izena ematen digu huts-hutsean: «Nació mi hija Dorothea», eta oraingoz ez dugu horren beste inolako berririk aurkitu.

Aldiz, 330r orrialdeak beste bi neskaren jaiotza-data eta lekua ematen dizkigu. Estebana 1605eko urtarrilaren 2an jaio zen, eta Magdalena, aldiz, 1606ko uztailearen 10ean, biak ala biak «Aguilar de Campo»n. Leku berean bataiatu zituzten eta ho-

rix e bera ziurtatzen digu Aguilar de Campooko San Miguel elizako²⁷ bataioen bigarren liburuak. Lehen alaba urtarrilaren 9an bataiatu zuten; bigarrena, berriz, jaio eta 13 egun geroago, uztailaren 23an.

Horrela, bi nesken gurasoen izenen berri izan dugu eta, ezustean, baita aitaren lanbidearena ere. Francisco Rodríguez eta Dorotea de Sandoval zuten izena, eta aita medikua zen. Bide batez, azpimarratzekoa da Francisco Rodríguezek 329v orrialdeko zutabeetan inongo daturik gabe jasotzen duen alabaren izena eta amarena bat direla.

Jaiotza eta bataioen lehen atal honetan aita pontekoak ere ageri dira. Testuaren arabera, Francisco de Isla eta María, Juan de Castroren emaztea, izan ziren Estebanarenak; Magdalenarenak, ostera, Francisco de Castañeda eta Luisa *granadina*. Bataio ziurtagiriari esker dakigu Mariaren abizena Detaguil —edo Detagnil?— zela; Luisa, berriz, Francisco de Rebóllez delako baten emaztea zen.

Hori ez da bigarren mailako informazioa. Izan ere, aita pontekoek gure medikuaren testuinguruaren berri ematen digute eta, dirudienez, gure medikua Aguilar de Campooko handikien artean kokatzen hasi behar dugu, hurrengo lerroetan egiaztatuko dugun bezala.

Ziurtasun osoa eman dezaketen izenekin hasteko: Luisa *granadinaren* senarraren kasua dugu, hots, Francisco de Rebóllez. 1614an Aguilarreko ordenantzak erregidore bezala sinatu zituen (Baro Pazos 1985: 27). Garai hartan Aguilar de Campooko adingabeko markesaren amak, Antonia de la Cerdak, izendatzen zuen kargu hau (ib. 17).

Francisco de Castañeda ez dago urrun. Testuak zeharka salatzen duen bezala, gizon hori San Migueleko kolegiatako abadea zela dirudi. Zorionez, beste lau aldiz aurkitu dugu bataio liburuetan, eta beste horrenbeste umeren aita ponteko. Aipamen horiek «canónigo de la colegial» zela erakusten digute. Ikusiko dugunez, abade hori Francisco Rodríguez medikuaren hartzekoduna zen, eta horrek iradokitzen digu elizgizonaren eta Francisco Rodríguezen artean nolabaiteko harreman estua zegoela.

Bestetik, Francisco de Castañedaren abizena ere deigarria da. Abizen hori bataio liburuetatik desagertzen denean Juan Muñoz de Castañeda izena duen beste elizgizon bat agertzen zaigu. Garai bertsean, xvii. mende hasieran, alegia, Aguilar de Campooko Santa María la Realeko abade nagusia Felipe de Castañeda zen.

Baliteke abizen bera kasualitate hutsaren ondorio izatea, baina baita —zilegitasun handiz, gure ustez— hiru gizonak Kantabriako Castañedakoak izatea. Izan ere, herri horretan aspalditik dagoen kolegiatak harreman estuak zituen Aguilar de Campookoarekin. Are gehiago, Aguilar de Campooko markeserriak Castañeda eta Buelnako konderriak barne hartzen zituen, eta Aguilarreko eliza kolegiata izendatu zutenean Castañedakoarekin arazoak egon ziren, bien arteko konpromiso ekonomiko batera heldu ziren arte. Ondorioz, Francisco de Rebóllez kasuan bezala, Francisco de Castañedaren izendapenak Aguilar de Campooko jaurerriaren egitura eta kudeaketarekin zerikusia zuela dirudi.

Juan de Castrok zalantza gehiago eragiten ditu. Hala ere, badirudi Cosme de Castroren anaia izan litekeela (De la Fuente Charfolé 2012: 50) eta, horrela balitz, bera ere Aguilar de Campooko markesen inguruan kokatu beharko genuke; izan ere, ain-

²⁷ Kolegiata izendapena zuen. 1541ean Juan Fernández Manrique de Larak, Aguilar de Campooko III. markesak, Erroman zuen diplomatiko lana egin bitartean, bere jauntzapeko elizaren maila igotzea lortu zuen jaurerri zabala (elizak barne) hobeto kudeatzeko aitzakiarekin.

tzat hartu behar dugu Cosme de Castro Aguilarreko markesen kamareroa izan zela eta, hortaz, haien konfiantzazko pertsona.

Azkenik, Francisco de Islaren berri izateak berebiziko interesa izan lezake, testuaren arabera Estebana bere etxean jaio baitzen. Horrek adierazten digu 1605 hasieran behintzat Francisco Rodríguez medikuaren eta Francisco de Islaren artean harreman estua egon zitekeela.

5.2. Kontuak

5.2.1. *Idazlea hartzekodun bezala* (330v)

Zati honek orrialde bat betetzen du. Testu laburra den arren, pasarte honek ere informazio baliotsua eman diezaguke.

Antroponimoei dagokienez, diru jasotzaile baten zalantzazko izena ematen digute. Bedia edo Bedoya abizena duen Juan izeneko diru-jasotzaile bat ageri da. Azken abizen hori balu, azpimarratzekoa da berau Aguilar de Campooko beste aitoren seme familia bati zegokiola,²⁸ hots, Juan, bere lanbideak (*cobrador*) iradokitzen duen moduan, ez zela herriko seme xume bat.

Idazlearen koinatuak omen diren Francisco eta Gonzalo de Sandoval ere agertzen zaizkigu. Bi horien abizena bat dator gorago aipatu dugun Dorotea de Sandoval emaztearenarekin.

Azkenik, Juan de Gonzalo dugu, garai hartako Padilla de Arribako (Burgos, Palentziarekin mugan) apaiza.

Toponimiari dagokionez, nahiko oparoa dugu pasarte hau. Interesgarriena Aguilar de Campooren zeharkako aipamena da; testuak «la villa» jasotzen du bere zordunen artean. Ez dirudi behin baino gehiagotan agertzen zaigun aipamen honen atzean beste aipamenetan zuzenean ageri den «villa de Aguilar de Campoo» (330r eta 332v) berbera ez dela pentsatzeko arrazoirik dagoenik.

Jarraian, Francisco Rodríguezen koinatuen atal berean, Espinosa toponimoa dugu. Ohiko izena da toponimian eta, beste agiri batzuetan aipamen zehatzagorik aurkitu ezean, zaila izango da herri hori ziurtasunez identifikatzea.²⁹ Gureari ekinez, idazleak herri horretan bere koinatu-koinatekin batera zeuzkan lur eremu batzuen errentak eta garian baloratutako zor bat jaso behar zituen.

Beheragoko paragrafo batean, San Andrés de Arroyoko monasterioak (Palentzia) dirua zor diola ageri da. Jarraian, Padilla de Arriba aipatzen du.

5.2.2. *Idazlea zordun bezala* (331r, 331v eta 332r)

Atal honetan pertsonen izen bereziak ditugu nagusiki. Batzuk Francisco Rodríguezen alaben jaiotzen eta bataioen berri ematerakoan agertu zaizkigu. Francisco de

²⁸ Honek Bedoya abizenari Bediari baino aukera handiagoa ematen diola iruditzen zaigu. Bedoyatarrei buruzko informazio gehiago behar izanez gero, ikus Huidobro Serna (1954: 168).

²⁹ Palentzian bertan ditugu, beste batzuen artean: Espinosa de Cerrato edo Espinosa de Villagonzalo.

Isla azaltzen zaigu berriro, eta baita Rodrigo de Isla balizko anaia ere. Ohar bedi Rodrigo de Isla 1619ko agiri historikoetan ageri dela, Aguilarreko agintariekin batera San Lázaro ospitalea sortu zutenean. Francisco de Castañeda abadea eta Juan de Castro hartzekodunen artean daude berriro.

Horiekin batera beste izen batzuk ditugu, Aguilar de Campooko markeserriaren ingurukoak izan zitezkeenak. Juan Sánchez Calderón 1614. urtean Aguilarreko ordenantzak sinatzen dituen erregidore bat zela dirudi, eta Alonso de Sobremonte agiri berebean dugun prokuradore orokorra. Erregidoreak bezala, prokuradore orokorra markesek izendatzen zuten (Baro Pazos 1985: 20). Juan Sánchez Calderón 1619ko agiri historikoetan ere ageri da, Aguilarreko agintariekin batera San Lázaro ospitalea sortu zutenean.

Andrés de Balmasedari dagokionez, zilegi dirudi 1591. urtean jatorrizko ordenantzak sinatu zituen Ernán Saiz de Balmasedarekin, Aguilar de Campooko *fielarekin*, zerikusia duela pentsatzeak (1985: 62).

Antzeko zerbait gertatzen da Andrés Pérezekin. Horri buruz agiri interesgarri bat dago Taverako artxibategian, Villenako markeserriaren zazpigarren kutxaren 7-21 txostenaren amaieran. Asti faltagatik ezin izan genuen zehaztasun osoz irakurri, baina eskutitz horrek Felipe II.a erregearen hilotzaren garraioaren berri ematen duela dirudi. Azkenengo lerroetan idazleak Aguilar de Campooko markesari Andrés Pérez izeneko morroi bat Madriletik irten zitekeen galdetzen dio. Hau da, hiztegiko oharretan agertzen den Andrés Pérez hartzekoduna, garai berdintsuan Taverako eskutitzak markesaren menpeko langile bezala identifikatzen duen Andrés Pérez bera izan zitekeen.

Egon badaude identifikatu gabeko beste izen batzuk: Buelnako txantrea, Bartolomé Gutiérrez, Pedro Vélez zein Hernán eta Francisco González. Juliana izeneko andre baten aipamena ere ageri da, abizena izan litekeen Mantilla delakoarena ahaztu gabe. Azken hori Aguilarreko aitoren seme familia bati dagokio.³⁰

Zalantza handiak sortzen ditu Pedro de Dueñasek, antroponimo edo hagiotoponimo moduan ulertu baitezakegu. Sahagunen, Leon eta Palentzia arteko mugan, bada San Pedro de Dueñas monasterioa. Kasu honetan, ordea, San Andrés de Arroyon ez bezala, balizko patroiairen aintzatespena ez dugunez, gaude hagiotoponimoarena bigarren mailako aukera dela.

Amaitzeko, eta dena are gehiago korapilatzeko, hartzekodunen artean badugu Francisco Rodríguez bat. Oharren hasierako nesken aitaren izen berbera! Iruzkinetan bi eskuk parte hartu ez badute, bi Francisco Rodríguez ezberdin izan behar zutela esan behar genuke. Testuak apurketaren bat izan dezakeen arren,³¹ gorago esan dugun moduan letra, eduki eta garaiak homogeen eta trinkoak dirudite; beraz, hipotesi nagusi moduan bi Francisco Rodríguez zeudela pentsatzen jarraitzen dugu. Nabarmena da izen eta abizen horien ohikotasuna.³²

³⁰ Mantillatarrei buruzko informazio gehiago behar izanez gero, ikus Huidobro Serna (1954: 170).

³¹ Hori iradoki dezakete 331v orrialdeko goiko esaldien aurrean aurkitzen ditugun 8, 9, 10 eta 11 zenbakiek eta 331. orrialdean aurrekaririk ez izateak. Orriren bat falta daitekeela pentsa genezake.

³² Testuan bost Francisco ditugu (Francisco Rodríguez, Francisco de Castañeda, Francisco de Sandoval, Francisco de Isla eta Francisco González).

5.3. Aguilar de Campoora heltzean (332v)

Atal honetan bi pertsona-izen ditugu: Juanica eta Catalina. Biek ere egilearen nekameak dirudite.

Leku izenei dagokienez, Aguilar de Campoo besterik ez dugu.

* * *

Aurreko guztitik, eta Palentziako artxibategian egin beharreko ikerketa lana handia bada ere, gauza batzuk begien bistakoak direla esango genuke. Orain arte identifikaturako izen guztiek Aguilar de Campooko goi estamentuko pertsona edo familienak dirudite, hau da, hiriko agintari eta notableek osatzen zuten gure idazlearen ingurua. Agertu zaizkigun izen guztietatik kopuru handia —nolabaiteko ziurtasunez identifikaturako guztiak— Aguilar de Campooko buruzagitzan edo hortik hurbil dago.

Hori bada azpimarratzekoa. Hiria jaurerria zen, Aguilar de Campooko markesen mendekoa. Markesek hiriko karguak izendatzen zituztenez, beste ondorio bat dugu: badirudi gure testuaren idazlearen testuingurua markesekin zuzenean lotuta zegoen, edo gertukoa zen, jendez osatua zegoela. Ondorioz, berak ere markesarekin nolabaiteko harremana eduki zezakeela pentsa dezakegu.

Egon badaude gure hipotesia indartzen duten datuak. Batetik, 331v orrialdean, bukaera aldera, markesaren aipamena ageri da.³³ Markesa andreak gure eskuari dagokion ordainketa bat bere kargu hartu zuela dirudi. Bestetik, ez dugu ahaztu behar gure balizko egilea —edo titulu hori jasotzeko lehen hautagaia— medikua zela eta hiriarentzat, hots, markesen zerbitzura, lan egingo zuela.³⁴

Ildo beretik, badugu oso gertuko adibide bat goi noblezia eta bere zerbitzupeko medikuen arteko harremana erakusteko: Albako III. dukearen alargunak Tordesiillasen lan egiteko kontratatutako mediku bera arduratzen zen alarguna gaixotzen zenean Mota del Marquésena (22 kilometrorra) sendatzera joateaz.³⁵

Gure kasuan, Francisco Rodríguezek ez zuen leku batetik bestera mugitu behar izango. Antonia de la Cerda markesa Aguilar de Campoon zegoenean, herriko plazan bertan dagoen XVI. mendeko jauregian bizi zen, kolegiata ondoan.

6. Kronologia

Epe eta datei erreparatuz gero, deigarriak iruditzen zaizkigu testuaren garbitasuna eta zehaztasuna. Are gehiago, datu kronologikoak oso lagungarriak begitantzen zaizkigu liburuaren, oharren eta azken horiek egin zituen eskuaren —edo eskuen— arteko harremana finkatzeko.

³³ Garai hartan Antonia de la Cerda zen. Ordurako Bernardo Fernández Manrique de Lara V. markesa hilda zegoen, eta semeak, Juan Luis Fernández Manrique de Larak, adinagatik ezin zuen artean markeserria kudeatu. Berau izango zen Aguilar de Campooko VI. markesa.

³⁴ Esate baterako, urte batzuk geroago, 1619. urtean, markesen patronatupean sortutako San Lázaro ospitaleko medikuak ere markesen morroi batek izendatzen zituen (ikus 11.4 eta 11.5 eranskinak Aguilarreko garai hartako agintarien izenak ezagutzeko).

³⁵ <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas/servlets/Control_servlet?accion=2&txt_id_fondo=184080>

6.1. Jaiotzak (329v eta 330r)

Atal honetan datek duten zehaztasuna ulergarria bada ere, idazleak azken murreraino darama txukuntasuna. Estebana eta Magdalenaren kasuan jaiotza data ez ezik ordua ere ematen digu. Jakin badakigu Estebana igande bateko ordu bata eta ordu biak artean jaio zela eta Magdalena gaueko hamarrak eta hamaikak artean.

Neurri berean, Dorotearen aipamenean jaiotza data ez aipatzeak zerbaiten seinale izan behar duela dirudi, ezbeharren batena, agian. Idazleak zutabe osoa hutsik uzten du eta 330r orrialdean ekiten dio ostera idazteari, Estebanaren jaiotzako datuak jasoz.

Eskuizkribuko atal honek erakusten dizkigun gainerako datei dagokienez, ez dago, oraingoz, gauza handirik esaterik. Estebana 1605eko urtarrilaren 5ean jaio zen eta Magdalena 1606ko uztailaren 10ean. Azken horren bataio eguna ere ageri da, uztailaren 23a, alegia.

Aguilar de Campooko San Migueleko kolegiatan aztertu ditugun bataio liburuak bat datoz eskuizkribuko datekin. Liburuko datuen arabera, Estebana 1605eko urtarrilaren 9an bataiatu zuten eta Magdalena, berriz, 1606ko uztailaren 23an.

6.2. Kontuak

6.2.1. *Idazlea hartzekodun bezala* (330v)

Hain nabarmena ez den arren, hemen ere idazlearen zehaztasun nahia suma dezakegu. Medikuak bere aldeko lehen zorrak jaso zituen, Udalak eta Juan de Bedoya diru jasotzailak berari zor ziotena, alegia, eta 1606ko martxoaren 27ko data zehatza idatzi zuen.

Jarraian aipatu zituen zorrei ez zien inongo datarik erantsi. Berak eta bere koinatu-koinatek dituzten eremuengatik jaso beharrekoa idazterakoan «azken urteetako errentengatik» besterik ez du argitzen.

6.2.2. *Idazlea zordun bezala* (331r, 331v eta 332r)

Hemen beste datu batzuk topa ditzakegun arren, ikerketan aurrera egitea ez da erraza. 331r eta 332r orrialdeetan ez da egunik edo eperik ageri, eta 331v orrialdean 1606ko urriaren 7a besterik ez, Rodrigo de Islak egilearen alde eginiko 50 errealeko maileguaren data, hain zuzen.

6.3. Aguilar de Campoora heltzean (332v)

Hemengo informazioa ere interes handikoa da. Idazleak Aguilar de Campoon burutu zuen lan jardueraren hasiera zehazten du, 1604ko abenduaren 17a, hain zuzen ere. Hori gutxi balitz, jarduera horren luzera —edo hasiera batean espero zuena, berderen— jasotzen du. Bi urte eta erdikoa izango zela dirudi.

Hurrengo paragrafoari esker badakigu medikua Aguilarrera heldu eta handik gutxira, 1605eko urtarrilaren 6an, Juanica neskamea bere etxean lanean hasi zela.

Datu horiei guztiei esker testuaren oinarritzko testuinguru kronologikoa berreraiki dezakegu: badirudi gure balizko egilea den Francisco Rodríguez 1604ko abenduaren 17rako Aguilar de Campoon zegoela, eta bertan mediku lanetan aritzeko asmoa zuela. Hamasei egun geroago, 1605eko urtarrilaren 2an, bere alaba Estebana jaio zen, ez or-

dea bere etxean, Fernando de Islarenean baizik; urtarrilaren 6an, Francisco Rodríguez-ek Juanica kontratatu zuen bere etxean lan egin zezan eta, testuaren hurrenkerari erreparatuz gero, geroago Catalina. Ez dakigu horren lanaldiaren hasiera data.

Bestetik, jakin badakigu gure itxurazko mediku idazlea bi urte eta erdirako joan zela Aguilarrrera, eta horrek balio handia ematen die testuan agertzen zaizkigun gainerrako datei. Lau data gehiago ematen ditu, guztiak ere Aguilarren igaro zuen denbora tarteari dagozkionak.³⁶ Beste modu batean esateko, ez dago bere zerbitzuaren balizko hasiera baino lehenagoko edo amaiera baino beranduagoko oharririk. Guztiak Aguilar de Campoon zegoen bitartean idatzi zituen.

7. Egitateak

Onomastika eta kronologiaz gain, testuak jasotzen dituen egitateek gure medikuaren testuingurua ezagutzeko informazio baliotsua eman diezagukete.

7.1. Jaiotzak (329v eta 330r)

Esateko ezer berririk ez dagoela dirudien arren, komenigarria iruditzen zaigu gauza batzuk beste behin nabarmentzea.

Estebana ez zen Francisco Rodríguez-ek etxean jaiotako, Francisco de Islarenean baizik. Ez dakigu Aguilarrrera heldu eta hurrengo egunak azken horren etxean igaro ote zituen. Bestetik, ez dirudi medikuaren familiak Estebana jaiotako eta hurrengo egunera arte neskamerik izan zuenik.

Dela bertan bizitzeko, dela Dorotea Sandoval erditzeko, Francisco de Isla da medikuaren familiari bere etxeko atea ireki zizkiona. Zergatik, ordea? Bien artean harreman estua zutela pentsa genezake. Aurretik elkar ezagutzen ez bazuten, badirudi denbora gutxi izan zutela laguntasun harreman soila eraikitzeko. Lan harremana izan zitekeen?

Nabarmentzeko bigarren xehetasuna Dorotearen jaiotzari buruzko oharra da. Deigarriak dira bai datu falta eta baita aipamena idazteko lekua bera ere. Estebanaren eta Magdalenaren ohar luzeagoak ez bezala, Doroteari buruzko iruzkin laburra esaldi bakarrekoa da, eta inongo informaziorik gabe ageri da 329v orrialdean. Aitzitik, hurrengo orrialdean, 330r orrialdean, alegia, bata bestearen atzetik daude Estebanaren eta Magdalenaren inguruko oharrak. Horren harira, kontuan hartzekoa da Magdalenaren aipamenaren azpian lasai asko sar litekeela Dorotearena; gainera, Aguilar de Campoon ez dugu Dorotearen bataio agiririk topatu.

7.2. Kontuak

Atal honetan badago argitu beharreko puntu bat, hipotesi gisa behintzat. Egileak dioenez, hartzekodun eta zordun bezala zituen kontu batzuk jasotzen dituzte hu-

³⁶ Kontuan hartzeko: 1605eko urtarrilaren 2a (Estebanaren jaiotza); 1606ko uztailaren 10a eta 23a (Magdalenaren jaiotza eta bataioa); 1606ko martxoaren 27a (hiriak eta Juan de Bedoya diru-jasotzaileak ordaindu behar zizkioten kopuruak idatzi zituen balizko data); eta 1606ko urriaren 7a (Rodrigo de Isla 50 errealeko mailegua egin zioneko).

rrengo orrialdeek. Baina zein izango zen kontu horien erantzulea? Medikua bera edo beste pertsona edo erakunde bat?

Guk uste dugu testuak jasotzen dituen medikuaren aldeko eta kontrako zorrak bereak, pertsonalak, direla, eta hark bere ofizioari dagozkion zereginetan jardun zuela. Horren alde egiteko hainbat argudio ditugu: a) inon ez da ordezkariarik aipatzen; b) idazlea lanbidez medikua da, edo mediku bezala identifikatzen du bataio liburuak, hau da, ez du beste batentzat diru kontuetan aritzeko ogibiderik, ezta beharrik ere; c) hartzekodun moduan agertzen denean, bere aldeko zorra dela dio beti; d) bere zorrak jasotzerakoan neutralagoa izan arren,³⁷ atalaren izenburua «*memorial de lo que debo*» da eta testuan behin baino gehiagotan esaten du zor batzuk bere aldeko maileguen ondorio direla; e) soineko, katilu eta gatz ontzi bat bahian utzita daudela ageri da testuan, eta zaila dirudi ondasun eta diru behar horien atzean erakunde edo maila goreneko norbait irudikatzea;³⁸ f) balio eskaseko argudioa izan arren, kontuan hartzekoa da, halaber, diru kopuruak handiak ez direla; g) kontu ekonomikoen aurretik eta atzetik idazleari buruzko informazio pertsonala dugunez gero, errazena da pentsatzea erdiko kontuei dagokien informazioa ere Francisco Rodríguez medikuarena dela; eta h) medikuak idazkari edo kontu hartzaile gisa beste norbaitentzat lan egin izan balu, bere lanerako material egokiagoa eduki behar lukeela pentsatzen dugu, idazteko orri egokia eta ez eskuz idatzitako hiztegi baten azken orrialdeak.

7.2.1. *Idazlea hartzekodun bezala* (330v)

Atal honek interes berezia du jasotzen duen egitateagatik. Egilearen aldeko zorrak eta bere zordunak zeintzuk izan ziren ikus dezakegu.

Oso deigarria da Francisco Rodríguezek, gure balizko idazleak, identifikatzen duen zorduna. «*Débeme la villa del traer de la casa cien reales*» dio. «*Villa*» esaterakoan Aguilar de Campooko udalerriari buruz ari dela pentsatu behar genuke. Argudioak baditugu hori ziurtasun osoz ondorioztatzeko: 1) *villa* bezala aipatzen den herri bakarra da; 2) alaben jaiotza eta testuan agertzen diren pertsona askok Aguilarrekoak dirudite; 3) 332v orrialdean bere mediku lana bertan egingo duela dio.

Horrela izanik, eta aipatu dugun «*Comencé a servir a esta villa de Aguilar de Campo*» (332v) aipamenari begira, Francisco Rodríguez Aguilar de Campooko medikua zela esan genezake edo, hobeto esanda, herriarentzat egiten zuela lan. Egia esan, kolegiatako bataio liburuak hitzez hitz diosku medikua zela. Eta beharrezkoa ez den berariazko adierazpen hori Francisco Rodríguezen jarduera nagusiarekin lotu beharko genukeela uste dugu, ogibide horrekin identifikatzen baitu; izan ere, ofizio horregatik ezagutzen omen zuten, nagusiki.

Haatik, horrek beste kontu batera garamatza. Testuak Aguilar de Campoaren 100 errealeko lehen ordainketa hori «*la casa*»-ri egozten dio (330v). Pentsa genezake Udalarri edo funtzio hori betetzen zuen erakundeari buruz mintzo zela; horren alde

³⁷ Askotan «*se debe*», «*se deben*» edo «*debenselo*» moduko adierazpenak ageri dira.

³⁸ Gogoratu, adibidez, katilua 1614an Aguilar de Campooko markesak izendatutako prokuradore orokorraren suhiaren etxean zegoela. Zaila dirudi katiluaren jabea suhi horren gainetik zegoen inor denik pentsatzea. Beste hainbeste gertatzen da Francisco de Castañeda abadeak zuen soinekoaren kasuan.

esan dezakegu Aguilar de Campooko Udalaren eta D. Pedro Conduellas sendagilearen arteko 1681eko urriaren 2ko lan-kontratuan (ikus 11.7. eranskina) «las cassas del ayuntamiento» aipamena ageri dela. Bestalde, baliteke medikuak burututako zerbitzu bat zehaztu nahi izana, «casa de hospitalidad», «casa de los pobres» edo «casa de socorro» esaten dugunean bezala.

Edozein kasutan, Aguilar de Campoo markesen mendeko eremua zen. Jaureria zen eta hiriko kargu garrantzitsuenen izendapenak markesak egiten zituen. Horrek pentsarazten digu Francisco Rodríguezen izendapena bera ere, idazkian agertzen diren beste askorekin batera, markesen eskuetan zegoela, zuzenean edo zeharka. San Lázaro ospitaleko medikuen kasuan ikus daitekeen bezala, gure ustez Francisco Rodríguez eta markesen arteko harremana estuagoa izango litzateke medikuak hiriarrentzat lan egingo balu.

Beraz, pentsa genezake «la casa»-k iradokitzen duen erakunde edo zerbitzuaren atzean markesa bera edo, hobeto esanda, markesak Aguilarren zituen egitura edo antolaketa egon litezkeela.

Lan harreman hori, zentzuzkoa dirudien bezala, iraunkorra izan zitekeela ondo-ondoriozta genezake, bigarren zorrean zordun berbera identifikatzen baitu.

Aipatzen duen hirugarren zorra Juan de Bedoyarena da —esan bezala, abizena zailantzazkoa da eta Bedia ere izan daiteke—. Gorago esan dugun moduan, gizon horren lana «cobrador» edo dirua jasotzea zela dirudi. Azpimarratzekoa da lanbidea zuzenean adieraztea. Kasu honetan eta Juan Martín prokuradorearen aldeko zorrean bakarrik zehazten du medikuak.

Zeinen kobratzailea ote zen Juan de Bedoya? Hiriarena? Markesena? Garaiko beste erakunde edo lanbide arrunt bat izango zen? Eta zeinek eragingo zuen zor hori?

Hurrengo zorren aurretik data bat dugu: 1606ko martxoaren 27a. Aurreko zorrak egun horretara bitartean eguneratuta zeudela ematen du.

Laugarren zorra, Espinosakoa, gariaren bitartez ordaintzekoa da.³⁹ Bosgarren zorrak⁴⁰ lur batzuen jabe zela erakusten digu, eta, hortaz, lur horietan landatutako gariaren salmentak eragindako zorra izan zitekeela. Hala ere, badago testuaren ulerkera koherenteagoa ahalbidetzen duen seigarren zorrarekin lotutako beste interpretazio bat, are gehiago koinatuekin batera zituen lurrek eragindako zorra dirutan aipatzen duela ohartzen bagara.⁴¹

Seigarren zorra, garitan jasota dagoen arren, soldatarekin loturikoa da.⁴² Argi eta garbi erakusten digu Francisco Rodríguez medikuari dirutan eta espezetan ordaintzen ziotela.

Horrek, esan bezala, Espinosako zorra ulertzeko irakurketa errazagoa eskaintzen digu. Medikuek ez zuen zertan gariarekin salerosketan aritu. Francisco Rodríguezek, PARESen aurkitu ditugun garai hartako beste mediku batzuen moduan, bere lanaren ordainean dirua eta garia jasotzen zituen.

³⁹ «Débanseme en Espinosa siete cargas y media de pan».

⁴⁰ «Entre Francisco de Sandoval y Gonzalo, mis cuñados, de las rentas de las eredades de los años pasados». Beste jabekideen izenek iradokitzen digute lurren jabetza Dorotea de Sandoval emaztearen bidez zegokiola.

⁴¹ «y tres ducados de la viña».

⁴² «Más me deben las monjas de Sanct Andrés de Arroyo otras siete cargas de pan de mi salario».

Beste hainbeste gerta daiteke zazpigarren zorrarekin. Azkeneko zorduna Padilla de Arribako (Burgos) Juan de González (?) apaiza da. Kasu honetan ordaintzaile gisa ageri zaigu apaiza, baina zilegi dirudi abadea herriaren ordainketaren arduraduna zela pentsatzea,⁴³ eta ez zerbitzu zehatz baten onuraduna.

7.2.2. *Idazlea zordun bezala* (331r, 331v, eta 332r)

Hurrengo hiru orrialdeetan medikuaren zorrak ditugu. Ugariak dira, bere aldeko zorrak baino askoz ere handiagoak, oro har.

Zerrenda luzea izan arren, ezin izan dugu gauza handirik ondorioztatu zoren jatorriari buruz.⁴⁴ Egon badaude, dena den, nabarmentzekoak diren zenbait kontu.

Hartzekodunen artean bere alaben aita pontekoak eta ama ponteko baten senarra ditugu: Francisco de Isla, Juan de Castro eta Francisco de Castañeda. Ondorioz, aintzat hartzekoa da izen horiek guretzat duten garrantzia. Francisco de Castañeda kolegiatako abadea zela ziurtzat eman dezakegu. Juan de Castrori buruzko hipotesiak besterik ez ditugu eta Francisco de Islari buruz ez dakigu ezer.

Bikoitza da azken izen horren atzean nor ezkututzen den jakiteko interesa. Alde batetik, Estebana jaio zen etxeko jabea zelako eta medikuaren betebeharrarekin harreran estua eduki zezakeelako. Bestetik, bien arteko gertutasuna are gehiago indartuz, medikuaren hartzekodun bezala bi aldiz ageri delako. 150 errealekin medikuaren hartzekoduna da —Francisco de Castañeda ere kontuan hartzekoa da 200 errealekin—; gainera, ezagutzen ez dugun arrazoiren batengatik, bi islatarren aipamenak orrialdeen hasieran jaso zituen. Zor horiei ematen zien garrantziaren isla ote?

Nabarmentzeko beste kontu bat hiru bahiak dira. Horrek pentsatzera garamatza baliabide jakin batzuk dituen pertsona fisiko baten diru kontuen aurrean gaudela.

Gainera, badaude harritzekoak diren bi aipamen. 331r orrialdean gure medikuaren hartzekodun bezala «la villa» ageri zaigu. Aipamenaren bidez Aguilar de Campoo adierazi nahi bazuen —horixe da litekeena—, hiria bere zordun eta hartzekodun bezala izango genuke, idazlearen txukuntasunaren emaitza. Kontuak bateratu eta nahastu ordez kontzeptu ezberdinak bereizten ditu,⁴⁵ eta herriarekin duen zorra zerga batek edo beste zerbaitek eragindakoa izan zitekeen.

Berebat, azpimarratzekoa iruditzen zaigun azken datua markesaren aipamena da. Ez da guztiz garbia, baina bi gauza aintzat hartu behar ditugu: alde batetik, atal honetan medikuak dituen zorrak jasotzen direla, hau da, medikuak egin beharreko ordainketen aurrean gaudela; bestetik, oharra markesak egin zuen ordainketari buruzkoa dela;⁴⁶ markesak medikuaren izenean egin zuen ordainketa baten oharra dela pentsatu behar genuke, beraz.

⁴³ «la casa»-ren parekoa.

⁴⁴ Salbuespenak ditugu. Medikua Juan Martín prokuradorearekin zuen zor handiena ardoak eta belar erosketak sortutakoa zen. Bartolomé Gutiérrezz salerosketan aritzen zela dirudi. Bestetik, Juan Sánchez Calderónek eta Rodrigo de Islak dirua utzi omen zioten.

⁴⁵ Gogoratu behar dugu medikuaren aldeko zorretan «la villa»-ren bi kontu bereizten dituela.

⁴⁶ «Diez reales anse de quitar quatro de como los pagare la marquesa».

Aukera horrek, interpretazio horrek, datuari garrantzi handia emango lioke, medikuaren eta markesaren arteko harremana existitzen zela adieraziko lukeelako. Bestalde, erlazioa zeharkakoa eta bitartekariak baldintzatutakoa zela ere pentsa genezake, hau da, markesaren aipamena generikoa dela eta markeserriari erreferentzia egiteko erabiliko zuela. Hala ere, bermatzailea markesa andrea dela diosku testuak hitzez hitz, beste izenik, erakunderik edo kargurik aipatu gabe.⁴⁷

Arestian esan bezala, testua Francisco Rodríguezzen harremanen islatzat jo behar dugu; horrela, pentsa genezake lau errealeko berme edo jatorrizko zor txikia nolabaitzeko erregulartasuna izan beharko zuen harremanak eragindako ordainketa guztietatik heldu zaigun bakarria dela.

Atal honekin amaitzeko, testuak badu bitxikeriatzat jo dezakegun ezaugarri bat: 331v orrialdeko lehen bost kontuen artean 8, 9, 10 eta 11 zenbaki korrelatiboak daude. Isolatuta ageri dira eta ez dute jarraipenik. Zer esan nahi ote dute? Ez dakigu.

7.2.3. *Aguilar de Campoora heltzean (332v)*

Atal honetan ez dago bestelako datu esanguratsurik. Onomastika eta datak aipatzean esan dugun bezala, bertan honakoak ageri dira: medikuaren Aguilarreko zerbitzuaren hasiera eta iraupena nahiz etxean neskame aritzeko kontratatuak diruditen bi emakumeren izenak.

Juanica, testuan ageri den lehenengo neska, lanean hasi zen eguna ere badugu: 1605eko urtarrilaren 6a. Medikua lanean hasi eta hogeitau egunera, Estebana jaiotzen eta lau egunera. San Juan egunera arte lan egiteko kontratatu zuela dirudi, Aguilar de Campoan ohikoa zen neskame soldataren truke. Catalinaren kasuan, dakigun gauza bakarria hasieran ordaindu ziotena da.

Bide batez, ez da Francisco de Isla edo bestelako izenik inondik inora ere ageri, ez Juanicaren aipamenean eta ezta Catalinarenean ere. Beraz, medikuak «etxea» dioenean⁴⁸ bere etxeaz mintzo dela pentsatu behar dugu.

8. Testuaren osaera

Puntu hau argitzeko bi aukera ditugu: 1) testua kronologikoki aztertzea, jasotzen dituen datuei jaramon eginez; edo 2) testuaren ordenatik abiatuta, egitura berreraikitzea. Bi ildoak koherenteak eta elkarren osagarriak dira.

Datei erreparatuz gero, badirudi egileak idatzi zuen lehenengo atala, esan dugun bezala, 332v orrialdeko hasierako paragrafoa dela. Horren arabera, Francisco Rodríguezzen hasierako idazkia Aguilar de Campoora heldu eta gutxira egindakoa izango litzateke. Lehen erroetan herrira heldu zen data eta bere zerbitzuaren iraupena adieraziko litzuzke.

Idatzi zen bigarren zatia alaben jaiotzari dagokio. Zehatzagoak izateko, Dorotea eta Estebanaren berri ematen digun testua da egileak idatzi zuen bigarren zatia,

⁴⁷ Gogoratzekoa da testuak hainbat aldiz jasotzen dituela «la villa», «cobrador» eta «chantre» modukoak.

⁴⁸ «Juanica entró en casa a seis días de enero deste año de 1605. Ha de servir hasta...» eta «Ásele dado a Cathalina antes que entrase en cassa...».

332v orrialdeko lehen paragrafoa baino geroago eta neskameen kontratazioari buruzko atalaren (orrialde berean) aurretik, hain justu ere.

Neskameen kontratazioari buruzko oharren ondoren, kontuak izango genituzke: Aguilarren bertan zituen bere aldeko zorretatik hasi —horiek 1606ko martxoaren 27an idatzi zituela dirudi— eta beste toki batzuetan zor ziotenaren bigarren zatia.

Jarraian bere aurkako kontuak genituzke, beste batzuei zor dizkien laburpena, hain zuzen ere. Horietariko batzuk behintzat 1606ko urriaren 7a baino geroago idatzi zituela dirudi, bere lanaldiaren amaiera iristear zela.

Bien bitartean, bere aldeko lehen zorrak jaso eta berehala, Magdalenaren jaiotza-
ren berri eman zuen Estebanarenaren azpian.

Osaerari nahiz idazki ezberdinen kokapenari begira, irudi luke aurreko proposa-
mena logikoa dela. Francisco Rodríguezek, hiztegia bere eskuetan eduki eta berau
hari ez zegokion helburu baterako (ber)erabiltzea erabaki zuenean —edo aukera hori
eman ziotenean—, hiztegiarekin zerikusirik ez zuten oharrek liburuaren amaiera al-
deko orri zuri batean jaso zituen, itxurazko antolaketa irizpiderik gabe, ziur asko, eta
liburua berriro erabiltzeko asmorik gabe.

Geroago, beste gauza batzuk idatzi eta orri zuriak uste baino sarriago erabili
beharko zituela ohartu zenean, hiztegiko atalaren amaieratik hasita idazteari ekin
bide zion, dena jarraian, ohiko irakurketa ordenan. Hala ere, bere oharren eta hiz-
tegiaren izaera ezberdina errespetatzeko, hiztegiaren azkenengo orrialdetik abiatuta
(328v) bistan dauden hutsuneak (328v eta 329r) zuriz utzi zituen; ez zituen Lan-
ducciren lana eta bere oharrek nahastu nahi izan.

Data zehatzei dagokienez, testua, dagoeneko esan bezala, zatika osatu zuela di-
rudi. Lehen eta bigarren atalen —Aguilarrera heldu eta gutxira egindakoak zein ala-
ben jaiotzei buruzkoak— idatzaldien datak ziurra ematen du, edo denbora tarte txiki
baten baitakoa, bederen. Beste hainbeste esan dezakegu Aguilar de Campoon bere
alde zituen zorren lehen atalari buruz. Haatik, ezin dugu zehaztu gainerako kontuak
noiz idatzi zituen; zati honetan medikuaren aldeko mailegu baten data dugu soilik:
1606ko urriaren 7a.

9. Hiztegia eta medikua

Gure hipotesiaren ardatza da medikuaren iruzkinen epe laburra, hots, ohar guz-
tiak Aguilar de Campoon bete zuen zerbitzuaren epearen barruan daudela. Ez dago
epe horretaz kanpoko oharrik, horretarako hutsune eta orrialde ugari eduki arren.
Ez bere eta ezta beste baten oharrik ere. Ondorioa begien bistakoa da: liburua berea
izango balitz bezala erabili arren, medikuak Aguilarren zegoen bitartean bakarrik izan
zuen eskura. Hortaz, ez dirudi hiztegia berea zenik, tarte labur hura baino haratago.
Eskuizkribuaren izaerak, formak, ibilbideak zein hutsik dauden orrialdeek gure
indartzen dute.

Gorago esan dugun moduan, ez dirudi Francisco Rodríguezek asko idazteko as-
moa zuenik. Ildo beretik, lehen oharrek lanaldiaren hasiera eta iraupenari buruzkoak
direla esan dezakegu, idazkiari puntualtasun eta bat-batekotasun kutsua ematen dio-
ten datu zehatzak, alaben jaiotza eta kontuekin gertatu ez bezala, garapenik eta jarrai-
penik behar ez dutenak.

Lehendabiziko oharrek asko pentsatu gabeko idazketa iradokitzen digute; horrela, sendagileak beste erabilera bat eman zion hiztegiari, bere gauzak idaztearena, alegia; izan ere, garai hartan ohikoak ziren orrien erabilera bigarrenkariak, Lazarragaren eskuizkribuak berak ere, besteak beste, argi erakusten digun bezala.⁴⁹

Hiztegia Aguilar de Campoora heldu eta egun gutxira lortu bide zuen medikuak. Gure aburuz, bi bide nagusi egon daitezke liburua haren eskuetara hel zedin: laguntasun-harremanarekin loturikoa eta lan-harremanarekin loturikoa.

Kronologiari erreparatuz gero, bigarren hori da gailentzen zaigun aukera, lehendabiziko oharrak sendagilearen lanaldiaren hasierakoak baitira. Ez dugu arrazoirik pentsatzeko lanari ekin aurretik Rodríguezek Aguilarreko Udalarekin edo bertako norbaitekin loturirik izan zuela eta ez dirudi mailegua laguntasun harreman baten ondoriozkoa izan zenik. Horrenbestez, lanaren aukera nagusitzen zaigu liburuaren kokapenaren edota emailearen eta hartzailearen arteko harremana finkatzeko, liburua zegoen lekuan zegoela, modu batean edo bestean. Ildo bertetik, litekeena da Rodríguezek hura norbaiten etxean (bere etxean? Rodrigo de Islarenean? Aguilar de Campooko markesenean?) eskuratu izana.

Bestetik, liburuaren jabeak, beste liburu eta baliabide batzuez gain,⁵⁰ papera ere soberan eduki beharko zukeen, ez baitzituen erabili hiztegiaren ondoren libre zituen orrialdeak,⁵¹ gure medikuak ez bezala. Horrek aukerak murrizten ditu.

Gure medikuaren inguruko zeinek eduki zezakeen gaitasun hori? Zeinek izan zitzakeen, behar adina paperaz gain, ondo hornitutako liburutegi batean eskuz idatzitako lau-eledun hiztegiak edukitzeko interesa eta aukera?

Hiztegiaren izaerak nahiz ibilbideak zenbait hipotesi ahalbidetzen dute; arestian esan bezala, Francisco Rodríguez en eskuetan egon eta gutxira, hogeit edo hogeita bost urte geroago, hiztegia Felipe IV.aren liburutegian zegoen Francisco de Riojak idatzi eta 1637. urtean argitaratu zuten indizearen arabera. Ez zegoen Felipe II.ak Eskorialen sortutako liburutegi ikusgarrian, ez, helburu praktikoa zuen liburutegi pribatu batean baizik, erabilgarritasun handiko liburu funtzional ez osatutakoan. Bidenabar, kontuan har dezagun erregearen liburutegi pribatu hura garaiko handikien dohaintzen bitartez hornitu zutela, neurri batean.

Hau gure hiztegiaren izaerarekin bat etor daitezkeen arren, Landucciren liburuak badu, edukiaz gain, beste berezitasun nabarmen bat. Eskuizkribatutakoa da eta, ondorioz, liburuaren jabeak edo oso gertukoek soilik eduki zezaketzen hiztegiaren berri. Horrek bidea zabaltzen dio XVII. mende hasierako hiztegiaren jabea gortean nolabaitko presentzia zuen pertsona izateko aukerari.

Liburuaren izaerak gauza bera iradoki diezaguke. Liburuaren jabea Landucciren ondorengo bat izan zela baztertzen badugu —eta oraingoz ez dago hori pentsatzeko arrazoirik—, edota Felipe IV.aren garaian ezagutzen ezinezkoak diren bide sasarretatik heldu zela, liburuak liburutegi handi baten alea izan behar zuela dirudi, hau da, handiki baten liburutegiko alea izan behar zuela; izan ere, lantzen ari garen hiztegia edukitzeak erakusten digu, *snobismo* hutsagatik bada ere, jabeak

⁴⁹ *Cancionero* direlakoetako erabilera horri buruz informazio gehiago nahi izanez gero, ikus bedi Conde & Infantes (2007).

⁵⁰ Ezinezkoa dirudi hiztegi hau liburutegi eskas bateko alea izatea.

⁵¹ Berak edo bere inguruko inork idazten ez zekiela baztertzen badugu, noski.

ahalmen ekonomiko handia zuela eta bere liburutegia, berriz, ezohiko aberastasuneko zela.

Horrek guztiak hiztegiaren XVII. mende hasierako jabearen bilaketa asko mugatzen duela iruditzen zaigu, are gehiago bilaketa Francisco Rodríguezek idatzitako oharretan oinarritzen badugu. Izen gutxi ditugu aukeran, eta bakarra da gailentzen dena: Antonia de la Cerda, Aguilar de Campooko VI. markesaren alarguna.

Irakurle bizkorra ohartuko zenez, ez dugu esan nahi markesak medikuari zuzenean liburua utzi zionik edo liburuak medikuaren lanarekin zerikusia zuenik. Antonia de la Cerda ez ezik, markesaren idazkariak edo konfiantzazko beste langile batek utzi ziezaiokeen eskuizkribua Aguilarra heldu eta gutxira; edo, zergatik ez, medikuak berak hartuko zuen, beharbada, markesarekin edota bere langileekin zuen lan harremanaren eta konfiantzaren arabera. Ezin jakin.

Gure ustez, Landucciren hiztegia Aguilar de Campooko markesen liburutegiko alea izan zen. Era berean, pentsa genezake markeserrian, Aguilar de Campoon bertan, edukiko zutela, bazter batean zokoratuta beste eskuizkribu batzuekin batera. Inork erabiltzen ez zuen eskuizkribu arraroa izan zitekeen, eta, akaso, modu berean erabiliko zuen Francisco Rodríguezek sendagile lanak markesaren ingurura eraman zuenean.

Aguilar de Campoora heltzean edo handik gutxira, markesaren etxean zegoela, mediku zerbitzuaren hasiera eta iraupena jasotzeko eskura zituen orrialde «aproposak» topatu izanagatik, edo idazteko bat-bateko beharra eduki aurretik hiztegiarekiko jakin-minak bultzatuta, edo beste arrazoi batengatik, Francisco Rodríguez izan zen Landucciren hiztegian azken aldiz idazteko nahigabeko ohorea eduki zuena, bosgarren eskua, alegia.

10. Ondorioak (eta aitzinamendu zenbait)

Aurrerapausoak eman ditugu, eta orain arte aztertutakoei esker hipotesi berriak ditugu. Hala ere, ikerketa proiektuaren hasieran besterik ez gaude.

Jakin badakigu 1562an idatzi zuela Landuccik hiztegia. Hipotesiak hipotesi, ezin izan dugu oraindik frogatu zergatik, non edo norentzat. Hutsaren hurrengoa da italiarrari buruz dakiguna. Haatik, hiztegiaren kanpo historia hobeto finkatzea eta, hortaz, haren jatorriari buruzko informazio gehiago izatea ahalbidetuko diguten lehen urratsak ematen saiatu gara.

Horren erakusgarri da hiztegiaren historia ia ehun urtez berreraiki izana; horrela, Mayansen 1737ko aiputik atzera egin dugu eta Francisco de Riojaren *Índice de los libros que tiene Su Magestad en la torre Alta deste Alcázar de Madrid* aurkibideari esker ikasi dugu 1637rako hiztegia Felipe IV.aren liburutegian zegoela.

Irudi luke handik iritsi bide zela Biblioteca Nazionalera eta jakin badakigu, Mitxelena berak susmatu bezala, azaleztapena hiztegia bera baino berriagoa dela, Felipe V.aren garaikoa, hain zuzen ere.

Zein izan ote zen, ordea, *Torre Alta* delakoa baino lehen hiztegiak ezagutu zuen geralekua? Nor hiztegiaren orduko jabea?

Zentzuzkoa dirudi pentsatzea berau gortearn inguruko handikiren bat izan zela, eta hark emango ziola, ziur asko, hiztegia erregeari. Besteak beste, Aguilar de Campooko markesa izan zitekeen handiki hura. Agiri historikoek erakutsi bezala, erregea-

rekin hartu-eman zuzena zuen eta Madrilgo gortean kargu politiko garrantzitsuak izan zituen. Zehatzagoak izateko, Juan Luis Fernández Manrique de Lara y de la Cerda (?-1653) Aguilar de Campooko V. markesari buruz ari gara.

xvii. mendeko hirugarren hamarkadan Felipe IV.aren liburutegia hornitu zenerako, Aguilar de Campooko markesen boterea gainbeheran zegoen. Erregeari gobernuaren kudeaketa-lanetan lagundu ez arren, garai hartako Aguilarreko VI. markesak *Canciller Mayor de Castilla* izendapena zuen eta gortean parte hartuko zuen. Hortaz, egon badaude Aguilar de Campooko markesen arrastoaren atzetik jartzen gaituzten pisuzko arrazoiak.

Bestetik, errepara diezaiogun Landucciren hiztegiari. Are gehiago, errepara diezaiogun jardun lexikografikoaz landa liburuaren azken orrietan ageri den atal bitxi bezain interesgarriari. Bertan Landucci ez beste norbaitek zazpi orri baliatu zituen xvii. mendearen hasieran bere familiari eta lanari buruzko kontu zenbait idazteko. Lehendabiziko aldiz zazpi orri horien transkripzioa egin dugu eta emaitzak oparoak suertatu dira, edo hala uste dugu guk, behintzat.

Oharrok hiru zatitan bereiz ditzakegu, oro har: 1) egilearen alaben jaiotzen ingurukoa, 2) zor eta kontu ekonomikoei buruzkoa eta 3) Aguilar de Campoon lanean hasi zenean idatzitakoa.

Orain badakigu atal berezi horren egilea Francisco Rodríguez izan zela, Dorotea de Sandovalen senarra eta Magdalena, Dorotea eta Estebanaren aita. Ez hori bakarrik, aipatu gizona medikua izan zen eta testuko datek argi eta garbi erakusten digute Aguilar de Campoon (Palentzia) bizi izan zela 1604ko abenduaren 17tik 1606ko urriaren 7ra bitartean behintzat. Hortaz, ziurta dezakegu tarte horretan bederen hiztegia Aguilar de Campoon egon zela.

Testuko toponimoek leku hori eta eskualde berekoak dituzte hizpide, ageri diren alaben bataio-datuak bat datoz Aguilarreko San Miguel elizan guk topatu ditugunekin eta antroponimoak garai hartan herriaren inguruan bizi izan ziren pertsonen da-
gozkie.

Halaber, testuko pertsona izenetatik eta haien arteko harremanetatik abiatuta zentzuzkoa dirudi pentsatzea Francisco Rodríguez medikua Aguilar de Campooko handiki eta agintariekin harremanetan egon zela, baita Aguilarreko markesekin ere.

Arestian esan bezala, litekeena da hiztegiaren jatorria Aguilarreko markesekin lotu ahal izatea. Beraz, zein izan ote zitekeen Landucciren eta markesen arteko harremana? Gogora bedi azken horiek 1484an Errege Katolikoek sortutako tituluaren jabeak zirela, eta Karlos V.ak 1520an Grande de España izendapena eman zienean haien ohorea eta prestigioa handitu zituela. Garaiko goi aristokraziaren tontorrean zeuden. Ildo beretik, kontuan hartzekoa da Landuccik hiztegia idatzi zuen urtean Luis Fernández Manrique de Lara (1520?-1585) Aguilarreko IV. markesa zela; berau Felipe II.aren pribantzako kontseilaria izan zen eta gortearre-
kiko harremana ziurtatzen duten tituluak izan zituen, besteak beste: *Cazador Mayor* (Felipe II.a errege izendatu zuten unetik aurrera), *Pregonero Mayor* eta *Canciller mayor*. Gerra eta Estatu Kontseiluko kidea izan zen eta, horrekin lotuta, Galera batzordeko kidea ere bai. Aguilarreko IV. markesa Felipe II.arekin Ingalaterran eta Flandrian egon zen (1554), eta erregearen enbaxadore ere izan zen 1566an Pio V. Aita Santuaren aurrean jarduteko (Fernández Conti 2005: 589).

Hala ere, Landucciren eta markesen arteko harremana lehenagokoa ere izan liteke, Juan Fernández Manrique de Lara (1490?-1553) Aguilar de Campooko III. marke-

saren garaikoa, hain zuzen ere. Juan, Kataluniako errege-orde izan aurretik, Karlos V.aren enbaxadore aritu zen Paulo III. Aita Santuaren Erroman —1537etik aurrera behintzat bai—, 1542an kargu hori Juan de Vegari esleitu zioten arte (De Carlos Morales 2000: 455).

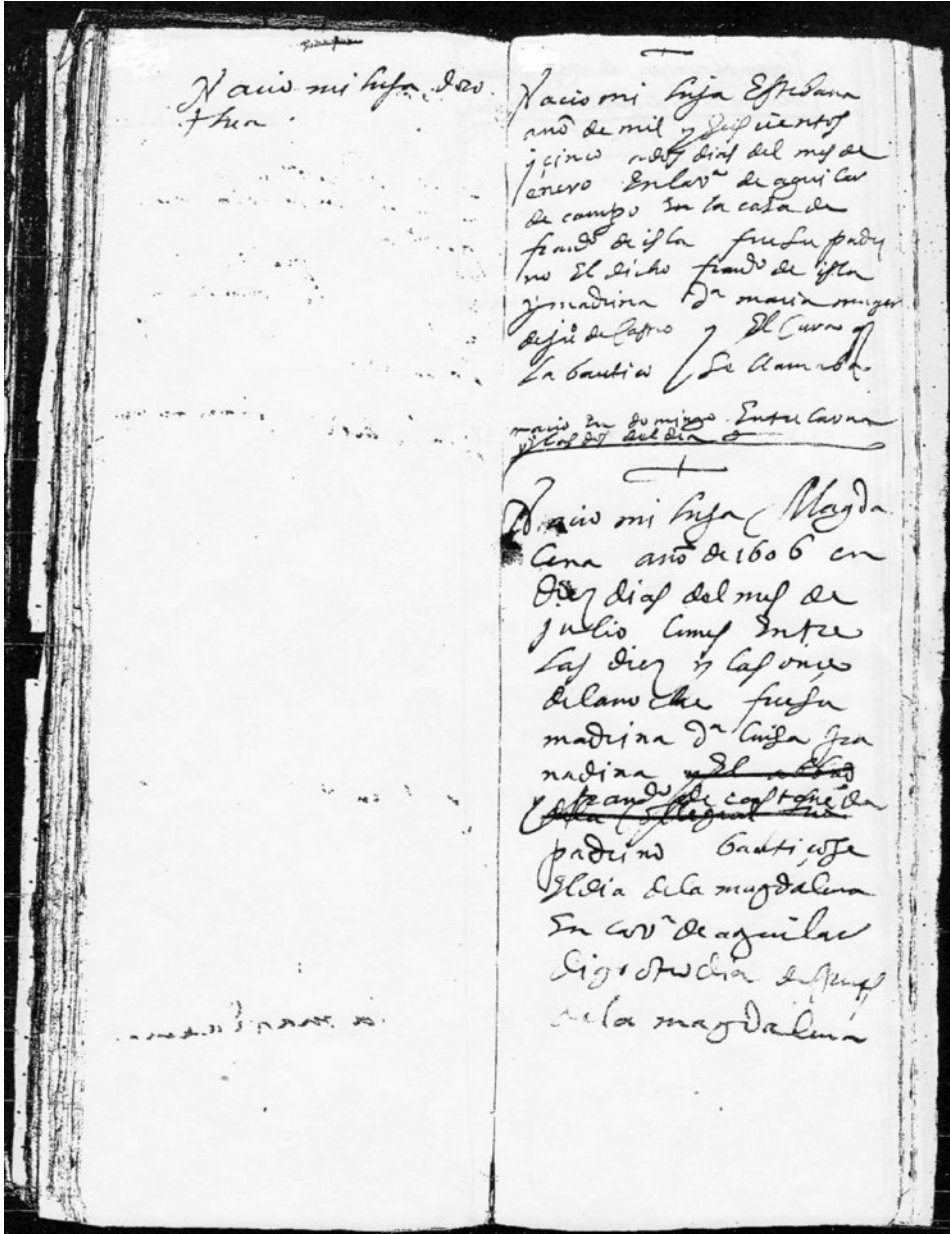
Era berean, aintzat hartzekoa da 1541eko irailaren 12tik 18ra Karlos V.a eta Paulo III.a Luccan elkartu zirela Trentoko Kontzilioa prestatzeko (Cortés Peña 2001: 164); Aguilar de Campooko markesak bileraren eta haren kokapenaren antolakuntzan egon beharko zuen ezinbestean. Gogoan izan dezagun hiztegiaren Landuccik berak dioskula Luccakoa zela. Hortaz, egon ote zitekeen hiztegiaren egilea Luccako bilerarekin nolabait lotuta?

Laburbilduz, Landucciren hiztegia Aguilar de Campooko markesekin lotzeko uste sendoak ditugu. Landuccik bere ekimenez idatzi zuen hiztegia ala markesak berak eman ote zion hura egiteko enkargua? Hizkuntzen inguruko jakin-minak ala nolabaiteko erabilera praktikoak bultzatuta idatzi al zuen, Felipe IV.aren liburutegian antzeman dezakegun bezala? Gortean, markesen inguruan, lanean aritzen ote ziren pertsonenak dira euskarazko A, B eta C eskuak? Horrela balitz ere, nola iritsi zen hiztegia Aguilar de Campoora? Eta medikuaren eskuetara? Paper beharrean kasualitate hutsez etxeko zoko batean topatu zuelako? Lagunen baten edo markesaren beraren maileguz? Bestetik, zer gertatu zen hiztegiarekin medikuak Aguilar utzi eta 1637ra bitartean? Zuzenean igaro ote zen markesen eskutik erregearen alkazarreko liburutegira?

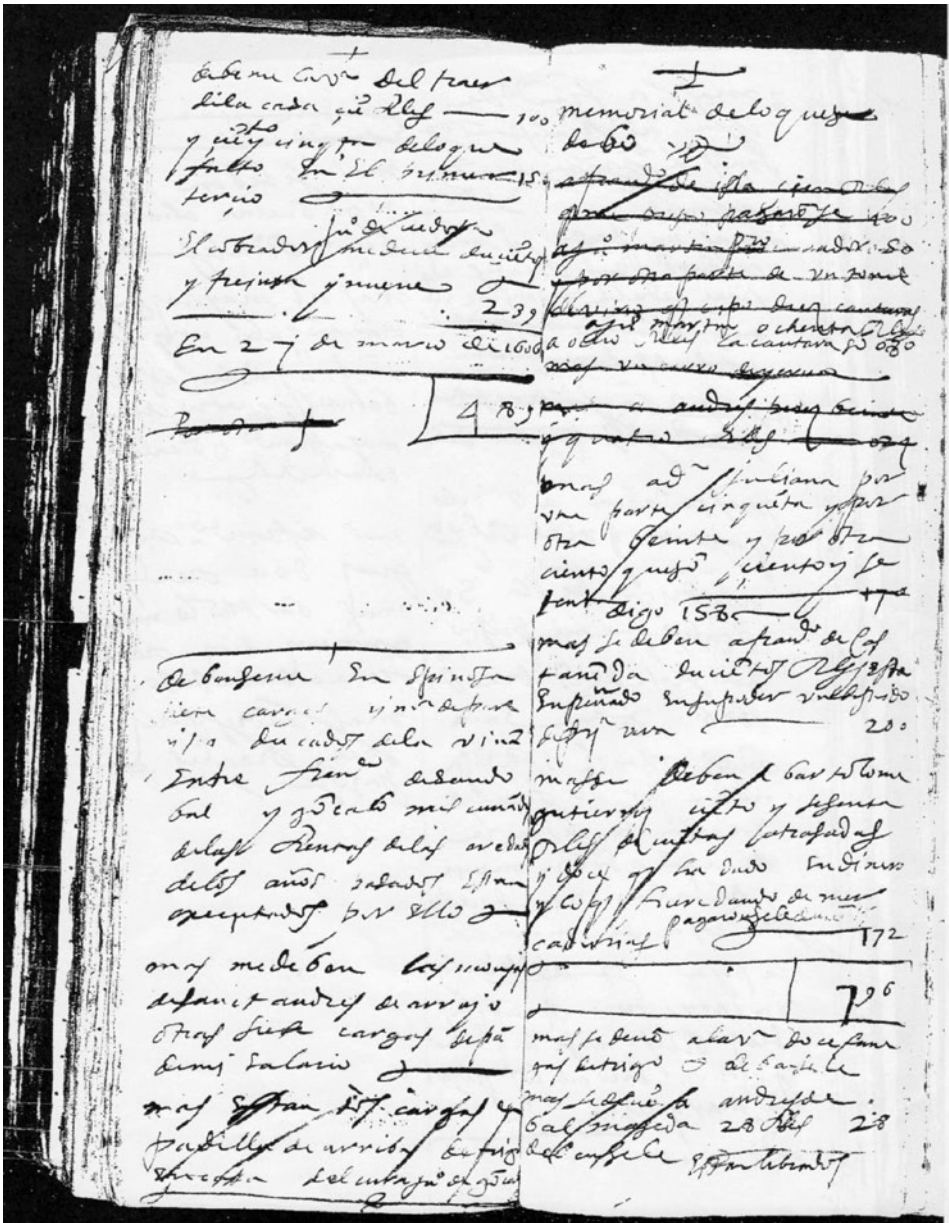
Galderak, galderak, galderak. Galdera bakoitzak iker-ildo berriak azaleratzen ditu, iker-ildo bakoitzak erronka berriak. Nolanahi den dela, Landucciren hiztegiaren eta Aguilar de Campooko markesen arteko harremanean sakontzea da orain gure helburu nagusia.

11. Eranskinak

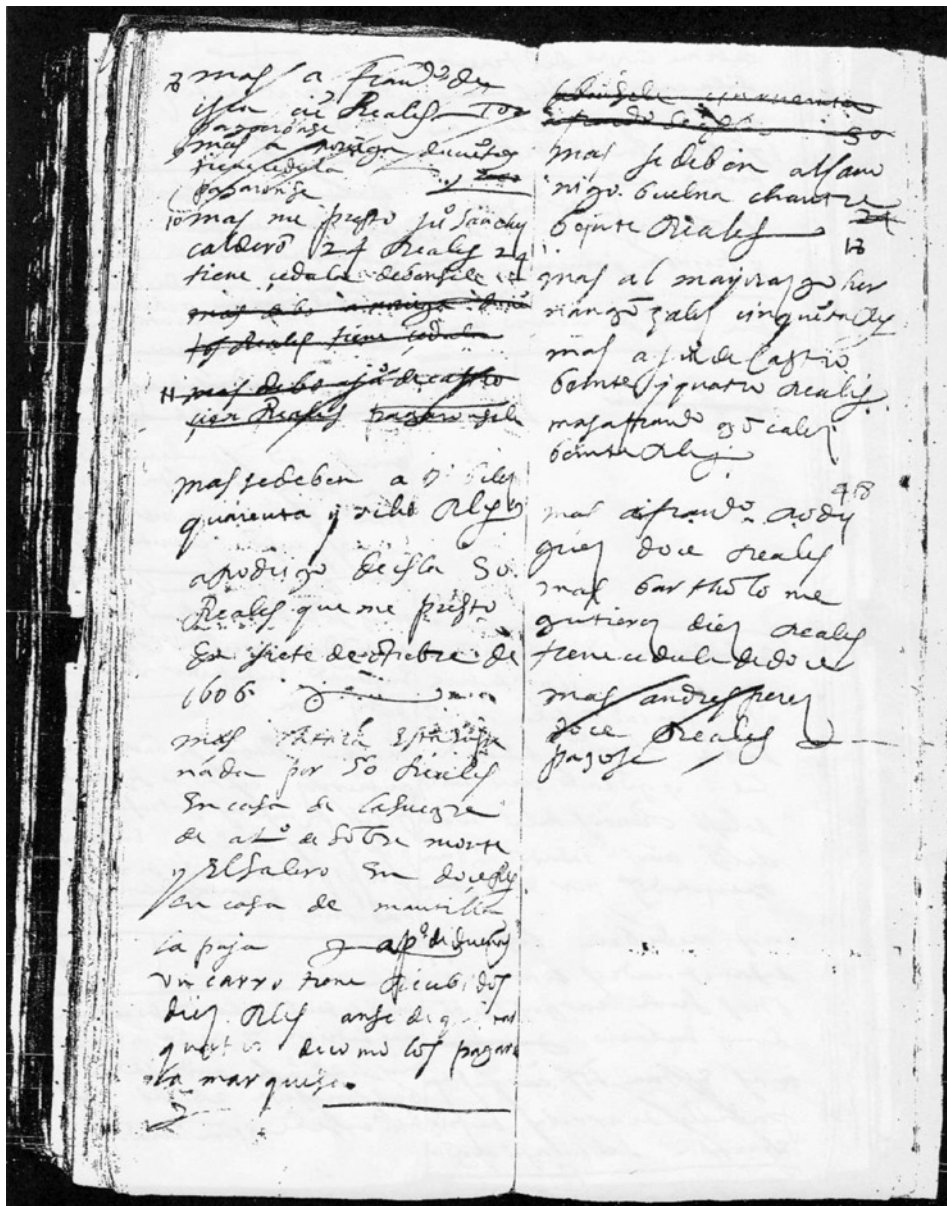
11.1. Jatorrizko oharrak

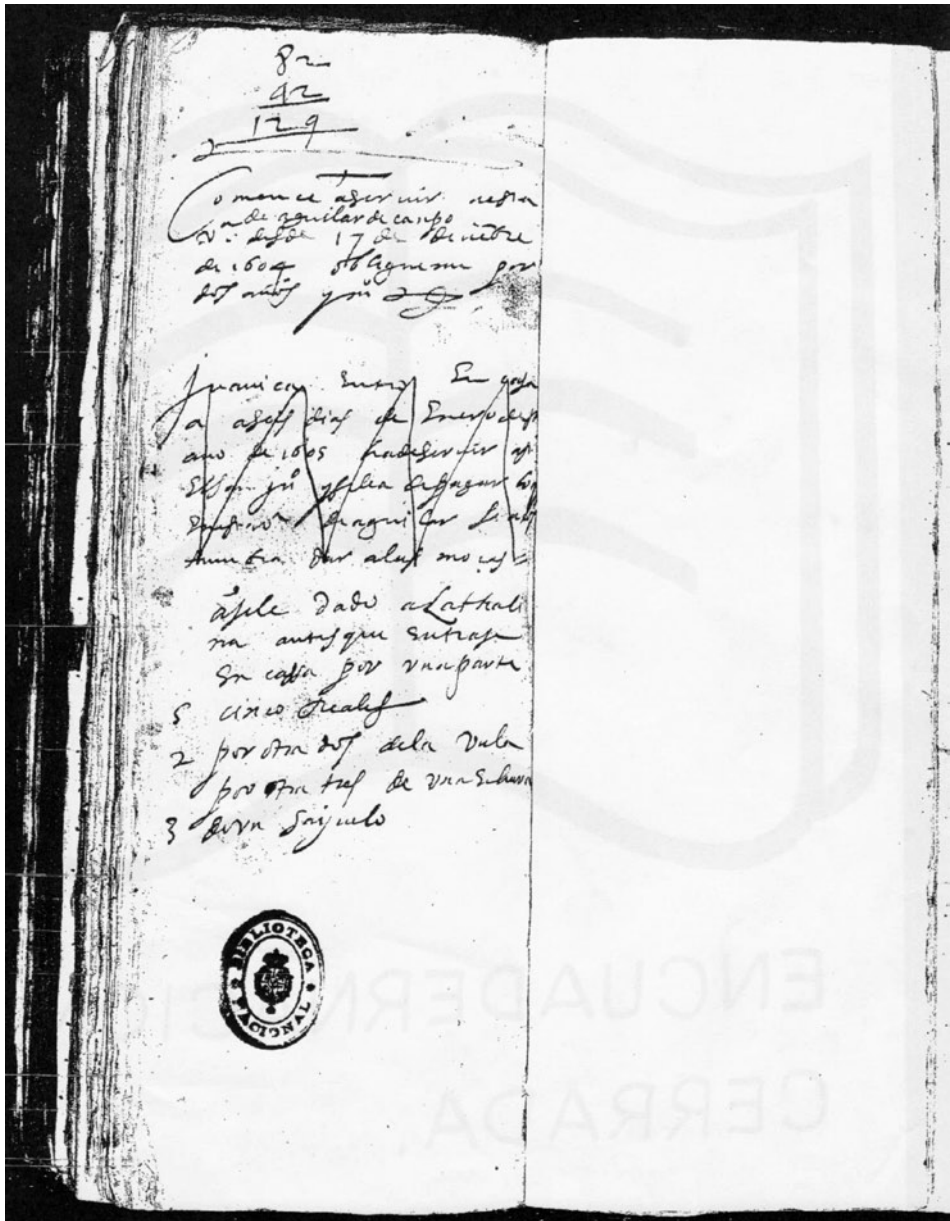
Landucciren hiztegia (330r), Biblioteca Nazionale, Madrid

Landucciren hiztegia (330v-331r)

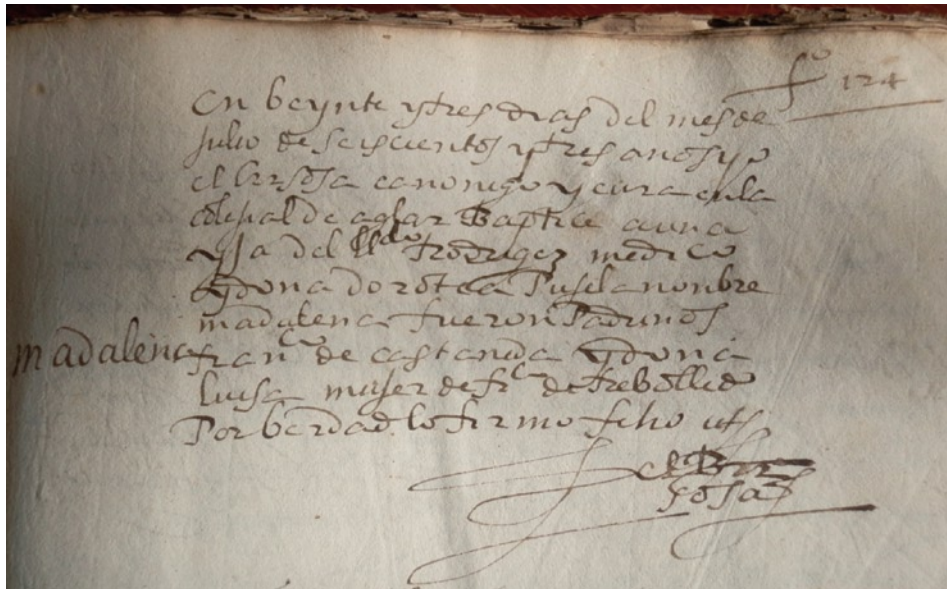

Landucciren hiztegia (331v-332r)

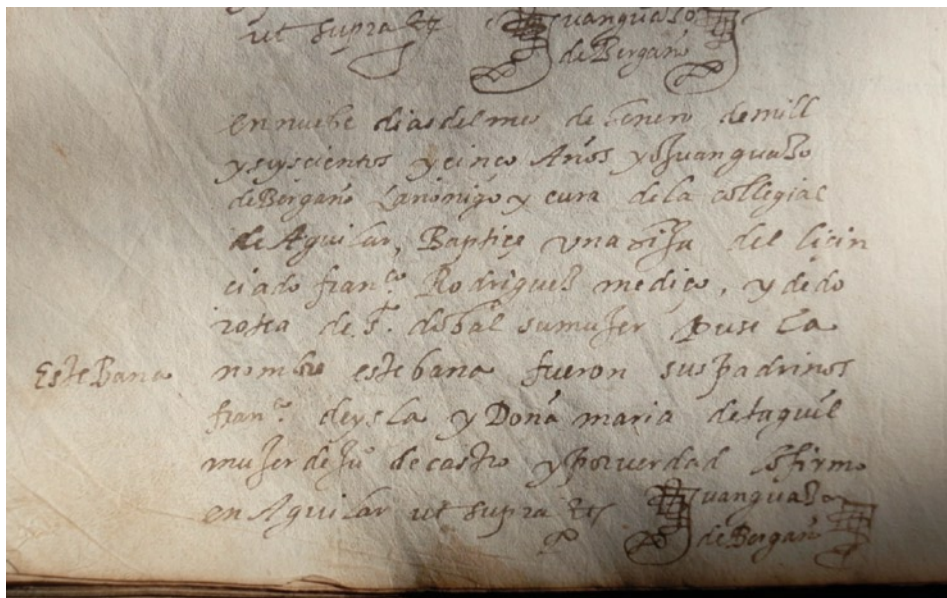
Landucciren hiztegia (332v)

11.2. Magdalenaren bataio-agiria

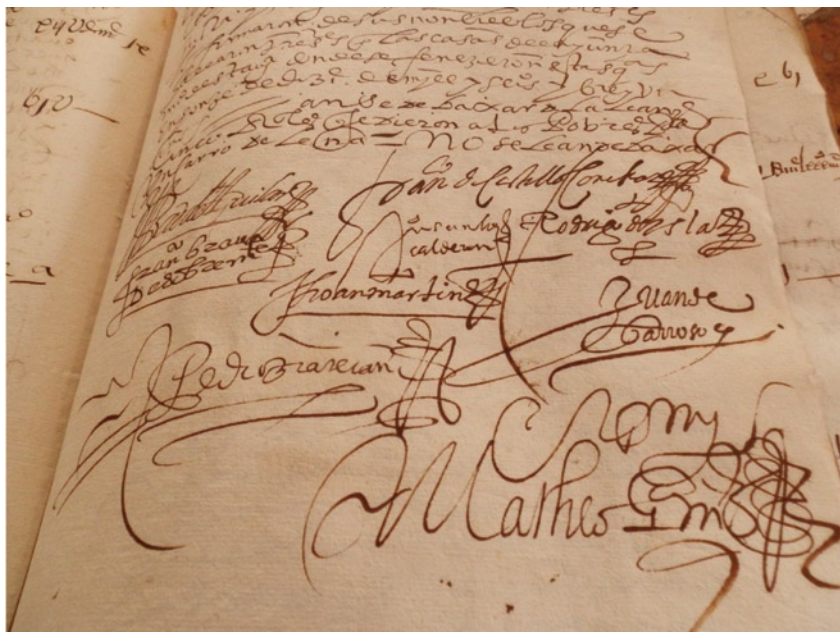
Libro II, Bautizados entre 1582 y 1618, San Migueleko kolegiata, Aguilar de Campoo

11.3. Estebanaren bataio-agiria

Libro II, Bautizados entre 1582 y 1618, San Migueleko kolegiata, Aguilar de Campoo

11.4. Aguilarreko agintariak, Hospital de San Lázaro Extramuros-en sorreran (1619)

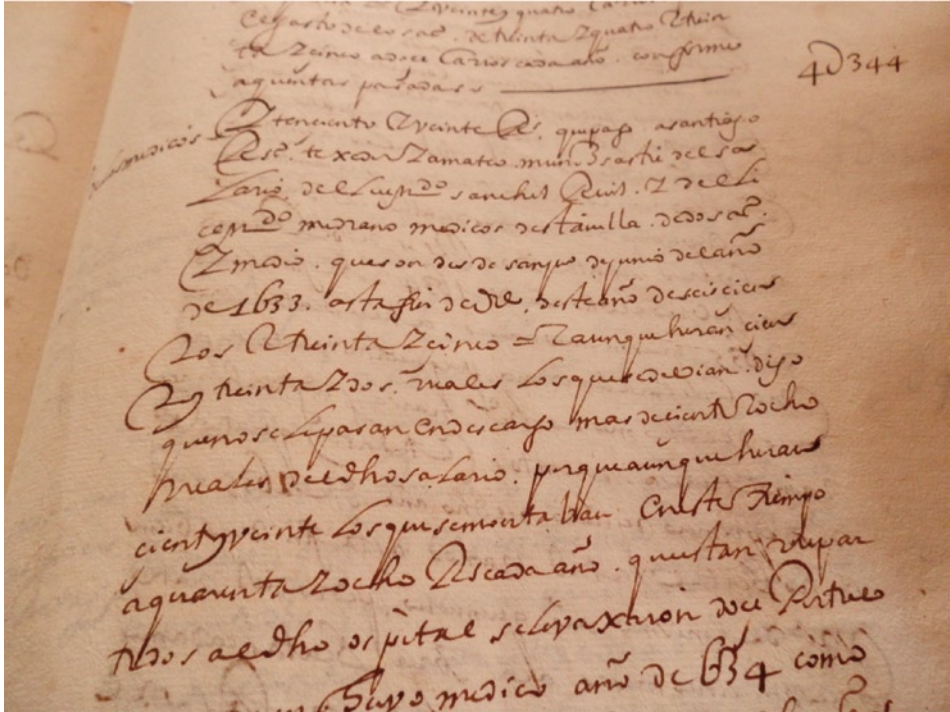
Libro de cuentas de las rentas y hacienda del Hospital de San Lázaro, extramuros de la villa de Aguilar de Campoo, entre 01/01/1621 y 31/12/1676, caja 0, carpeta 7, Udal Artxiboa, Aguilar de Campoo

11.5. Aguilar de Campooko agintariak (1625 inguruan)

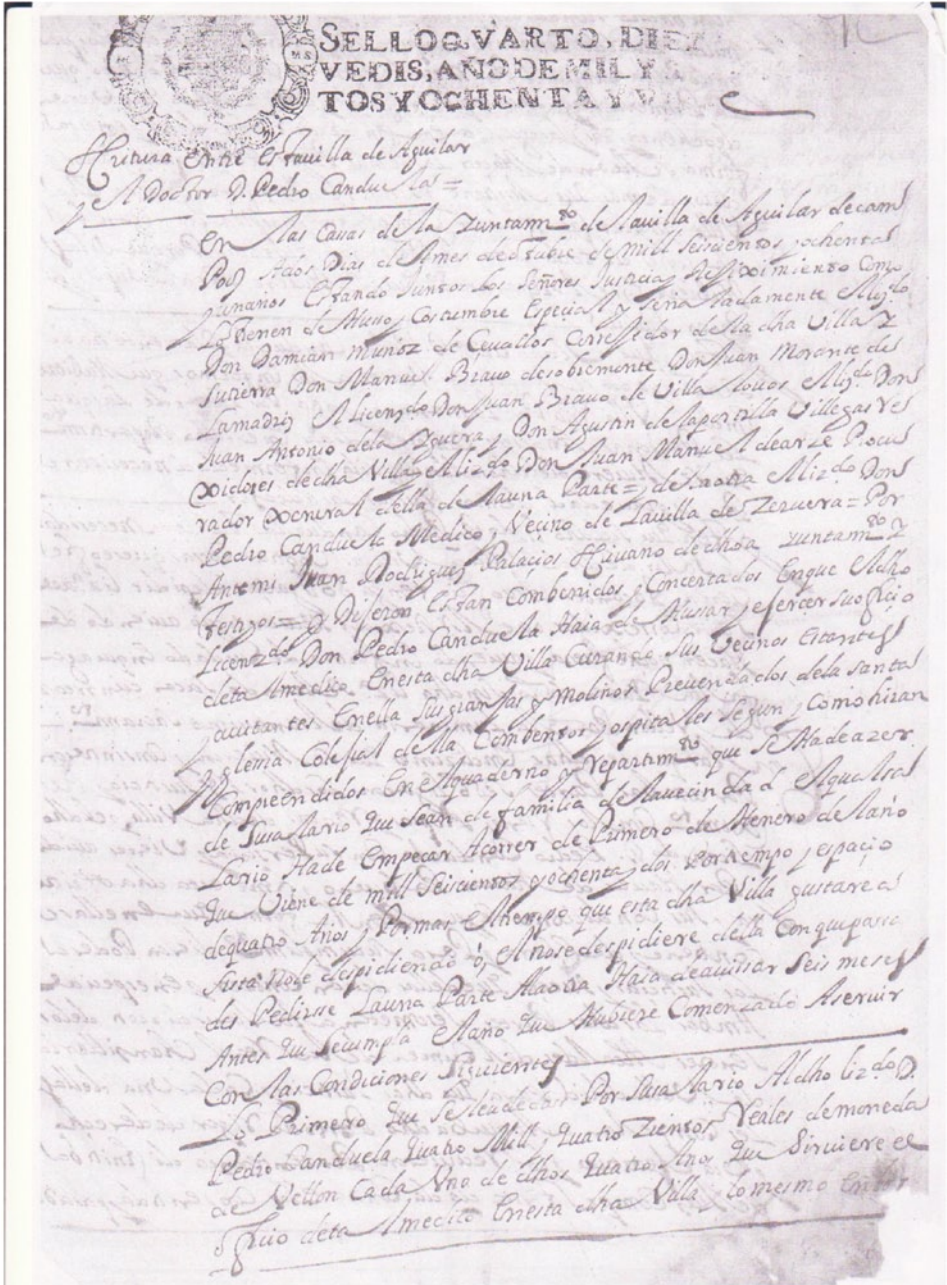
Libro de cuentas de las rentas y hacienda del Hospital de San Lázaro, extramuros de la villa de Aguilar de Campoo, entre 01/01/1621 y 31/12/1676, caja 0, carpeta 7, Aguilar de Campooko Udal Artxiboa, Aguilar de Campoo

11.6. Aguilarreko medikuen kontratazioa eta gastuak (1633 eta 1635 artean)

Libro de cuentas de las rentas y hacienda del Hospital de San Lázaro,
extramuros de la villa de Aguilar de Campoo,
entre 01/01/1621 y 31/12/1676, caja 0, carpeta 7,
Udal Artxiboa, Aguilar de Campoo

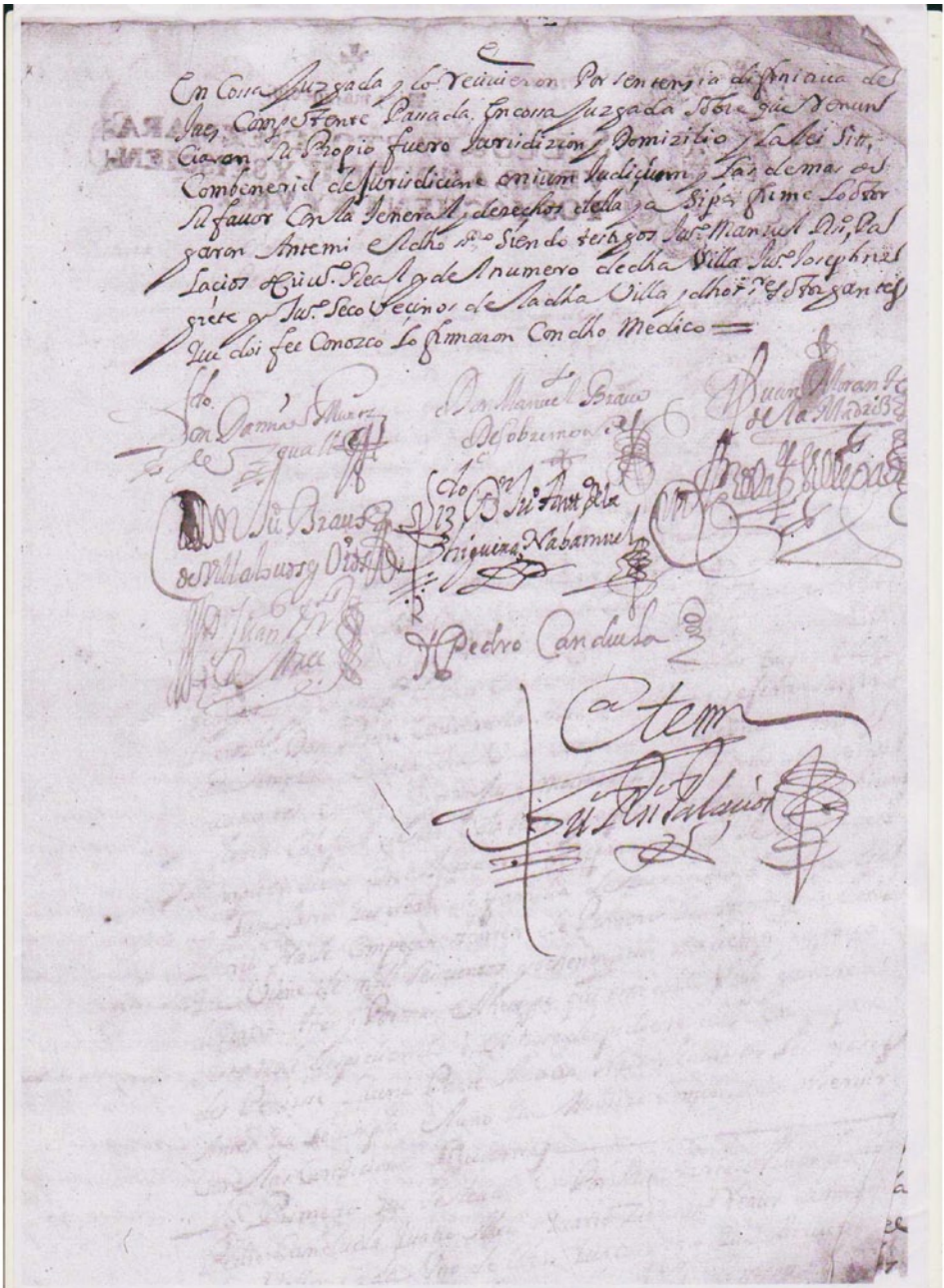
11.7. Aguilar de Campooko Udalaren eta D. Pedro Conduellas sendagilearen arteko lan-kontratua (1681-10-02)

Libros de arrendamientos, caja 31, Palentziako Probintziako Artxibo Historikoa, Palentzia

aemas que fuidere Novendo des Vedado sea comprare se
 que dicho siendo Comproedor Los Venier de Alloga su for
 miliar Casildo Combeno hospita les segun da se expreñado por
 gado otra Cancaal Pa Merad En fin de cada mes e año que
 La Primera Paga se cumplie En fin de Junio de Mayo que viene
 de ochenta de plasegunda En fin de diciembre de el mes de
 forma de Maon de Hacer Las demas Pagar de dos quatro de los
 aemas de Mas de Muidere y suviere dho año Enveca de
 Villa su granja Molinos Combenos hospita les segun bol
 dho libro de toda Costa de Obanga Quebrar Porque si las
 Hubiere En el Reparam^{to} que suviere Las a de Duplix
 Pagar Lavielas
 En que dicho lizo D. Pedro Canque la solamente ha di
 se obligado a Hacer los Vericar a los Enfermos que Hubiere
 En dha Villa Na Por la mañana para los de la que
 Los Personar Andiver Combeno de la En el Reparam^{to}
 que se suviere de el hospitalario y si la Enfermedad necesitan e
 Por su granca de demas Viuitas La a de azer
 En que dicho lizo D. Pedro Canque la tambien necesidad
 de Salir de dha Villa a Viuitas Oponar Corra que se oge
 seron Socantes Año que tenga Obligacion de salir lizo a e
 Por Corredidor o a los Rededores Mas a no que auindo de
 Hacer noche fuera gravado Enfermo de dha dha En que aze
 fa Ma dha dha de dha lizo de lizo de sacar con real
 de Nelson Para la Luminaria de la Santissimo sacram^{to}
 En las que se dha Condiziones que se suviere y Annuacion
 Por ambas Partes se obligaron Los dho de Justicia del
 Dicho Con los Viene Propios y Rentas de dha Villa y el dho
 Licen^{do} D. Pedro Canque la En su Personar Viene auido
 Por Hacer de Hacer lo bueno y me esta dha dha
 Na y sus Condiziones segun de la forma que en el
 Condere de dha y Para su cumplim^{to} dha Poder
 Las Justicias y Jueces que de las deuan Conzer y en especial
 Ambas Los dhas Partes se ometen a la Jurisdiccion de los
 Reinos Alcaides del Reino de las Yslas e de la Chancilleria
 de Valladolid para que dhas Justicias Cada una de las
 se Compelan a lo que a dho Porro de Viger de dha
 Via e facultad y lo veniere con Per sentencia de los Juides
 de sus Comp^{to} de dha Costa e de las dha en dha parada

Libros de arrendamientos, caja 31, Palentziako Probintziako Artxibo Historikoa, Palentzia

Libros de arrendamientos, caja 31, Palentziako Probintziako Artxibo Historikoa, Palentzia

12. Bibliografía

- Agud, M. & K. Mitxelena (arg.), 1958, *N. Landuchio. Dictionarium linguae cantabrigae (1562)*, (ASJU-ren gehigarriak, 1). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Baró Pazos, J., 1985, *Gobierno y administración de la villa de Aguilar de Campoo (Ordenanzas de 1591)*. Santander: Artes Gráficas Resma.
- Bouza, F., 2005, *El libro y el cetro: la biblioteca de Felipe IV en la Torre Alta del Alcázar de Madrid*. Salamanca: Instituto de Historia del Libro y de la Lectura.
- Cano Aguilar, R., 2008, *Comentario filológico de textos medievales no literarios*, 2. arg. Madrid: Arco/libros.
- Conde, J.C. & V. Infantes, 2007, *De cancioneros manuscritos y poesía impresa*. Madrid: Arco Libros.
- Cortés Peña, A.L., 2001, «Carlos V y el Papado», in J.L. Castellano & F. Sánchez-Montes González (arg.), *Carlos V europeísmo y universalidad* [nazioarteko batzarra, Granada 2000ko maiatza], 3. lib. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 145-168.
- De Carlos Morales, C. J., 2000, «Los consejos y los consejeros de Carlos V», in J. Martínez Millán (arg.), *La Corte de Carlos V*, 2. lib., 3. tomoa, Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 5-468.
- De la Fuente Charfolé, J.L., 2012, *El maestro de capilla Juan de Castro y Mallagaray (1570-1632), discípulo de Felipe Rogier: aportaciones al conocimiento de su vida y obra musical*. Cuenca: Universidad de Castilla-La Mancha & Sociedad Española de Musicología (SEDEM).
- Fernández Conti, S., 1998, *Los Consejos de Estado y guerra de la Monarquía hispana en tiempos de Felipe II, 1548-1598*, Valladolid: Junta de Castilla y León, Consejería de Educación y Cultura.
- , 2005, «La nobleza castellana y el servicio palatino», in J. Martínez Millán & S. Fernández Conti, *La monarquía de Felipe II: la Casa del Rey*, 1. lib. Madrid: Fundación Mapfre Tavera, 545-644.
- Gallina, A., 1959, *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII*. Firenze: Leo S. Olschki.
- García Mercadal, J., 1917, *España vista por los extranjeros*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Huidobro Serna, L., 1954, *Breve historia y descripción de la muy leal villa de Aguilar de Campoo*, Palencia: Institución «Tello Téllez de Meneses».
- Knörr, H. & K. Zuazo, 1998, *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak. El euskara alavés. Estudios y textos*. Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra - Parlamento Vasco.
- Lakarra, J.A., 1993, *XVIII. mendeko hiztegitzaren etorkiez*. Gasteiz: UPV/EHUko tesia.
- , 1994, «Euskal hiztegitzaren historiarako: II. Gogoetak Urteren hiztegitzaz», *ASJU* 28:3, 871-884.
- , 1995, «Pouvreuren hiztegiez eta hiztegitzaren historiaz», *ASJU* 29: 1, 3-52.
- Landucci, N., 1562, *Dictionarium linguae cantabrigae*, Madrilgo Biblioteca Nazionaleko eskuizkribua, 8431. zb. <<http://www.bne.es/docs/inventariomss/invngenmss12.pdf>>. Eskuizkribuaren argazkiak: Koldo Mitxelena Kulturuneko Fondo Gordeak (J.U. 3087).
- M. Agud & K. Mitxelenaren arg., *ASJU*-ren gehigarriak 3, Donostia, 1958.
- Larramendi, M., 1745, *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín*. Donostia: Bartholomé Riesgo y Montero. Faks., Donostia: Txertoa, 1984.
- Martinez de Madina, E., 1998, «Landuchioren hiztegi iraulia, euskara-gaztelania», in H. Knörr & K. Zuazo (arg.), *Arabako euskararen lekukoak. Ikerketak eta testuak*, Gasteiz: Eusko Legebiltzarra, 335-465.
- Mayans, G., 1737 [1984], *Orígenes de la Lengua Española*, in *Obras Completas II*, Valencia: Ayuntamiento de Oliva & Diputación de Valencia.

- Mitxelena, K., 1958, «Introducción», in M. Agud & K. Mitxelena (arg.), *N. Landuchio. Dictionarium Linguae cantabrigiae (1562)*. Donostia: GFA.
- Nebrija, A. de, 1495? [1999], *Vocabulario Español-Latino*, in P. Alvarez de Miranda (arg.), *Lexicografía española peninsular. Dicionarios clásicos*, (Biblioteca Digital Clásicos Tavera. Serie VIII. Lingüística y antecedentes literarios de la Península Ibérica). Madril: Fundación Mapfre [RAE-k egindako faksimilea erreproduzitzen du].
- , 1516, *Vocabulario de Romance en Latín.*, Sevilla: Johannes Varela. [Egileak moldatutako argitalpena; Gerald J. MacDonald-en arg., Madril: Castalia, 1973].
- Orduna, G., 2000, *Ecdótica. Problemática de la edición de textos*. Kassel: Edition Reichenberger.
- PARES Portal de Archivos españoles: [online] <<http://pares.mcu.es>> [Kontsulta: 2014-10-05].
- Pérez Priego, M.A., 2001, *Introducción general a la edición del texto literario*. Madril: UNED.
- Real Academia Española, CORDE: Corpus Diacrónico del Español. [online] <<http://corpus.rae.es/cordenet.html>> [Kontsulta: 2014-09-22].
- Tellechea, I., 1955, «*El amable Venturino*, viajero por el País Vasco», *BAP* 11: 175-191.
- Urgell, B., 2002a, *Euskal lexikografia. Irakaskuntza proiektua*. Gasteiz: UPV/EHU.
- , 2002b, *Larramendiren Hiztegi Hirukoitza-ren Eranskina: saio bat hiztezigintzaren testukritikaz*, Bilbo: «Julio Urkixo» Euskal Filologia Mintegia & GFA.
- , 2008, «Berriemaileen gaitasuna eta eredu lexikografikoaren eragina Landucciren hiztegian», in X. Artiagoitia & J.A. Lakarra, *Gramatika jaietan Patxi Goenagaren omenez (ASJU-ren gehigarriak 51)*, Bilbo: «Julio Urkixo» Euskal Filologia Mintegia & UPV/EHU, 805-836.
- , 2013, «El orden de los diccionarios de Landuchio y su influencia en los datos vascos», *Oihenart* 28, 209-222.
- , 2014, *Hiztegien testukritika: Landucciren eskuizkribua*, UPV/EHUko Euskal Filologia eta Hizkuntzalaritzako graduondokoaren mintegi aurreratua (2014ko otsail-martxoak).
- , 2015, «Landucciren hiztegien ordena eta honen eragina euskarazko hiztegian», in R. Gómez & M. J. Ezeizabarrena (arg.), *Eridenen du zerzaz kontenta. Sailkideen omenaldia Henrike Knörr irakasleari (1947-2008)*. Bilbo: UPV/EHU, 693-719.
- Yanguas y Miranda, J., 1854, *Diccionario de las palabras anticuadas que contienen los documentos existentes en los archivos de Navarra, y de su correspondencia con el lenguaje actual*. Iruñea: Imprenta de Francisco Erasun.

Mikel Babiano Lopez de Sabando
HEIS, Micaela Portilla ikergunea
Nieves Cano 27, 01006 Gasteiz
mikelbabiano@gmail.com

Iker Basterrika Cereceda
HEIS, Micaela Portilla ikergunea
Nieves Cano 27, 01006 Gasteiz
ikerbasterrika@gmail.com

Iker Echeverria Gallastegui
HEIS, Micaela Portilla ikergunea
Nieves Cano 27, 01006 Gasteiz
iker_et@hotmail.com

Ageda Galarraga Zuazo
HEIS, Micaela Portilla ikergunea
Nieves Cano 27, 01006 Gasteiz
agalarraga@gmail.com

Euskal kanta bat 1783ko antzerki-lan batean

A Basque song in a 1783 play

Eneko Zuloaga

Euskal Herriko Unibertsitatea UPV/EHU

Abstract

In this paper I present a critical edition of a short song written in Basque. It is a well known comic piece that continues to be sung even nowadays, and it was inserted by Rita Barnetxea in one of her dramas (Catalin, 1783). Some of the features attested in it are quite interesting from the linguistic point of view. In short, the text combines modern traits with several archaisms which were more common 200 or 250 years earlier than in the end of the 18th century. On the one hand, this paper intends to fix a critical version of the text. On the other hand, an exhaustive analysis of the innovations (graphic distinctions and phonological rules) and the archaisms (morphosyntactic features and lexical variants) is given in order to highlight the peculiarity of the text.

Keywords: *Western Basque, Rita Barnetxea, folk literature, critical edition, 18th century, multilingualism.*

Laburpena

Lan honetan euskaraz idatzitako euskal kanta labur baten edizio kritikoa aurkezten dut. Pieza umoretsua eta ezaguna da, gaur egun ere kantatzen dena, eta Rita Barnetxeak bere antzerki-lanetako batean (Catalin, 1783) txertatu zuen. Bada, kantuak bilzen dituen zenbait ezaugarri interesgarri askoak dira hizkuntzaren ikuspegitik. Labur azalduta, testuan nahasturik ageri dira zenbait erabilera moderno eta ez 18. mendearen amaieran baina 200 edo 250 urte lehenago arrunt ziren arkaismo batzuk. Alde batetik, lan honek testuaren bertsio kritikoa finkatu nahi du. Beste alde batetik, berrikuntzen (bereizketa grafikoak eta arau fonologikoak) eta arkaismoen (ezaugarri morfosintaktikoak eta aldaera lexikoak) azterketa zehatza ematen da, testuaren berezitasuna nabarmentzeko.

Hitz gakoak: *Mendebaleko euskara, Rita Barnetxea, literatura herrikoa, edizio kritikoa, 18. mendea, eleaniztasuna.*

1. Sarrera*

Ezagun da emakume idazleei tradizioz eta oraintsu arte ez zaiela leku handirik egin ez tokian tokiko literaturetan, ez literatura horien historietan. Rita Barnetxea¹ bilbotarra bizi izan zen sasoiari ere gutxi ziren emakume idazle ezagunak hala Euskal Herrian nola Espainian. Palacios Fernándezek dioenez, «A pesar de que encontramos en tiempos pasados algunas mujeres que alcanzaron un lugar destacado en las letras españolas, su presencia es meramente testimonial. Tenían vedada cualquier osadía intelectual; la simple afición a la lectura podía atraerle la acusación de “bachillera”» (2000: 83). XVIII. mendeko kultura-gizon batzuek emakumeen lanak aldarrikatu arren, eta emakume batzuen lorpen intelektualak lorpen, ez dirudi Barnetxeak itzalpetik iritea lortu zutenik: Inmaculada Urzainquiren arabera, dozena erdi emakume antzerkigile besterik ez zeuden Barnetxea baino lehen (2006: xviii); Palacios Fernándezen arabera (2000: 87), ordea, ehun bat izan ziren XVIII. mendean, nahiz eta gehien lanak argitaratu gabe geratu ziren. Ez du ematen lan horiek hemen aipatuko ditugun noblezia-giroko bilera pribatuetatik irten zirenik.

XVIII. mendeko emakume baten testua dakargu lan honetan; zehazki, Rita Barneixearen *Catalin* (1763) antzerki-lanean ageri den euskal kanta laburra: lau lerro besterik ez ditu kantak, baina ezin interesgarriagoa da bai alderdi filologikotik, bai linguistikotik. Azken hamar urteotan birritan argitaratu den arren (ez beti behar bezain ondo), guk geuk oraintsu izan dugu kantaren berri, eta, aparteko edizioa eta iruzkina merezi zituela iritzita, hona dakartzagu biak.

Mitxelenak zioenez, «No se debe olvidar, por otra parte, que nuestros textos son de inestimable valor por lo menos para el historiador de la lengua. En este caso, como ocurre con cualquier mercancía, su misma escasez basta para aumentar el precio» (1961a: 57). Horren erakusgarri da Barnetxearen laneko kanta, lau lerrotan hainbat aztergai interesgarri baititu: grafia, grafiak islatzen duenaren interpretazioa, XVIII. mendean amaierarako ezohiko arkaikotasun morfosintaktikoa... Oso testu interesgarria da, eta Mitxelenaren esana berretsiz gogorarazten digu, bere laburtasunean, zenbat dugun oraindik ere hausnartzeko, ikasteko eta argitzeko hala euskararen historiaz nola historia hori hezuramaitzen duten materialez.

2. Rita Barnetxea: bizitza-zertzeladak eta *Catalin* antzerki-lana

2.1. Bizitza-zertzeladak

Bizkaiko Elizaren Histori Arkibuan gordetako bataio-agiriaren arabera, Maria Rita Nicolasa Petra Barnechea Morante de la Madrid, José Fernando de Barnechea Nobia y Barcoren (Portuko II. markesa) eta Ana María Morante de la Madrid Caste-

* Lan honek MINECOK finantzatutako «*Monumenta Linguae Vasconum* (V): periodización y cronología» (kodea: FFI2016-76032-P) taldearen babesa izan du. Bihoazkie nire eskerrak taldekideei, testua lehenengoz aurkeztean iradokitakoengatik, eta, bereziki, Gidor Bilbao eta Joseba A. Lakarrari, lan honen akuilari izateagatik; orobat Borja Ariztimuñori, aurreko bertsioa irakurtzeko beta hartzeagatik.

¹ Egileaz orain arte egin diren azterlanetan «Barneetxea» aipatu izan da, baina bataio-agirian argi ageri da «Barnechea» aitaren zein alabaren abizena aipatzean. Bataio-agiri hori Bizkaiko Elizaren Histori Arkibuan aurki daiteke. Erreferentzia-zenbakia: ES/AHEB-BEHA/F006.080. Signatura: 0683/001-00.

jonen (La Solanako markesa) alaba, 1757ko maiatzaren 13an jaio zen Bilboko Alde Zaharrean. Gazterik utzi zuen Bizkaiko hiriburua: 1761ean ama hil ondoren, aita apaiz sartu zen, Santiago apostoluaren botoen diputatu eta administratzaile izendatu zuten, eta familia Valladolidera joan zen. Han, Las Huelgasko monasterioan ikasi zuen Rita Barnetxeak, 1775eko urtarrilaren 3an Juan de Sahagún de la Mata Linaresekin (Carpioko kondea eta Calatravako zalduna) ezkondu zen, eta Bartzelonara abiatu ziren, lan-kontuak tarteko. Bi alaba (María Martina eta Francisca Javiera) erditu ondoren, 1780an, Barnetxearen senarra Erregearen Jauregiko Barrutiko Alkatteen Salako kide izendatu zuten, eta Madrila joan ziren: Espainiako hiriburuan hil zen Rita Barnetxea 1795eko azaroaren 23an.

Gurasoen eta senarraren noblezia-tituluek islatzen dute hizpide dugun egilea gizartearen goi-mailan jaio eta bizi izan zela. Sasoi hartako harremani dagokionez, badakigu XVIII. mendearen azken hamarkadetan Madrilgo goi-mailako zirkuluetan zebilela; besteak beste, Albako dukesaren inguruan ibili zen, eta Jovellanos asturiarrak estimatan zituen Sahagún de La Mata eta Barnetxea senar-emazteak (Urzainqui 2006: xxii). Bestalde, 1787an Madrilen «Junta de Damas de Honor y Mérito» sortu zenean, batzorde hartako kide izendatu zuten. Euskal Herriari gagozkiolarik, sorterrria txikitarik utzi zuen arren, izan zuen harremanik gerora ere Bilbo inguruarekin, hainbat bidaia egin baitzituen Euskal Herrira (Urzainqui 2006: xxxviii). 1768an sortutako Euskalerriaren Adiskideen Elkarte ere hurbiletik ezagutu zuen: aita, senarra, aitaginarreba, koinatua eta alaba baten aitaginarreba elkartekide izan ziren.

Barnetxea osasun ahulekoa omen zen, baina badirudi etxekoen eta adiskideen artean bere zaletasunak patxadaz eta modu atseginen ikasteko eta lantzeko giro aproposa zuela: bere senarra ere gizon irakurria zen, eta halako giroetan ohikoa zen adiskide eta lagunak etxera gonbidatzea, arratsalde-pasa: karta-jokoan aritzeko ez ezik, honetaz eta hartaz, ikuskizunez, irakurritakoez eta idatzitakoez jarduteko aukera bikainak ere baziren, bai eta bilera-kideek prestatutako antzerki-piezak jendaurrean azaltzeko bilera aproposak ere.²

2.2. *Catalin* antzerki-lana

2.2.1. *Lanaren testuinguruaz*

Rita Barnetxearen bi antzerki-lan iritsi zaizkigu (hemen hizpide izango dugun *Catalin* eta *La aya* izeneko komedia),³ baina badakigu besterik ere idatzi zuela: izenbururik gabeko beste komedia bat, Mantxatik bidaia egin ahala edo egin ondoren idatzitako kronika, zenbait poema liriko eta beste komedia-lan batzuk sortzeko oharrak

² J. Townsend-ek deskribatu zuen etxeko bilera haietako giroa: «En la [casa] del conde de Carpio, todos, a excepción de un italiano, eran españoles, y la diversión habitual, un juego de cartas. Cerraba allí la velada una cena ligera. El conde llegaba antes de las diez, y cuando no iba al teatro pasaba la tarde con su familia. Él es un hombre culto y sensible, y ella puede animar cualquier reunión con su sola presencia» (1988: 210).

³ *Comedia en prosa intitulada «La Aya». En un acto* da izenburu osoa. Galdutzat jotzen zen, harik eta María Jesús García Garrosak (Valladolideko Unibertsitatea) Madrilgo Biblioteka Nazionalean kopia bat aurkitu zuen arte. Horretaz eta Espainiako komedia neoklasikoaren esparruan Rita Barnetxeak egindako aitzindari-bideaz, begiratu García Garrosa (2005) lana.

(tartearen, haurrentzat prestaturiko komedia bat). Egilea hil ondoren sakabanatu egin ziren familiaren agiriak, eta horrek zaildu egiten du lan horiek eta idatzita utz zitzaizkeen beste batzuk aurkitzea.

Gure ezagutzatik eta lan honen helburuetatik harago geratzen da Espainiako XVIII. mendeko antzerkigintza, baina esan dezagun, Urzainquiren azterlanari jarraituz, *Catalin* lan neoklasikoa dela, berritzailea, nahiz eta obra xumea izan (2006: xxxi eta hurrengoak). Komedia sentimental neoklasikoa da, non proposamen etikoak eta ikuspegi ilustratua azaltzen baitira (xliv). Portugalete aldeko baserri-giroan kokatu zituen egileak gertakizunak, eta, gerora ere aipatuko dugunez, Barnetxeak berak ezagutu bide zuen giro euskalduna sortzeko baliatu zituen hona dakarkigun kanta eta beste elementu batzuk (toponimia eta antroponimia, kasurako).

Halako lan bat taxutu izanak islatzen du egilea irakurria zela, bazuela lehenagoko idazleen eta idazle garaikideen literatura dramatikorekin berri; orobat, Adiskideen Elkarteko eragina ikusten du Urzainquiren bilbotarraren ikuspegi berritzailean: ezagun da antzerkiak leku nabarmena zuela elkartekideen biltzarretan, eta elkartea bera erreformatzailea eta klasizista zela (2006: xxxii). Altzibarrek dioenez, «Lehen urte hauetan *Elkartekak*, esan nahi baita noblezia ilustratuak, garrantzi handia eman zion antzerkiari denborapasa eta irakaskuntz baliabide gisa» (1991: 35). Antzerki-moldeari dagokionez, *El borracho burladoz* ari dela, Altzibar bat dator Urzainquirekin: «Herria eraberritu eta eraldatzearen bidetik antzerkia ere aldatu nahi izan zuten [Adiskideen Elkarteko kideek] (...) Teatro neoklasikoaren oinarritzko printzipioari datzekio, irakaste xedeari alegia, eta onartu egiten dituzte arautegi neoklasikoa eta hiru unitateen araua, oso hertsiki ez bada ere» (36). Izipiritu horretatik edan bide zuen, beraz, Barnetxeak.

2.2.2. *Catalin*: 1783ko argitalpena

Catalin lanaren edizioa ona da, zaindua eta paper onean inprimatua, baina ematen du klandestinoa dela: egilearen baimenik gabe kaleratu duela dio argitaratzaileak hitzaurreen. Lanaren azalean ez da ematen ez egilearen, ez inprimatzailearen izenik. *Catalin* izenburua, «Comedia en prosa» zehaztapena, Andrés Rey Artieda-ren aipu labur bat,⁴ argitalpenaren lekua (Jaen) eta data (MDCCLXXXIII) besterik ez dira ageri (ikusi 1. irudia eranskinetan):⁵ Urzainquiren arabera, bitxia da obra Jaenen agertu izana, hiriak ez baitzuen inprenta-tradizioirik (2006: xxxiv).

Ematen du argitaratzaileak Barnetxearen hurrekoa izan behar zuela, bilbotarraren izaera eta beste lan batzuk aipatu baitzituen:

Disculpará tambien la licencia, con que aun sin noticia de su Autora, me atrevo á producirla, como parto feliz de el singular talento que la ha concedido la Naturaleza. No es esta la primera, ni la unica obra, en que lo ha acreditado suficientemente

⁴ «Es la Comedia espejo de la vida, / su fin mostrar los vicios, y virtudes / para vivir con orden, y medida».

⁵ Ez dirudi, halere, egiletasunaren inguruko zalantzarik dagoenik: Vicente García de la Huertak bilbotarrari egotzi zion *Theatro Español* lanean (1786) —Juana Inés de la Cruz eta Rita Barnetxea dira lan horretan ageri diren emakume bakarrak—, Serrano y Sanzek eskuizkribua ikusi omen zuen Barnetxearen testuen artean eta beste katalogo batzuetan ere hala ageri da.

antes de aora, y sinó fuera por temor de ofender su suma modestia, y moderacion, me detendría a referirlas; pero baste la presente, que en medio de una muy quebrantada salud compuso para diversion, y recreo de su animo tranquilo siempre, aun en medio de sus mayores indisposiciones, é incomodidades corporales. Ella, á la verdad, dá una suficiente idéa de el noble espíritu de su Compositora, y obliga al Lector á tomar cierto interés en su salud, y á desear, que Dios se la conceda con mayor robustéz muchos, y dilatados años, para lustre de las Letras, y honor de las de su Sexo. (1783: 4-6)

Horiek jakinik, pentsa liteke *Catalin* Barnetxearen konplizitatearekin argitaratu zuela bilbotarraren adiskideren batek; zehazki, Ignacio Luis de Agirre aipatzen du Urzainquik: Adiskideen Elkarteko bazkidea zen, Barnetxearen senarraren laguna, eta denboraldi bat emana zuen Andaluzia aldean (2006: xx).

3. Testua⁶

3.1. Beste transkripzio batzuk

XVIII. mendeko argitalpenaz geroztik, Barnetxearen komediako euskal testua behin baino gehiagotan transkribatu da, batez ere azken urteotan: aipatzekoak dira Palacios Fernández⁷ eta Urzainquiren transkripzioak, bestelako artikulua eta lan laburrago batzuetako aipuetan erabili izan direnak.

Lehenengoaz denaz bezainbatean, badira zuzendu beharreko zenbait forma, betiere Palacios Fernándezek guk ezagutzen ez dugun edizioen bat (testua beste modu batera ematen duena) erabili ez bazuen: *acsobac* ematen du, 1783ko testuak *acsobac* ‘atsoak’ dioen lekuan; lau aldiz dakar *acsó* ‘atzo’ bigarren lerroan, jatorrizkoan bost aldiz agertu arren; amaierako *dila* ‘dadila’ laguntzailean tileta ezarri dio azken bokalari, nahiz eta jatorrizkoan halakorik egon ez. Bestalde, Palacios Fernándezen 2002ko liburua iruzkintzen ari zela, Henrike Knörrek arestikoaren bertsioa kopiatu zuen, eta <k> batek ihes egin zion, *acsorik* baitakar (2005: 72).⁸ Urzainquiren ediziora etorrira, transkripzioa berbaz berbakoa da, ezelako aldaketarik gabea, eta jatorrizko testuaz gain, erdal itzulpena eta euskara gaurkotuko bertsioa ere ematen du.

3.2. Gure edizioa

Lehenago aipatu bezala, kanta bigarren eszenan (8. eta 9. orrialdeak) dago eta laburra da. Euskal testua agertzen den testuingurua hobeto kokatze aldera, aurretik duen erdal pasarte ere ekarri dugu hona. Gaztelaniazko zati horretan azentu grafikoaren eta puntuazio-zeinuen erabilera besterik ez dugu eguneratu.

⁶ Ikusi kantaren faksimilea lan honen eranskinetan (2. eta 3. irudiak).

⁷ «Noticia sobre el parnaso dramático femenino en el siglo XVIII» (2000) artikuluan eta *La mujer y las letras en la España del siglo XVIII* (2002) liburuan eman du, behinik behin (transkripzioa bera da bietan). Begiratu xehetasunak bibliografian.

⁸ Ondoren grafia eta hizkera-ezaugarriren bat eguneratuta eman zuen testua, eta horrek eragin bide zion nahastea.

Euskal testuari dagokionez, kanta hona transkribatzean, ez dugu grafiarik aldatu (ikusiko dugunez, grafia da testuaren berezigarri nabarmenenetako bat) eta azen-tuak zeuden-zeudenean utzi ditugu, testuan duten funtzioa argi izan ez arren (cf. §4.2.1.3). Hitzen banaketa (funtsean, bi kasutan loturik ageri ziren elementuak bereizi ditugu: *ilsirian* ‘hil ziren’ eta *nibeguira*), letra larrien erabilera (hasierakoak batez ere) eta puntuazioa eguneratu ditugu, eta «Mar.» laburdura → «Marichu» garatu dugu. Bestalde, jatorrizkoan bigarren lerroan solte ageri zen «ibairá» lehenengo lerroaren amaierara eraman dugu, eta hurrengo orrialderako deia ezabatu. Zenbaketa dela eta, < > artean adierazitako zenbakia 1783ko edizioaren orrialde-zenbakiari dagokio; halakorik gabe ageri den zenbakia, aldiz, lerroen zenbaketari.

Hona hemen testua:

ESCENA II

Barreina se lebanta enternecido, coje el libro en que antes leía y se va adentro. Guitia mira con atención a Catalin, que suspira, se enjuga los ojos y buelbe a su labor: Marichu canta lo siguiente y se va con la ropa que tiene planchada:

<i>Marichu canta:</i>	Y lailá y lailá, acsohac gustiac ibairá	1
	Acsó, acsó, acsó, acsó, acsó,	
	Il sirian saspi acsó, aec sulora, ni beguira	<8>
	Acsoric empará se dila... (vase).	

4. Iruzkina

4.1. Kantaz

Kanta labor horrek helburu zehatza du antzerki-lanaren osotasunean: obraren espazioa kokatzeko balio du, eta errealismoa ematen dio egileak bilatzen duen giro euskaldunari:

Que una comedia alojara un fragmento musical no era en principio especial novedad, pues la comedia barroca los había introducido a centenares. Lo era más en la práctica de la comedia neoclásica y el primer teatro sentimental, porque en ellos no aparecen estas muestras líricas. ¿Por qué, pues, lo hace y además en euskera? A mi entender, para dar frescura y verosimilitud al retrato de las costumbres que pinta, y de paso también para contribuir, al igual que lo había hecho el conde de Peñaflores, a dignificar literariamente «el antiguo suave Bascuence». (Urzainqui 2006: LIV-LV)

Kantari agertzen den pertsonaiaren izena ere ez da edozein, ezpada «Maritxu», euskal herri-literaturako konposizioetan sarri agertzen den izena.

Barnetxearen kanta edo kantaren zati bat ez da guztiz ezezaguna: gaur egunera arte iritsi zaizkigu aldaerak, eta Azkuek kanta bakotarren artean sailkatu zuen aldaera horietako bat bere kantutegian.⁹ Konposizio umoretsua da, non atsoak baitira irri-gai

⁹ Venancio Ameztiri jaso zion Zarautzen: «*Atzo, atzo, atzo atzo il ziran amar atso; baldin ardoa merkatzen ezpada, ilko dirade beste asko; atzo, atzo, atzo, atzo il ziran amar atso*». Beste ohar bat ere badakar: «Suelen repetir la canción con todas las palabras excepto una, *la paitaia* (aguardiente); en vez de *baldin ardoa merkatzen ezpada*, suelen decir: *baldin paitaia merkatzen ezpada*» (Azkue 1991 [1923]: 21). Gaur egunera arte heldu diren beste aldaera batzuetan, ardoaren edo pattarraren orde, txokolatea aipatzen da.

eta «galdu» edo «kondenatu», barre egiten dienaren aurrean. Hasierako hitz apaingarriek melodia irudikatu eta kanta hasiko dela iradokitzen dute, eta *atzoren* eta *atsoren* arteko hitz-jokoak eta umoreak goitik behera josten du testua.

4.2. Hizkuntzaz

4.2.1. Testuak ez du berezitasun edo arazo paleografikorik, baina grafiaren zein hizkuntzaren aldetik bi puntuk arreta ematen dute berehala: alde batetik, aipatzekoa da <cs> digrafoaren erabilera sistematikoa txistukari afrikatuetan; beste alde batetik, testua XVIII. mendearen amaierakoa dela aintzat hartuta, harrigarria da zenbat ezauzgarri arkaiko duen.

4.2.1.1. Txistukarien sailean, frikariak eta afrikatuak grafikoki bereizten dira: <s> grafema ageri da frikari bizkarkariaren eta apikariaren lekuan, sistematikotasunez (1 *gustiac*; 3 *ilsirian*, *saspi*, *sulora*; 4 *se*); bestalde, esan bezala, afrikatu guztiak <cs> digrafoaren bidez ematen dira (1 *acsohac* ‘atsoak’, 2 *acsó* ‘atzo’ —bost aldiz—, 3 *acsó* ‘atso’, 4 *acsoric* ‘atsorik’). Testuinguru bakar batean agertzen da txistukaria kontsonante ozenaren ondoren: aditz nagusiaren eta laguntzailearen artean (*il sirian*). Banaketa grafikoaz esandakoak aintzat hartuta, txistukari hori frikari ahoskatzen zela dirudi, Bizkai aldean gaur egun legez.

Ezagun da Larramendi baino lehen Hego Euskal Herriko testuetan, oro har, frikariak eta afrikatuak ez zirela grafikoki bereizten, eta gehienetan grafema bakunaren bidez ematen zirela; XVI. eta XVII. mendeetako testu zahar batzuetan, ordea, aurki daitezke bestelako grafiak (inoiz oso bitxiak); hain zuzen ere, halakoak gogorarazten dizkigu Barnetxearen kantako <cs>-ak: digrafo berori edo antzekoak aurki daitezke *Refranes y Sentencias* bilduman, Zumarragaren gutunean eta Kapanagaren hitzaurrean, esate baterako. Halere, ez dira sistematikoak, ezpada salbuespenak: *Refranes y Sentencias*en <s(s)> da nagusi, baina <xs>, <csh>, <cshsz>, <ts>, <sh> eta <shs> ere badaude (Lakarra 1996: 23); Zumarragaren gutunean ere behin ageri da <cs> ozen ondoren¹⁰ eta birritan <çz> hitz amaieran (Padilla, Ulibarri & Urgell prestatzen); Kapanagarenean, hitzaurrean bertan, *ecsean* eta *ecsagunçaac* bezalakoekin batera, digraforik gabeko formak ere badaude (Lakarra 1996: 18). Araban, Landuccik baditu «estrecho mar - *içsasso estua*» edo «guardador de cabras - *aunçsaya*» bezalakoak, baina hiztegian <çz> da ordena arrunta, ez <çs> (Mitxelena 1958: 311).

Barnetxearenera itzulita, grafiak zenbait kontu iradokitzen dizkigu. Alde batetik, testuaren laburtasuna laburtasun, frikariaren eta afrikatuaren arteko bereizketa sistematikoak sistema grafikoaren modernotasuna islatzen du; hots, bereizketa grafikoa ondo egokitzen zaio Barnetxearen garaiari. Bestalde, <cs> digrafoa ez da hain ohikoa izan

¹⁰ Ez dugu argi, ordea, frikaria ala afrikatua adierazten duen. XVI. mendeko mendebaleko beste testu batzuetan itxuraz ozen ondoren frikaria dago (Landucciren A eskuak hala eman zuela dirudi, esaterako; ik. Mitxelena 1958: 212), baina kasu honetan ez genuke baztertu behariko <cz> horrek afrikatua islatzea. *Bihotz* hitzak <çz> du hitz amaieran Zumarragarenean, eta ez dago halako digraforik frikari garbi direnak adierazteko; halere, digrafo horiek salbuespen dira testuan, oro har <s>-k hala frikaria nola afrikatua adierazten duelako (*esango*, *deuscuela*; *deusudaz*, *eseori*).

euskal tradizioan eta ez dugu oso argi zergatik edo non ikasita baliatu zuen bilbotarrak. Amaiera aldera itzuliko gara puntu honetara.

Frikariak eta afrikatuak adierazteko grafema eta digrafo berbera erabiltzeak Euskal Herriko mendebaleko testuetan agertu ohi den arazoa dakar Barnetxearen kantara ere: kontu grafiko hutsa izan daiteke, baina testua Bizkai aldekoa eta XVIII. mendearen amaierakoa izanda, pentsa daiteke, halaber, grafia bakar horrek txistukarien neutralizazioa islatzen duela, apikariaren alde frikarietan eta bizkarkariaren alde afrikatuetan, gaur egun bezala; hala balitz, <cs>-k bizkarkaria adieraziko luke.

4.2.1.2. Grafiarekin jarraituz, Mitxelenak *R*Sko hatxeez ari zela esan bezala,¹¹ Barnetxearen testuko 1 *acsohac* horren <h>-a grafikoa besterik ez da. Ez du hasperenik adierazten, ezpada hiatoa, Euskara Arkaikoko eta Zaharreko beste testu batzuetan bezala; cf., esate baterako, *R*Sko 220 *parrahua* —baina 419 *perrau*— 360 *quehea* eta 364 *queheac* —baina 473 eta 507 *quea*—, 372 *hahoaz*; 1619an Sevillan argitaratutako bertsoetako 55 *armahaq* —baina 77 *armaaq*—; *Viva Jesuseko* 3 *ahoa*n, 3 *oberean*, 3 *obera*, 11 *ardahoa*, 14 *destierruheu* eta Kapanagaren hitzaurreko *armahac*.

4.2.1.3. Testuko hainbat hitzetan ezarri zuen azentu grafikoa Barnetxeak. Zehazki, testuko azentu markatu guztiak hitz amaierako bokaletan daude, baina bokalez amaitzen diren hitz guztietan ez dago azentu markaturik: 1 *lailá* —bitan—, 3 *saspí*, 1 *ibairá*, 4 *empará* —baina 3 *sulora*, 3 *ni beguira*, 4 *dila*—. Aurretik aipatutako *acsó* ('atso' zein 'atzo') horietan sistematikoa da tileta <o>-ren gainean, hitzari bestelako morfema bat gehitzen zaionean izan ezik: 1 *acsohac*, 4 *acsoric*.

Ez dakigu azentu grafiko horiek guztiak testua idatzi zen sasoiko azentuazioa islatzen duten, kantaren melodia edo erritmoa markatzen duten, apaingarri hutsak diren ala azalbide horietatik guztietatik zerbait dagoen. Esate baterako, 1 *lailá*ko azentu grafikoak lotura izan dezake erritmoarekin, eta 1 *ibairák* ere azentua leku berean markatua izatea lagungarri da errimarako. Bestalde, bigarren bertso-lerroko *acsó* guztiak azentu markatua izateak eta bestelako morfemaren bat gehitzean azentua desagertzeak adieraz lezake *acsó* horietan sasoiko azentua azken bokalean zegoela. Nolanahi ere den, ziurgabetasun gehiegi dira azentuazio-arau argirik lortzeko.

4.2.1.4. Izenaren morfologian, *aec* 'haiek' zaharra agertzen da, Arabako, Bizkaiko eta Gipuzkoako testu zaharretan eta zenbait klasikotan bezala (*OEH* s.v. *haiek*).

4.2.1.5. Aditzari dagokionez, aipagarria da *-tul*-ø oposizioan aditzoinari eutsi izana 4 *empará se dila* adibidean, aintzat harturik XVI. mendeaz geroztik oposizioa lehenengoaren alde galtzen hasia zela mendebalean (nahiz eta ez era batera leku guztietan) eta hizpide dugun testua XVIII. mendearen amaieran inprimatu zela. *Izanen* laguntzaileak mendebal zabaleko disimilazioa du,¹² non *-ea* > *-ia* bihurtu baita: 3 *Il*

¹¹ «En puridad, el problema se reduce a las *hh* iniciales, ya que en interior de palabra, caso no muy frecuente en esta colección de proverbios, *h* sirve más que nada para señalar hiatos, al menos gráficos, o en algún caso límites de morfema» (1979: 162).

¹² Ez da mendebal zabal horretako testu guztietan agertzen: Araban, esate baterako, Landuccik ez dakar halakorik (Mitxelena 1961b: 94).

sirian ‘hil ziren’. Bestalde, bizkaiera zaharreko ohiko asimilazioa dago **edinen* adizkian: 4 *empará se dila*.

4.2.1.6. Sintaxian, ez partikula aditz nagusiaren eta laguntzailearen artean ageri da, joskera zaharrari eutsiz (Lakarra 1986: 655): 4 *empará se dila*.

4.2.1.7. Testuak, bere laburtasunean, ez du berezitasun lexiko handirik: *se* ‘ez’ aldaera aipa daiteke, ohikoa Bizkaiko testu zaharretan. Bestalde, *empará* aditzaren esanahia ‘salbatu’, ‘libratu’, ‘babestu’-tik hurbil dago. Tradizio idatzian esanahi horien adibide gehienak Ipar Euskal Herrikoak diren arren, Bizkaiko eta Arabako testu zaharretan ere ageri dira; adibidez, Arrasateko erreketaren kantetako *çeuven Jauna ezçencan enpara* (Arriolabengoa 2008: 87) edo Mendietak jasotako Abendañoren aieneko *Oi aldioneri albanegui enpara* (Mitxelena 1964: 78) aipa daitezke.

4.2.2. Aurreko guztiak aintzat hartuta, agerikoa da Barnetxearen antzerki-laneko kanta bitxia eta berezia dela. Alde batetik, egilearen garaiarekin bat egiten duten ezaugarriak ditu: txistukari frikarien eta afrikatuaren sailak grafikoki bereizten dira (ez dugu erabat ziur esaterik, baina sail bakoitzean grafia bakar bat erabiltzeak neutralizazioa ere isla dezake), eta *-ea* > *-ia* bihurtu da, XVIII. mendearen hasieraz/erdialdeaz geroztiko Bizkaiko hainbat testutan legetxe. Beste alde batetik, forma zahar batzuk gutxienez 150-200 urte lehenagoko hizkerari dagozkio, oro har, XVIII. mendearen azken hamarkadako euskarari baino gehiago: *-tul-ø*-ren artean aditzoina erabiltzea, *aec* eta *se* aldaerak, azken horren sintaxia eta *enparatu* ‘salbatu’, kasurako. Izatez, arkaismoak agertzea baino gehiago, arkaismo horiek guztiak testu hain laburrean aldi berean agertzea da deigarri.

Kantak, otoitzak eta herri-literaturako bestelako formulak buruz ikasten zirela go-goan izanda, ohikoa izaten da halako materialetan aurreko garaietako formak fosildurik gordetzea. Horrek azal lezake, jakina, kantaren kutsu zaharra: esate baterako, Lakarra (1986: 665)-ri jarraikiz, *-tul-ø*-ren artean forma partizipiodunak nagusi ziren jada XVII. mendeko testuetan, eta oposizioa galdua zen partizipiodunen alde XVIII. mendeko prosa-lanetan; baina, *Bertso bizkaitarrak* sortan (1688) eta Barrutia-*ren Acto para la nochebuenan* (XVIII. mendearen hasiera) forma zaharrak gordetzen ziren oraindik. Barnetxeari dagokionez, aintzat hartu behar da, halere, a) hainbat di-rela, testuaren laburtasunean, ezaugarri zaharrak; b) bilbotarrarena bi testu horiek baino (ia) mende bat geroago argitaratu zela.

Horiek guztiak aintzat hartuta, ez da erraza Barnetxeak emandako kantaren jatorria zehaztea. Alde batetik, arkaismoek kutsu zahar nabarmena ematen diote testuari, ezohikoa XVIII. mendearen amaieran;¹³ ez dakigu kanta arkaismo horiek guztiak gordetzen zituen hizkera batekoa den ala arkaismo horiek guztiak kantan fosildurik gorde ziren XVIII. mendera arte. Bestalde, txistukari frikariak eta afrikatuak bereizteko ohitura modernoa da Hego Euskal Herrian (XVIII. mendearen erdialdeaz geroztikoa, oro har, zenbait egileren —Madariaga, Garibai, etab.— proposamen antzuek proposamen), eta *-ea* > *-ia* bilakabidea ere XVIII. mendearen lehenengo hamarkadetan

¹³ Nolanahi ere den, Ulibarrik (2015) Arabako ipar-mendebalean kokatu duen *Dotrinazko sermointegiak* erakusten du ezohikoa ez dela ezinezko; izan ere, editatu eta aztertu dituen sermioletan hainbat eta hainbat arkaismo esanguratsu eta harrigarri daude, nahiz eta XVIII. mendearen amaierakoak izan.

ugaritzen da mendebaleko testuetan (bi ezaugarri horiek ondo ezkontzen dira, beraz, testua argitaratu zen sasoiarekin). Arkaismoen eta joera berrien arteko nahaste hori gutxi balitz bezala, <cs> grafia ere ez da arruntena ez XVIII. mendeko, ez lehenagoko euskal testuetan, nahiz eta bilbotarrarenean sistematikoa izan txistukari afrikatuak adierazteko.

Txistukarien sailak bereizi izanak islatzen du Barnetxeak, zuzenean edo zeharka (hots, beste norbaiten laguntzarekin), izan zuela mendearen erdialdeko joera berrien berri, eta beharbada bilbotarrak izan zezakeen «laguntzaile» edo «aholkulari» baten bidez azal daiteke <cs> grafiaren erabilera ere, nahiz eta Larramendik <tz> eta <ts> proposatuak zituen afrikatuak adierazteko (Lakarra 1985a: 244):¹⁴ sinesgarri dirudi proposatzea Barnetxeak inoren laguntza izan zuela. Ikusitakoak ikusita, ustezko laguntzaile-aholkulari hark orduko euskal letra-jendearen proposamenen jakitun izan behar zuen, eta, Barnetxearen harreman-sarea zein zen gogoan izanda, ez genuke Adiskideen Elkartearen ingurutik urrunegi bilatu beharko.¹⁵

4.2.3. Bi hitz testuaren hizkeraren kokapen geografikoaz: ez dirudi arazorik dagoenik testua Bizkai aldean kokatzeko, baina ez du zertan Bilbo ingurukoa izan, nahiz eta Barnetxea han jaio zen eta antzezlanaren espazioa Portugaleta inguru den. Hizkuntza-ezaugarriak hartuta, Lakarra (1985b: 289)-ren arabera, Mikoleta bilbotarrak, XVII. mendearen erdialdean, bospasei adibidetan du - \emptyset eta hamar-hamaikatan -*tu*. Bestalde, *guzti* baliatu zuen Barnetxeak, ez Bilbo aldean testu zaharretan nahiz gaur egun ageri den *duzti*.¹⁶

5. Bibliografia

- Altzibar, X. (arg.), 1991, *Gabonsariak. El Borracho burlado. Xabier de Munibe, Conde de Peñaflorida* (edizio kritikoa), Vitoria-Gasteiz: Eusko Legebiltzarra.
- Arriolabengoa, J., 2008, *Euskara Ibarguen-Cachopin kronikan*, Bilbo: Euskaltzaindia & BBK Fundazioa.
- Azkue, R.M., 1991 [1923], *Cancionero popular vasco*, Bilbo: Euskaltzaindia.
- , 1989 [1945], *Euskaleriaren yakintza III. Proverbios, modismos, lenguaje infantil, trabalenguas, sobrenombres, aciertos*, Madril & Bilbo: Euskaltzaindia & Espasa Calpe.
- García Garrosa, M.J., 2005, «En los inicios de la comedia neoclásica: «*La aya*, de María Rita de Barrenechea (1750-1795). Estudio y edición», *Cuadernos de Estudios del siglo XVIII* 14, 25-66.

¹⁴ Kardaberatzek *Eusqueraren berri onac* (1761) lanean Larramendiren <tz> eta <ts> gomendatu zituen arren, ez zuen <tz> sistematikoki erabili. Begiratu hernaniarraren eta XVIII. mendeko beste egile batzuen grafia-ohiturak Lakarra (1985a) lanean.

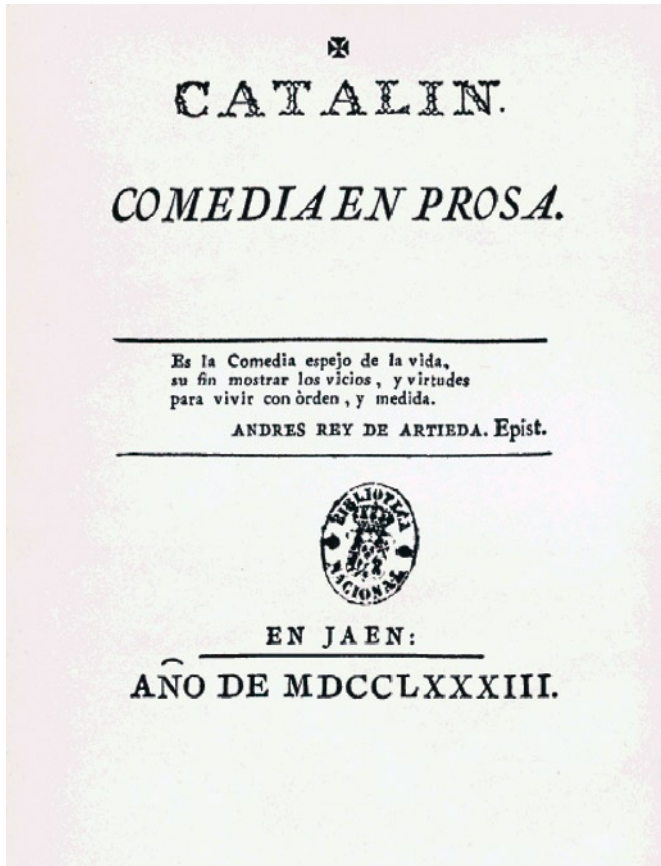
¹⁵ Badaezpada, Peñafloridaren euskal testuak begiratu ditugu, baina ez dugu Barnetxeak baliaturiko grafien antzekorik aurkitu.

¹⁶ Aldaera lexikoaren argudio hori ez da, dena den, erabakigarri: testu zaharretan Mikoletak *d-* besterik ez du, baina lehenagoko eta inguru bertuko *RS* bilduman bietarik dago: 123 *guztietan*, 135 *guztiz*, 316 *guztioc...* zein 96 & 245 *duztioc*, 259 *duztia* eta 387 *dustien*. Cf. orobat Azkuek *Euskalerraren Yakintzaren* hirugarren liburukian jasotako 1530 *Barakaldoko kerizāa duztia da mantekāa* esaera (1989 [1945]: 141). Egungo hizkeretan ere, Bilbotik itsasora bitarteko herrietan eta Txorierriko zenbaitetan darabilte *d-*, baina Bilbotik hegoaldera *g-* besterik ez dago.

- Knörr, H., 2005, «Emilio Palacios, 2000». [*La mujer y las letras en la España del siglo XVIII* lanaren iruzkina], *Landazuri* 11-12-13 (2005), 71-72.
- Lakarra, J.A., 1985a, «Literatur gipuzkerarantz: Larramendiren Azkoitiko sermoia», *ASJU* 19:1, 235-281.
- , 1985b, «-tul-ø bizkaiera zaharreen», *Litterae vasconicae* 3, 281-292.
- , 1986, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20:3, 639-682.
- , 1996, *Refranes y sentencias. Ikerketak eta edizioa*, Bilbo: Euskaltzaindia.
- Mitxelena, K., 1958, «Introducción al *Dictionarium Linguae Cantabrigicae*» berrarg. in *OC XII*, 202-232.
- , 1961a, «Judíos de Guevara y vascos de Oñate», berrarg. in *OC XI*, 53-65.
- , 1961b, *Fonética histórica vasca*, berrarg. in *OC VI*.
- , 1964, *Textos arcaicos vascos*, berrarg. in *OC XII*, 1-197.
- , 1979, «La letra *h* en los *Refranes y sentencias* de 1596», berrarg. in *OC XI*, 159-167.
- & Agud, M. (arg.), 1958, *N. Landuchio. Dictionarium Linguae Cantabrigicae (1562)*, berrarg. in *OC XII*, 209-388.
- & Sarasola, I., 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Bilbo: Euskaltzaindia.
- Padilla, M., Ulibarri, K. & Urgell, B. (prestatzen), *Krestomatia. Euskara Arkaikoa eta Zaharra ezagutzeko 50 testu*.
- Palacios Fernández, E., 2000, «Noticia sobre el parnaso dramático femenino en el siglo XVIII», in García Lorenzo, L. (arg.), *Autoras y actrices en la historia del teatro español*, Murtzia: Universidad de Murcia.
- , 2002, *La mujer y las letras en la España del siglo XVIII*, Madril: Ediciones Laberinto.
- Towsend, J., 1988, *Viaje por España en la época de Carlos III (1786-1787)*, Madril: Turner.
- Ulibarri, K., 2015, *Dotrinazko sermoitegia: galduriko hizkerak eta dialektologia historikoa*, Vitoria-Gasteiz: UPV/EHUko doktore-tesi argitaragabea. Zuz.: Blanca Urgell.
- Urzainqui, I. (arg.), 2006, «*Catalin*» de *Rita de Barrenechea y otras voces de mujeres en el siglo XVIII*, Vitoria-Gasteiz: Arartekoa.

Eneko Zuloaga
 UPV/EHU
 Hizkuntzaren eta Literaturaren Didaktika Saila
 Hezkuntza Fakultatea
 Sarriena auzoa, z/g. 48940 Leioa (Bizkaia)
 94 601 46 47
 eneko.zuloaga@ehu.eus

6. Eranskinak

1. irudia

Catalin antzerki-lanaren azala

(8)

Barr. Hija mía : Si tu suspiras . . .*Guit. y Cat.* Qué ? Señor.*Barr.* Nada , Hijos míos. ¡Há pobre Catalin !**ESCENA II.**

Barreina se levanta enternecido: coje el libro, en que antes leía, y se vá adentro: Guitia mira con atencion á Catalin, que suspira, se enjuga los ojos, y buelbe à su labor: Marichú canta lo siguiente, y se vá con la ropa, que tiene planchada.

Mar. Canta. Y lailá , y lailá acsohac gustiac
ibairá.

Acsó , acsó , acsó , acsó , acsó,

Ilsirian saspí acsó , acc sulora nibeguirá,
acso-

2. irudia

Kantaren lehenengo zatia

(9)

acoric empará se dila . . (*vase*)

Guit. aparte) ¡Pobre Catalin ! ¿Y porqué ? Qué
la habrá sucedido ? No ; yo no puedo vi-
vir en esta cruel incertidumbre : (*despues*
de haver discurrido un rato.)

¿Porqué trabaja Vm. tanto, Señora Catalin?

Cat. Es preciso.

Guit. Asi pudiera yo ayudar á Vm. para no
verla tan atareada.

Catalin le mira tiernamente , y
buelbe à baxar los ojos.

Cat. Lo agradezco.

Guit. Vaya , lebante Vm. esos ojos ; es buen
modo de cumplir la palabra ; yá no es
hora de coser mas. (*la quita la labor.*)
Cat.

3. irudia

Kantaren azken zatia

***Cristavaren Cortesia* eskuizkribuaz (XIX. m.) –
Ohar Bibliografikoa**
*About the manuscript entitled «Cristavaren cortesia»
(19th century) - A bibliographical note*

Bittor Hidalgo

Abstract

In 1992 Patxi Altuna published in the ASJU journal the anonymous and until then unpublished manuscript titled Cristavaren Cortesia (Christian's Courtesy). In his work, he strongly defends the hypothesis that the manuscript must be from around the year 1750, and that the manuscript's author could be the already known writer Kardaberaz. Newly found documents show that the Courtesy manuscript is a literal translation of a document titled Urbanidad (Urbanity) first published in Spanish in 1798, and which was attached to the Torcuato Torio de la Riva and Herrero's Arte de escribir por reglas..., a widely spread book all along the next century. The unknown translator would possibly have written it between the years 1816 and 1840, and then he (or somebody else) left the manuscript in the Loyola's archive.

Keywords: *Courtesy, Basque language manuscript, first half of the nineteenth century, bibliographic note.*

Laburpena

Patxi Altunak 1992an argitaratu zuen ASJU aldizkarian ordura arte argitaratu gabea zen Cristavaren Cortesia izeneko euskarazko eskuizkribu anonimoa. Bertan nabikoa indarrez hipotetizatzen da eskuizkribua 1750 ingurukoa izan ote litekeen, eta are agian Kardaberazen eskukoa. Orain aurkitu dokumentuek, berriz, erakutsiko lukete Kortesia eskuizkribua, aurretik espainolez Torcuato Torio de la Riva eta Herrero jaunak, lehenbizikoz 1798an Arte de escribir por reglas... liburu ondo zabalduaren eranskin gisa-edo argitaratuko duen Urbanitate-edo idazkiaren itzulpen literal estua dela, eta autore 'ezezagunak' sortua —eta gero Loiolako artxiboan utzia— seguru asko 1816-1840 urteen artean.

Hitz gakoak: *Kortesia, eskuizkribua, XIX. mendearen lehen erdia, ohar bibliografikoa.*

Patxi Altunak argitaratu zuen 1992an «*Cortesia*» izenburuko artikulua (*ASJU* 1992, 119-143), eta bertan bere oharrak erantsita ematen du argitara *Cristavaren Cortesia* izeneko eskuizkribua, garaian bere eskuetan zena, lehenik XIX. mendean barrena Loiolako josulagunen artxiboan aurkitua, geroztik aita J.I. Aranak (1838-1896) inoiz gainerik landu eta zuzendua, gero XX. mendean zehar aita J. Goikoeak noizbait berraurkitua, azkenean P. Altunaren (1927-2006) eskuetara iritsiko dena.

J. Goikoeak idatziak utzitako paperen artean aipatzen zuen jada eskuizkribuari XVIII. mendeko itxura hartu ote zion (cf. Altuna 1992: 120). Eta J.I. Aranak ere hala moduz zioen jada, zuzentzen edo egokitzen erabili zuen eskuizkribuari erantsitako oharrean: «*Juan dan eunkidaren erdi-aldean itzcribatua izan bear du, uste degunez*»; XVIII. mende erdi aldera beraz, ≈1750. Ohar horretan Aranak eskuizkribuaren egile izenik iradoki gabe ere, aipatzen du jada Kardaberaz izena garai hartako beste hainbat paperen egiletzat. Aranak nolahi, agerian aipatzen du, beste inongo datu berririk eskaintzen ez badu ere, eskuizkribuak «*Aita Agustin Kardaberaz itzulpen edo saiakera dirudiela*» (cf. Altuna 1992: 122), bere lagun Agustín Jauregi Azpeitiko apaiz gerrillari Donostiako Aieten jaiolari idatzitako eskutitzean, B. Etxegaraik 1930ean argitaratuko duenean (cf. Altuna 1992: 121).¹ Bertan Arana euskarak irakaskuntzan izan beharreko eginkizunaren inguruan-edo ari bide da, eta eskuizkribuko *Kristavaren Gizalege edo Kortesia*-ren gaineko 'liburuxka' proposatzen bide du euskal ikasleen irakurketarako egoki.

Altunak artikuluan ez du Kardaberaz egiletasunik baieztatzen, baina bai onartzen hipotesi gisa. Eta bere kabutik eransten gainera hipotesi horretan, eskuizkribuaren lehen konposizio garaiak 1745 eta 1767 bitartekoa behar zuela izan. 1745 ondorengo, eskuizkribuaren lexikoak Larramendiren 1745eko *Hiztegi Hirueleduna*-ren segizio arrasto nabarmenak dituelakoan. Eta 1767 aurrekoa, urte horretan atzerirartzen duelako Espainiako Karlos III.a erregeak Jesusen Konpainia Espainiako lurretatik, eta Loiolatik ere beraz, eta josulagunak ez direlako berriro Loiolara itzuliko 1816. urtea bitartean.

Geroztik ez dugu uste inor aritu denik eskuizkribuaren inguruan. *OEH*ko erreferentzietan ere hala moduz eskaintzen da data (Mitxelena 1988-: 14): «*Cortesia: Cristavaren Cortesia* (s. XVIII)»; nahiz uste dugun behin baino ez dela testua aipatzen —*ikaslagun* sarreran—.

Gaur egun ordea testuen digitaltzeari eta sare informatikoari esker askoz errazagoa da zernahi testuren arrastoa jarraitzea, eta hala aurkitu uste dugu gure *Cristavaren Cortesia*-ren jatorrizko espainolezko testua, zeinaren itzulpen zuzena baino ez den izango euskarazko eskuizkribua.

1798an argitaratzen da lehenengoz, Espainian, Madrilen, Torcuato Torio de la Riva eta Herrero jaunak konposatu izenburu luzeko *Arte de escribir por reglas y con muestras según la doctrina de los mejores autores antiguos y modernos, extranjeros*

¹ Agustín Jauregi (1838-?) —artikuluan aurrerago ere aipatuko dugun— apaizaren bizitzaz (eta honen euskarazko idatziez eta kalitateaz —estilista fintzat hartzen da—), ik. Uztarrria.eus, non kontatzen den ere: «Azpeitian, beste altxamendu karlista bat zetorren ustean, Izarraitzera jo zuen herriko gazte askok 1870eko abuztuaren 29an. Guztien buru, azken hamabost hilabeteetan herriko erretore zen Agustín Jauregi. Armak [...] fabrikatik atera eta gorde izan zituen honek koro atzean, ...».

y nacionales hezkuntza liburu sendo eta garrantzitsua.² Liburu erdia baino gehiago (246 orr.) hartzen du idazteko arteak (kaligrafiak), baina Torio jaunak beste hainbat eranskin gehituko dio gai «nagusi» honi, eta hala jarraitzen du izenburuak: ...acompañado de unos principios de Aritmética, Gramática y Ortografía Castellana, Urbanidad y varios sistemas para la formación y enseñanza de los principales caractéres que se usan en Europa. Hain zuzen, azken atal *Urbanitate* honen itzulpena izango da Loiolako *Cortesia* eskuizkribua; Torioren 1798ko lehen argitalpenaren 397-418 bitarteko 22 orrialdeena (1802an 2. argitalpen zabalduena izango deneko 424-445 22 orrialde —ia— aldaketa gabeak).

Jatorrizkoak, itzulpenak bezala, *sarrera* bat du (*Proemioa* jatorrizkoan), eta ondoren 12 ikasgaitan, leziotan, banatuta bere giza jardunbideari buruzko irakaspena. Aise jabetuko da bat zenbateraino estu lotuak diren jatorrizko testua eta itzulpena elkarren ondoan ikusi orduko segidan bi zutabetan elkarren parean jaso ditugun *Proemio* (Torio 1798, 397-9) eta *Sarrera* (Altuna 1992: 124-6) atalak:³

Urbanidad y Cortesía del Christiano	CRISTAVAREN CORTESIA
<p>Proemio. La definición que hacen los antiguos de la <i>Urbanidad</i> , diciendo que <i>es una ciencia que enseña á colocar en su debido lugar lo que hemos de hacer ó decir</i> , no se reduce á otra cosa que á la verdadera modestia y honestidad que deben acompañar á todas nuestras acciones y palabras ; pero no pudiendo poseerse estas cualidades sin la inestimable prenda de la humildad , que debe ser el fundamento de todas nuestras operaciones y sentimientos, se infiere con claridad , que aquel será mas político que sea mas humilde , y al contrario.</p>	<p>Sarrera Zarrac edo lenagoaco cortesiaren gañean eguiten deben arguitzea, esanaz dala jaquinduria bat eracusten debana ifinten bear duen lecuana esan ta eguin bear deguna, ezta bada beste gauzaric eguiazco modestia ta honestidadea baño, ceñac lagundu bear dituen gure eguiteco ta itz guciac; baña nola euqui ecin litezquean doai edo prenda oec humildadearen prenda estimagarria gabe, ceñac izan bear duen gure eguiteco ta iritcién asiera, nundic ezagutcen dan claru humildea dana izango dala cortesagoa.</p>
<p>Por tanto , para que los jóvenes posean esta virtud tan útil cuanto estimable en el escrupuloso y delicado trato de la vida civil , es menester que los padres y maestros se la inculquen á sus hijos y discípulos desde la mas tierna edad.</p>	<p>Argatic bada gazteac euqui decen virtute aín on edo egoquia nola estimagarria vicitza chatar onetaco tratu escrupuloso ta delicaduan, precisoa10 da Gurasoac ta Maisuac berriztatzea au beren Seme ta Discipuluai guttiz gaztetatic.</p>
<p>Ella es , á diferencia de la vanidad y soberbia que vienen del amor propio , la joya apreciable , cuyo valor é interes arrastra tras sí el corazon del hombre que la observa.</p>	<p>Virtute au da vanidade ta soberbiaren contracoa, ceñac datocen bacoitzac bere buruari dion amorio gueieguitic; joia estimagarria, ceñaren valore ta interesac daraman arrastaca bere ondoren bera gordetcen deban guizonaren viotza.</p>

² XXVIII sarrera orrialde, gehi 418 orrialde zenbatu, gehi 58 azalpeneko marrazki zenbatu eta tartekatu, gehi zenbatu gabeko orrialde zuri hainbat: denera, 576 orrialde azal eta guzti —Google Books: <http://books.google.es/>; <http://books.google.fr/>

³ Bi testuen jatorrizko lerrokada banaketa baino —berez jada guztiz bat ez datorrena— puntutik punturakoa egin dugu, beste gabe, konparaketa errazte aldera —euskarazkoan testuan ez ditugu jaso argitaratzailearen ohar ugariak—.

<p>No solamente consiste en pensar de sí mismo con pocas ventajas , sino en preferir siempre en las cosas lícitas la complacencia y comodidad agena á la suya propia , hasta el extremo de horrorizarse de cuanto pueda desazonar ó perjudicar al prógimo , que es en lo que consiste la verdadera modestia y humildad christiana , tan semejantes y análogas á la caridad , que insensiblemente nos encaminan á amar á nuestros semejantes, y á no hacer con ellos lo que no quisiéramos se hiciese con nosotros mismos.</p>	<p>Ez dago bacarric pensatcean beregan ventaja guchirequin, baita ere lenendu edo aurreratcean gauza cillegui edo ondo diranetan besteren atseguin, ta era, bereari guciz [ikar]atu⁴ artean progimoari garraztasunic eman edo calteric eguin deiquion gauzetan, non dagoan eguiaczo modestia ta christavaren humildadea, caridadearen ain antz andi ta ichuracoac, nun sentitu edo igarri bague zuentcen gaituzten gure antcecoac amatcera ta ez eguitera oequin gurequin eguitea naico ezguenduqueanic.</p>
<p>A cuatro cláusulas podemos reducir la práctica de la ciencia urbana : primera , á portarse cada uno según su edad y estado: segunda , á mirar siempre á la calidad de la persona con quien se trata : tercera , á observar el tiempo en que sucede : cuarta, y á considerar el lugar en que se hace.</p>	<p>Lau partetara eracarri dezaquegu Jaquinduria cortesaren equiera; lenengoa portatcera bacoitza bere edade ta estaduaz conforme; bigarrena, beguiratcea beti tratatcen dan personaren condicioari; irugarrena, gordetcea dempora, ceñean guertatcen dan; laugarrena, consideratcea cein lecutan eguiten dan.</p>
<p>No hay otros medios por donde pueda conocerse el hombre á sí mismo y á los demás , y observar los lugares y el tiempo , tan necesarios para que sus acciones no parezcan descortes y extravagantes , aun cuando por otro lado sean egecutadas con la más sana intención.</p>	<p>Eztago beste bideric, nundic ezagutu dezaquean guizonac bere burua ta besteac, ta nundic gorde toqui ta dempora ain bearrac, bere accio ta eguiteac descortesac ta zucnac-ez ez dirala vste ez dedin, beste aldetic intencioric onenarequin eguiñac izanagatic ere.</p>
<p>Mas para esto se necesita de parte del sugeto cierto tino y sindéresis natural , que pueda sin ofuscacion distinguir la diferente cualidad de las cosas; pues sucede muchas veces que por falta de este discernimiento se toma lo falso por lo verdadero , y se hacen misterios de cosas frívolas , al paso que por otra parte se atropellan inconside- radamente las de mayor importancia.</p>	<p>Baña onetaraco bear da bacoitzaren partetic sen ciertu ta cintzo natural bat, ceñac illuntasun gabe ezagutu dezaquean gauzac nolacoac diran; bada ascotan guertatcen da erabaquitce onen fal- tagatic artcea falsoa eguiaczoat ta eguiten dira gauza vts batzu misterio batzuec, beste aldetic arreta bague tropellatcen diranean importancia andico gauzac.</p>
<p>De aquí dimana la dificultad de distinguir la cortesía de la <i>familiaridad</i> , cuyo conocimiento es tan importante en ciertas ocasiones , que si en unas es enteramente urbana y decente , en otras es sumamente descortés y ofensiva.</p>	<p>Emendic dator dificultade edo nequea eza- gutzeco cortesía adisquidetasunagandic, ceña ezagutcea dan importancia ain andicoa ocasio batzuetan; ecen batzuetan bada ere cortes ta de- centea, beste batzuetan da guttiz descortes ta ofendigarria.</p>

⁴ Guk asmatua da [ikar]atu-ren [ikar] hori, P. Altunaren uneko oharra jarraikiz, baina orain jar- torrizko *horrorizarse*-ren bistara. Altunak berak *guciz... atu* dakar, eta oharrean eranstean: «oso pasarte iluna, guttiz irakurgaitza, erabat aldatua eta zirriborroz betea baitago; gainekoa aise irakurtzen da, azpi- koak ematen ditu lanak. Nabari hauxe dago: *berea oso ucaturic*. *Oso*-ren azpian *guciz* datza. *Berea*-renean *bereari* egon zitekeen. *Ucaturic* delakoak *-ric* B-k [aita Aranaz besteko zuzentzaileak] erantsia du eta on- doko hitza (*artean*) ezabatua dago. Baina zer datza *ucatu*-ren pean? *Venzatu*, agian.»

<p>Todo cuanto se trata en el mundo es, ó entre personas que tienen mucho conocimiento entre sí, ó entre las que tienen poco, ó entre las que no tienen ninguno.</p>	<p>Munduan tratatcen dan guztia da edo araco persona aen artean, ceinzuec deben beren artean ezagüera andi bat, edo ezagüera guchi debenen artean edo batere ezagueraric ez debenen artean.</p>
<p>Unas y otras tienen sus conversaciones recíprocas, ó bien de igual á igual, ó de inferior á superior, ó de superior á inferior.</p>	<p>Batzuec ta besteac dituzte eren arteco izquetac, edo dala igualetic igualera edo chiquitic andira edo anditic chiquira.</p>
<p>Si de igual á igual hay mucho conocimiento, entónces la familiaridad es decente: si hay poco es una descortesía; y si ninguno una ligereza de entendimiento.</p>	<p>Baldin igualetic igualera badago ezagüera asco, orduan adisquidetasuna da ona; baldin ezagüera guchi badago da descortesia bat, ta batere ezpadago, da entendimentuco arintasun bat.</p>
<p>Si entre inferior y superior es mucho ó poco el conocimiento que hay, es desvergüenza la llaneza ó familiaridad (a no consistir en un mandato expreso); pero pasa á ser insolencia y brutalidad, si absolutamente no se conocen ni tratan.</p>	<p>Baldin andiarequin chiquiaren artean dagoan ezagüera bada asco edo guchi, da lotsagabeta-suna berdintasun edo adisquidetasuna (baldin ezpadago aguinte claru baten); baña pasatcen da izatera lotsagabequeria ta ganaduqueria, baldin osoro ezagutcen ta tratatcen ezpadira.</p>
<p>Por último, es siempre decente de superior á inferior la familiaridad, porque con ella se obliga mas al que la recibe.</p>	<p>Azquenic beti da decentea anditic chiquiraco adisquidetasuna, cergatic arequin obligatcen dan gueiagio vra artcen debana.</p>
<p>Según estas circunstancias, ó son todas nuestras acciones respecto de otros absolutas é independientes, ó dependientes y no absolutas, conforme á las diferentes clases de personas superiores, iguales ó inferiores.</p>	<p>Darraicon oez conforme gure accio guztic dira besteai beguiraturic esequigabeoac edo esequiac ta ez osoac persona andiagoen, igualen edo chiquiagoen diferenciaz conforme.</p>
<p>A las primeras casi todo las es permitido, porque mandan; á las segundas muchas cosas, porque no hay derecho para censurarlas, y á las terceras, ninguna, porque solo las es decente lo que se encierra dentro de los límites de la modestia.</p>	<p>Lenengoai, ceñac diran andiagoc, casic guztia uzten zaiete aguintea dauquelaco; bigarren-goai, ceñac diran igualac, gauza asco, cergatic ez dagoan vide zucenic aec murmuratzeco; irugarrengoai, ceñac diran chiquiagoc, ez zate vzten batere, cerren oenzat dan decente bacarric modestiaren muga barruan dagoan vra.</p>
<p>De aquí es, que la familiaridad solo corresponde á las dos primeras clases de personas, y no á la última sin orden expresa de aquellas de quienes depende, en cuyo caso debe ser, no obstante, con las precauciones correspondientes.</p>	<p>Emendic da adisquidetasuna ta alcarraquico tratatcea dagoquiela bacarric lenengo persona mueta bai, ta ez azquenecoari, aguincen dionaren ordena aguiri bague; orduan ere izan bear du dagoquien beguira-vnequin.</p>
<p>Como estos principios generales son muy apropiado para cualquiera que sepa aplicarlos á todas sus acciones, conviene reducirlos á reglas que expliquen por menor el modo de comportarnos con los demas hombres.</p>	<p>Nola aciera guztiraco oec diran guciz egoquiac bere accio edo eguindeai aplicatcen daquian edoceñentzat, combeni da parteca esplicatcea gu beste guizonquin portatceco modua.</p>

Leidas y releidas en las escuelas por los jóvenes que á ellas acuden , adquirirán el debido conocimiento de la ciencia cortés y urbana , y tendrán con él un norte seguro por donde dirigirse en todas sus operaciones al bien obrar , y proporcionarse insensiblemente la llave maestra con que , cómo digimos en la introducción, se abren las puertas del templo de la fortuna. ⁵	Iracurri ta berriztaturice escoletara juaten diran mutil gazteac artuco debe bear dan ezagüera jaquinduria cortesarena, ta eduquico debe be-rarequin argui-izar seguru bat beren eguiteco guztiac ondo eguiteco ta gaitzeco igarri gabe guilza maisua, ceñarequin, sarreran esan guen-duan becela, iriquitcen diran demporaco fortu-naren atea.
---	---

Ez da zalantza handirik bi testuon arteko lotura ezin estuagoaz, eta halaxe jarraitzen dute biek ondoko 12 ikasgaietan ere, jada iragarri litekeen moduan ‘lezioen’ izenburuak parekatuz:

LECCION PRIMERA. <i>Del culto divino.</i>	LENENGO LECIOA - Jaungoicoari bear zaion adoracioaren gañean.
LECCION II. <i>Del respeto que se debe tener á los padres, maestros y mayores.</i>	BIGARREN IRACURRALDIA ⁶ - Guraso, Maisu eta beste mallaz goragocoaquin nola tratatu bear-dan.
LECCION III. <i>Del trato de los inferiores con los superiores.</i>	IRUGARREN LECIOA - Nola tratatu bear deben chiquiac andiaquin.
LECCION IV. <i>Del trato de los superiores con los inferiores.</i>	LAUGARREN LECIOA -Andiac chiquiaquin nola tratatu bear deben.
LECCION V. <i>Del trato entre personas iguales.</i>	BOSTGARREN LECIOA - Igualeen arteko tratua- ren gañean.
LECCION VI. <i>De la limpieza y aseo.</i>	SEIGARREN LECIOA - Garbitasunaren, ta apain- tcearen gañean.
LECCION VII. <i>De la modestia y compostura en la escuela.</i>	ZAZPIGARREN LECIOA - Escolaco modestia, ta posturaren gañean.
LECCION VIII. <i>De la conversación.</i>	ZORCIGARREN LECIOA - Conversacioaren gañean.
LECCION IX. <i>De lo que se debe observar en la mesa.</i>	BEDERATCIGARREN LECIOA - Maian eduqui bear dan cuidadoaren gañean.
LECCION X. <i>Del paseo.</i>	AMARGARREN LECIOA - Paseoaren gañean.
LECCION XI. <i>De la diversión.</i>	AMAICAGARREN LECIOA - Diversioaren gañean.
LECCION XII. <i>La decencia general consiste en conformarse con las circunstancias de persona, lugar y tiempo.</i>	AMABIGARREN LECIOA - Guztiraco ona dana da, conformatcea persona, lecu, ta demboraren circunstanciaquin.

⁵ Espainolezko *Proemio*-ak badu oraindik beste azken lerrokada bat euskarazkoak ez duena, ondoren jasoko duguna aipatzen dituen datuak direla eta.

⁶ Bigarren ‘lezio’ / ‘irakurraldi’ honen izenburua —eta eskuizkribuaren orrialde hori osoa nonbait— J.I. Aranaren berridazketa bide da osorik (cf. Altuna 1996: 122).

Noizkoa da orduan euskarazko eskuizkribua?

Behin euskarazko *Kortesia* eskuizkribu honen ‘jaiopidea’ sumatuta, ezin jada onartu XVIII. mende erdi inguruko jaiotza datarik. Gutxienez 1798 ondokoa behar du izan. Ongi ziurtatzen saiatu gara Torio-ren liburu honen lehen argitalpena data horretan dela, eta bere beste liburuetan ez dela *urbanitateari* buruzko halakorik barne.⁷ Eta eskuizkribua seguruenik izango da 1802z ondorengo ere, dirudienez 1798ko lehen argitalpena hainbat mugatua eta zabalpen handiegirik gabekoa izan zelako (cf. Torio 1802: v), eta aldiz 1802ko argitalpena bai pentsatua ikaragarri zabalatzeko Espainia guzti(et)ako eskola, hezkuntza sistemetan barrena, bere garaian ere ondo aitortutako orokortasun, berritasun eta egokitasun, are pedagogikoen, kariatara, eta arrakasta handia ezagutuko du penintsulako Espaini(et)an, zein garaian Espainiaren kolonia ziren Amerika eta abarretako herrialdeetan.

Eta izan ere Torio jauna ez bide zen edozein jada lehen argitalpenaren garairako ere. Hala dio bere bi argitalpenon barne azaleko argibideetan izenburu luzearen ondotik bere burua aurkezteko: *Compuesto Por Don Torquato Torio de la Riva y Herrero, Socio de número de la Real Sociedad económica Matritense ; Oficial del Archivo del Excelentísimo Señor Marques de Astorga, Conde de Altamira ; Escritor de Privilegios, y Revisor de Letras antiguas por S. M.*

1802ko bigarren edizioak⁸ sarrerako orrialdeen artean erantsia du halako ‘*Privilegio*’ bat, garaiko Espainiako errege Karlos IV.enaren aurreko urteko, 1801eko, urtarileko agindua barne duela, azalduaz honek, batetik, liburuaren egokitasuna, eta lehen argitalpenaren mugak, eta aginduaz bestetik, indar guztiz egin dadin liburuaren 2. argitalpena, eta zabaldu lehenbailehen Espainia guztiko eskoletara eta hezkuntzara. Hala dio erregearen ‘Pribilegioak’ (Torio 1802, V): *comunicó al excelentísimo señor gobernador del Consejo [del Reino(?)] con fecha de 31 de enero de 1801 la real orden siguiente: «Enterado el Rey del celo, singular inteligencia y aplicación con que don Torquato Torio de la Riva en beneficio de la primera educacion ha impreso á costa de su propio haber con considerables desembolsos la obra que compuso intitulada **Arte de escribir por reglas y con muestras** &*c., y asimismo de la utilidad y adelantamientos que de la observancia del método que establece en todas sus partes se ha experimentado en el real seminario de Nobles de esta corte y en otros establecimientos dedicados á la primera enseñanza; á fin de que ésta se logre generalmente observándose el sistema de Torio, se ha servido S.M. de mandar, que se distribuyan egemplares de su obra á todas las escuelas de las ciudades, villas y lugares del reyno, pagándose de sus respectivos propios y arbitrios; y también á todas las sociedades económicas, universidades literarias, seminarios, academias, colegios y demás cuerpos y comunidades á cuyo cargo esté la primera educación de la juventud, pagándose igualmente de sus fondos. Lo que de real orden comunico á V.E. para su inteligencia, y que espida cuantas sean necesarias y correspondientes al cumplimiento de esta real determinacion.»*

⁷ Torio-ren biografiaz eta bereziki liburu honen garaiko garrantziaz jabetzeko ikusi litezke Galende (1993), Imparato-Prieur, S. (2000).

⁸ Eta bitxi, itxuraz 1798ko ‘lehen edizioak’ zenbait alek ere bai, nola Google Books [Liburuak]: <http://books.google.es/> - <http://books.google.fr/>-en doan eskuratu litekeen 1798ko ‘I.N.L.E. Delegación de Barcelona’ bateko alea, orainago Biblioteca de Catalunya-n jasoa dirudienez.

Gure kasuan gainera aipagarria da delako *pribilegio*-aren jarraipena, bertan espres aipatzen diren neurrian Bizkaia, Gipuzkoa eta Arabako aginteak agindua betetze aldera (Torio 1802: v):

Esta real orden la pasó al Consejo el señor gobernador; y en su cumplimiento, y teniendo presente lo espuesto por los señores fiscales, acordó en resolución de 23 de marzo del mismo año, que los intendentes del reyno y los corregidores del señorío de Vizcaya, provincia de Guipúzcoa y diputado general de la de Álava, con la posible brevedad, y tomando las noticias que estimasen conducentes, informasen el número fijo de escuelas de primeras letras que hubiese en cada uno de los pueblos de sus respectivas provincias, espresando las que se sostuviesen á costa de los propios de cada pueblo, y las pertenecientes á las sociedades económicas, universidades literarias, seminarios, academias, colegios y demás cuerpos y comunidades á cuyo cargo estuviere la primera educación de la juventud.

Eta balirudike asmoa behintzat zorrotz betetzea izan zela delako ‘erretagindua’, ‘*pribilegioak*’ jarraitzen duen tenorearen bistara.⁹

Ezagutzen ditugun Torioren liburuaren beste ale eta XIX. mendeko erreferentzia (ia) guztiak dira 1802ko argitalpenari dagozkionak (edo honen izenekoak).¹⁰ Eta soilik beste hirugarren argitalpen baten berri dugu jada 1903. urtean (Google Books [Liburuak]).

Torio jaunak nolana euskarazko eskuizkribuaren sarrerak itzultzen ez duen *proemio*-aren azken lerrokadan zuzen aitortzen ditu bere iturriak, edo hauetako batzuk behintzat (Torio 1798: 399; 1802: 426):

⁹ Torio 1802, V-VI: *Habiéndose despachado la correspondiente circular á los intendentes del reyno, y evacuado por algunos de ellos sus informes en el siguiente mes de abril, se sirvió el Consejo mandar, entre otras cosas, que así éstos como los demás intendentes, á proporción de como fuesen cumpliendo con el tenor de la referida circular, se pongan de acuerdo con el citado don Torquato ó su apoderado, y dirijan la orden correspondiente con insercion de la de S.M. á las justicias de los pueblos de sus respectivas provincias, previniéndolas que en puntual cumplimiento de la citada real orden diputen persona que á su nombre, y en el término y sitio que señalen, acuda á recibir un egemplar de esta obra para cada escuela, satisfaciendo su importe por parte del pueblo y por cuenta de los coidales de sus propios, recogiendo el recibo correspondiente de dicho Torio, ó de quien le represente, para que sirva de abono, y encargando á las justicias que el referido egemplar le entreguen al maestro de la escuela bajo de recibo, y la obligación de responder de él y de seguir su método, con lo demás que estimen correspondiente á la egecución de lo resuelto por S. M., copiándose en el libro de acuerdos del ayuntamiento la orden que circulen dichos intendentes para que siempre conste, y pueda hacerse cargo al maestro de la responsabilidad de este libro, y de si observa ó no el método y reglas que en él se establecen. Que del mismo modo pasen dichos intendentes las correspondientes órdenes á las personas que hagan cabeza de las sociedades económicas, universidades literarias, academias, colegios, hospicios, casas de misericordia y demás cuerpos y comunidades á cuyo cargo estuviere la primera educación de la juventud, para que dispongan se acuda á recibir los respectivos egemplares de esta obra y satisfacer su importe de sus respectivos fondos, bajo el correspondiente resguardo; previniendo el Consejo á los intendentes que para que se verifique la entrega de los egemplares en cada escuela, la satisfacción de su importe, y el que en cada una se observe su método, acuerden las providencias mas oportunas, y den cuenta al Consejo mensualmente de las escuelas que fuesen poniendo en uso este Arte, prestando al don Torquato Torio ó sus apoderados los auxilios que les pidieren y necesiten para la egecucion de lo mandado por S. M. en la citada real orden.*

¹⁰ Nolanahi Gasteizko Sancho El Sabio fundazioak badu nonbait Bilbon argitaraturiko ‘beste 2. edizio’ bat ere eta zalantzan bada ere 1806 urtea ematen dio: «Impresa en Bilbao: por Francisco de San-Martín, Segunda edicion [1806?].»

Las obras de que principalmente nos hemos valido para componer las cortas *lecciones* que ofrecemos al público, son *la Urbanidad y cortesía universal*, traducida del Francés por *Don Ignacio Benito Avalle*, y *los Elementos de Gramática Castellana, Ortografía, Calografía [sic] y Urbanidad, dispuestos para uso de los discípulos de las Escuelas Pías por el PADRE SANTIAGO DELGADO, Sacerdote de las mismas*. Uno y otro autor escribieron con tanto acierto y tan arreglados al fin que respectivamente se propusieron (muy conforme al mio), que he tenido por conveniente tomarlos por modelo, y no callar en este lugar lo mucho á que les soy deudor.

Propio haztzen ibili gara liburu hauetakoren bat (ere) izan ote litekeen euskarazko eskuizkribuaren iturri ere, baina ez dirudi kasua. Avalle jaunak frantsesetik itzultzen duen liburua (ap. Google Books [Liburuak]) 1744an argitaratzen da lehenbizikoz espainolez, 1762an du 2. argitalpena, eta badugu 1778ko 3. baten aparteko erreferentzia bibliografikoa ere.¹¹ Sarean ordea ezin izan dugu zuzenean batera aletik ikuskatu. Bai ordea, Avalle jaunaren frantseseko jatorrizko iturburua den Jacques de Ca[i]llières-en *Traitté de la fortune des gens de qualité et des gentilshommes particuliers* liburua. Ca[i]llières jaunak lehendabizikoz 1657an argitaratzen bide du bere liburua (1658an diote hala ere hainbat alek), eta 1661ean bigarrena (izenburua aldatuxea),¹² eta ondoko 10-12 urteren buruan ezagutzen ditu beste hamarren bat argitalpen gutxienez frantsesez, eta itzulpenak alemanez eta italieraz bederen. Eta gaiaren aldetik —eta batez ere espainolezko itzulpenaren izenburutik—¹³ antzekotasunik aurkitu badakioke ere Torioren lanarekin, ez dute biek lotura zuzenik, eta euskarazko eskuizkribuak erakusten dituen parekotasunak ere, ez dira Toriorenari darizkionak baino.

Estuagoa da Torioren ‘urbanitatearen’ zerikusia Aita eskolapio Santiago Delgado-ren liburuarekin, eta izango du horretan zerikusia Torio jaunaren garaiko harreman estuak eskolapioekin (Galende 1993: 501). Delgado-ren liburua (ap. Google Books [Liburuak]), 1790ean argitaratzen da lehendabizikoz, 1799an bigarrenez, eta badu 3. argitalpen bat behintzat, agian egunekotua, 1833an ‘berri’ hitza erantsita izenburuari (*Nuevos elementos...*).¹⁴ Torio jaunak, zalantza gabe asko zor dio Santiago Delgado-ren liburuaren azken ‘urbanitate’ atalari, mamian zein antolaketan, bien atalen arteko konparaketan sumatu litekeen bezala:

¹¹ F. Aguilar Piñal, *Bibliografía de autores españoles del siglo XVIII*, Vol. 6, 1991, 543 or. (ap. Google Books [Liburuak]).

¹² *La Fortune des gens de qualité, et des gentils-hommes particuliers: enseignant l'art de viure à la cour suivant les maximes de la politique & de la morale*, Paris, Estienne Loyson, 1661. Aurkitu ditugu nolanihi honen aurretiko 1658 urtea aipatzen duten beste hainbat ale.

¹³ *Urbanidad y cortesía universal vs Urbanidad y cortesía del Christiano*.

¹⁴ Badugu 1833ko beste argitalpen baten erreferentzia ere Hegoamerikan: «Delgado de Jesús y María, Santiago (1833). *Catecismo de urbanidad civil y cristiana para el uso de las escuelas con las reglas de discreción de palabras y ceremonias en todos los casos que pueden ocurrir en el trato. Van añadido el arte de conducirse en la mesa y trinchar con desembarazo todo género de viandas. Por preguntas y respuestas fáciles. Caracas: Imprenta de Fermín Romero.*»

¹⁵ Bigarren ‘lezio’ / ‘irakurraldi’ izenburua —eta eskuizkribuaren orrialde hori osoa nonbait— J.I. Aranaren berridazketa bide da (cf. Altuna 1996: 122).

TRATADO DE LA URBANIDAD Y CORTESIA	URBANIDAD Y CORTESIA DEL CHRISTIANO	CRISTAVAREN CORTESIA
[1790 ¹ , 1799 ² , 1833 ³]	[1798 ¹ , 1802 ² , 1903 ³]	[18??]
INTRODUCCION.	PROEMIO	SARRERA.
CAPITULO PRIMERO. <i>Qué es Urbanidad.</i>	LECCION PRIMERA. <i>Del culto divino.</i>	LENENGO LECIOA - Jaungoicoari bear zaion adoracioaren gañean.
CAPITULO II. <i>Del culto divino.</i>	LECCION II. <i>Del respeto que se debe tener á los padres, maestros y mayores.</i>	BIGARREN IRACURRALDIA ¹⁵ - Guraso, Maisu eta beste mallaz goragocoquin nola tratatu bear-dan.
CAPITULO III. <i>Del respeto á los Padres, Maestros y Mayores.</i>	LECCION III. <i>Del trato de los inferiores con los superiores.</i>	IRUGARREN LECIOA - Nola tratatu bear deben chiquiac andiaquin.
CAPITULO IV. <i>Del tratamiento á los superiores.</i>	LECCION IV. <i>Del trato de los superiores con los inferiores.</i>	LAUGARREN LECIOA - Andiac chiquiaquin nola tratatu bear deben.
CAPITULO V. <i>De la limpieza y aseo.</i>	LECCION V. <i>Del trato entre personas iguales.</i>	BOSTGARREN LECIOA - Igualen arteco tratuaeren gañean.
CAPITULO VI. <i>De la compostura en la Escuela.</i>	LECCION VI. <i>De la limpieza y aseo.</i>	SEIGARREN LECIOA - Garbitasunaren, ta apaintcearen gañean.
CAPITULO VII. <i>Reglas del hablar.</i>	LECCION VII. <i>De la modestia y compostura en la escuela.</i>	ZAZPIGARREN LECIOA - Escolaco modestia, ta posturaeren gañean.
CAPITULO VIII. <i>Del andar.</i>	LECCION VIII. <i>De la conversación.</i>	ZORCIGARREN LECIOA - Conversacioaren gañean.
CAPITULO IX. <i>Como se ha de conformar con las circunstancias de lugar, tiempo, y personas.</i>	LECCION IX. <i>De lo que se debe observar en la mesa.</i>	BEDERATCIGARREN LECIOA - Maian eduqui bear dan cuidadoaren gañean.
CAPITULO X. <i>De las reglas de Urbanidad en la Mesa.</i>	LECCION X. <i>Del paseo.</i>	AMARGARREN LECIOA - Paseoaren gañean.
CAPITULO XI. <i>De la diversión.</i>	LECCION XI. <i>De la diversión.</i>	AMAICAGARREN LECIOA - Diversioaren gañean.
NOTA + REGLAS, Que deben observar los discípulos de las Escuelas Pias, y cuyo quebrantamiento será severamente reprendido de nuestros Maestros.	LECCION XII. <i>La decencia general consiste en conformarse con las circunstancias de persona, lugar y tiempo.</i>	AMABIGARREN LECIOA - Guztiraco ona dana da, conformatcea persona, lecu, ta demboraren circunstanciaquin.

Euskarazko eskuizkribua ere, Torioren bezain hurbil gertatzen da Delgadorenetik, eta Torio bezain urrun ere bai, eta Delgadori ez bezala hitzez hitz lotzen zaio Toriori. Euskaratzaileak ez du zertan Delgadoren lana ezagutu, eta ezagututa ere 1790 edo 1799 ondoren jarriko gintuzke.

Hala uste dugu beraz, euskarazko eskuizkribuak derrigor behar duela izan 1798z geroztikoa, eta ziurrenera 1802tik aurrerakoa, Torioren liburua hedatzen hasiz geroztikoa (agian Bilbon 1806an inprimatuaz geroztikoa). Ez da alderik (ia) lehen bi argitalpenen artean, biak ere Madrileko Joakin Ibarra-ren alargunaren etxeak, eta balirudike inpresio kaxa berak erabili zirela bi inpresioetan, orrialdeketa, lerrokadak, lerroak eta hauen amaierako hitz banaketak ere beti berdin-berdin ematen baitira, nahiz sumatu dugun bien artean tartekako aldaketa ortografikoaren bat (*Christiano* → *Cristiano*; *Jesu-Christo* → *Jesucristo*; *excusar* → *escusar*; tilderen bat: *jamás* → *jamaz*; *sandéz* → *sandez*; eta agian bestelakorik); eta desberdina da ere bi testuen amaieran ematen den *OHARRA*, euskarara itzuli gabea (418 eta 445 orrialdeak hurrenez hurren).

Egin liteke nolnahi hurbilketa zehatzagorik ere, P. Altunak eginildoan (ik. gorago), Loiolako josulagunen eta hauen egoitzaren XIX. mendeko historia txikiari begira. 1767an Espainiatik deserriratuko dira Loiolako josulagunak Espainiako errege Karlos III.aren aginduz eta Erromako Aita Santu Klemente XIV.ak gainera desegin egingo du Jesusen Konpainia 1773an, eta hala jarraituko du Aita Santu Pio VII.ak 1814an ordena berrezartzen duen arte. Eta garaiko Espainiako errege Fernando VII.ak berehala eskaini zien itzultzeko aukera. Nolanahi Loiolako josulagunen itzulinguruak XIX. mendean animatuak izango dira.

I. Aranbarri eta J.L. Otamendiren 2005eko *Loiolarik ez balitz* liburuaren «...ez gaitzeko Loiolan deskantsuban bizi» atalean erakusten den kronologiari jarraiki, josulagunak «1816an bueltatu ziren Loiolara, ia berrogeita hamar urteko erbestealdia jiraturuta». Baina berriro «1820an, Madrilgo gorte liberalek ordena desegin zuten eta jesuitak sakabanatu. Loiolatik kanpora ibiliko dira 1823an itzuli arte.» Ondoren berriro, «1835ean, Espainiako gobernuak jesuitak disolbatu zituen, baina Loiola karlisten eremuan zegoenez, bertan jarraitu zuten harik eta Carlos V.aren aldekoek gerra galduta, 1840an, euren jabetzez gabetuta, alde egin behar izan zuten arte. Loiola Azpeitiko erretorearen kargu geratu zen. 1852an Loiolan dira atzera berriro jesuitak, misiolari kolegio baten ardura hartuta.» «1854an, laugarren kanporaketa gertatu zen, “biurteko progresista”-ren garaian. Jesuita pare bat gelditu omen zen kapilau lanean. 1856an bueltatu ziren, gobernu moderatua jarri zenean agintzen.» «1868an, Isabel II.a bota zuen iraultzaren aldiaren, jesuitak desegin egin zituzten, hala ere, Loiolako kolegioak martxan segi zuten. Loiola beste etxe askotatik botatuko jesuiten aterpe izan zen.» «1870ean, Gipuzkoako Diputatu Nagusiaren erabakiz, berriro bidali zituzten, Agustín Jauregi apaiza buru izan zuen Azkoiti-Azpeitiko altxamendu saio karlista zapuztuari laguntzeagatik, zigor gisa. 1873tik atzera, gerra betean, Loiola Gipuzkoako karlismoaren bihotz eta erromesen bilgune bihurtu zen. Lizarraga jeneralak, 1873ko abuztuaren, Loiolako giltzak bueltatu zizkien jesuitei.» Azkenik «1876an, Canovas del Castelloren gobernuak zazpigarrenez bota zituen jesuitak Loiolatik, azken karlistaldian Carlos VII.a aldeztu zutelako nabarmen. 1877ko udaberrian etorri ziren bueltan batzuk, eta 1880an gainerakoak.»

Horietako zein garaitan sortu edo geratu zitekeen Loiolako artxiboan *Cristavaren Cortesia* eskuizkribua?

- Ezin 1816 bitartean.
- Goizenik, 1816. urtetik aurrera, baina soilik 1820 bitartean.
- Agian errazago 1823 eta 1840 bitarteko 17 urteetan.
- Ezin ere 1840 eta 1852 bitartean, eta zail 1852 eta 1854 bitarte.
- Agian, 1856 eta 1870 bitarteko 14 urteetan.
- Ez berriro 1870 eta 1873 bitarte.
- Bai agian 1873 eta 1876 bitartean.
- Nekezago 1877 eta 1880 bitartean.

Erraza zatekeen 1816-1820 bitartean, edo askoz errazago 1823 eta 1840 bitartean urte luzeagoetan norbaitek Loiolan euskaratu edo eraman izana eskuizkribua, artean hain urrun izango ez zelarik 1802tik zabal hedatzen saiatzen diren Torioren liburuaren oihartzuna. Agian geroago ere, garaian ez direlako artean egun batetik bestera 'zahartzen' emaitza gustagarriak. Agian, 1856 eta 1870 bitarteko 14 urteetan...

Badakigu ordea (Altuna 1996; 1997; Arana 2000), aita Jose Inazio Arana, eskuizkribua eskuartearen darabilen aurrenekoetakoa 1854an sartzan dela lehen aldiz Loiolako etxean josulagun bihurtzeko asmoan, artean 16 urte dituela, eta bi urte egiten bertan. 1857an Espainiako Salamancan da ikasten, baina gaixotuta itzuliko da berriro Loiolara 1858an. Salamancan berriro 1858-1860 urteetan. Espainian Palentziako Karrion-en 1860-1863 bitartean. Berriro gaixo 1864-1865ean eta Loiolaratua. Eta geldi Loiolan 1866ko urtea (28 urte beteko dituenekoa). Eta badirudi handik aurrera, tarteka batera eta bestera mugituta ere (Zarautz, Urduña...), Loiolako etxeari eta bertako josulagunen zorteari lotuta emango dituela bere bizitzako hurrengo 30 urteak.

Pentsatu beharko hala, eskuizkribua ez zela seguru asko sortu edo Loiolara iritsiko Arana inguruan ibili zen urteetan, bestela norbaitek eman diezaiokeelako berri zuzenagoa, eta gainera berari bereziki, eskuizkribuaren kopia, papera, idazkera... nahikoa 'zaharrak' iruditu bide zitzaizkielako bere garairako.

Amaitzeko, eman dezakegu beraz, eskuizkribua zalantza gabe dela XIX. mendekoa, eta izan litekeela 1816-1820 bitartekoa, edo askoz errazago 1823 eta 1840 bitartekoa, eta aita Aranari nahikoa zahar iruditu jada 40 urte beranduago edo.

Bibliografia aipatua

- Altuna, P., 1992, «Cortesia». *ASJU*, XXVI-I (1992) 119-143. <http://www.ehu.es/ojs/index.php/ASJU/article/view/8285>
- , 1996, «Jose Inazio Arana jesuitaren bizitza (1838-1896) – I». www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/49496.pdf
- , 1997, «Jose Inazio Arana jesuitaren bizitza (1838-1896) – II». In P. Altuna (koord.) *Federiko Krutwig-i omenaldia* (1996) 23-47. <http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3862890>
- Arana, J.I., 2000, *Aita Aranaren egunaria = Diario del Padre Arana = Journal du Père Arana* [Patxi Altunak paratua]. Bilbo, Euskaltzaindia, Iker 12. www.euskaltzaindia.net/dok/euskera/49496.pdf
- Aranbarri, I.; J.L. Otamendi, 2005, *Loiolarik ez balitz*. Azpeitia, Uztarría Kultur Koordinadora. http://uztarria.com/azpeitia/liburuak/09bLoiolarik_etz_balitz/11/index_html

de Ca[i]llières, Jacques, 1657, *Traité de la fortune des gens de qualité et des gentilshommes particuliers*.

- Google Books [Liburuak]: <http://books.google.es/> - <http://books.google.fr/>: editions: DcLGHjbQsbwC [hainbat edizio] https://www.google.es/search?tbm=bks&hl=en&q=la+fortune+des+gens+de+qualite%CC%81+et+des+gentilshommes+particuliers&gws_rd=ssl#hl=en&q=editions:DcLGHjbQsbwC&tbm=bks [hainbat edizio]
- Google Books [Liburuak]: <http://books.google.es/> - <http://books.google.fr/>: editions: J1I_nTmZkNwC [hainbat edizio] https://www.google.es/search?tbm=bks&hl=en&q=la+fortune+des+gens+de+qualite%CC%81+et+des+gentilshommes+particuliers&gws_rd=ssl#hl=en&q=editions:J1I_nTmZkNwC&tbm=bks [hainbat edizio]
- Google Books [Liburuak]: <http://books.google.es/> - <http://books.google.fr/>: editions: CNnxynQ3TXoC [hainbat edizio] https://www.google.es/search?tbm=bks&hl=en&q=la+fortune+des+gens+de+qualite%CC%81+et+des+gentilshommes+particuliers&gws_rd=ssl#hl=en&q=editions:CNnxynQ3TXoC&tbm=bks [hainbat edizio].

de Ca[i]llières, J.; Ignacio Benito Avalue, 1744¹ [1762²; 1778³], *Urbanidad y cortesía universal, traducida del Francés por Don Ignacio Benito Avalue*.

- Google Books [Liburuak]: <http://books.google.es/> - <http://books.google.fr/>: editions: PO4srTWjch8C [hainbat edizio] https://www.google.es/search?tbm=bks&hl=en&q=la+fortune+des+gens+de+qualite%CC%81+et+des+gentilshommes+particuliers&gws_rd=ssl#hl=en&q=editions:PO4srTWjch8C&tbm=bks [hainbat edizio]

Delgado, Santiago 1790¹ [1799²; 1833³], *Elementos de Gramática Castellana, Ortografía, Caligrafía [sic] y Urbanidad, dispuestos para uso de los discípulos de las Escuelas Pías por el Padre Santiago Delgado, Sacerdote de las mismas*.

- Google Books [Liburuak]: <http://books.google.es/> - <http://books.google.fr/>: editions: U2-usrMaVkeC [hainbat edizio] https://www.google.es/search?tbm=bks&hl=en&q=la+fortune+des+gens+de+qualite%CC%81+et+des+gentilshommes+particuliers&gws_rd=ssl#hl=en&q=editions:U2-usrMaVkeC&tbm=bks [hainbat edizio]

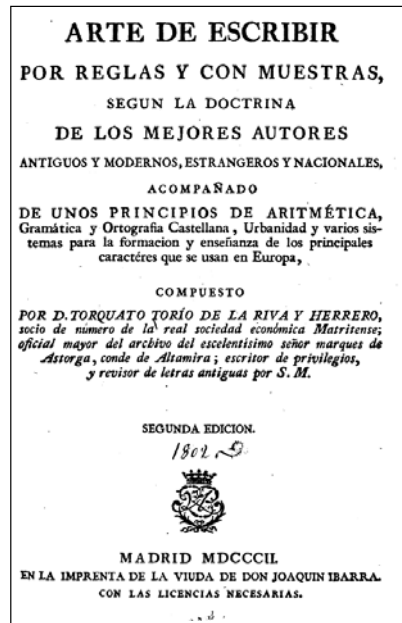
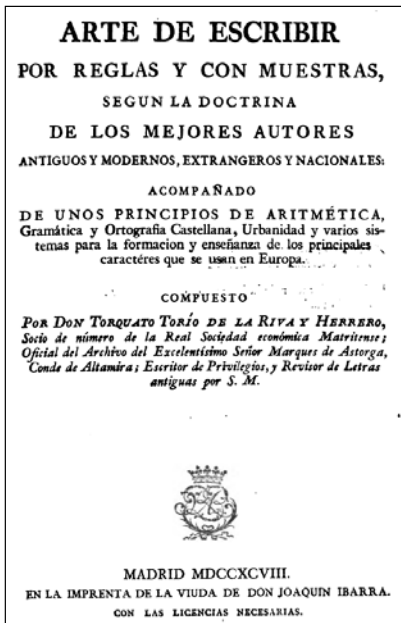
Galende, J.C., 1993, «El calígrafo Torcuato Torio de la Riva: una faceta de su vida profesional». Publicaciones de la Institución Tello Téllez de Meneses, 64 (1993) 497-516. <http://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/2486539.pdf>

Imparato-Prieur, S., 2000, «La enseñanza de las primeras letras en España en la segunda mitad del siglo XVIII: contenidos y métodos a través de algunos tratados de enseñanza». *Contextos Educativos* 3 (2000) 235-252. <http://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/201061.pdf>

Mitxelena, K., 1988- [2013³], «Orotariko Euskal Hiztegia - Referencias Bibliográficas», 14. or. <http://euskaltzaindia.net/dok/oeh/ReferenciasBibliograficas.pdf>

Torio de la Riva eta Herrero, Torquato, 1798¹ [1802²], *Arte de escribir por reglas y con muestras, según la doctrina de los mejores autores antiguos y modernos, extranjeros y nacionales: acompañado de unos principios de Aritmética, Gramática y Ortografía Castellana, Urbanidad y varios sistemas para la formación y enseñanza de los principales caracteres que se usan en Europa / Compuesto Por Don Torquato Torio de la Riva y Herrero, Socio de número de la Real Sociedad económica Matritense ; Oficial del Archivo del Excelentísimo Señor Marques de Astorga, Conde de Altamira ; Escritor de Privilegios, y Revisor de Letras antiguas por S. M. / Madrid MDCCXCVIII¹ [MDCXXXII²]. / En la imprenta de la Viuda de Don Joaquin Ibarra / Con las licencias necesarias. <http://www.memoriadigitalvasca.es/handle/>*

- 10357/1928 [1798¹] [Sancho El Sabio fundazioan digitalizatu] <http://www.liburuklik.euskadi.net/handle/10771/8392> [1802²] [Eusko Legebiltzarreko Liburutegian digitalizatu]
- Google Books [Liburuak]: <http://books.google.es/> - <http://books.google.fr/editions:-GQKZGTAUH8C> <https://www.google.es/search?sa=G&tbn=bks&q=editions:-GQKZGTAUH8C&ei=b1D2U9q4DMHuyQPxtYL4Aw&ved=0CCUQmBYwAA&biw=856&bih=1086&dpr=1> [hainbat edizio]
 - Google Books [Liburuak]: <http://books.google.es/> - <http://books.google.fr/editions:vjyslWWhdKYC> <https://www.google.es/search?start=10&sa=N&tbn=bks&q=editions:vjyslWWhdKYC&ei=8lD2U57ALKKhyAOSnILgBA&ved=0CCQmBYwADgK&biw=856&bih=1086&dpr=1> [hainbat edizio]*

Bittor Hidalgo
bittorhidalgo@euskalnet.net

* [Argitaratzailearen Oharra: Lan hau argitaratzeko puntuan zelarik, inprenta-lanak aspaldi amaiturik, jakin dugu testu berari buruzko beste baten berri: Esteban Ochoa de Eribe, Javier, «Cristavaren Cortesía. Las fuentes hispánicas de un manual de urbanidad en euskera», *Investigaciones Históricas, época moderna y contemporánea*, 37 (2017), 271-295. Bertan ere CC-ren iturriarekiko ondorioa berdina da.]

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA
"JULIO DE URQUIJO"
International Journal of Basque Linguistics and Philology
ASJU XLVII-2, 2013 [2018]

AURKIBIDEA / SUMMARY / ÍNDICE

OIHANA LUJANBIO BEGIRISTAIN, Goizuetako azentu-hiztegia / <i>An accent dictionary of Goizueta Basque</i>	1
CAROLINA GONZÁLEZ, A Typology of Stress- and Foot-Sensitive Consonantal Phenomena	87
BEATRIZ FERNÁNDEZ, -(K)i hiztegian, eta hiztegiar harantzago / <i>The suffix -ki in the lexicon and beyond</i>	211
AGER GONDRA, Cross-generational syntactic variation in Mundaka Basque: the influence of the language of instruction	235
ANDER EGURTZEGI, Ekialdeko /o/-ren igoeraren testuinguru fonologikoaren bila / <i>Looking for the phonological context of /o/-raising in Eastern Basque</i>	257
DAVID PETERSON, Pradoluengo y Paderluengo. ¿Un híbrido vascorrománico camuflado? / <i>Pradoluengo and Paderluengo. A hidden Romano-Basque hybrid?</i>	267
MIKEL BABIANO, IKER BASTERRIKA, IKER ECHEVERRIA eta AGEDA GALARRAGA, Landucciren hiztegi bosgarren eskua / <i>The fifth hand of Landucci's dictionary</i>	277
ENEKO ZULOAGA, Euskal kanta bat 1783ko antzerki-lan batean / <i>A Basque song in a 1783 play</i>	315
BITTOR HIDALGO, <i>Cristavaren Cortesia</i> eskuizkribuaz (XIX. m.) – Ohar Bibliografikoa / <i>About the manuscript entitled «Cristavaren cortesia» (19th century) - A bibliographical note</i>	329